

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ”
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)
Випуск 17

РІДНИЙ КРАЙ
КИЇВ-ДОНЕЦЬК
2001

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ”
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І С Т О Р І Я У К Р А Ї Н И

Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)
Випуск 17

РІДНИЙ КРАЙ
КИЇВ-ДОНЕЦЬК
2001

У збірнику на основі широкого кола джерел, які здебільшого вперше вводяться у науковий обіг, розглядаються актуальні малодосліджені проблеми громадсько-політичного, культурного і релігійного життя України у XVIII-XX ст., висвітлюється внесок української інтелігенції у збереження та популяризацію багатовікових народних традицій, розвиток науки і культури, розкриваються питання формування і функціонування радянської тоталітарної системи в УРСР.

Для викладачів, студентів, учнів, вчителів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією України.

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності “Історія” (Бюлетень ВАК України, 1999, №4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Редакційна колегія:

П.Т.Тронько (відповідальний редактор)
Т.Ф.Григор'єва (відповідальний секретар), *О.Г.Бажан*,
А.Г.Болебрух, *О.М.Бут*,
В.О.Горбик, *Л.А.Гречина*, *Ю.З.Данилюк*, *П.В.Добров*,
В.М.Курило, *З.Г.Лихолобова*, *Р.Д.Лях*, *Л.П.Нагорна*, *С.І.Попович*,
О.П.Рєєнт, *В.О.Савчук*, *Є.М.Склярєнко*.

Рецензенти:

П.М.Тригуб – доктор історичних наук,
А.Г.Морозов – доктор історичних наук.

Відповідальні за випуск: *Р.Д.Лях*, доктор історичних наук,
О.Г.Бажан, кандидат історичних наук

ISBN 966-02-0598-8

© Інститут історії України НАН України
© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
“Реабілітовані історією”
© Донецький національний університет

СЕКЦІЯ III. МІСЦЕ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В НАРИСАХ ПРО МІСТА І СЕЛА

Підсекція 1. МУЗЕЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ

*Піскова Е.М., Федорова Л.Д.
(м.Київ)*

МУЗЕЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЇ, ТРАДИЦІЇ, ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

Музеї України займають одне з провідних місць у справі охорони і збереження національної історико-культурної спадщини, здійснюють велику науково-дослідну і культурно-просвітницьку роботу, відіграють роль важливих осередків краєзнавчого руху на місцях. Надзвичайну актуальність мають сьогодні комплексні дослідження музейної справи як галузі культури, основним змістом діяльності якої є комплектування, облік, зберігання, вивчення та популяризація музеями в наукових, освітніх та інших цілях пам'яток історії та культури. Вона включає такі напрями: 1) музейну політику – музейне законодавство, музейне будівництво, організацію управління музеями, 2) музеєзнавство – наукову дисципліну, що вивчає закономірності виникнення та розвитку музеїв, соціальні функції цих закладів, форми і засоби їх реалізації на різних етапах історичного розвитку, 3) музейну практику – фондovu, експозиційну, просвітницьку та інші види діяльності музеїв. В останні роки значно посилюється інтерес до вивчення історії українського музейництва, його витоків й основних етапів розвитку. Великою мірою це зумовлюється потребою у використанні кращих надбань попередніх поколінь для вирішення нагальних проблем сучасної музейної справи, багато з галузей якої потребує кардинального реформування й оновлення.

Початки колекціонування унікальних та рідкісних речей сягають доби Київської Русі, коли при церквах і монастирях, в маєтках представників світської і духовної влади, аристократії почали накопичуватися перші збірки пам'яток. Відомі також приватні збірки пізнього середньовіччя і нового часу, якими володіли українські гетьмани і старшина, заможні верстви населення.

Становлення музейництва було викликано об'єктивною соціальною потребою у створенні інституцій поліфункціонального характеру з метою накопичення, збереження, дослідження і

популяризації культурних надбань, організації культурного та краєзнавчого руху на місцях. Виникнення і розвиток перших музеїв в Україні припадає на XIX – поч. XX ст. і завдячує переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наукових, культурно-освітніх і церковних товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, у віданні яких вони перебували. Серед найперших музеїв в Україні – Кабінети рідкостей при Чорноморському гідрографічному депо в Миколаїві (1806 р.) і при Харківському університеті (1807 р.). У числі найвідоміших власників приватних музеїв і зібрань музейного значення цієї доби – Т. Легоцький, А. Петрушевич, О. М. Поль, К. М. Скаржинська, В. В. Тарновський, Б. І. Ханенко, Ф. Р. Штейнгель, А. Шептицький, родини Шодуарів, Терещенків, Оссолинських, Любомирських та ін. Значного розповсюдження набули музеї навчальних закладів: Київського, Новоросійського (Одеського), Харківського, Львівського, Чернівецького університетів, Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, а також при реальних училищах, Вищих жіночих курсах тощо. Найвідоміші музеї наукових й культурно-освітніх громадських і напівофіційних інституцій – Одеського товариства історії та старожитностей, Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного товариства, Товариства дослідників Волині в Житомирі, Українського наукового товариства в Києві, Київського відділу Російського військово-історичного товариства, товариства «Народна школа» у Тернополі, Київського товариства старожитностей і мистецтв; музеї Таврійської і Чернігівської вчених архівних комісій. Помітну роль у розвитку музейництва відігравали музеї губернських земств – Полтавського, Таврійського (у Сімферополі), Херсонського, Чернігівського, музеї органів міського самоврядування – Історичний музей міста Львова, Національний музей імені короля Яна III у Львові, Одеський міський музей старожитностей, Харківський міський художньо-промисловий музей та ін. Окрему групу становили церковні музеї (давньосховища), що діяли переважно при братствах, єпархіях, церковних товариствах і комітетах. Це давньосховища Свято-Володимирського православного братства у Володимирі-Волинському й Подільського єпархіального історико-статистичного комітету у Кам'янці-Подільському (з 1903 – Музей Подільського церковно-археологічного товариства), Волинське (у Житомирі), Полтавське, Чернігівське єпархіальні давньосховища, Музей Ставропігійського інституту і Церковний (згодом – Національний) музей у Львові тощо.

На поч. XX ст. музейна мережа охоплювала всі регіони України. Найбільша кількість музеїв була зосереджена у великих містах, таких як Київ, Львів, Одеса, Харків, Чернігів та в інших губернських і крайових центрах. У цей період починає оформлюватися профільна

спеціалізація музейних закладів за змістовно-тематичним характером зібрань – археологічні, історичні, етнографічні, художні, природничі, комплексні (краєзнавчі), літературні тощо. З'являються і перші меморіальні музеї, зокрема М.Гоголя – при Ніжинському історико-філологічному інституті, Т.Шевченка – у Каневі біля могили Кобзаря. Загалом на поч.ХХ ст. в Україні діяло близько 100 музеїв і закладів музейного характеру.

Важливою особливістю українського музейництва дорадянського часу був його щільний зв'язок з національно-культурним та краєзнавчим рухом, рівнем і потребами розвитку вітчизняної науки. Внаслідок відсутності в Україні того періоду державних наукових інституцій (академії наук, науково-дослідних інститутів) саме музеї разом з провідними навчальними закладами великою мірою перебрали на себе роль своєрідних наукових і культурно-освітніх центрів, навколо яких концентрувалися прогресивні суспільні кола, які уособлювали в собі інтелектуальний і духовний потенціал нації.

Серед засновників і перших директорів провідних музеїв України були видатні вчені, культурно-громадські діячі, які зробили неоціненний внесок у справу дослідження й збереження національної історико-культурної спадщини. Яскравим прикладом цього є діяльність археолога, мистецтвознавця, етнографа, академіка УАН (з 1919) М.Біляшівського зі створення й формування колекцій Городецького музею на Волині (приватний заклад барона Ф.Штейнгеля) та Київського художньо-промислового і наукового музею. Велику роль у розвитку музейної справи в Україні відіграли такі відомі вчені, як історик В.Антонович (археологічний та нумізматичний музеї Київського університету); історик, академік ВУАН (з 1923) М.Грушевський, етнограф, академік ВУАН (з 1924) В.Гнатюк, письменник І.Франко (Музей Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові); історик, академік ВУАН (з 1929) Д.Яворницький (Катеринославський обласний музей ім. О.Поля); історики О.Лазаревський, В.Модзалевський, письменник і мовознавець Б.Грінченко (музеї Чернігівщини); історик О.Фотинський (Волинське єпархіальне давньосховище); філолог, член-кореспондент Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1875) О.Потебня, етнограф, академік УАН (з 1919) М.Сумцов (Музей Харківського історико-філологічного товариства); філософ та історик І.Шараневич (Музей Ставропігійського інституту у Львові); археолог і етнограф Ю.Сіцінський (Музей Подільського церковного історико-археологічного товариства); мистецтвознавці І.Свенціцький (Національний музей у Львові) та Д.Щербаківський (Київський художньо-промисловий і науковий музей); природознавці В.Докучаєв, М.Олеховський, етнограф К.Мощенко (Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства); геолог, академік УАН (з 1918)

П.Тутковський (Музей Товариства дослідників Волині) та багато інших. Широко відома роль археологів І.Бларамберга, В.Гошкевича, П.Дюбрюкса, К.Косцюшка-Волужанича, К.Лохвицького, І.Стемпковського, В.Хвойки у виникненні та формуванні перших в Україні музеїв в районі Причорномор'я (Одесі, Керчі, Херсоні, Херсонесі тощо) та Києві. З ім'ям етнографів В.Ястребова пов'язано заснування музею в Єлисаветграді, Я.Новицького – в Олександрівську, В.Бабенка-Вовчанського музею на Харківщині.

З встановленням радянської влади всі музеї було націоналізовано, до них передано конфісковані приватні збірки, майно церков та монастирів. У 1920-х рр. спостерігалася тенденція заснування музеїв національного значення, що співпадало з загальним українським культурним піднесенням. У Києві створено Кабінет етнографії та антропології ім. Ф.Вовка, Музей мистецтв ВУАН (на основі збірки Б.Ханенка), Український національний геологічний музей, в Києво-Печерській лаврі – Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнське музейне містечко», в Харкові постав Музей Слобідської України ім. Г.Сковороди. Одночасно зростала мережа музеїв революції та краєзнавчих.

У 1930-х рр. здійснено реорганізацію музейних закладів з метою перетворення їх на ідеологічні установи, основним завданням яких було популяризація ідей комуністичної партії, переваг соціалістичного ладу. З експозицій усувалися українські матеріали. Значну кількість фахівців музейної справи було репресовано. Під час 2-ї світової війни музейні зібрання зазнали значних втрат в ході евакуації і внаслідок вивезення їхніх колекцій до Німеччини. По війні в Україні склалася розгалужена музейна мережа, яка включала державні музеї, що перебували переважно у віданні Міністерства культури УРСР, Академії наук УРСР, окремих відомств і товариств, та музеї на громадських засадах. Кращим з останніх надавався статус народних. За профільним спрямуванням мережа була досить розгалуженою, в кожній профільній групі визначався провідний музей, що виконував науково-методичні функції. Характерною рисою музейного будівництва цього періоду було поширення музеїв В.Леніна, історико-революційних, історико-партійних, історії комсомолу. З 1960-х рр. розбудовується мережа етнографічних музеїв, в т.ч. народної архітектури та побуту, музеїв-заповідників.

Із здобуттям Україною незалежності в 1991 р. наступив новий етап в історії музейництва. В процесі реорганізації майже зникли заклади, присвячені історії партії і комсомолу, жовтневому перевороту 1917 р. Натомість виникли музеї з історії Української революції 1917-1921 рр., присвячені українському національному руху, ОУН, УПА (як загальноісторичні, так і меморіальні – персональні та монографічні). У 1990-х рр. провідним профільним музеям надано статус

національних. Серед них – Національний музей історії України, Національний художній музей України, Національний музей літератури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», Національний музей медицини України, Національний науково-природничий музей, Національний музей «Чорнобиль» (усі – в Києві), Національний музей-садиба М.Пирогова в м.Вінниці. Сьогодні музейна мережа України складається з понад 500 загальнодержавних, республіканських (Автономна Республіка Крим) та місцевих музеїв (включаючи заклади, що працюють на правах філіалів та відділів), 3,8 тис. музеїв на громадських засадах, а також низки відомчих та приватних. Музейний фонд країни налічує понад 8 млн. рухомих пам'яток усіх видів і типів. В їх числі чимало історичних реліквій, шедеврів національної та світової культури. Центральним органом державної виконавчої влади в галузі музейної справи є Міністерство культури та мистецтв України. У червні 1995 р. Верховна Рада України ухвалила перший в історії держави Закон України «Про музеї та музейну справу».

За останнє десятиріччя зроблено лише перші кроки у кількісному та якісному оновленні музейної справи. Проте в цілому вона потребує кардинальних змін у загальнодержавному масштабі з використанням кращих традицій минулого. Це обумовлено, насамперед, незадовільним рівнем правового і матеріально-технічного забезпечення всіх напрямків музейної діяльності. Потребують негайного вирішення проблеми аналізу й урізноманітнення музейної мережі, підвищення статусу провідних музейних закладів, методичного та інформаційного забезпечення їхньої діяльності, підвищення наукового рівня музейних досліджень, збереження і реставрації музейних фондів, введення їх до широкого наукового і суспільного обігу, кадрового забезпечення музеїв висококваліфікованими фахівцями.

Вирішенню цих проблем слугуватиме розроблена Міністерством культури і мистецтв «Програма розвитку музейної справи в Україні на 2001-2005 роки». Вона визначає стратегію, пріоритетні напрямки і засоби реалізації комплексу необхідних заходів для розвитку музейної справи в Україні. Наведемо лише деякі з кардинальних положень, запропонованих в ході її формування співробітниками Інституту історії України НАНУ.

Створення Науково-координаційної музейної ради при Міністерстві культури і мистецтв України з представників міністерств, інших органів виконавчої влади, Національної академії наук України, провідних музеїв, а також регіональних музейних рад.

Заснування Державного музейного фонду з метою фінансування передових музейних проектів.

Залучення добродійних внесків та пожертвувань (на основі введення закону про пільгове оподаткування меценатів українського музейництва).

Створення Спільноти музейників України.

Організація Національного науково-дослідного центру музеєзнавства.

Відродження системи галузевих центральних і регіональних методичних музейних центрів.

Розробка програми розвитку регіональних музейних мереж.

Надання статусу науково-дослідних установ провідним музеям України (з урахуванням досвіду Москви, Санкт-Петербурга й інших міст СНГ).

Визначення специфічних форм музейної наукової роботи (каталогізація фондів, розробка наукових концепцій та ін.).

Підготовка Державного каталога Музейного фонду України.

Випуск спеціалізованих інформаційних видань з питань музейної справи (інформаційних бюлетнів-щорічників нових надходжень, друкованої продукції музеїв й ін.). Організація фахового журналу «Музеї України».

Впровадження системи угод музеїв з науковими установами з вивчення і публікації музейних джерел.

Забезпечення музеїв комп'ютерною технікою, новітніми технічними засобами експонування й екскурсійного огляду (аудіо-, відеотехнікою).

Введення автоматизованої системи обліку музейних предметів, колекцій.

Переведення музейних пам'яток незадовільного фізичного стану на мікроскопії.

Підготовка навчальних і методичних підручників, відео і комп'ютерних програм по музейних пам'ятках з метою використання їх у дошкільних, вищих і середніх навчальних закладах.

Розробка комп'ютерних і CD-ROM версій музейних видань, включення музеїв України до мережі Інтернету.

Організація стажування провідних фахівців музеїв у міжнародних музейних і реставраційних центрах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918.
2. Буланій І.Т., Явтушенко І.Г. Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. – К., 1979.
3. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. – Харків, 1930.
4. История музейного дела в СССР. – М., 1957.

5. Мезенцева Г.Г. Музезнаводство. – К.,1980.
6. Музей и власть. Сб. науч. тр.: НИИ культуры. – М.,1991. – Ч.І-ІІ.
7. Омельченко Ю.А. Розвиток учбових музеїв. К.,1988.
8. Пищулин Ю.П., Букшпан П.Я., Гнедовский М.Б. и др. Музейные термины // Терминологические проблемы музееведения: Сб. науч. тр.: Центральный музей революции СССР. – М.,1986. – С.81.
9. Очерки истории музейного дела в России. – М.,1961. – Вып.3; М.,1971. – Вып.7.
10. Свенцицкий І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. – Львів,1920.
11. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.,1989.
12. Український музей. Збірник. – К.,1927. – Ч.1; Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – Т.46, кн.2.

Маньковська Р.В.
(м. Київ)

КРАЄЗНАВЧІ МУЗЕЇ В ДОСЛІДЖЕННІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Активізація краєзнавчого руху на сучасному етапі віддзеркалює позитивні зрушення в духовному житті країни. Долаючи труднощі, часом об'єктивного характеру, краєзнавчі осередки спрямовують всі зусилля на вирішення основних завдань щодо збереження духовних цінностей, формування високоосвіченої особистості. Важливе місце в цьому процесі належить краєзнавчим музеям – науковим, культурно-освітнім центрам на місцях, «своєрідним народним кафедрам пропаганди і популяризації рідного краю» [1].

Музеї краєзнавчого профілю збирають, зберігають, вивчають і експонують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру краю. Їхні збірки об'єднують колекції досить широкого діапазону: геологічні, ботанічні, зоологічні, палеонтологічні, археологічні, етнографічні, знаряддя праці, вироби місцевих промислів, твори мистецтва, літератури, народної творчості тощо. Специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони поєднують риси музеїв історичного і природничо-наукового профілів, іноді мають ще художні, літературні чи меморіальні відділи, тому їх відносять до групи музеїв комплексного профілю. Історія створення краєзнавчих музеїв сягає ще в дореволюційний період, коли наприкінці ХІХ ст. в Україні почали виникати провінційні (місцеві) музеї. Саме вони за своїм змістом були прообразами краєзнавчих осередків, поширення яких тісно пов'язане з розвитком краєзнавчого руху в Україні на поч. 20-х рр. ХХ ст.

Слід зазначити, що зміст, структура, функції місцевих музеїв обговорювались в наукових колах музеєзнавців ще на поч. ХХ ст. Зокрема, в 1912 р. на Попередньому музейному з'їзді в Москві порушувались ці питання, було прийнято запропоноване музеєзнавцем М.Ф.Біляшівським визначення: «Місцеві музеї повинні мати характер музеїв культурно-історичних і природничо-історичних, з відділами: історико-археологічним, етнографічним, художнім і художньо-промисловим, природничо-історичним, також підвідділами: доісторичної та історичної археології, церковних цінностей, військової давнини, пам'яток побуту і нумізматики [2]. В 20-х рр. відомий вчений Ф.І.Шміт виділив краєзнавчі музеї суто за географічною ознакою, відносячи до них місцеві і обласні осередки [3]. Знавець музейної справи В.В.Дубровський теж особливу увагу приділяв найбільш поширеній групі – локальним музеям, зазначаючи комплексний характер їх збірок [4]. Завдячуючи українським вченим, музеєзнавцям, дослідження музеїв краєзнавчого профілю отримали досить міцне наукове підґрунтя.

На сьогодні музей розглядається як активна галузь вітчизняної культури і науки, володіє багатими науковим, естетичним, виховним потенціалом, одним із основних завдань вбачає збереження і пропаганду національної спадщини, інтеграції нашого духовного надбання в світовий культурний простір.

Із 550 музеїв [5], що сьогодні діють в Україні, 134 – краєзнавчі. В нових умовах вони виступають своєрідними літописцями історії свого краю. В основному експозиції розкривають природу, історію краю, але принциповим є зображення специфіки, самотності того чи іншого регіону. Якщо в радянський період під тиском методичних директорів зверху музеї нагадували заідеологізованих близнюків зі стереотипною структурою, однаковою експонатурою, то в сучасних умовах вони намагаються представити свої збірники як індивідуальні, неповторні. Це є позитивним наслідком тих змін, що відбуваються в суспільстві.

Безумовно, музейним осередкам, і краєзнавчим зокрема, доводиться вирішувати багато складних і нагальних питань, пов'язаних з перебудовою експозицій, заповненою «білих плям» в історії суспільства, відтворенню його малодосліджених сторінок, розробкою нових форм діалогу з відвідувачем, пошуком шляхів подальшого розвитку і реалізації свого багатого потенціалу.

Робота в музеях спрямовується за кількома напрямками, пріоритетним з них виступає експозиційний показ, в основі якого лежить науково-обґрунтована концепція. Вона передбачає визначення регіональної специфіки краю, принципи побудови, головні ідеї та акценти експозицій. Кожен музей вибудовує її по-своєму, враховуючи особливості регіону, наявність експонатури у власних фондах.

Основним принципом представлення історії краю, міста чи окремого села виступає історико-хронологічний. Свою структуру показу історії міста пропонують музейники Дніпропетровського державного історичного музею ім.Д.І.Яворницького. Цей заклад, як регіональний краєзнавчий центр, має давні традиції у дослідженні історії області. В експозиції співробітники окремо виділили тему «Місто», що розгорнулася в 5 залах, висвітлює заснування і розвиток Дніпропетровська з к. XVIII ст. до 1917 рр. В 1998-99 рр., створюючи розділи експозиції 1917-1941 рр., 1941-1945 рр., 1950-60-ті рр., сучасні процеси в місті, співробітники не виокремлюють блок «Місто» за недостатністю оригінальних матеріалів. Проте, на майбутнє передбачають розкрити цю тему в наступній послідовності: 1. Територія, населення, клімат. 2. Міське громадське самоуправління. 3. Промисловість і торгівля. 4. Благоустрій, шляхи сполучення. 5. Архітектура. 6. Охорона здоров'я. 7. Духовне життя та народна освіта. 8. Благодійність. 9. Політичне життя, партії, революції, національне питання. Важливо, що обов'язковою умовою є персоніфікація історії міста, розповіді про його історичних діячів, повернення маловідомих і забутих імен [6].

Характеризуючи експозиції краєзнавчих музеїв, зазначимо основні напрямки показу, що є типовими для всіх місцевих краєзнавчих осередків – природа краю, історія дореволюційного часу, радянський період та сучасність.

В Лохвицькому краєзнавчому музеї імені Г.С.Сковороди на Полтавщині знайомство з експозицією починається з теми «Археологічне минуле краю». Музей засновано в 1919 р. як археологічний на базі колекцій Лохвицького реального училища, у 1922 р. до 200-річчя з дня народження Г.С.Сковороди було присвоєно ім'я філософа, з 1954 р. отримав статус краєзнавчого закладу. На даний час його фонди нараховують близько 30 тис. експонатів, музейна експозиція розміщення в 9 залах, має філіал на меморіалі воїнів Південно-Західного фронту.

Археологічні дослідження в Лохвицькому районі проводили В.Щербаківський (1918 р.), П.А.Гребінник, Д.Т.Березовець, В.П.Петров (1950-і рр.), Ю.О.Шилов (1985 р.), Ю.Ю.Моргунов (1990-і рр.) та ін. Із археологічної колекції представлені речі із поховання воїна-кіммерійця (2 тис. до н.е.) скіфський меч-акінак, антична амфора, обмазка стін та гончарний посуд черняхівської культури тощо. В добу Київської Русі було засновано місто Лохвиця, що пов'язано із зміцненням князем Володимиром у X ст. східних кордонів давньоруської держави, захисту її від печенігів, половців та інших кочових племен, розбудовою Посульської лінії оборони. Поселення на межиріччі Сулиці і Лохвиці (від назви річки пішла назва міста) протягом кількох віків несло сторожову службу. В експозиції – мідний половецький казанок, гончарний глиняний посуд жорна, жіночі прикраси часів Київської Русі тощо [7]. 1320 року в зв'язку з відходом Посулля до литовського князівства в літописах вперше згадується Лохвиця. Унікальні

пам'ятки цього періоду: кольчуга, списи, бойові сокири воїнів-русичів, бойовий лук татаро-монголів XIII ст., налучник і колчан для стріл.

Лохвиця і Сенча стають центрами козачих сотень Миргородського полку. В місті знаходилася школа кобзарів. Серед експонатів – макет малого прапора (значка) Лохвицької козацької сотні, списки лохвицьких сотників, кобза, зображення козака Мамаєва. Особливу увагу привертає колекція старовинної зброї: шаблі, рушниці, пістолі XVII ст. тощо, яка потрапила до музею з маєтку місцевого поміщика Ходолія в роки громадянської війни. В 1650-х рр. через Лохвицю пролягли шляхи козацьких посольств на Москву і московських посольств до Богдана Хмельницького. Під час гетьманування І.Виговського в місті знаходилася резиденція московського воеводи Ромодановського. Тут же знаходилася казна І.Мазепи, якого підтримав лохвицький сотник Павло Матрос. Про ці та інші події розповідають документи, Лохвицька ратушна книга XVII ст., гарматні ядра, шаблі, рушниці часів Північної війни тощо. В 1763 р. останній кошовий отаман П.Калнишевський за власний кошт збудував у місті соборну церкву на честь лохвицьких козаків, що відзначились у російсько-турецьких війнах. Про кріпацтво в районі свідчить унікальний документ – товстий зшиток «Ревизських сказок» – реєстр кріпаків Лохвицького повіту за 1835 р., у який занесено понад дві тисячі прізвищ.

Серед художніх полотен представлена картина І.Айвазовського «Чумацька валка». До революції вона знаходилася у запасниках Ермітажу, до музею потрапила в 1920-х рр. з маєтку графа Ламсдорф-Галагана з с.Піски.

Історія міста відображена в його гербі, що одержала Лохвиця в I пол. XVII ст., коли належала до землеволодінь І.Вишневецького. В 1782 р. герб затвердила Катерина II, в 1859 р. його уніфікувала Геральдична комісія за системою Коне. Герб являє собою французький щит з золотим полем, на якому зображено білокам'яну фортечну браму з воротами і трьома пірамідальними баштами з блакитними флюгерами [8]. Поруч з гербом міста можна побачити нагрудні знаки міських урядовців, цехові знаки ремісничих об'єднань тощо.

Особливе місце належить мармуровій скульптурі «Скорботна жінка» – надгробний пам'ятник з родового кладовища поміщиків Галаганів, роботи скульптора з Чернігівщини І.П.Мартоса, автора пам'ятника Мініну і Пожарському в Москві [9]. Експонати розповідають про видатних земляків, серед них: Ф.А.Піроцький – автор першого в світі проекту гідроелектростанції, вперше в Російській імперії збудував і випробував електричний трамвай, Я.К.Кайданов – організатор вищої ветеринарної освіти в Росії, за 47 років до Ч.Дарвіна висунув ідею еволюції органічного світу та ін. [10]

Всі історичні періоди, події, що відбувалися, люди, які були причетні до них, представлені в експозиції Лохвицького краєзнавчого музею. Музейні пам'ятки є цінним джерелом дослідження історії міста і села.

Проблеми експозиційного показу, з врахуванням особливостей регіонів та самотності колекцій, кожен краєзнавчий музей вирішує по-своєму, але, крім цього, важливим є момент музейної комунікації, взаєморозуміння між представленими збірками і відвідувачем. В Івано-Франківському краєзнавчому музеї такий діалог встановлюється через ефект присутності. Так, відкритий спосіб показу експонатів (керамічні вироби, посуд, залізні знаряддя праці тощо) в поєднанні з фотографіями, діорамами створюють відчуття духу давньої епохи.

Експозиційній роботі музейників передує досить копійка і глибока науково-дослідницька діяльність. Адже наукові дослідження співробітників музею базуються на багатому і різноманітному зібранні, підкріплені науковими розробками вчених, фахівців і є тією основою, на якій формується концепція представлення музейних колекцій, вибудовується основна структура експозиції.

Велику дослідницьку роботу проводять співробітники краєзнавчого музею в м.Ромни на Сумщині, заснованого в 1920 р. Багато відомостей з історії міста і краю зберігається в музейній бібліотеці, частину якої склали збірки міської і повітової бібліотек, передані до музею в 1920-х рр. Нині в книжковому фонді нараховується 10100 екземплярів видань XVII–XX ст. Серед них наукова, історична література, твори М.Ломоносова, М.Карамзіна та ін., підручники тощо. Економіку, культуру, побут Роменського повіту в XIX – поч. XX ст. характеризують численні місцеві статистичні матеріали. Газетний фонд включає місцеву періодику з 1906 р. до сучасності. Доповнюють документальний матеріал археологічні знахідки. В 1924 р. розкопки на Роменщині проводив відомий археолог М.О.Макаренко, який розкопав в межах м.Ромни два сіверянські городища: «Старий базар» та «Монастирище» [11] – роменський тип культури. Проте, задовго до слов'ян тут з'являється людина. В 1841 р. відомий український натураліст і медик І.Й.Калиниченко знайшов біля с.Кулишівка скупчення кісток мамонта, дикого коня та північного оленя, що доводило існування первісної людини на Роменщині 100 тис. років тому, де він спорудив пам'ятник, який стоїть і зараз. Музейники активно досліджують скіфські кургани, розташовані групами по правому березі ріки Сула. На Роменщині розкопано 400 могил, серед них найбільша на Посуллі «Старша могила» (висота 21 м). Тут були знайдені два бронзових ножі, предмети домашнього вжитку, особисті речі покійника.

Про історію виникнення міста довідуємося з писемних джерел. Воно входило до укріплень Посульської оборонної лінії. В «Повісті временних літ» розповідається про боротьбу з печенігами на р.Сула і згадується м.Ромни (назва від річки Ромен). Роменська фортеця була першим прикордонним містом на сході Переяславського князівства, захищаючи південно-східні рубежі Київської Русі. Отже, місто виникло в к. X ст., вперше згадується в літопису під 1096 р.

Про культуру та побут місцевого населення розповідають колекції етнографічні, церковної старовини, живопису та графіки (226 експонатів). Цінною є збірка прапорів Роменських цехових братств. Досліджуючи історію краю, працівники музейними засобами популяризують культурні здобутки українського народу, залучають до їх вивчення краєзнавців, молодь.

Краєзнавчі осередки проводять активну роботу щодо збереження пам'яток історії та культури, підтримки громадських формувань, діяльність яких спрямована на вивчення історико-культурної спадщини, залучення широкого загалу до національного надбання.

Важливим напрямком в діяльності краєзнавчих музеїв є організація, проведення і участь у наукових конференціях, видання наукових збірників, альманахів, бюлетнів тощо.

Багатогранна діяльність краєзнавчих музеїв-центрів краєзнавчого руху в регіонах, сприяє всебічному дослідженню історії міст і сіл краю, збереженню історико-культурного надбання нашого народу, популяризації національної спадщини, об'єднанню зусиль науковців та краєзнавців-аматорів у формуванні духовних основ розвинутого суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті багатомісних традицій українського народу // З любов'ю до України. – К., 1995. – С.194.
2. Разгон А.М. Предварительный музейный съезд. Итоги развития музейного дела в России // Музей и власть. – Ч. 1. – М., 1991. – 17-18.
3. Шмит Ф.И. Музейное дело. Вопросы экспозиций. – Ленинград, 1929. – С.84-91.
4. Дубровський В.В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. – К., 1929. – С. 11-12.
5. Музеї України. Довідник. – К., 1999. – С.3.
6. Лазебник В.І. Історія міста в музейній експозиції // Музей на межі тисячоліть. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 127-129.
7. Експозиція Лохвицького краєзнавчого музею ім.Г.С.Сковроди.
8. Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986.
9. Лохвицкий краєзнавчий музей ім.Г.С.Сковроди. Путівник. – Харків, 1973.
10. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1992.
11. Макаренко М.О. Городище «Монастирище». – К., 1925.

Нестуля О.О.
(м. Полтава)

ЕКСПОРТ МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ У 1928-1929 РР.

Кінець 20-х – початок 30-х років – особливий етап у розвитку музейної справи в Україні. В рамках реалізації курсу «великого перелому» розпочалася форсована «більшовизація» музейної ниви, перебудова експозицій музеїв у відповідності до вимог марксизму-ленінізму, боротьба проти «речового фетишизму» в музеях, яка супроводжувалася вилученням справжніх пам'яток з експозицій і заміною їх ілюстративними та текстовими матеріалами [1].

На цьому тлі, прикриваючись високими гаслами необхідності концентрації матеріальних і фінансових ресурсів для здійснення соціалістичної індустріалізації, реконструкції і т.д., сталінське керівництво країною зробило спробу організувати таємний широкомасштабний експорт музейних цінностей, використати їх як одне з джерел соціалістичної індустріалізації.

Відповідне рішення було прийнято Радою Праці й Оборони СРСР на її засіданні від 23 січня 1928 р. Ним передбачалось розширити експорт та реалізацію за кордоном предметів старовини та мистецтва, в тому числі й музейного значення, за виключенням основних музейних колекцій. Для визначення придатних на експорт експонатів музеїв пропонувалось утворити комісії з числа представників Народних комісаріатів торгівлі і освіти союзних республік. При цьому в постанові РПО СРСР наголошувалось, що без санкції Наркоматів освіти вивіз за кордон відібраних експертами предметів заборонявся.

На розвиток зазначеної постанови НКО УСРР 14 березня 1928 р. заключив спеціальну угоду з Укрдержторгом, згідно з якою той брався реалізувати за кордоном відібрані співробітниками установ системи Наркомату освіти України музейні речі. Водночас, Укрдержторг зобов'язувався «не вивозити без згоди НКО УСРР за кордон речей старовини та мистецтва, що... придбає на приватному ринкові і які мають наукове, історичне чи художнє значення для України». В зв'язку з цим представники НКО УСРР могли оглядати крамниці і склади Укрдержторгу, вилучаючи з них «речі, що мають значення для України... з оплатою за рахунок прибутків НКО від продажу через Укрдержторг речей з музеїв УСРР».

Весною 1928 р. НКО УСРР призначив своїх уповноважених по відбору на експорт речей музейного значення: завідуючого музейною секцією Укрнауки В.Дубровського та С.Длюжевського, Ф.Ернста, П.Козара, С.Таранушенка – крайових інспекторів охорони пам'яток культури. Відповідно до інструкції НКО УСРР про порядок їх роботи, вони спільно з представниками Держторгу мали оглянути «в певному плановому порядку фонди музеїв УСРР й скласти свої висновки в такому порядку:

а) уповноважений Укрдержторгу зазначає, які речі, на його думку, можуть бути придбаними для експорту;

б) уповноважений НКО УСРР визначає, які речі, на його думку, з числа тих, що придатні для експорту, можна без порушення цілості основних музейних колекцій та потреб української науки та культури вилучити для експорту».

Інструкцією передбачалось, що речі, визначені для експорту за спільною згодою представників зацікавлених відомств, відразу мали передаватися з музеїв до складів Укрдержторгу. Ті ж експонати, з приводу яких виникали суперечки, повинні були залишитися в музеях до висновків з приводу їх подальшої долі центральних відомств. Таким чином, зобов'язаний постановою РПО СРСР передати до експортного фонду частину експонатів музеїв, НКО УСРР вжив певних заходів з тим, щоб перешкодити вивозу за кордон цінних пам'яток історії і культури України.

Керуючись положеннями інструкції НКО УСРР, його уповноваженні з питань експорту речей старовини та мистецтва вже весною 1928 р. приступили до вирішення поставлених перед ними завдань. Зокрема, на початку 1928 р. крайовий інспектор охорони пам'яток культури Ф.Ернст спільно з представниками Київської контори Держторгу провів експертизу речей, намічених для продажу на закордонних антикварних ринках співробітниками Музею мистецтв ВУАН, Картинної галереї. Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка, Всеукраїнського музейного містечка у Києві. Оскільки останні, у відповідності до інструкції НКО УСРР, «виділили майно, здатне до експорту і виділення якого по можливості, не порушило б цілості музейних збірок», представники Держторгу частину відібраних музейниками експонатів визнали непридатними для продажу за кордоном. Однак, якихось непомірних вимог перед пам'яткоохоронцями вони не висунули, задовольнившись тим, що «всі музеї зобов'язалися протягом літніх місяців продовжувати роботу по перегляду свого майна й виділенні здатного для експорту й не основного для музею матеріалу». Та вже незабаром, повідомляв на початку червня 1928 р. Наркомат освіти України Ф.Ернст, «дальша праця комісії була припинена повідомленням про приїзд ленінградської експертної комісії. Ця остання, – писав він, – оглянувши разом з уповноваженим НКО зазначені вище 4 Київських музеї протягом 26-30 травня, висунула цілком нові принципи виділення експортних речей, а саме: посилюючись на високий рівень вимог європейського антикварного ринку виключно на матеріал першорядний, забракувала низку прийнятих першою комісією речей... й замість цього намітила, як експортний матеріал, фактично найкращі речі».

Зокрема, у Всеукраїнському історичному музеї ім.Т.Г.Шевченка ленінградські експерти з раніше відібраних їх українськими колегами речей залишили лише три експонати. Натомість для експорту були визначені найкращі зразки старовинних меблів, пам'ятки ювелірного мистецтва, унікальна колекція українсько-польських златолітих поясів. З Лаврського

музею нова комісія намітила для вивозу за кордон біля половини виключної значимості збірки тканин XVII-XVIII ст. «Друга основна частина Лаврського музею, – нагадував у листі до НКО УСРР Ф.Ернст, – величезна збірка українського золотарства XVI-XIX віків, над науковим розробленням якої, визначенням майстрів та майстерень, техніки, датування з використанням найцінніших відомостей лаврського архіву – зараз проводиться інтенсивна робота. Причому музеєм експоновано вироби усіх українських майстерень та майстрів, кожен зокрема і, як порівняльний матеріал, вироби Москви, Нюрнберга, Аугсбурга тощо, що вживалися на Україні у XVI-XVIII ст. та дарувалися українськими панами до монастирських ризниць. Комісією, – бив тривогу Ф.Ернст, – намічено для вилучення всю збірку срібла західних майстрів, що не тільки позбавить музей низки найцінніших експонатів, але й зробить абсолютно неможливою усяку порівняльну роботу по студюванню впливів західного мистецтва на Україну».

Аналізуючи результати роботи комісії Держторгу, Ф.Ернст приходив до висновку, що «намічений комісією характер і розміри вилучення не носять характеру, корисного для музеїв чи навіть можливого виділення дублетного матеріалу, а в разі свого здійснення спричиняться до позбавлення музеїв найкращої частини їхніх збірок. Таке вилучення, – наголошував він, – в основі руйнує музейну справу, деморалізує музейних працівників й паралізує, їхню енергію до дальшого збирання цінних нових експонатів». В зв'язку з цим Ф.Ернст просив Наркомат освіти УСРР вжити заходів аби зменшити апетити експертів Держторгу, «а також до заборони вилучення з музеїв речей, в справі яких немає погодження Держторгу з адміністрацією музеїв й уповноваженням НКО» [2]. Ще раніше, в середині квітня 1928 р., занепокоєний активізацією Держторгу на антикварному ринку України, з проханням вжити термінових заходів, щоб забезпечити музейні експонати від продажу за кордон, до НКО УСРР звернувся Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН [3]. 14 червня 1928 р. рішення «звернути увагу Укрнауки на неприпустимість вилучення художніх цінностей, яке збіднило б наші музеї і відбилося б на наукових досліджах» було прийнято на засіданні першого відділу ВУАН [4]. Застереження пам'яткоохоронців не залишилися поза увагою НКО УСРР. Приваймні, звертаючись в середині червня 1928 р. до крайових інспекторів Ф.Ернста та С.Дложевського з проханням подати списки відібраних експертами Держторгу музейних експонатів, заступник наркома освіти О. Полоцький не виключав можливості опротестувати частину з них [5]. Зробити це було, однак, непросто. Справа в тому, що Центральна нарада сприяння експорту при уряді СРСР 5 червня 1928 р. зобов'язала НКО УСРР терміново направити на експорт ті музейні цінності, які були відібрані спеціальними комісіями. «Винних в затримці передачі цих цінностей на експорт, – наголошувалось у рішенні Центральної наради, – або тих, хто приховує їх, притягти до судової відповідальності». В рішенні також зверталась увага Наркомфіну УСРР на знайдені в музеях України речі, вилучені в

1922 р. з церковних і монастирських ризниць, та пропонувалось «вжити заходів до направлення їх за призначенням згідно з існуючими законами» [6]. В даному випадку справа, очевидно, більше йшла про порушення законів, принаймні, пам'яткоохоронних. В липні 1928 р. в цьому особисто переконався О.Полоцький, який, перебуваючи, у відрядженні до Москви, дізнався про рішення уряду СРСР вилучити з музеїв України для продажу за кордоном експонатів на величезну, як на той час, суму – 1 млн.крб. При чому в Москві вимагали направити на експорт «основні, кращі колекції» українських музеїв. В зв'язку з цим вже О.Полоцький звернувся до наркома освіти УСРР М. Скрипника з проханням опротестувати рішення союзного уряду [7]. Однак, НКО УСРР виявився безсилим змінити рішення імперського центру.

Відтак, влітку 1928 р. експерти Держторгу продовжили свою геростратівську діяльність. Зокрема, 8 липня цього року комісія Київської контори Держторгу, оглянувши Бердичівський соціально-історичний музей, відібрала з його експонатів унікальні зразки одягу католицьких священників доби Людовіка ХІУ та Людовіка ХVІ, ювелірні вироби того часу. Присутні при огляді фондів музею заступник його директора Середенко, представник музейного комітету Бердичева Шульц та Ф.Ернст у складеному того ж дня акті опротестували їх вибір. «Більшість із відібраних речей, – зазначили вони, – є майном колишнього Кармелітанського кляштору, оголошеного декретом ВУЦВК заповідником і тому не можуть бути направлені на експорт». Проти надмірних вимог експертів Держторгу Ф.Ернст змушений був протестувати і після завершення 15 липня 1928 р. експертизи експонатів Ніжинського музею ім. М.Гоголя. Серед них увагу представників Держторгу привернули культові речі з заснованого у ХVІІ ст. Ніжинського жіночого Богословського монастиря – ризи, фелоні, напрестольні покрови, воздухи, спітрахилі тощо, – якими монастирські майстрині славилися далеко за межами Чернігівщини. Кращі зразки старовинного шитва – десять риз та два напрестольні покривала – і були відібрані на експорт. Ще більше унікальних речей культового призначення 17 липня 1928 р. експерти Держторгу відібрали з фондів Чернігівського державного музею. Закономірно, що його музейний комітет також опротестував їх експортні пропозиції. «Через основне протиріччя у всій справі виділення музеями експортних речей, а саме, – бажання Держторгу забрати з музеїв усі найкращі експонати, які можуть бути з найбільшою вигодою реалізовані за кордоном, а з другого – цілковитою неможливістю для музеїв віддати все найкраще й залишитись лише з другосортним матеріалом, – констатував влітку 1928 р. Ф.Ернст, – і в Ніжинському, і в Чернігівському музеях, як і у всіх, оглянутих перед тим музеях Київської інспектури, погодження майже не досягнуто» [8]. Власне, співробітники Держторгу особливо й не прагнули до нього, розуміючи, що до аргументів НКО УСРР навряд чи будуть серйозно прислухатися в союзному уряді. Зрештою, очевидно так воно й сталося, оскільки вже в липні-вересні 1928 р. Наркомат освіти УСРР звернувся до

музеїв республіки з вимогою терміново передати Держторгові відібрані його експертами експонати [9]. Влітку наступного року, виконуючи постанови РПО СРСР, РНК УСРР та Української економічної наради про організацію експорту пам'яток історії і культури, Наркомат освіти України змушений був направити на місця комісії у складі експертів

Держторгу та фахівців-мистецтвознавців для додаткового огляду фондів музеїв з метою відбору їх експонатів для вивозу за кордон. Повідомляючи відділи народної освіти про повноваження комісій, НКО УСРР наголошував, що покладену на них «операцію треба провести терміново, без жодних затримок, без жодного оголошення» [10]. Ще б пак, адже мова йшла про порушення пам'яткоохоронного законодавства, зрештою, – про злочин проти пам'яті власного народу. При чому, за задумом державного керівництва його повинні були вчинити ті, хто був покликаний оберігати історико-мистецькі набутки минулих поколінь. Однак, пам'яткоохоронці не стали мовчазними виконавцями геростратівських розпоряджень і постанов. Про це засвідчують телеграми, що поступили восени 1929 р. до НКО УСРР з Чернігова, Києва, Житомира, Полтави та інших міст республіки. В них опротестовувалися вимоги Держторгу про передачу цінних музейних колекцій для вивозу за кордон [11].

Як засвідчують документи, подібні протести мали під собою всі підстави. Наприклад, у листі заступника директора Київського музею мистецтв С. Гілярадо ВУАН повідомлялося, що комісія Держторгу «намітила низку речей, що з її погляду можуть бути придатними для експорту і встановила для них орієнтовну оцінку. В числі речей, – наголошувалось в листі, – є група пам'яток, які мають виключне значення для української науки, і, зокрема, для археології України, а саме: колекція великокнязівського золота (діадема з окрасами, перегородчастою емаллю, опліччя-барми, колти, намиста, шийні гривни, різьблені на камені, візантійські образки в золотих філігранних оправах, хрести і т.д.) та велика срібна орнаментована чаша... Сасанідської доби. Усі вони знайдені на території України... Будучи самі по собі унікальними – вони єдині на Україні, бо за старого ладу все вивозили до російських столиць...

Отже, коли ненормально вже й те, що такі пам'ятки знаходяться поза межами України, хоч і на території Союзу, то продаж їх за кордон не може не викликати протесту і обурення в кожному, для кого не байдужі інтереси української науки і історична давнина України. Коштовність історичних пам'яток вимірюється, природньо, не грошима, і ті 110 тис.крб., що гадають виручити продажем згаданих речей ні в якому разі не покрийть культурного збитку, до якого він спричиниться» [12]. Розуміючи ситуацію, в якій опинився Наркомат освіти республіки, відповідальний перед урядом СРСР за проведення вилучення цінних експонатів з музеїв, в листі висловлювалось сподівання, що на їх захист стане ВУАН. Слід зазначити, що не маючи права на «обговорення» урядового завдання, НКО УСРР в телеграмах

до місцевих музеїв наполягав на виконанні вимог Держторгу. Незважаючи на це, як і в 1928 р., провести «операцію» в запланованому об'ємі в терміновому порядку і без оголошення, не вдалось. Більше того, на початку 1930 р. Українська наука в телеграмах до ряду музеїв заборонила їм «вступати в будь-які умови з агентами Держторгу в справі експорту музейних речей» [13].

Однак, потік музейних пам'яток на закордонні антикварні ринки з кожним роком збільшувався. Протистояти тоталітарній системі та її геро-стратівським рішенням пам'яткоохоронці, на жаль, не змогли.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. – К., 1989. – С.166-168.
2. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім.М.Рильського. – Ф.13-3.
3. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (НА ІА НАНУ). – Ф.Всеукраїнського Археологічного комітету(ВУАК). – Спр.176. – Арк.67.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського(ІР НБУ). – Ф.279. – №904. – Арк.2.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОУ). – Ф.166, оп.6. – Арк.52.
6. Там само. – Ф.5, оп. 2, спр.947. – Арк.20.
7. Там само. – Ф.166, оп. 6, спр. 8905. – Арк. 1.
8. Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф.13-3.
9. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.6, спр. 8905. – Арк.5,9,11; спр.8906. – Арк.52,54.
10. Там само. – Спр.8905. – Арк.75.
11. Там само. – Арк. 95-102.
12. ІР НБУ. – Ф.279. – №830. – Арк.3-3 зв.
13. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.6, спр.8905. – Арк.122.

*Гаврилюк Л.О.
(м. Київ)*

РОЛЬ ВЧЕНИХ У СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ ПРИРОДНИЧИХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ (XIX – поч XX ст.)

Дев'ятнадцяте сторіччя – це час, коли стрімко розвивається наука і швидко зростає її вплив на різні сторони життя не лише окремої людини, а й усього суспільства.

Сильний поштовх розвиткові наук, зокрема природничих, дало утвердження промислового виробництва. Велика потреба у джерелах сировини та енергії пробудила інтерес до вивчення земних надр. Попит на продук-

цію сільського господарства, що становила основу переробної промисловості та експорту країни, спричинив виведення нових сортів рослин і порід тварин. Усе це сприяло розвитку не лише прикладних, а й теоретичних досліджень у галузі природничих наук.

Поява суспільного інтересу до результатів дослідницької діяльності зумовила створення мережі навчальних закладів. Університети і інститути, як правило, набувають значення передових центрів, навколо яких концентруються наукові сили, місцева просвітянська інтелігенція. При багатьох навчальних закладах були створені наукові товариства, які ставили собі за мету вивчення природи, історії, археології, етнографії та культури краю, а також популяризацію наукових знань серед широких верств населення.

Поряд з науково-дослідною та викладацькою діяльністю вчені велику увагу приділяли створенню та подальшому поповненню колекцій музеїв природничого профілю, стають справжніми ентузіастами їх розвитку. Нерідко вони виступали ініціаторами заснування музеїв, жертвували кошти на устаткування, керували їх роботою. Чимало природничих музеїв зобов'язані багатьма своїми експонатами і цілими колекціями вченим, які працювали у різних галузях науки. Всіх їх об'єднувала любов та відданість справі, бажання поділитися своїми знаннями з широким загалом. Неможливо назвати імена усіх учених, тією чи іншою мірою пов'язаних з природничими музеями України, тому зупинимося лише на деяких.

Одним з найбільш значних музеїв природничого профілю став Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей), який почав свою роботу у 1891 р. Серед ініціаторів його створення був відомий вчений, основоположник наукового ґрунтознавства В.В.Докучаєв. Саме у цей період, з 1888 по 1892 р., під його керівництвом здійснювалося дослідження ґрунтів Полтавської губернії. Це була комплексна експедиція, до складу якої входили такі відомі у майбутньому вчені, як геохімік В.І.Вернадський, геолог Ф.Ю.Левінсон-Лессінг, ботанік і географ А.М.Краснов, ґрунтознавець К.Д.Глінка. Під час цього всебічного дослідження природи краю були зібрані багаті колекції, які В.В. Докучаєв запропонував передати до Полтавського музею. До них увійшли, зокрема, 4202 зразки ґрунтів, 422 – гірських порід, 123 – валунів, колекція з 32 видів викопних молосків та гербарій з 862 рослин [1]. Вони і склали основу музею.

Першим його директором став природознавець М.О.Олеховський, котрий протягом 18 років (до 1909 р.) обіймав цю посаду, причому 15 з них був єдиним штатним працівником музею [2]. Увесь цей час музейні колекції поповнювалися матеріалами, які М.О.Олеховський збирав особисто. Для цього у складі експедицій він виїздив у різні повіти Полтавської губернії. Саме тоді ним були зібрані зразки гірських порід і досить значний палеонтологічний матеріал (морська губка, зуби акул, різноманітні черепашки), які увійшли до експозиції музею [3].

У зв'язку з цим музеєм слід згадати також і про відомого геолога, професора Харківського університету О.В.Гурова. За дорученням Полтавського і Катеринославського земств учений проводив геологічні дослідження повітів цих губерній. Саме тоді він склав декілька цінних регіональних колекцій. Ті з них, що походили з Полтавщини, поповнили експозицію Полтавського природничого музею. Але основна частина їх перейшла до музею геології Харківського університету.

Для потреб гірничої промисловості, що набувала розвитку в ті часи, вчений проводив розвідки корисних копалин, під час яких він сформував великі фіто- і зоопалеонтологічні колекції. Вони також збагатили експозицію геологічного музею університету. Всього ж, у різні роки, він подарував цьому музею 4586 номерів гірських порід і скам'янілостей, зібраних ним на півдні тодішньої Росії [4].

Харківський університет загалом мав цілий ряд музеїв, у тому числі і природничих. У 1807 р. при ньому був створений найстаріший в Україні мінерологічний музей, з яким пов'язана діяльність багатьох відомих вчених. Так, протягом 26 років (з 1843 по 1869) музей очолював відомий гідрогеолог Н.Д.Борисяк, який першим описав геологію Харківського артезіанського басейну та висловив ідею так званого Великого Донбасу. Ще довше, протягом 36 років (з 1869 по 1905) зазначеним закладом керував кристалограф і петрограф О.С.Брію. Це були щасливі часи для музею. Його зібрання систематично поповнювалися, головним чином через купівлю колекцій за кордоном. Щороку до музею надходило по декілька сотен зразків мінералів, а в окремі роки – навіть більше тисячі. У результаті діяльності Н.Д.Борисяка і О.С.Брію кількість зразків мінералів подвоєлось, і у 1905 р. нараховувала понад 15 тис. одиниць [5].

Велика заслуга у поповненні колекцій ще одного музею Харківського університету – зоологічного, належить його професору, майбутньому академіку АН УРСР, вченому-зоологу О.М.Нікольському. Він описав близько 70 нових видів і 16 підвидів хребетних тварин [6]. Зібрану ним колекцію шкір птахів вчений подарував музею, який він певний час очолював. Саме О.М.Нікольський започаткував музейну колекцію хребетних, поширених на території тодішньої Росії, у якій особливо повно було представлено плазунів і амфібій. Він докладав багато зусиль для зібрання максимально повної колекції – виключно шляхом пожертвувань і через обмін дублетів зібрав у музейних фондах 93 види з 149 існуючих на зазначеній території [7].

Прикладом багаторічного служіння музейній справі є відомий російський і польський натураліст Юзеф (Й.К.) Пачоський. Засновник Природничо-історичного музею Херсонського губернського земства (нині – Херсонський краєзнавчий музей), він очолював його протягом 23 років, аж до 1920 р. Усе своє життя вчений досліджував флору та фауну південного заходу Росії та Польщі, зокрема, 26 років присвятив вивченню природи Херсонщини. У ході флористичних пошуків він виявив і описав багато нових

для науки видів із різних систематичних груп. Їм'ям вченого названо ряд видів вищих рослин. Його перу належить кілька сотен наукових праць, у тому числі перший підручник з фітоценології. Знавець природи Півдня, Пачоський був одним з ініціаторів охорони степів. Матеріали для музею він почав збирати ще до його створення, працюючи співробітником ентомологічного кабінету. Серед зібраних ним експонатів був величезний гербарій місцевої флори, який нараховував понад 22 тис. гербарних листів [8]. Колекції, складені вченим, знаходили своє місце не лише у Херсонському музеї. Так, коли в 1903 р. в Одесі створювався ботанічний музей Новоросійського університету, самим значним його придбанням став зібраний Пачоським гербарій флори північної частини Таврійської губернії [9].

З природничими музеями Новоросійського (нині Одеського) університету пов'язані імена багатьох відомих учених. Серед них – видатний біолог, один із засновників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології І.І.Мечников і зоолог-еволюціоніст, фундатор порівняльної ембріології і фізіології, експериментальної і еволюційної гістології О.О.Ковалевський. Кожен з них певний час очолював університетський музей зоології. На кошти І.І.Мечникова музей було устатковано, а О.О.Ковалевський особисто виготовив для експозиції багато порівняльно-ембріологічних препаратів. Під час своїх закордонних поїздок вони збирали колекційні матеріали з морських безхребетних, які передали зоологічному музею. Крім того, О.О.Ковалевський поповнював фонди іншого музею Новоросійського університету – палеонтологічного. Тільки у 1873 р. він подарував йому велику колекцію, яку особисто зібрав у крейдяних прісноводних відкладах на півдні Франції. Наукові плоїздки О.О.Ковалевського були дуже продуктивними. Зібрані ним зразки згадали зібрання ще одного зоологічного музею – на цей раз Київського університету. Лише з Червоного моря він привіз для нього колекцію, яка складалася з 2750 екземплярів морських безхребетних, котрі належали приблизно до 750 видів [10].

З музеєм мінералогії Київського університету пов'язане ім'я професора К.М.Феофілактова, який займався вивченням геології України. Саме він вперше на Україні виділив і описав юрські відклади, а також склав геологічні карти Києва і Київської губернії. Вчений істотно поповнив мінерологічні і палеонтологічні колекції музею зразками мінералів і скам'янілостей, які збирав кожний рік головним чином у місцевостях, прилеглих до Києва, а також сформував значну колекцію післятретинних відкладів України з чисельних бурових свердловин.

Багато сил складанню геологічних колекцій музею Київського університету віддав відомий геолог, майбутній академік АН УРСР і АН БРСР П.А.Тутковський, якого В.І.Вернадський назвав найкращим знавцем неорганічної природи України. Його наукові інтереси були досить широкими: гідрогеологія, петрографія, мінералогія тощо. Під час наукових ек-

спедицій по Україні він збирав колекції гірських порід і скам'янілостей, які й були представлені в експозиції мінералогічного музею університету. Найбільш цікаві серед них – лабрадоритова порода з-під с. Кам'яний Брід, кристалічний вапняк з с. Козієвка і деякі пісковики [11].

Під час проживання у Житомирі П.А.Тутковський брав активну участь у роботі Товариства дослідників Волині, приділяв велику увагу розвитку заснованого при ньому музею (нині – Житомирський краєзнавчий музей). В міру сил намагався поповнювати його фонди. За один лише 1913 р. вчений передав до музею декілька колекцій черепашок, гірських порід, мінералів, ґрунтів, взятих з бурової свердловини, а також зразки яшми та кварцу. Крім того, в інші роки – геологічні карти, книги, прибори [12].

Цікаві колекції природничого профілю входили до складу відомих приватних музеїв. Один з них – музей Дзедушицьких у Львові, природничі колекції якого склали основу сучасного Львівського науково-природознавчого музею. Ідея створення музею належала батькові – Й.Дзедушицькому, який ще у 30-ті роки ХІХ ст. почав формувати колекції для нього. Але втілити його ідею у життя зміг лише його син В.Дзедушицький – польський зоолог, етнограф і археолог, член-кореспондент Академії наук у Кракові з 1881 р. Він продовжив справу батька у створенні музею і очолював його до своєї смерті у 1899 р. Знавець фауни Галичини, він і сам збирав орнітологічні колекції, зокрема в околицях с.Поториця Сокальського району та с. Пеняки Бродівського району Львівської області, а також колекції ссавців [13].

У фондах Львівського науково-природознавчого музею і сьогодні зберігаються колекції багатьох вчених, що були сформовані ще у кінці ХІХ – на початку ХХст. Так, ботанік О.Волощак, член Віденської і Краківської Академії наук, дослідник флори Карпат, передав до музею свої гербарії, в яких було представлено головним чином зразки вищих рослин Карпат, Прикарпаття і Полісся.

Співробітничав з цим музеєм і польський іхтіолог, орнітолог і географ, член Польської Академії наук Б. Дибовський. Так, на початку ХХ ст. матеріали, зібрані вченим, поповнили колекції безхребетних музею, особливо комах і молосків. Однак, найважливіші з них знайшли своє місце у зоологічному музеї Львівського університету, засновником якого він був. Історія збирання Б. Дибовським своїх колекцій дуже повчальна, а обставини, які її супроводжували – драматичні. За участь у польському повстанні 1863 р. його було заслано до Сибіру. Як справжній вчений, він і у засланні продовжував займатися наукою: досліджував і описував фауну озера Байкал і Прибайкалля, побіжно збираючи багатий колекційний матеріал. Ці дослідницькі роботи були високо оцінені науковим світом: у 1870 р. автора їх було нагороджено Малою золотою медаллю Російського географічного товариства [14]. Після повернення із заслання Б.Дибовський організовує експедицію на Далекий Схід, під час якої вивчає фауну Камчатки, басейну

Амуру і узбережжя Японського моря. Його зібрання склали основу зоологічного музею Львівського університету. В них були представлені молоски Байкалу, Камчатки, птахи Східного Сибіру, колекції комах, хребетних, ракоподібних із озера Байкал та його околиць. Один з найцінніших експонатів музею – скелет морської корови (Стеллерової) довжиною понад 5 м., що його одержав Б.Дибовський від місцевих жителів під час перебування на Камчатці. Цей вид тварин, відкритий другою експедицією В. Беринга у 1741 р. біля берегів Командорських островів, через чверть віку був повністю знищений. Тому у всьому світі збереглося всього декілька екземплярів цілих скелетів морської корови. Вчений привіз до Львова колекції молосків Каспійського моря і південної Росії, птахів Австралії і Перу, які згодом теж увійшли до музейних фондів [15].

Активно поповнювали вчені і фонди музею мінералогії Львівського університету, який було створено у 1852/1853 навчальному році професором природничо-історичних наук, доктором-ботаніком Г.Лобажевським, який водночас викладав і курси мінерології і петрографії. Відповідно до фахової орієнтації свого засновника музей у перші роки існування мав мінералого-ботанічне спрямування. Його швидкий розвиток почався пізніше, коли було засновано кафедру мінералогії університету і виділено кошти на розвиток музею. Організатором і першим керівником кафедри став відомий німецький мінералог і петрограф, Ф. Циркель, автор однієї з перших робіт з петрографії, виданої у Бонні в 1866 р. Для музею ним була сформована колекція осадових порід, комплекс порід Карпат і Прикарпаття. Свідченням особистого внеску вченого до колекції музею може слугувати хоча б той факт, що у кінці XIX ст. з представлених у експозиції музею 31 вітрини з експонатами, 14 містили вивержені і місцеві осадові породи, зібрані Ф.Циркелем [16]. На його честь було названо один із мінералів – циркеліт.

Природознавчий музей було створено і у Криму. Це природничо-історичний музей Таврійського губернського земства у Симферополі (нині – Кримський краєзнавчий музей). Протягом 28 років з ним було пов'язане життя вченого-природознавця С. Мокржецького, його першого директора, який обіймав цю посаду аж до 1918 р. Він почав збирати експонати для музею ще задовго до його відкриття, будучи ентомологом при губернській управі.

З цим же музеєм пов'язане й ім'я відомого геолога і гідрогеолога М.О.Головкінського. Йому належить цілий ряд теоретичних положень з геології, які отримали підтвердження на новій фактичній основі лише через багато років після його смерті. Так, він теоретично обґрунтував необхідність стаціонарних станцій для прогнозування режиму підземних вод, які зараз існують по всьому світу. Перший такий “артезіанській обсерваторії”, створений у Саках за участю вченого, присвоєно його ім'я. Працюючи земським гідрогеологом Таврійської губернії, він став одним з організаторів артезіанського водопостачання у посушливих районах півострову. У

ході своїх постійних службових поїздок по Криму він складав цікаві геологічні колекції, одну з яких – скам'янілостей четвертинного періоду, що налічувала 269 зразків, подарував музею [17].

Багато ще як окремих експонатів, так і цілих зібрань зобов'язані своєю появою вченим, котрі дбали про те, щоб природничі музеї стали справжніми науковими і культурними осередками. Чимало цих колекцій, що мають не лише наукову та історичну цінність, а й допомагають нам зберегти пам'ять про тих, хто в міру своїх сил слугував науці, збереглося й донині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 100 років Полтавському краєзнавчому музею. – Полтава, 1991. – С.16.
2. Путеводитель по музею Полтавского губернского земства. – Полтава, 1915. – С.7.
3. Полтавский земский естественно-исторический музей. – Полтава, 1892. – С.23.
4. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805-1905. – Харьков, 1908. – С.318.
5. Логвиненко Н.В. Минералогический музей Харьковского государственного университета им. А.М.Горького // Ученые записки ХГУ. – Т. 61. – 1955. – С.37.
6. Биологи. Биографический справочник. – К., 1984. – С. 457.
7. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805-1905. – Харьков, 1908. – С.332.
8. Херсонский краеведческий музей. – Симферополь, 1987. – С.4.
9. Отчет о состоянии Имп.Новороссийского университета за 1903 г. // Записки Имп.Новороссийского университета. – Т.99. – Одесса, 1904. – С.50.
10. Історія Київського університету.- К., 1959.- С.154.
11. Оноприенко В.И. Павел Аполлонович Тутковский. – М., 1987. – С.24.
12. Отчет по Волынскому Центральному музею за 1913 г. // Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 г. – Житомир, 1915. – С.38.
13. Львівський науково-природознавчий музей. – Львів, 1957. – С.3.
14. Винкевич Г.А. Выдающийся географ и путешественник. – Минск, 1965.
15. Зоологічний музей Львівського державного університету ім. І.Франка. – Львів, 1960. – С. 3, 21.
16. Лазаренко Е.К., Коробцова М.С. Сто лет минералогического музея Львовского государственного университета им. Ив. Франко // Минералогический сборник. -№7, 1953. – С.328.
17. Романовский С.И. Николай Алексеевич Головкинский. – Л., 1979. – С.188; Крымский краеведческий. – Симферополь, 1984. -С. 22

Гребінник Т.О.
(м. Дніпропетровськ)

ПРИРОДНИЧО-ІСТОРИЧНІ МУЗЕЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Музейна справа завжди відігравала важливу роль у перебігу тих чи інших наукових та культурологічних процесів в Україні. Природничо-наукові музеї були сформовані у Західній Європі ще з кінця XVI століття. У нашій країні такі музеї виникають у середині 60-х років XIX століття, що було пов'язано з розвитком капіталістичного виробництва, техніки і науки. В міру їхнього формування ставало очевидним, крім того, що ці музеї сприяли розвитку наукової думки, значного дослідницького потенціалу поступово набували і нових функцій.

Питанням історії розвитку музейної мережі в цілому присвячений цілий ряд робіт, але в них не розглядалася мережа природничо-історичних музеїв, тим більше їхній взаємозв'язок один з одним і земськими ініціативами, що відігравали чималу роль у їхній організації. Природничо-історичні музеї виникали з наукових і практичних потреб і завдань країни, зосереджені в музеях експонати – служили важливим джерелом в дослідженнях природничих наук.

Мережа природничо-історичних музеїв почала формуватися в Росії два століття тому і пройшла ряд етапів: 1 етап охоплює ціле сторіччя з 1782 по 1882 рр.; 2 етап – з 1882 по 1917 рр.

В Україні провідником цієї ідеї стали земства. Вони намагалися раціонально й ефективно використовувати місцеві регіональні природні багатства і це призвело до підтримки природничих досліджень в регіонах, створенню комісій і організацій, що займалися вивченням краю.

Природничо-історичні музеї створювалися з метою вивчення історії краю, геології, ґрунтознавства, ботаніки тощо.

Діяльність таких музеїв була досить різноманітною: збирали природничі та історичні колекції; зберігали цінні колекції; демонстрували відвідувачам та школярам колекції та збірки; проводили екскурсії, польові дослідження та наукову роботу.

Поступово в таких музеях накопичувалась значна кількість предметів та колекцій, що давали наочне уявлення про фауну та флору (особливо рідкісну), етнографічні особливості, пов'язані з природними умовами життя тощо.

Таким чином, з одного боку музеї вивчали губернію в природничо-історичному плані і, одночасно, поширювали придбані знання серед широкого кола населення. З другого боку, музеї ставали сховищами культурних цінностей українського народу, оскільки зберігали безцінні природні та інші колекції.

Процес становлення музеїв у 90-х роках XIX ст. був достатньо складним і тривалим. Природничо-наукові музеї – це досить цікаві музейні

установи, що зобов'язані своїм походженням потребам людини в пізнанні навколишньої його природного середовища та практичних потреб. У процесі нагромадження інформації і диференціації природничих наук виникає потреба у використанні музейних предметів не тільки як об'єктів для добування знань, але і як засобів передачі цих знань.

Цей тривалий і не простий процес вимагав тривалого часу і сил. До сих пор простежити як формувалися різні колекції в цих музеях, скільки зусиль було спрямовано на їхню наукову обробку і збереження для нащадків. Усіма науковими ентузіастами рухала тільки одна ціль – збереження і передача інформації для історії, з чого випливала і подальша діяльність музеїв, які зберігали історичні, археологічні природничо-історичні та етнографічні пам'ятки.

Відзначимо, що, Д.І.Яворницький, був захоплений перетворенням Катеринославського обласного музею ім.О.Н.Поля в суто історико-археологічний, проте він все ж розумів необхідність збереження і природничо-історичних пам'яток. З цією метою у 1907 році він відвідував Таврійський природничо-історичний музей і консультував у його директора, відомого природознавця С.Мокржецького з питань створення природничо-історичного відділу [1].

З іншого боку у 1913 році у звіті Таврійського природничо-історичного музею ми зустрічаємо нові напрями розширення програми його діяльності: «Кроме существующих отделов в Таврическом губернском музее должны быть отделы: археологический, этнографический и сельскохозяйственный. Решение ввести эти отделы в музей можно только горячо приветствовать, так как в Таврической губернии, а в особенности в Крыму, ощущается, конечно, особенно сильно потребность закрепить все то самобытное, оригинальное, в массе исчезающее, чем так богат наш край» [2].

Колекції з зоології, ботаніки, мінералогії, геології, палеонтології, ґрунтознавства тощо, які зібрані, наприклад, в Таврійському музеї були практично новими для регіону [3]. Особливо це торкається флори і фауни Криму. Все, що було більш чи менш видатного з флори і фауни знайшло своє місце в колекціях музею. Так, наприклад, з 300 видів птахів, що значились в Криму на початку ХХ ст. вже в 1903 році в колекціях музею було представлено 238 видів, причому більше десятка з них було виявлено вперше [4]. Така колекція є дійсно пам'яткою природничої історії і історичною пам'яткою, вивчаючи яку у зв'язку з впливом техногенних факторів можна прослідкувати зміну видового складу птахів в Крим через століття.

У фондах Херсонського природничо-історичного музею чисельні колекції з флори та фауни регіону склали у 1910 році близько 35 тис. одиниць зберігання. Серед них колекція насіння дикоростучих рослин, багато з яких зараз просто зникли [5].

Таким чином, всі колекції природничо-історичного та етнографічного характеру, які були зібрані в природничо-історичних музеях Півдня Украї-

ни зараз представляють важливі пам'ятки історії та природи. Вони вже в ті часи, як було сказано вище, несли на собі пізнавальне навантаження. В зв'язку з жахливим техногенним впливом на природу збереження їх набуває зараз особливого значення. Ознайомлення широкого загалу з такими пам'ятками природничої історії України повинно стати одним з складових екологічного виховання у суспільстві.

Це розуміли ще в ті часи. Недарма відомий український ботанік та педагог І.Я.Аканфієв в одному з своїх листів до директора Катеринославського обласного музею імені О.Н.Поля Д.І.Яворницького пропонував йому при знищенні старих дерев (віком за 100 років) в саду Потемкіна «...сохранишь потомству на память хоть один кружок такого дерева», тому, що «таких більше нікогда не будет ...» [6].

У фондах музеїв ще залишилися пам'ятки природної історії, які необхідно зберігати, відновлювати те, що лишилося і збільшувати. У процесі нагромадження інформації виникає потреба в вивченні музейних предметів не тільки як об'єктів для добування знань, але і як засобів для передачі цих знань. Одночасно історична пам'ять є могутнім виховним стимулом для наступних поколінь.

Але для цього необхідно мабуть переписати і каталогізувати з залученням до цієї справи відповідних фахівців, все те, що зараз хоча може і збереглося, але в силу різних причин законсервовано у музейних сховищах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчет по естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1907 год. Симферополь, 1907. – С.5.
2. Отчет по естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1913 год. – Симферополь. 1913. – С.2.
3. Кириченко А.Н. Естественно – исторический музей Таврического земства в Симферополе. – М.: Типография императорского Московского университета, 1911. – С.9.
4. Отчет по естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1903 год. – Симферополь, 1903. – С.3.
5. Горлова Н.И. Херсонский естественно – исторический музей – научный центр изучения природы края в конце XIX – н. XX в. // Сб.: «Проблемы музееведения и краеведения». – Херсон, 1990. – С.5-6.
6. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Випуск 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – С.11.

ОПИС МУЗЕЙНОГО ОБ'ЄКТУ ЛАНДШАФТНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Держава, яка пишається своєю історією, – достойна поваги. Україні є чим гордитися, вона має глибокі історичні корні. До нашого часу збереглося багато пам'яток історії, архітектури і мистецтва, які визнано світовою спадщиною. Таким пам'ятником є уманський заповідник «Софіївка» – видатний пам'ятник садово-паркового мистецтва, зразок пейзажної паркової композиції, поєдана з каменю, води, зелені, архітектурних споруд та скульптур.

...Софія, грекinya за походженням, запала графу Потоцькому в серце з першого погляду. Освідчення між ними станеться у 1792 році в Яссах, а у 1796 граф Потоцький відкупив Софію у її попереднього чоловіка Юзефа Вітте, коменданта містечка Жванець. Сталося так, що ще до шлюбу на Софію велике враження справив розкішний великий парк «Аркадія», що знаходився у містечку Неборові під Варшавою і був власністю графині Родзивілі. Дізнавшись про це, граф Потоцький вирішив, що подарує коханій куточок рідної Еллади. Хай і штучно створений, він мав нагадувати примхливій Софії гори і ліси, струмки і озера покинутої Греції.

Обираючи місце для майбутнього парку, Потоцький та Метцель побували в урочищі Кам'янка, що починалось від Червоної греблі на річці Бягно, що текла в річку Уманку з села Войтовка. Урочище це, порізане ярами, було надзвичайно красиве. І вибір Потоцького та Метцеля зупинився на ньому. Управителем майбутнього будівництва граф Станіслав призначив – Людвіга Метцеля, ополяченого бельгійця, що колись у минулому був інженером – артилеристом.

Початковий задум Станіслава передбачав перетворити всю долину річки Кам'янка з мальовничими пагорбами і гранітними скелями в величезний англійський парк, обладнаний чисельними фонтанами і каскадами. Планувалося всі оточуючі долину пагорби вкрити деревами. А на відкритих просторах на півдні створити єдину широкую масу зелені, а на сході – з'єднати парк з Грековим лісом.

Пізньої осені 1796 року почалося будівництво парку. Викопали ставки, включили у план пагорби та яри. За наказом Метцеля насадили багато дерев біля «Верховного джерела». Завезли з Дамівського лісу вавилонську вербу для посадки на березі острова Анти-Цирцеї. Поряд із звичайними деревами завозилися зразки рослинності з усіх куточків світу. Вони висаджувалися головним чином в Тамплейській долині, на Єлісейських полях і біля гроту Феміди. Возили ці рідкісні породи за великі гроші через Одесу з Азії, Італії, Криму. У великій кількості було посаджено італійські пірамідальні тополі.

Щодо витрат, то Теодор Темері, один із свідків народження «Софіївки», вказує їхню загальну суму у розмірі більш двох мільйонів рублів сріблом, – без урахування дармової кріпацької праці. До речі, кріпатська праця є дуже цікавою сторінкою в історії будівництва парку. «Софіївка» була побудована руками лише місцевих селян, без «виписних» майстрів. Щоденно тисячі людей шліфували гранітні скелі, садили дерева, копали канали. Висаджувалося безліч квітів, за якими здійснювався найпильніший догляд.

З покоління в покоління передавалося багато легенд про «Софіївку», зокрема найяскравіші з них – про талановитого садівника, що належав графу Потоцькому, – кріпака Зарембу. Відомості про нього дуже відривчасті, але у багатьох виданнях історики згадують його ім'я поряд із Потоцьким та Метцелем, як «крепостного с незаурядними способностями». Однак, повний образ цього митця поглинув час.

У 1802 році будівництво центральної частини парку було закінчено. Саме тут відбулося свято на честь Софії, яке проходило в присутності багатьох гостей. Але будівництво не було на цьому завершено, парк розвивався та набував нових форм. І коли раптом у 1805 році помер граф Станіслав, і парк перейшов у володіння його дружини Софії, то початковий план ні нею, ні сином графа, ні ким іншим закінчений не був. Але центральна частина, створена Метцелем, уже мала закінчений вигляд і уже вважалася шедевром садово-паркового мистецтва.

У 1834 році, після польського повстання, у якому бере участь син Софії та Станіслава Олександр, «Софіївку» цар Микола I подарував царіці Олександрі Федорівні. А зі зміною власника змінюється і назва. Тепер парк називається «Царицин сад». І сюди було запрошено академіка архітектури А.І.Штакенінейдера для створення нових архітектурних споруд.

Результатом нового господарювання стало те, що у 1838 році від Нижнього озера до виходу з парку було прокладено бруковане шосе, а воду для забору вивели трубою за парк. Ще раніше, побудували ворота шлюзу. Взагалі, сталось багато змін – весь час щось добудовувалося, змінювалося. У 1853 році – прокладене бруковане шосе до центру міста Умань. Це було перше шосе в Умані. Біля в'їзду в парк – побудовано водолікувальницю. З цього усього видно, що у ці часи парк переживав неабиякий сплеск у своєму розвитку. У 1859 році парк, згідно наказу царя, передають Головному училищу садівництва міста Одеси. Училище ж при всьому бажанні не могло підтримати колишній рівень утримання парку, бо не мало для цього достатньо можливостей. Це мало як негативні, так і позитивні наслідки – вперше парк почав працювати на науку. Викладачі та учні училища як могли, використовували можливості, що відкрилися перед ними. А численні теплиці, парники, оранжереї, багатий рослинний матеріал. Науковці стали вирощувати екзотичні рослини, проводити дослідження, займатися акліматизацією. Час ішов. З приходом радянської влади, коли у

1921 році училище було перейменоване у вищу сільськогосподарську школу-технікум для підготовки садівників та агрономів, ситуація не дуже змінилася. Нажаль, коштів виділилося теж недостатньо. Згідно постанови Совнаркому УРСР від 18-го травня 1929 року «Софіївка» (парк 3-го Інтернаціоналу) була оголошена заповідником. Але ситуація з її утриманням та розвитком не змінилася так, як того вимагали обставини. Після 2-ї Світової війни, під час якої, у парку здійснювалися масові поховання загиблих, дендрозаповідник відновив свою роботу з березня 1944 року. У 1946 році було відновлено історичну назву парку, виділені кошти на реставрацію та охорону, розвиток наукової роботи у заповіднику. У 1948 році почалася робота по відновленню парку, його розвитку та створенню нового декоративного питомника на території площею 20 гектарів.

Важливою датою у історії «Софіївки» є 16 жовтня 1955 року. Парк переводиться до відомство АН УРСР стає філіалом Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР. Під керівництвом видатного спеціаліста у галузі ландшафтної паркобудування Н.І.Рубцова територія парку розширюється до 160 гектарів, штат дендропарку проводить великі за обсягом роботи. Серед них – створення і розширення раніше існуючих насаджень у місцевостях Дубинка і Грибок, та освоєння нових 12-ти гектарів для заповідника. Доля «Софіївки» на протязі її існування складалася більш-менш вдало. Не дивлячись на зміни влад, різні струси та катаклізми, війни та революції, вона завжди притягувала до себе турботливих господарів, які зберегли її для нас, не дали занепасти.

У 1996 році, коли святкувалося 200-річчя парку, вирішено було у рамках цієї дати провести тотальну реконструкцію та розширення. Роботи очолив працівник «Київінжбуду»- Гуменний Олег Пантелеймонович. Роботи було закінчено навесні 1998 року, і, до речі, завершено досить успішно. Якщо до реставрації площа загальна площа становила 152 гектари, то після неї – 395 гектарів. Таке збільшення, звичайно, йде парку тільки на користь. А сталося воно в основному за рахунок доданої рекреаційної території, що переважає у співвідношенні з колишньою чисельністю територій. Слід, відзначити позитивні аспекти розширення парку. Ось, наприклад, розширення територій прогулянок. Що в цьому позитивного? А те, що ці території будуть виконувати роль буферної зони, яка прийме на себе функцію міського парку для відпочинку мешканців міста. Композиційно пов'язана з заповідною територією, ця зона забезпечить не лише її охорону, але й огляд. Розширено, до того ж, і зону обслуговування, експозиційно-ботанічну територію, що дає більше можливостей для цих сфер діяльності парку.

Щодо, дендрологічного обличчя «Софіївки» – насаджень, які збереглися до наших днів по це, в основному, віковічні дуби, величезні липи та ясени у районі Звіринець, Дубинки та Єлісейських полів. Основні паркостворюючі породи, які сьогодні представляють дендрологічне обличчя пар-

ку – це дуб черепчатий, ялина звичайна та австрійська, листвениця сибірська, клен гостролистий та польовий, липа дрібнолиста, явір, граб, груша. Окремі екземпляри цих дерев досягають дуже великих розмірів. Підлісок складається, в основному, з бересклетів європейського та бородавчатого, бояришнику, глоду, калини. Галявини масивів облямовані яскраво квітучими рослинами – степовою вишнею, мигдалем, спіреєю, тереном, шипшиною. На понижених місцях, біля джерел, у долині річки Кам'янка ростуть верба срібляста, тополя різних видів, осина, вільха, жимолость, папороть. Звичайно, «Софіївка»- то не є хаотичне нагромадження дендрологічного матеріалу, тому варто змалювати ландшафтний портрет парку. Слід зазначити, що ще в ті часи, коли Метцель та Потоцький зводили парк, то вони не дуже змінювали той рельєф, який мали. Вони лише, так би мовити, «причісували наявне», не проводячи глобальних змін у рельєфі. До того ж, будівництво не мало жорсткого планування, а йшло здебільшого своїм, природнім, якщо можна так сказати, шляхом.

Зараз історичне ядро та нові території композиційно пов'язані між собою і створюють єдине ландшафтно-паркове утворення, яке формується східним, центральним та західним пагорбами, що поділені двома ярами. Один з цих ярів – долина річки Кам'янки, другий – Греків яр, майже паралельний долині. По схилу Грекового яру проходить широка алея, яка пов'язує старий та новий (північний) входи. Яр із системою запроєктованих у ньому ставків є композиційною віссю парку. Головна алея доповнюється кільцевим прогулочним маршрутом і системою стежок, по яких можна потрапити до найцікавіших ділянок. Великий ставок площею 12 га розташований по вісі «Китайської бесідки». Інша водойма – «Весна» – переходить у кам'янисте джерело. По березі цього джерела висаджено рослини, які рано починають квітнути, а самі береги оброблено у вигляді терас. Упродовж русла джерела розташовано дивовижні «Японський сад», садок ірисів та садок Поетів. Порівняно нова кільцева алея зв'язана з історичним ядром парку завдяки шляху, який веде до статуй «Евріпід» та «Зима». Об'ємно-просторове вирішення цієї алеї базується на системі відкритих та закритих просторів, які створюють поспішну зміну вражень. Хоча загалом парк тяжіє до природного рельєфу та не є дуже вже штучно створеним, але все ж у ньому є елементи, які створено суто як об'єкти ландшафтної архітектури, де акцентовано авторство людини. Найяскравіший приклад – це англійський сад, або, як його ще називають, – арборетум Пашкевича. Створений він був у 1889-1890 роках професором В.В.Пашкевичем, з ім'ям якого пов'язують цілий період в історії «Софіївки». Арборетум Пашкевича створений за всіма канонами англійського парку.

Тепер, певно, варто розглянути малі архітектурні форми та інші об'єкти парку «Софіївка», картину їхнього стану на сучасному етапі. Багато що перетерпіло зміни у зв'язку з минулою реставрацією. По-перше, усі

старовинні скульптури та статуї зараз поставили у музей, а на їх колишніх місцях стоять копії. Ремонтні роботи над статуями очолив знову ж таки О.П.Гуменний. Статуї було захищено у музей з метою кращого їх зберігання. Бо ж завдяки часу, атмосферним впливам та безкультурним відвідувачам, час їх зберігання у майбутньому поступово скорочувався. Щодо музею, у якому скульптури тепер зберігаються, то цей музей (зараз розрахований на 2000 відвідувачів) колись був будиночком садівника. Тепер він реконструюється. Також реконструюється і пристань парому.

Приведено до ладу і існуючі гроти – Каліпсо, Дзеркало Діани, Горішок, Західний, Тантала, Аполлона. Грот Локстек засипано через аварійну ситуацію, що в ньому склалася. До речі, цікава деталь. Коли у процесі реконструкції виникла необхідність трохи здвинути один з валунів Долини Гігантів, його обмотали залізними тросом і стали тягнути тягачем, але камінь вдалося зсунути лише на кілька сантиметрів. Упродовж наступних марних спроб залізний трос розірвався. Всі намагання ні до чого не призвели, і реконструкційний колектив архітекторів та інженерів поставив під сумнів твердження, ніби усі валуни були перенесені сюди кріпаками Потоцького. Бо ж як могли люди (хоча б і у величезній кількості), транспортувати валуни у тодішніх умовах, коли зараз їх не може зсунути найпотужніша техніка? Це питання залишається відкритим.

Щоб донести до наших нащадків цю перлину такою, якою зачаровувалася Софія Потоцька, якою вражаємося ми, наступники, необхідно постійно приймати заходи по збереженню та розвитку заповідника, щоб реставрація 1996-1998 років не лишилася марною. Крім усього вищезгаданого слід зазначити, що в сучасних скрутних умовах економічного розвитку завдання наше полягає в тому, щоб не лише зберегти «Софіївку», а й запобігти надмірній комерціалізації в діяльності дендропарку, зберегти естетичні, мистецькі та просвітницькі традиції заповіднику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адрес-календарь. – Умань, 1904.
2. Головерда З.Г., Иванова З.Я., Сидорук Б.С., Дендрологический заповедник «Софиевка». – Днепропетровск, 1976.
3. Головерда З.Г., «Софиевка». – Киев, 1975.
4. Драгулько А.С., Дендропарк «Софиевка». – Киев, 1984.
5. Липа О.Л. Визначні сади та парки України – Київ, 1984.
6. Рогов А.Д. Уманьское чудо. – Киев, 1984.
7. Роготченко А.П. Уманьское чудо. – Киев, 1977.
8. Родичкин И.Д., Родичкина О.И., Гринчак И.Л., Сергеев В.С., Фещенко П.И., Сады, парки и заповедники Украинской ССР. – Киев, 1985.
9. «Софиевка»: краткий путеводитель. – Киев, 1965.
10. Храбан Г.Е., Заграничный П.О. Умань. – Днепропетровск, 1975.

Константинов В.О.
(м. Київ)

МУЗЕЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ В ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

В Україні нині діє значна кількість музеїв, серед яких є і музеї науково-технічного профілю. До останніх відносяться музеї, які в своїх експозиціях зберігають науково-технічну спадщину, в тому числі і пам'ятки науки і техніки. Ці пам'ятки є важливим історичним джерелом пізнання соціально-економічного і культурного суспільства. Інформація про події минулого, яка закладена в пам'ятках науки і техніки, має не тільки пізнавальний інтерес, вона як генетичний код у багатьох випадках визначає майбутнє. Вони розкривають перед нами картину розвитку науки і техніки в їх матеріальному втіленні; виявляють результати творчої діяльності як відомих вчених та інженерів, так і невідомих майстрів; виховують почуття патріотизму; вказують на ту базу, без якої не могла успішно розвиватися сучасна науково-технічна революція.

До музеїв науково-технічного профілю відносяться галузеві музеї та музеї історії підприємств і установ. Ці музеї переважно працюють на громадських засадах. Дуже влучно охарактеризував такі музеї директор громадського музею Локомотивного депо ім.М.Островського на станції Шепетівка Південно-Західної залізниці О.Безчастний, який відмітив, що експозиція кожного громадського музею – ніби цікава книга, сторінки якої переконують: історія – передусім, люди, творці матеріальних благ, її захисники.

Працівники і активісти громадських музеїв не тільки збирають пам'ятки науки і техніки. На аналізі знайдених архівних документів та матеріалів вони вивчають і пишуть історію свого підприємства, установи, галузі, встановлюють забуті факти і прізвища, а також пріоритет підприємства у вітчизняній промисловості. Працівники музеїв науково-технічного профілю внесли свій вагомий внесок у вивчення історії міст і сіл нашої країни.

У 1775 р. водночас із заснуванням Гірничного інституту в Санкт-Петербурзі був створений при ньому гірничий музей, який є чудовою навчальною базою для студентів, адже його унікальні колекції складені з урахуванням навчальних програм та нових досягнень в галузі екології, гірничої справи і металургії.

Нині в музеї зберігається понад двісті тисяч експонатів, в тому числі моделі та макети з історії гірничої і гірничозаводської техніки. Серед цих експонатів вже на протязі понад сторіччя увагу усіх відвідувачів привертає унікальний експонат – пальма висотою майже в три метра, яка була виготовлена вправними руками із шматка залізничної рейки у XIX ст. [1]. Три-

валий час прізвище майстра, який виготовив цю оригінальну річ, було невідомо.

Завдяки проведеним пошукам на початку 70-х років ХХ ст. членами і активістами музею та трудової слави Донецького (бувшого Юзівського) металургійного заводу Ф.Ф.Шкаріна, І.К.Косенко, Ф.М.Шаруділа, Ф.Д.Полякова, В.Т.Циганкова, В.В.Полякова і К.П.Захарченка вдалося встановити прізвище автора цієї пальми. У 1896 р. Юзівський металургійний завод брав участь в роботі Всеросійської промислової та художньої виставки у Нижньому Новгороді. Серед виставлених експонатів була представлена пальма, що «сиділа» в оригінальному горщику, виготовленому також із рейкових шматків, і була вмонтована в круглий шкіряний диван. Вона була настільки досконало виконана, що з першого погляду важко було відрізнити чудовий витвір людських рук від природньої чорноморської пальми. Ця тонка філігранна робота свідчила про безсумнівний талант та високу майстерність коваля-умільця, її творця.

Після завершення роботи виставки дирекція Юзівського заводу подарувала Санкт-Петербурзькому Гірничому інституту ряд своїх виставкових експонатів, серед яких була і пальма. Однак при передачі експонатів господарі заводу свідомо приховали прізвище творця унікальної пальми, бо він був з простого люду.

Через чотири роки на Всесвітній виставці в Парижі цей чудовий витвір отримав гран-прі, але вже як експонат гірничого інституту. І тільки майже через сімдесят років було встановлено прізвище коваля-умільця. Творцем унікальної пальми був юзівський коваль Олексій Іванович Мерцалов, родом з козацького села Курахівка. Досвідчений майстер ще довгий час працював на заводі і помер у 1935 р. Так, завдяки кропіткій праці була відновлена справедливість – пальма отримала прізвище свого автора, що знайшло висвітлення потім і в підготовці історії підприємства [2].

Працівники Донецького металургійного заводу неодноразово підіймали питання про повернення на Батьківщину цього унікального експоната, але поки усі зусилля виявилися марними, і пальма понині знаходиться в експозиції музею Санкт-Петербурзького гірничого інституту, викликаючи справжнє захоплення у відвідувачів.

І все ж ця оригінальна пальма, але вже копія, з'явилась у Донецьку. У 1999 р. благодійний фонд сприяння розвитку й популяризації Донбасу «Золотий скіф» вирішив відновити історичну пам'ятку – пам'ятник техніки. Точну копію пальми виготовив Сергій Каспрук, директор ТОВ «Пролісок». Йому заборонили фотографувати пальму в експозиції музею. Він тільки отримав дозвіл ретельно її роздивитися і обміряти. Рейка тих часів знайшлася на донецькій шахті «Лідівка» у старій виробці. Три місяці Сергій Каспрук разом з сином та двома робітниками чаклував над цим витвором. Нарешті пальма вагою 352 кг була готова і встановлена у скляному футлярі перед входом до виставкового центру «Експо-Донбас». Так звана

пальма О.І.Мерцалова стала окрасою виставкового центру. Урочисте відкриття пальми Мерцалова відбулося за участі бувшого прем'єр-міністра України В.П.Пустовойтенка, який сказав, що повернення оригіналу пальми на Батьківщину – питання, яке можна вирішити [3]. Таким чином, завдяки ентузіастам музею було встановлено прізвисько українського майстра-коваля і вписана ще одна цікава сторінка в історію м.Донецька.

Пошукова робота голови ініціативної ради Токмацького народного музею при дизелебудівному заводі М.Сосни, проведена в 60-ті роки минулого століття, дозволила внести суттєве уточнення до «Большой Советской Энциклопедии» (1953, Т. 21, С. 128), де було написано, що перший в СРСР трактор вийшов 1-го травня 1924 р. з воріт заводу «Красный путиловец» (нині Кіровський завод у Санкт-Петербурзі). В дійсності перший зразок трактора в СРСР був зібраний ще у 1921 р. технічними керівниками двох невеликих заводів в с.Кічкасі (поблизу м.Олександровськ, тепер Запоріжжя) О.О.Унгером та Г.Я.Ремпелем. Трактор отримав назву «Запорожець». Він успішно пройшов випробування у 1922 р. комісією Уккранархозу. Трактор при 12-силовому двигуні, який робив 400 обертів на хвилину і витрачав 16 кг нафти на десятину, міг зорати від 1,5 до 3-х десятин землі за день. Навесні 1923 р., як встановив М.Сорока, ці два заводи об'єдналися в Державний завод № 14 в тому ж селі Кічкасі. І на цьому заводі був організований випуск першої партії «Запорожця» [4].

Було виготовлено 10 тракторів. Про це свідчить інформація під назвою «Побудова тракторів», надрукованої в газеті «Правда» від 12 серпня 1923 р. [5]. Так був встановлений пріоритет вітчизняного тракторобудування.

М.Сосна, працюючи в архівах, натрапив на прізвисько першого вітчизняного тракториста, який працював на тракторі «Запорожець» під № 107. Це був Мітрофан Іларіонович Роскот, мешканець с.Узруй Новгород-Сіверського району Чернігівської області. У 1958 р. цей трактор став експонатом Чернігівського обласного історичного музею [6].

І сьогодні значна кількість громадських музеїв займається не тільки оновленням своїх експозицій, але й вивченням і висвітленням маловідомих сторінок історії, що протягом тривалого часу були незаслужено забутими. Так, співробітники музею Південної залізниці при сприянні Управління Служби безпеки України по Харківській області зуміли на долі працівників магістралі начальників дороги Я.П.Лівшиця, П.С.Шушкова, начальника паровозної служби Кочубея, начальників вагонної служби Чичельницького, Конікова та інших показати трагічні наслідки політичних репресій для українських залізниць. Управління Одеської залізниці сприяло виходу у світ фундаментального нариса з історії магістралі «Дорога и люди» (Одеса, 1991), до якого вже крім відомих матеріалів увійшли нововиявлені факти і документи [7].

Наведені приклади діяльності громадських музеїв свідчать, що працівники музеїв науково-технічного профілю зможуть зробити свій внесок в справу написання оновленої історії міст і сіл незалежної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горный журнал // Уголь. – 1998. – №5. – Вклейка.
2. Слава Донецкого металлургического // Музей истории и трудовой славы предприятия. – М.: Профиздат, 1976. – С.52-53.
3. Куц Л. Донбас-батьківщина пальми Мерцалова // Голос України. – 1999. – 2 жовтня. – С.12.
4. Трактор № 107 // Сельский механизатор. – 1970. – №2. – С.6.
5. Василенко А.С. Літопис слави народної. З історії становлення і розвитку народних музеїв України. – К.: Наук. думка, 1974. – С.158.
6. Там само... – С.159.
7. Бондарчук Ю.П. Пам'ятки історії техніки як об'єкти туризму (на матеріалах пам'яток залізничного транспорту) // В зб.: Туристично-красназавчі дослідження. Вип. 1. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Туризм в Україні: економіка та культура» (Світязь, 9-10 вересня 1998 р.). Частина друга. – К.: Інститут туризму, 1998. – С.104.

**ПІДСЕКЦІЯ 2. КРАЄЗНАВЧА ОСВІТА ТА
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ**

*Суровцева І.Ю.
(м. Донецьк)*

**ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ МЕЦЕНАТСТВА
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

З початком розбудови української державності об'єктивно зростає значення краєзнавства, як інтегральної науки, що досліджує проблеми регіону в комплексі та взаємодії. Краєзнавство є важливим засобом вивчення природи та культури, господарства та населення, історії та духовності українського народу. В цьому контексті привертає увагу розвиток в часі українських населених пунктів, їх становлення, якісні та кількісні зміни. Комплексне дослідження історії рідних сіл та міст повинно служити не тільки на користь відновлення історичної правди, а й стати фактором становлення національної самосвідомості, патріотичного виховання, духовного збагачення. Інтенсивний розвиток краєзнавства приходився на ХІХ ст. і в значній мірі був пов'язаний з іменами видатних діячів культури та меценатів.

Меценатство, як протегування усьому тому, що входить в широке поняття культури, відіграло певну роль в укріпленні й розвитку її структурно – функціональних ланок на Україні напр. ХІХ – п. ХХ ст. Меценатство, як вид суспільно корисних дій було частиною більш широкого поняття – благодійності, цілеспрямованій діяльності на загальне добро.

Малодослідженою проблемою з точки зору автора є тема взаєморозвитку і взаємодії меценатства та краєзнавства. Вона цікава, як в плані визначення історико-культурного руху в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. через діяльність видатних меценатів, що жили у відповідних регіонах, так і в ракурсі прояснення історичної географії благодійництва і меценатства, окреслення територіальних напрямків розповсюдження діяльності українських меценатів. Меценати були причетні до формування краєзнавства, як науки, що виявилось в їхній праці в культурно – освітніх товариствах, створенні краєзнавчих регіональних колекцій, спорудженні архітектурних шедеврів по різних містам і селам України.

Якщо розвитку краєзнавчого колекціонування дослідники приділяли певну увагу [1], то проблема історичної географії благодійництва і меценатства залишилася не вивченою. Тому мета даної статті – простежити де-

які аспекти краєзнавства через призму розвитку меценатства в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

В цей час колекціонування і меценатство в Україні сполучилися в один культурний рух. Колекціонування творів мистецтва було нерозривно зв'язане з підтримкою самими колекціонерами митців: вигідні замовлення художникам, надавання їм стипендій для навчання і поїздок у західноєвропейські країни, організація приватних мистецьких шкіл, музейна і виставкова справа. Мистецькому колу були добре відомі імена меценатів з «провінції» (це насамперед, члени родини Терещенків, Б.І.Ханенко, П.І.Харитоненко), які були в змозі не лише купувати картини видатних майстрів, а навіть сплатити вже власне проведення виставки.

Напр. XIX ст. в Україні розвивається існуюча раніш система поповнення домашніх зібрань: купівля картин з чергових виставок і безпосередні замовлення художникам. Так, наприклад, в 1900 р. російський художник М.В.Нестеров написав шість ікон на цинкових дошках на замовлення Н.І.Оржевської для церкви – усипальниці, збудованої на Волині в с. Нова Чарторія [2]. Плідно працював М.В.Нестеров і для родини Харитоненко: в 1913 р. закінчив їм ескізи образів іконостасу для собору в Сумах [3].

Під впливом соціального і індивідуального замовлення формувалися і місцеві архітектурні кадри, було запроваджено архітектурно – будівельна освіта, повітові міста зазнають масштабну і якісну забудову [4]. Завдяки клопотанням місцевих меценатів Терещенків Глухів напр. XIX ст. збагатився такими першорядними спорудами, як жіноча гімназія, міська лікарня, дитячий притулок, Анастасіївська церква. Причому Н.А.Терещенко перебував почесним попечителем глухівських дитячих притулків і лікарні Св. Фросини, директором Глухівського відділення опікунського товариства про в'язниці, Кролевецької міської лікарні, тощо [5].

Коли напр. XIX – п. XX ст. Суми стали резиденцією мільйонерів Харитоненко, в місті почали будуватися банки і державні заклади, купецькі лавки і гімназії, культові спорудження і лікарні. Так, фасади дитячого притулку (зараз використовується під пологовий дім), декоративно оброблені з чотирьох сторін, представляють собою прекрасний зразок неоренесансу кінця XIX ст. в Сумах [6]. З П.І.Харитоненко в тісних ділових стосунках знаходився архітектор А.В.Щусів. За його проектом був споруджений архітектурний ансамбль пансіону Олександрівської чоловічої гімназії [7]. А.В.Щусів став автором храму Наймилолюбивішого Спасу в мастьку П.І.Харитоненка в Наталіївці, Харківської губернії. Церков будувалася, як священне сховище цілого музею ікон XV і XVI ст. [8]. По проекту московського інженера Тейфеля на кошти П.І.Харитоненка в 1910 р. був побудований перший бетонний міст через річку Сумку [9]. Будівлі, споруджені на кошти меценатів, частково або повністю справно несуть свою службу до наших днів.

До відродження українського архітектурного стилю був причетний і Г.П.Галаган [10]. Як вважає В.В.Рубан, його будинок в Лебединцях в псевдоукраїнському стилі відіграв певну роль у розвитку патріотичних шукань наступних поколінь будівничих [11].

Перший публічний будинок Одеси, спеціально споруджений для бібліотеки і музею, завдячує своїй появі тодішньому одеському голові – Г.Г.Маразлі, активному члену багатьох благодійних і просвітніх товариств, віце-президенту Одеського товариства підтримки мистецтв, пристрасному колекціонеру [12]. В 1882 р. він жертвує 30 000 крб. рідному місту з бажанням розмістити в збудованому приміщенні бібліотеку і музей Товариства історії та старожитностей. Після складання плану будинку і кошторису архітектором Ф.Гонсіоровським, з'ясувалося, що пожертвованої суми не достатньо. Необхідні 16 000 крб. додала місцева дума. Громадськість міста визнала заслуги Г.Г.Маразлі встановленням його портрету в читальному залі бібліотеки [13].

В м.Острозі завдяки крупним жертвам імператриці Марії Олександрівни, О.Д.Блудова, О.Г.Шереметьєвої, Д.О.Голіциної в 1876 р. була освячена братська церква в ім'я Кирила і Мефодія, що належала православному братству. Крім церкви в комплекс братства входили Кирило-Мефодіївська школа, жіночі підготовче та вище училища, селянський пансіон, бібліотека, лікарня [14].

Отже, результатами співпраці митців з меценатами стали визначні ансамблі монументального малярства в містах та селах України. Архітектурні споруди стають місцем консервації пам'яток історії та культури, які ретельно збиралися меценатами-колекціонерами. Українці, як бездержавна нація упродовж віків виробили розвинену систему так званого «малого меценатства», що виявилася в посильній підтримці мистецької спадщини широкими верствами населення. Національна скарбниця прекрасного була розосереджена у безлічі малих приватних збірок. Так, О.О.Русов мав гарну збірку творів одеських митців, близьких до передвижників [15]. Харків'янин Б.Г.Філонов купував на виставках праці Н.Н.Ге [16]. З часом «мале меценатство» переростає в меценатство велике. Фахівці стверджують, що траплялося це тоді, коли колекціонери ставили собі на меті підтримати національне мистецтво, що народжувалося, зробити свої збірки громадським надбанням [17]. Поступово у колекціонерів складається переконання в позитивному значенні своєї колекціонерської діяльності для задач вивчення національної культури. Дослідники вважають, що первісна історія музеїв – це історія різноманітних зібрань і колекцій [18]. В загальнодоступності музейних колекцій бачилася форма служіння народу, засіб його просвіти, вивчення народної історії та побуту. Прикладом може служити становлення і розвиток музею мистецтв ім. Б.І. та В.Н.Ханенків, які за допомогою видатних мистецтвознавців і консерваторів музеїв, досягли того, що зараз в Києві існує першорядний музей з такими цінними речами, які створюють

конкуренцію російському Ермітажу. Збірка Ханенків охоплювала майже усі галузі мистецької спадщини європейських та східних народів. Колекцію Ханенків було розміщено в двох містах – одна в Києві, у власному будинку, друга в Петербурзі. Щоб розмістити речі так, як того вимагає музейна справа, Ханенками був споруджений поруч Київського зібрання великий будинок, в якому намагалися розмістити читальню і бібліотеку, лекційну залу [19]. Намір зробити свою коштовну колекцію західноєвропейського живопису, скульптури, теракоти, скла, гобеленів, творів мистецтва країн Сходу надбанням Києва, перетворити її в загальнодоступний музей, Б.І.Ханенко закріплює в офіційному заповіті [20], що був складений під час хвороби, незадовго до смерті в 1917 році.

Лубенський Музей К.М.Скаржинської був заснований в 1885 р. в її маєтку в с.Круглик, Лубенського повіту, на основі археологічних знахідок, що проводилися групою шанувальників старожитностей – Г.С.Киряковим, Ф.М.Ізмайловим, К.М.Скаржинською [21]. Музей мав такі відділи: етнографічний, археологічний, нумізматычний церковної старовини. Скаржинська збрала також велику кількість документів (універсали гетьманів, укази Державної військової колегії, документи Другої Малоросійської колегії, розпорядження Київського військового губернатора), які склали архів музею. В 1904 р. вона подарувала свій музей Лубенській міській думі, яка в 1906 р. передала його експонати музеєві Полтавського губерньського земства.

Колишній вихованець Харківського університету, багатий поміщик Сумського і Валківського повітів, пристрасний шанувальник і знавець мистецтв, О.М.Алфьоров, певний час збирав картини, малюнки, гравюри і художні видання. Під кінець життя він заповів свою колекцію картин, оцінену в 14 000 крб., університету [22].

Заходами І.І.Шараневича в 1889 р. постав у Львові музей Ставропігіального братства, в якому знаходилися зразки галицького іконопису, стародруки, портрети членів Успенського братства XVII-XVIII ст. [23].

Колекцію живопису склав відомий художник І.К.Айвазовський. В Феодосії він збудував на власні кошти галерею, в якій розмістив свої картини, полотна інших художників, а також експонати Феодосійського музею старовини. Галерея Айвазовського, починаючи з 1880 р., постійно була відкрита для публіки [24].

Городоцький музей барона Ф.Р.Штейнгеля, щорічне утримання якого коштувало йому 1000 крб. [25], славився своїми багатими колекціями. На запрошення Ф.Р.Штейнгеля, український антрополог Ф.К.Вовк поїхав спочатку ознайомитися з музейними фотографіями старовинних церков, а потім вирушив в експедицію по Волині. Ф.Р.Штейнгель подарував Вовкові деякі фото дерев'яних церков і побутових костюмів [26]. Після початку Першої світової війни музей був евакуйований власником до брата на Кубанщину, де під час громадянської війни загинув [27].

Таким чином, історія деяких музеїв України тісно пов'язана з іменами громадських діячів та колекціонерів, які заповідали свої краснзавчі зібрання суспільству, земству, рідним містам.

Але випадки, коли збережені приватними колекціонерами художньо-історичні пам'ятки становилися надбанням публіки, траплялися не часто. Аматор – колекціонер «не завжди з охотою розставався зі своїми скарбницями, що були близькі йому, як частина власної душі» [28]. Суспільна думка та події в громадському житті сприяли «розкріпаченню» приватних колекцій. Так, наприклад, з початком Першої світової війни в Петрограді проходила виставка церковної старовини, з метою збору грошей постраждалим воїнам. На виставці були представлені зібрання українських колекціонерів: хрести, ікони із зібрання Б.І.Ханенка, емалі із зібрання О.О.Бобринського [29].

Напр. XIX – п. XX ст. змінюються і джерела формування колекцій: поширюються археологічні розкопки, разом з відвідуванням колекціонерами аукціонів, антикварних магазинів тощо. Археологам, щоб мати можливість проводити необхідні дослідження самостійно, доводилося вступати в ділові стосунки з різними меценатами – шанувальниками старовини з середовища української і російської аристократії. Експедиції під керівництвом М.М.Ростовцева граф О.О.Мордовцев в 1915 р. пожертвував 15 000 крб. на розкопки курганів, що знаходилися в його маєтку в Таврійській губернії [30]. Головним покровителем і патроном В.Хвойки стає Б.І.Ханенко. В 1898-1899 рр. він фінансував розкопки Пастирського городища (розташованого на території його маєтку) і деяких інших об'єктів [31]. Дуже рідкісною щодо комплектності збіркою прикрас княжої доби був скарб, що знайшли на городищі «Дівоча гора» біля Сахнівки, і який зберігався в збірці Б.І.Ханенко [32]. Із предметів цього скарбу виділялося багате парадне убрання великокнязівського костюму з емалевими медальйонами, що носилися на грудях [33]. Отже, історія археологічних досліджень напр. XIX ст. свідчила про велику зацікавленість широких кіл громадськості рідною старовиною.

Ці приклади свідчать, що з'являється така форма культурно – освітньої активності вітчизняних підприємців і дворян, яка відповідала класичному типу мецената-організатора і мецената-колекціонера. Меценати усвідомлювали рівень цінності твору мистецтва, як сучасного, так і стародавнього. І це усвідомлення дозволяло меценатам в системі власне художньої культури бережливо зберігати предметно – речове джерело отримання художніх вражень. Яскравим прикладом, що поєднував в собі вище названі типи протегування мистецтву був Б.І.Ханенко. Як знавець і шанувальник пам'яток старовини й мистецтва, він був головним ініціатором і працівником по влаштуванню Київського художньо – промислового музею ім. Государя Імператора Миколая Олександровича. Завдяки енергії Ханенко були зібрані необхідні кошти і в 1898 р. був закладений музей. Особисто Ха-

ненком в музей було пожертвовано колекцій на суму біля 100 000 крб. [34]. Б.І.Ханенко перебував членом багатьох благодійних і культурних товариств (наприклад, Імператорської Археологічної комісії, Київського товариства охорони пам'ятників старовини і мистецтва, тощо), де проявляв художній смак, організаторські таланти, мистецтвознавчі здібності. Завдяки його компетентній думці багато пам'яток історії були збережені від зруйнування і загибелі. Так, на одному з засідань Київського товариства Ханенко зробив доповідь про неможливість переміщення надгробного пам'ятника кн. К.Островського з Київо – Печерської лаври в Київський міський художній й промисловий музей, оскільки це могло визвати пошкодження пам'ятника [35]. Б.І.Ханенко входив в російський комітет (під головуванням Президента Імператорської Академії мистецтв – Великої кн. Марії Павлівни) по спорудженню пам'ятнику Губерту ван Ейку (нідерландському живописцю) в Генті, де в 1913 р. повинна була проходити всесвітня виставка [36].

Меценати докладали певних зусиль до пропагування своїх надбань і розповсюдження краєзнавчих наукових знань. Дев'ятим випуском закінчилося в 1914 р. видання О.О.Бобринського «Народні руські дерев'яні вироби» [37]. В бібліотеку Київського Товариства охорони пам'ятників старовини і мистецтва Б.І.Ханенко пожертвував шість томів власних «Древностей Придніпров'я» [38]. Видало подружжя Ханенків і «Зібрання картин італійської, іспанської, фламандської, голландської та ін. шкіл» (1899), як каталог власної колекції [39]. Б.І.Ханенко проводив активну роботу по організації виставок. Так, в 1902 р. він клопотався перед місцевою владою про відкриття виставки картин, предметів із розкопок курганів і городищ в приміщенні Київського промислового музею [40].

Серед різних проблем краєзнавства в контексті розвитку українського меценатства напр. XIX ст. заслуговує уваги малодосліджена тема садибного меценатства, яка дозволяє простежити витoki українського меценатства в бурному розквіті краєзнавчого колекціонування і збиральництва в сер. XVIII – п. XIX ст. разом з будівництвом садово – паркових ансамблів. Так, суцвіття дворянських родин Прилуччини вплинуло на культурне життя краю, на розвиток культури і освіти в повіті і губернії [41]. Дослідник О.Дорошкевич називає селище Сокиринці, що належало Г.П.Галагану, центром українофільського лівобережного панства і риторично запитує: «Чи не, тут шукав Куліш ліричні емоції для першої збірки «Досвітки»? [42].

Садибне меценатство другої половини XIX ст. можна простежити на прикладі однієї, досить типової для того часу, садиби – Качанівки, яка не будучи локальним художнім центром, на протязі 70-80 років вабила до себе багатьох діячів літератури, мистецтва, науки. І хоча мистецьке коло не було об'єднано в якийсь гурток, подібний мамонтовському в Абрамцеві, їх постійне спілкування не могло пройти безслідно для культури свого часу. Разом з цим, Качанівка звертає увагу своїм розвитком в часі. Почавши бу-

дуватися ще напр. XVIII ст., вона лише два рази змінила основних власників. З 1824 р. наступає основний період в історії Качанівки, пов'язаний з сім'єю Тарновських. Ця родина займає почесне місце в шевченкіані українських меценатів. В.В.Тарновський (молодший) зосередив у своєму маєтку унікальне зібрання української старовини, яке пізніше він заповів Чернігівському земству. В 1902 році на основі цієї колекції був відкритий музей українських старожитностей [43]. В 1910 р. Музей української старовини ім. В.В.Тарновського був об'єднаний з іншими існуючими в Чернігові музеями [44]. Варто уваги те, що серед жертводавців на музей Тарновського можна знайти імена П.Скоропадського, І.Прага, В.Модзолевського, Є.Юнге [45]. Качанівка була однією з тих садиб, де серед чудової української природи, віддалік від офіційних художніх кіл, в вільних, невимушених умовах зустрічалися діячі двох культур, української та російської. В кінці 70-80-х рр. в Качанівці часто бували художники брати К.Є. і В.Є.Маковські, Л.Ю.Рєпін та інші митці. Тут К.Маковський малював кобзаря О.Вересая для картини «Гуслар» [46].

В 10 км від Сум знаходилася садиба М.Д.Кондратьєва – Низи. Власник селища любив музику, займався написанням музичних творів. Власне на цьому ґрунті, і виникла у нього дружба з П.І.Чайковським, який з 1871 по 1880 рр. кожне літо жив в його домі. В Низах композитор працював над оперою «Коваль Вакула» («Черевички»), II і III Симфоніями та ін. Музичними творами. Перебуваючи тривалий час в маєтках українського панства, П.І.Чайковський у листах до друзів і знайомих захоплено говорить про людей України, про її поетичну природу, про те, з якою легкістю тут йому вдається здійснювати свої творчі задуми [47]. Аналогічні висловлення можна знайти в листах М.М.Коцюбинського, який деякий час відпочивав на запрошення Є.Х.Чикаленка в його маєтку в с.Кононівці: «Літом я спочивав на протязі місяця на селі у Є.Х.Чикаленка, поправився, придбав щось 6 фунтів і деяку душевну рівновагу», «Опинився в повній самоті...яка чудова річ мовчання, як облагороджують і підіймають ці безкінечні простори земної і небесної красоти» [48]. Отже, умови життя митців в українських меценатів були надзвичайно сприятливими для нагнаної творчої праці, надавали можливість отримати жаданий відпочинок, бадьорість духу, забуття життєвих прикростей.

Російський художник М.О.Врубель під час перебування в Києві (1884-1889) зблизився з родиною Я.В.Тарновського, брата відомого колекціонера. Він гостював літом в їхньому маєтку Мотовилівці (під Києвом), про що сповіщав свою сестру листом (1887): «Умови пречудові. Прекрасний дім і гарний сад, і тільки один старик Тарновський, який з великим інтересом ставиться до моєї роботи» [49]. Пам'ятку літа, проведеного в Мотовилівці, крім ескізів для Володимирського собору в Києві, залишився малюнок, що зображував родину Тарновських, граючих в карти. Для Мотовилівської церкви Врубель намалював картину «Моління про

чашу», яку згодом продав І.Н.Терещенко. Взимку Врубель поселився в Києві на квартирі неодруженого сина Тарновських – Миколая Яковича.

В мастку Сунки (поблизу Сміли), що належав українській поміщиці Н.Г.Яшвіль, деякий час перебував художник М.В.Нестеров. Згодом, разом з сім'єю він перебрався на її хутір Княгіно, який називав «кутком раю» і де прожив з перервами 9 років. «Вона тонко й розумно підтримувала все те, що могло мене цікавити, духовно питати» – згадував художник про меценатку [50]. Взагалі в культурному житті того часу Н.Г.Яшвіль відіграла певну роль, оскільки була ініціатором і організатором на Київщині українських народних промислів. В своєму мастку Сунки вона збудувала школу, де селянські діти навчалися різним ремеслам, влаштувала майстерню кустарних вишиванок, зразками для яких були музейні експонати XVII-XVIII ст.

Та не лише українське панство приймало у себе діячів культури. На території сучасної України існувало багато мастків російського дворянства, де знаходили пристановище і українські, і російські митці. Так, на запрошення Н.Ф. Фон Мекк (1831 – 1894), меценатки і друга П.І.Чайковського, композитор гостював в її мастку в Браїлові. Наявність чудової бібліотеки, можливість робити далекі прогулянки по неозорних полях, лісах і галях сприяли повноцінній творчій праці [51].

Отже, окремі українські мастки стали місцем зустрічей і спілкування передових діячів культури України і Росії, відіграли позитивну роль в формуванні відповідної духовної атмосфери, що приваблювала творчу інтелігенцію і сприяла процесам культурного взаємообміну.

Таким чином, інститут меценатства, що виник первісно з ціллю підтримки мистецтва і як одна з форм його споживання, набував певних рис соціо – культурного явища. Такий вид меценатства, як покровительство мистецтву, виявився в колекціонуванні художніх цінностей, їх збереженні, підтримці митців і архітекторів через систему «замовник – художник – модель – глядач», становленні історичного краєзнавства. Крім цього, меценатство в Україні напр. XIX – п. XX ст. не обмежувалося тільки Києвом, як центром суспільного і громадського життя, а було тісно пов'язане з околицями мастків та повітових міст, де проживало дворянство та купецтво. Про це говорять пам'ятники вдячних співвітчизників, збудовані на громадські пожертви, таким меценатам, як І.Г.Харитоненко (в Сумах, 1899), Н.А.Терещенко (в Глухові, 1909).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маценко В.А. Прилукщина. – Ромны: Тип-ия бр. Э. и Н. Дельберг, 1888. – 240 с.; Гринченко Б.Д. Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского. – Чернигов, Тип-ия Губернского Земства, 1900. – 367 с.; Факторович М.Д., Членова Л.Г. Художественные музеи Киева. – М.:

- Искусство, 1977. – 255 с.; Овсянникова С.А. Частное коллекционирование в пореформенную эпоху // Очерки истории музейного дела в России. – М.: Сов. Россия. – С.66 – 145.
2. Нестеров М.В. Давние дни. Воспоминания. Очерки. Письма. – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1986. – С.229.
 3. Глаголь С. М.В.Нестеров. Жизнь и творчество. – М., б.г. – 120 с.
 4. Ясиевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков. – К., 1988. – С.9.
 5. ЦДА. – Ф.442, оп.626, спр.171. – Арк.7.
 6. Комаров В. «Все померкло, прошло, отошло...» // Ваш шанс. – 1998. – № 10. – С.8.
 7. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины: путеводитель. – Харьков, 1989. – С.74.
 8. Щербатов С.А. Московские меценаты // Меценаты и коллекционеры: Альманах Всероссийского Общества охраны памятников истории и культуры / Гл. ред. С.Н. Разгонов. – М.: Русская книга, 1994. – С.13.
 9. Комаров В. «Гщета святих воспоминаний» // Ваш шанс. – 1998. – №17. – С.7.
 10. Чепелик В. Український архітектурний модерн у дзеркалі епохи // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Вип.3, Ч.1.- С.204.
 11. Рубан В.В. Галагани і українські митці XVIII – XIX вв. // Тези наук. – прак. конф. «Колегія П.Галагана: історія і сучасність». – К., 1996. – С.6-7.
 12. Г.Г.Маразли – меценат і колекціонер / Упоряд.: Л.В.Арюпина, О.М.Барковська та ін. – Одеса: ОКФА, 1995. – 288 с.
 13. Попруженко М.Г. Одесская городская публичная библиотека. 1830-1910. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – С.59.
 14. Волинь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Петербург: Тип-ия Общественная польза, 1888. – С.67.
 15. Асеева Н.Ю. Українсько – французькі художні контакти на зламі XIX-XX ст. // Українське мистецтво у міжнародних зв'язках. Дожовтневий період. – К.: Наук. думка, 1983. – С.181.
 16. Письма художников П.М.Третьякову. – М.: Искусство, 1968. – С.501.
 17. Минченков Я.Д. Воспоминания о передвижниках. – Л.: Художник РСФСР, 1964. – С.292.
 18. Мезенцева Г.Г. Музеи Украины. – К.: Изд-во Киевского Государственного университета, 1959. – С.5.
 19. Макаренко М. Музей мистецтв ім. Б.І. та В.М.Ханенків Української Академії Наук. Провідник. – К.: «Червоний шлях», 1924. – С.38.
 20. Иванов Ю. Завещано Варварой и Богданом Ханенко // Зеркало недели. – 1999. – №4. – С.16.
 21. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва / Центр охорони та досліджень пам'яток археології української культури Полтавської облдержадміністрації. – Полтава, 1995. – 136 с.

22. Щелков К.П. Харьков. Историко – статистический опыт. – Харьков, Тип-ия Губернского правления, 1880. – С.38.
23. Верещагин В. Старый Львов // Старые годы. – 1915. – Апрель – Май. – С.81.
24. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П.Семенова – Тянь-Шанского. – С.-Петербург, 1910. – С.800.
25. ЦДА. – Ф.442, оп.630, спр.575. – Арк.2.
26. Франко Оксана. Федір Вовк // Ф.К.Вовк. Дослідження. Спогади. Бібліо-гоафія. – Нью-Йорк, 1997. – С.184-188.
27. Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914-1924 // Україна. – 1926. – №2-3. – С.224.
28. Старые годы. – 1915. – Июль-август. – С.108.
29. Там само. – С.14-73.
30. Старые годы. – 1915. – Январь-Февраль. – С.101.
31. Брайчевский М. Видатний український археолог Вікентій Хвойка // Хроніка 2000. – 1999. – Вип.25-26. – С.45.
32. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С.572.
33. Старые годы. – 1915. – Июль – Август. – С.68.
34. ЦДА. – Ф.442, оп.638, спр.456. – Арк.5.
35. ЦДА. – Ф.725, оп.1, спр.3. – Арк.8.
36. Старые годы. – 1912. – Май. – С.52.
37. Старые годы. – 1914. – Январь. – С.47.
38. ЦДА. – Ф.725, оп.1, спр.3. – Арк.178.
39. Макаренко М. Вказ. праця. – С.11.
40. ЦДА. – Ф. 442, оп.632, спр.80. – Арк.1.
41. Маценко В.А. Прилуцщина. – Ромны: Тип. бр.Э. и Н.Дельберг, 1888. – 240 с.
42. Дорошкевич Ол. Куліш і Милорадовичівна. – К., 1927. – С.13.
43. Черниговский исторический музей. – К., 1988. – С.3.
44. ЦДА. – Ф.1439, оп.1, спр.1250. – Арк.88.
45. Там само. – Арк.89.
46. Маценко В.А. Вказ. праця. – С.158.
47. Гордійчук М. Чайковський і українські народні пісні // Російсько-українські мистецькі звязки. Збірник. – К.: Мистецтво, 1955. – С.114.
48. Коцюбинський М. Твори в 7 т. – К.: Наук. думка, 1975. – Т.6: Листи. – С.101.
49. Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. – Л.: Искусство, 1976. – С.49.
50. Цит. за: Дурьлян С. Н. Нестеров – портретист. – М.-Л.: Искусство, 1949. – С.42-44.
51. П. І Чайковський на Україні. Матеріали і документи. – К.: Мистецтво, 1940. – С.130.

Міронова І.С.
(м. Миколаїв)

РОБОТА ОСВІТНІХ І КУЛЬТОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ СЕРЕД НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЛАНДАУСЬКОГО РАЙОНУ В 20-ті РОКИ ХХ СТ.

30 квітня 1925 р. в складі Миколаївського округу з частини сільрад Варварівського і Березівського районів (Одеський округ) був утворений Ландауський район, перейменований 13 травня 1926 р. у Карло-Лібкнехтівський. До його складу увійшли Ватерлооська, Ландауська, Михайлівська, Мюнхенська, Рорбахська, Ротштадська і Шпейєрівська сільради. Населення району складало 25320 чол. (з них 92% становили німці) [1].

Одним з головних завдань перед Ландауським райцентром стояло питання підвищення рівня освіти серед німецького населення шляхом відкриття шкіл лікнепу, трудових шкіл, пошвавлення роботи культосвітніх організацій шляхом розширення мережі хат-читалень, сельбудів, робітничих клубів, бібліотек і т.ін. За роботою культосвітніх закладів Ландауського району уважно слідкувала культсекція. Школи, як освітні органи, керувалися органом наркомосу через райкультвідділ, лікпункт через райінспектора Лікнепу, хата-читальня через райсельбуд, а культсекція, як частина адміністративного органу на місці, повинна була слідкувати, щоб робота цих закладів і організацій виконувалася згідно вказівок, і щоб в ній не було ніяких упущень [2]. В цілому, рівень освіченості німців був достатньо високий. Так, за даними перепису 28 серпня 1920 року, німці стояли на другому місці по грамотності після євреїв в сільській місцевості Миколаївського повіту і на першому – серед міського населення [3,4-5].

Високого рівня освіченості можна було досягти тільки завдяки успішній роботі освітніх установ. Згідно з декретом Раднаркому України «Про боротьбу з неписьменністю», все населення республіки віком від 8 до 50 років, яке не вміло читати й писати, було зобов'язане вчитись. Для цього створювалися лікнепи, школи, пункти ліквідації неписьменності. Роботу по ліквідації неграмотності й неписьменності у Ландауському районі можна оцінити як задовільну. У щомісячному звіті за грудень 1924 р. Ватерлооська лікнеп-школа звітувала, що відвідування дітей і педагогічного персоналу школи є стовідсотковим, успішність по групам є стовідсотковою, на кожному уроці половина часу присвячується повторенню граматики [4]. І на основі вищезазначеного Ватерлооська сільрада в доповідній записці Ландауському РВК від 25.02.25 р. звітувала, що в селі Ватерлоо більше немає неписьменних [5], хоча стовідсотковою правдою ці звіти назвати не можна. В циркулярі до всіх головсільрад від 16.10.25 р. пропонувалося звжити всіх засобів щодо організації шкіл лікнепу, і в першу чергу звернути увагу на відвідування шкіл жінками, серед яких число неписьменних скла-

дало велику кількість [6]. У тому ж 1925 р. Ватерлооська сільрада до списку неписьменних включила 13 осіб із села Ватерлоо і 9 осіб із села Ново-Шпейерівка [7], а всього по Ватерлооській сільраді налічувалася 41 особа, яка відвідувала школу лікнепа, з яких 20 були малописьменними і 21 неписьменних [8]. Слід вказати також на те, що ніхто з населення добровільно не хотів вступати в члени лікнепу, а, в основному, всі кимось призначалися [9]. Процес ліквідації неписьменності і малописьменності проходив з великими труднощами. Великою проблемою виявилася нездатність забезпечити лікнепи учбовою літературою, хоча йшлося про найпростіше: абетки, букварі тощо [10]. Підручники для німецьких лікнепів доводилося купувати в Москві, оскільки вони друкувалися лише Центрвидавом [11, 23-25].

Ще однією проблемою з ліквідації неписьменності була нестача вчителів для шкіл лікнепу. Для підготовки вчителів відкривалися спеціальні курси, проводилися численні конференції й методичні семінари, що в результаті призвело до збільшення педагогічних кадрів. Численні спроби пожвавити роботу по ліквідації неписьменності серед німецького населення шляхом створення шефських робітничих лікпунктів та розширення індивідуальних форм навчання до певних позитивних зрушень не призвели. Головною причиною залишалось недостатнє фінансування.

Отже, ліквідація неписьменності серед німецького населення Ландауського району до 1927 року в повному обсязі завершена не була, хоча зроблено було для цього немало. І все ж таки, Карло-Лібкнехтський район зміг показати найвищий показник освіченості серед дорослого населення сільської місцевості всієї Миколаївської округи, де, за підсумками перепису населення 1926 р., із 13724 чоловік 18-ти років та старше – 11989 чоловік були письменними [12,18].

Крім розгортання мережі лікнепів, треба було прискорити розвиток загальноосвітньої школи і якнайшвидше вводити загальну початкову освіту, тобто ліквідувати джерело неписьменності. Постанова ВУЦВК і РНК УССР від 30 червня 1924 року націлювала на введення загальної освіти протягом 6 років, починаючи з 1924/25 навчального року. Внаслідок цього мережа шкіл національних меншостей почала швидко зростати. Але перші успіхи народжували перші проблеми. Вони виявлялися, перш за все, в недостатньому відвідуванні дітей школи, відсутності придатних для занять помешкань. Так, наприклад, в Ватерлооській сільраді загальна кількість дітей, які відвідували школу, складала 96 (із них 48 хлопчиків і 48 дівчат), а загальна кількість дітей шкільного віку, які не відвідували школу, складала 125 (із них 45 хлопчиків і 80 дівчат) [13]. Це пояснювалося, в першу чергу, небажанням дітей вчитися і перешкодженням батьків у відвідуванні дітьми школи. Однією з причин недостатнього охоплення дітей школою з рідною мовою викладання Народний комісаріат освіти вважав «кволо поставлену роз'яснювальну роботу серед батьків про нашу національну політику та про доцільність і користь навчання дітей рідною мовою у той час, як кле-

рикальні, куркульські й непманські угруповання активно проводять кампанію протирадянської школи» [14,12].

З річних звітів округових інспектур видно, що учні сільських шкіл не відвідують школи за встановленим НКО порядком: залишають заняття не закінчивши повного курсу навчання 4-х річки, спізнюються до школи з початку учбового року і залишають її передчасно по весні. Через це програмовий мінімум повністю не виконується й сільські школи відстають від міських, щодо якості навчання. Зазначаючи на вищесказане, НКО запропонував: до кінця учбового року не забирати учнів із школи; завідуючим школами повідомляти місцеві ради, робітничих червоноармійських депутатів про учнів, що перестали відвідувати заняття; завідуючим райкультвідділами стежити, щоб місцеві ради вживали заходів до батьків, що перешкоджають дітям відвідувати школу [15]. Завдяки цим заходам, ситуація в Ландауському районі щодо відвідування дітьми школи значно покращилася. Але відчутне збільшення кількості учнів породжувало інші проблеми, так як вимагало істотного збільшення кількості підручників на відповідній мові. У 1924 році Одеським відділом народної освіти було видано лише один підручник німецькою мовою [16,16]. Ситуація не покращилася й на початку 30-х років. Як бачимо, невідповідність між зростаючими потребами та реальними можливостями була значною. Ця проблема гостро висвітлювалася у періодичній пресі. Так, у газеті «Червоний плугар» 2 лютого 1926 року ставилося питання: «Що ж болить у наших ландавців? Головне, що чути від кожного – недостача потрібної літератури – підручників: взагалі книжок на рідній мові населення» [10, 13].

Поряд із уже названою проблемою дефіциту підручників, процес українізації породжував також інші труднощі, не менш гострі. Так, у середині 20-х років стало зрозуміло, що не вистачає висококваліфікованих вчителів, які б добре володіли німецькою мовою [17]. Щоб усунути гостру кадрову проблему для шкіл національних меншостей організовувалися курси підготовки та перепідготовки вчителів. Такі курси, наприклад, для перепідготовки учителів для шкіл з німецькою мовою викладання в серпні 1928 року були організовані в селі Припшибі Мелітопольської округи.

Курси давали певні результати, але не могли задовольнити тих вимог, які висувалися. Великою проблемою можна назвати нестачу шкільних приміщень. В середині 20-х років в селах Бондарівка, Михайлівка, Ново-Шпейєрово, Києво-Олександрово Ландауського району взагалі не було шкільних будинків, а в населених пунктах Весняна Квітка й Зелений Гай школа функціонувала в приватному будинку [18]. В лютому 1928 року на засіданні Ватерлооської сільради обговорювали питання про необхідність спорудження нової школи в селі Києво-Олександрово [19]. Школи, які вже функціонували, були не в найкращому стані, вони часто знаходилися в антисанітарних умовах, в старих, непридатних для навчання приміщеннях, вимагали коштів на ремонт і топлива на зиму [20]. Ця проблема частково

вирішувалася за рахунок коштів батьків, діти яких навчалися в школах. З метою господарської допомоги школам з боку організованих товариств і батьків, засновувалися комісії допомоги дітям, яким надавалися функції виключно господарського значення [21]. Потреба у кваліфікованих кадрах серед німців сприяла зростанню мережі установ спеціальної освіти. В Ландау діяла заснована на початку 1920-х років сільськогосподарська (агрономічна) школа, що мала 33 десятин землі і один трактор. У 1929 році там навчалося 66 учнів, 63 з яких користувалися інтернатом, 18 – одержували стипендії. Були у школі і свої проблеми, зокрема, в 1927 р. 62-х учнів навчали 9 викладачів (з них 4 постійних). В 1929 р. працював тільки один викладач, він же завідуючий школою. З другої половини 20-х років він щороку ставив питання перед Карло-Лібкнехтівським райвиконкомом про придбання другого трактора. Підготовкою національних кадрів займалися також Одеський німецький інститут народної освіти, Хортицький німецький педагогічний технікум, німецьке відділення Дніпропетровської театральної школи, 2 німецьких індустріальні та 6 сільськогосподарських технікумів [22, 4]. Крім вищезгаданих профшкіл, була ще ціла низка національних навчальних закладів, що готували кадри для радянського будівництва, партійної та політосвітньої роботи. В галузі політосвіти 1924/1925 рік характеризувався значним розширенням цієї роботи. Значно виросла кількість хат-читалень, сельбудів, робітничих клубів, бібліотек і т.ін. На території кожної сільради створювалась мережа цих закладів. Керувала ними культсекція. До обов'язків культсекції входило вирішення питань господарсько-матеріального плану (ремонт, заготівля топлива, закупка учбових посібників і т.ін.), питання організації хат-читалень і сельбудів, активна участь в роботі цих закладів, і нарешті, нагляд і керівництво за діяльністю культосвітніх закладів [23]. Хата-читальня, за наказами культсекції, влаштовувала читки, лекції, діставала літературу, організовувала кружки і т.ін. [2]. Культурноосвітню роботу проводили також сельбуди, які існували майже в кожному селі і які, також мали свої труднощі і проблеми. Про життя колоністів інформували три республіканські газети, що видавалися німецькою мовою. Одеське радіо ряд передач проводило цією мовою [22,4].

Таким чином, в 1920-ті роки в Ландауському районі були створені певні умови для вільного розвитку освіти і культури німецькою мовою. Але із-за різних труднощів і недоліків німецьке населення не в повному обсязі змогло використати надані їм можливості.

Кількісні показники щодо освітньої і культосвітньої роботи серед німецького населення були дійсно вражаючими. Діяльність культурноосвітніх закладів, започаткованих радянською владою, позитивно вплинула на підвищення писемності німецького населення, позначилося на профорієнтації молоді. Але з середини 30-х років національне будівництво почало скорочуватися, розформовуватися, національні сільради і навчальні заклади з німецькою мовою викладання переводилися на українську і російську. Це не було

випадковістю саме в цей період у відповідності із сталінською програмою розв'язання національного питання, почалася підготовка до репресій не проти окремих громадян, а проти цілих народів, в тому числі німецького.

З огляду на це вбачається доцільним і важливим дослідження періоду 20-30-х років як низки серйозних деформацій ленінської національної політики. В сучасний період вивчення цього досвіду з усіма його досягненнями і прорахунками набуває особливої актуальності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.-12, оп.10, спр.3. – Арк.13.
2. ДАМО. – Ф.р.-262, оп. 2, спр. 20. – Арк. 27.
3. Бюлетень Николаевского Губернского Статистического Бюро. – г.Николаев–1922 г. – № 5 (май).
4. ДАМО. – Ф.р.-262, оп. 2, спр. 20. – Арк. 5.
5. Там само. – Спр.20. – Арк. 20.
6. Там само. – Арк. 67.
7. Там само. – Арк. 45.
8. Там само. – Арк. 77-79.
9. Там само. – Арк. 15.
10. Що болить у ландавців? // Червоний плугар. – 1926. – 2 лютого. – № 37.
11. Кеніг Ф. Центрвидав – культурне вогнище нацменшостей // Червона преса. – 1928 (червень – липень).
12. Козирєва М.Е. З історії німецьких національно-адміністративних утворень на півдні України. Карл-Лібкнехтський (Ландауський) національний район // Краєни – Миколаїв, 1993. – Вип.2. – С.15-19.
13. ДАМО. – Ф.р – 262, оп. 2, спр. 20. – Арк. 37.
14. Бюлетень народного комісаріату освіти. –1929. –Червень. – 23(162).
15. ДАМО. – Ф.р – 262, оп. 2, спр. 128. – Арк. 5.
16. Шевцова В.Ю. Початок становлення системи національної освіти на півдні України в 20-ті роки ХХ ст. // 36. наук. праць «Південний архів» (історичні науки). – Випуск 1. – Херсон, 1999. – С. 161 – 165.
17. ДАМО. – Ф.р – 262, оп. 2, спр. 159. – Арк. 69.
18. Там само. – Оп. 3, спр. 2. – Арк. 21.
19. Там само. – Оп. 3, спр. 11. – Арк. 11.
20. Там само. – Ф.р – 2201, оп. 1, спр. 16. – Арк. 3.
21. Там само. – Ф.р – 262, оп. 2, спр. 20. – Арк. 31.
22. Сабалдашов В. Німецькі колоністи: з історії району. Частина друга. Радянський період // Зоря. – 1992 р. – 26 березня.
23. Там само. – Спр. 20. – Арк. 59.

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ В СИСТЕМІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Людина живе і формується у певному історико-культурному і природному середовищі. Значну роль у цьому процесі відіграють місцеві традиції, історичні події, факти, діяльність окремих особистостей. Краєзнавство має незаперечні можливості для формування патріотично-громадянських настроїв в якості певного педагогічного інструментарію. Сьогодні від педагогіки чекають оперативної і якісної підготовки зростаючої молоді до життя, до реалізації нею своїх духовних, фізичних сил задля сприйняття таких явищ як українська державність та українська людність.

Залучення дітей змалку до проблем пошуку, дослідження, вивчення і збереження історії свого краю сприяє вихованню почуття небайдужості, причетності до конкретних справ села, міста, формуванню відповідальності господаря своєї землі, держави. Маючи на увазі насамперед шкільну молодь як першу генерацію незалежної України, пізнання нею суті національної державності починається з розуміння змісту буття близького довкілля. Таке розуміння стає підґрунтям бажання молоді докласти зусиль до вирішення національних задач і проблем, самовіддано працювати на користь нашої України [1]. Своім змістом українське історичне краєзнавство активно сприяє проникненню в свідомість молоді української національної ідеї та ідеї власного державотворення. Утверджуючи знання про рідний край в українському суспільстві, рекомендуючи роль і значення краєзнавства у вирішенні проблем сьогодення та формування образу майбутнього України, слід відзначити недостатню розробленість питань організації краєзнавчої роботи з молоддю та змісту шкільного краєзнавства. Вивчаючи сучасний стан проблеми, автор намагалась вирішити наступні завдання: показати потенціал і можливості сучасної структури шкільного краєзнавства у справі дослідження історії міст і сіл, збереження історико-культурної спадщини, сформулювати окремі проблеми організації шкільного історичного краєзнавства, висловити бачення його подальшого розвитку відповідно до вимог часу. Сам процес історичних досліджень в навчальних закладах має свої особливості. Учні не просто знайомляться з певними історичними фактами чи пам'ятками, а вивчають їх в процесі пошуково-дослідницької роботи, часто формуючи значні музейні збірки [2]. На сьогодні програми з відповідних навчальних дисциплін передбачають широкий простір для науково-пошукової роботи. Але,

як відомо, краєзнавча робота проводиться не лише у стінах школи, а й у позаурочний час [3].

В зв'язку з цим розглянемо діючу структуру шкільного історичного краєзнавства, його форми, методи та потенційні можливості, взявши за основу види учнівської діяльності (урочну, позаурочну, позакласну, позапшкільну).

Першою і найбільш масовою формою є урок історії України. Як відомо, до шкільного курсу включено теми з історії краю, які є суттєвим доповненням до програмного курсу. Інформація про події та явища, котрі відбувались у різні часи на території краю, дає можливість зрозуміти і наблизити нас до історичної правди. Через вивчення життя окремих особистостей, сімей, родини вивчити атмосферу минулого конкретного села чи міста. Готуючись разом з дітьми до цих уроків, учитель може дати творчі завдання по підготовці повідомлень, рефератів, збору матеріалів з конкретної історичної теми. Такі завдання цікаві і близькі дітям, вони їх виконують із задоволенням, особливо якщо до цієї справи долучаються батьки, рідні та знайомі. У такому випадку той чи інший історичний факт набуває особливої значимості та цінності. Таким чином, при підготовці уроків історії краю у школах накопичуються не тільки певні методичні розробки, а і значний історичний матеріал для написання краєзнавчих нарисів, рукописних книг, створення музейних кімнат та музеїв. При дослідженні цього питання шляхом анкетування в 10 областях України (Волинській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Тернопільській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій) можна визначити групу проблем в діяльності педагогів-краєзнавців, а саме: слабка теоретично-методична та практична підготовка майбутнього вчителя до пошуково-дослідницької діяльності; недостатність джерельної бази, відповідної методичної літератури, підручників, посібників, хрестоматій; меншовагартістний підхід органів управління освітою до питань дослідження і вивчення місцевої історії.

В сучасній практиці навчальних закладів набувають широкої популярності варіативні спецкурси та факультативи з вивчення історії краю в структурі шкільного компоненту загальної середньої освіти, такі як: «Основи наукових та краєзнавчих досліджень», «Історія області», «Історія міста», «Історія школи», «Література та мистецтво рідного краю» та інші. Аналіз навчальних планів та змісту програм названих спецкурсів показує, що вони ґрунтуються на вивченні конкретних пам'яток, місцевої історії, відомих у краї історичних подій, життя і творчості видатних земляків і т.ін. Найчастіше ці форми роботи впроваджуються в закладах нового типу гуманітарного профілю, де діють наукові учнівські об'єднання, осередки МАН, шкільні історичні товариства та музеї. Розробка методик особистісно орієнтованого навчання, вільний вибір форм і методів роботи з дітьми дають можливість більш детально і ґрунтовно досліджувати події

місцевої історії. Вчитель може залучити дітей до різних форм пошукової роботи, це можуть бути: робота з джерелами в архівах, розробка тематичних блоків запитальників, проведення опитувань, обробка та систематизація отриманих результатів, організація та проведення разових та багатоденних польових експедицій, музейна практика та інше. На їх основі юні дослідники оформляють результати своєї роботи для творчих та конкурсних робіт, розробок конкретних проектів по збереженню місцевих пам'яток історії та культури, публікацій в пресі.

Варто всіляко підтримувати викладання спецкурсів та факультативів із місцевої історії, вивчати та узагальнювати досвід роботи кращих педагогів України, скласти і затвердити, як рекомендовані Міністерством освіти і науки, навчальні програми, підготувати і видати методичну і навчальну літературу, розробити варіанти завдань, ігрово-навчальні комп'ютерні ігри, тощо. Ця форма роботи з учнями потребує і високої фахової майстерності та ерудиції вчителя, але, незважаючи на всі труднощі, вона є доцільною і продуктивною. Адже саме тут виявляються здібності і нахили дітей до наукової роботи, і вони можуть не тільки поглиблено вивчати історію, а і реалізувати себе через краєзнавчу діяльність.

Найбільш мобільною формою залучення учнівської молоді до вивчення історії своїх міст і сіл є гуртки краєзнавчого профілю. В 1999 році в Україні працювало 5389 таких гуртків, в них навчалось біля 10 тисяч дітей. Серед вказаних гуртків: історико-краєзнавчих – 1091, музеєзнавців та екскурсологів – 430, народознавчих – 1030, фольклорно-етнографічних – 546, літературного краєзнавства – 375, мистецтвознавства – 323, археологічних – 81 [4]. Завдяки різнопрофільності гуртків, учні більш ґрунтовно вивчають різні аспекти історії краю. Особливо результативною є діяльність краєзнавчих гуртків, що мають перспективний план дослідження та вивчення історії міста, села, району, за яким планомірно і поступово накопичується матеріал для літопису. При такому комплексному вивченні ґрунтовно досліджуються маловідомі факти, збирається матеріал не тільки минушини, а і з історії сучасності краю, що дуже важливо. Таким чином, безпосередньо в контексті системної краєзнавчої роботи глибоко пізнається правомірність висновку, що український народ гідний свого місця в історії людства і світової цивілізації, виховується почуття власної причетності до долі народу, його минулого, теперішнього, майбутнього.

Популярними серед молоді є всеукраїнські масові заходи та програми краєзнавчого профілю: Всеукраїнський рух «Моя земля – земля моїх батьків», Всеукраїнська туристсько-краєзнавча експедиція «Краса і біль України», Всеукраїнська історико-географічна експедиція «Сто чудес України», Всеукраїнські зльоти туристів-краєзнавців, Всеукраїнський конкурс «Слідами історії» та інші. Важко осягнути колосальний історичний потенціал конкурсних робіт учнівської молоді, який повинен бути використаний для видання книг з історії краю, створення фільмів, радіо і

телепередач, і обов'язково задіяний при перевиданні «Історії міст і сіл України». Разом із запровадженням нових тенденцій, основним стрижнем залишається діяльність по збереженню раритетів національної культури, які знаходяться в духовних скарбницях – музеях [5]. Музеї при навчальних закладах зробили значний внесок у справу збереження та дослідження історико-культурної спадщини: зібрано значні колекції пам'яток. ведеться пошуково-дослідницька робота, накопичено позитивний досвід використання музейних збірок у навчально-виховному процесі. Багато з них є осередками громадської активності міст і сіл [6].

За даними 1998 року в Україні зареєстровано 1675 музеїв при закладах освіти. з них у школах, гімназіях, ліцєях – 1506 (90%), позапшкільних закладах – 36 (2,1%), професійно-технічних училищах. технікумах – 121 (7,2%), вищих навчальних закладах – 12 (0,7%). 61,3% від загальної кількості музеїв міститься у закладах освіти сільської місцевості. За профілями музеї навчальних закладів України поділяються: історичні – 1027 (61,3%), археологічні – 2 (0,1 %), краєзнавчі – 297 (17,7%), природничі – 11 (0,6%), літературні – 72 (4,3%), мистецькі – 16 (1%), етнографічні – 184 (11%), технічні – 8 (0,5%), галузеві – 14 (0,9 %). інші – 44 (2,5%). Отже, найбільш пріоритетними є музеї історичні, краєзнавчі та етнографічні [7]. Як свідчить статистика, характеристика фондів вказаних музеїв (на основі аналізу уніфікованих паспортів), їх різнопрофільність – то саме в них накопичено значний матеріал з історії населених пунктів України, який слабо задіяний в процесі історичних досліджень. Зараз в нашій державі проводиться огляд музеїв при навчальних закладах системи Міністерства освіти і науки, одним із завдань якого є перереєстрація музеїв та вивчення їх діяльності по дослідженню, охороні та пропаганді пам'яток історії та культури, участі у реформуванні та раціональному використанні музейного фонду [8].

Слід наголосити на тенденції, що намітилась останнім часом: саме навчальні заклади на селі часто приймають до себе сільські музеї, які закриваються в результаті реформ в аграрному секторі економіки. Все це, а також, значна кількість вчителів краєзнавців, дають підстави сподіватись, що музеї при навчальних закладах стануть у багатьох випадках центрами по написанню історії свого села чи міста.

Перевидання серії «Історія міст і сіл України» справа нагальна і вкрай необхідна. Підготовка її вимагає значних і скоординованих зусиль багатьох наукових, державних, громадських організацій. В цю справу можуть і повинні внести свою частку праці і заклади освіти. У зв'язку з цим пропонується: розробити на місцях регіональні програми дослідження історії міст і сіл; створити в Україні науково-методичну раду з розвитку історичного краєзнавства та музейної справи в закладах освіти, яка б виконувала і координуючу роль; започаткувати історико-краєзнавче науково-популярне періодичне видання для молоді. Залучення молоді до вивчення історії свого

краю не тільки дасть можливість її увічнити та передати майбутнім поколінням, а і пропагувати історичні знання, насамперед національну ідею. Чим більше і повніше молодь буде знати своє минуле, ті помилки, які мали місце у суспільному житті, вона їх не допустить надалі. Зможе правильно зрозуміти суть причин, які породжують наші біди і негаразди, буде боротись за справжнє оновлення суспільного життя [9].

Створюючи сприятливі умови і можливості для залучення молоді до участі у процесах збереження нашої історико-культурної спадщини, ми формуємо її громадянське сумління і надіємося, що саме молодь буде гарантом майбутньої України, як процвітаючої держави [10].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Струманський В. Методологія і методика реалізації навчально-виховного потенціалу краєзнавчого матеріалу // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя. – К., 2000.
2. Гайда Л. Перспективи розвитку інформаційних систем в колекціях музеїв при закладах освіти // «Освітнянське слово». Кіровоград. – березень. – 2001 .
3. Савченко О. Стан краєзнавчої роботи в школах України та шляхи підвищення її ефективності: // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип.9.
4. Інформація про стан розвитку туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді в Україні на 1 вересня 2000 р. // Інформаційно-методичний вісник «туризм і краєзнавство» № 13.-К., 2000.
5. Тронько П. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., -1999. – Вип.6.
6. Гайда Л. Актуальні проблеми функціонування та розвитку музеїв навчальних закладів Кіровоградщини // Кіровоградщина на зламі тисячоліть. Збірник статей. – Кіровоград, – 1999.
7. Інформація про підсумки відомчої реєстрації та обліку музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України // Інформаційно-методичний вісник «Шкільне краєзнавство» № 9. – 1998.
8. Наказ Міністерства освіти і науки України від 22.03.2001 р. № 142 «Про проведення огляду музеїв при навчальних закладах системи Міністерства освіти і науки».
9. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
10. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К., 1998.

Костюкова О.М.
(м. Черкаси)

КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРЕД НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ (20-ті р. ХХ ст.)

Краєзнавчо-екскурсійні програми активно використовувались для здійснення культурно-освітньої роботи серед національних меншин в 20-их роках ХХ століття і займали важливе місце в суспільно-політичних процесах, які відбувалися в Україні.

Питання розвитку національних меншин вирішувалося на державному рівні і у 1924 році розглядалося на XIII з'їзді РКП(б). З'їзд постановив: «Необхідно підсилити агітаційне обслуговування широких мас нацменшин особливо там, де вони до цього часу дуже мало задіяні радянським впливом» [1].

Держава підтримувала нацменшини з метою повернути їх на бік нової влади. І тому, коли в 20-ті роки в Україні відбувався загальний підйом культурно-національного розвитку, ним було охоплені всі меншини. В 1924 році при ВУЦК було створено Центральну комісію у справах національних меншин. У 1927 році на Україні налічувалося 11 національних районів: 7 німецьких (Херсонський, Одеський, Маріупольський, Мелітопольський, Миколаївський округи), 3 болгарські (Одеський, Мелітопольський, Волинський округи), 1 польський (Волинський округ), 3 єврейські (Херсонський, Криворізький округи) [2]. В 1928 році було створено 23 національних райони діяло 10007 національних сільрад. Серед всього населення України нацменшини становили 19,9% [3]. Широко розгорнутою була мережа політ установ, що обслуговували нацменшини рідною мовою. 1928 році в цьому напрямку працювали 483 клуби, 476 сільбудів, 658 хат – читалень [4]. В 1926 році в 315 єврейській школах навчалось 5500 дітей, 245 польських – 118 000 дітей, в 563 німецьких – 33 169 дітей [5].

Підготовкою фахівців займалися спеціальні середні заклади, інститути. В місті Катеринославі діяв Єврейський Науковий інститут [6].

В роботі з нацменшинами використанню екскурсій приділялась значна увага. В травні 1929 року на колегії НКО була прийнята резолюція на доповідь Волинської Окрінспектури Наросвіти «Про стан культосвітньої справи в окрузі». В резолюції відзначалося, що Волинська округа з її різноманітним складом населення (українці, росіяни, поляки, євреї, чехи, німці), має величезні труднощі в справі культосвітнього будівництва. І підкреслювалося, що це було також пов'язано з відсутністю нормальної роботи в галузі екскурсій та виставок [7].

Екскурсійна справа серед нацменшин здійснювалась сумісно з краєзнавчою та музейною. Вона запроваджувалась шляхом поглибленої роботи у напрямку всебічного вивчення населення краю з усіма його специфічними

ми особливостями, соціально-економічних відносин, умов розвитку культури, як в сучасному, так і в минулому [8]. Так, Кабінет національних меншин здійснював обстеження німецьких сільськогосподарських колоній. Наукові екскурсії проводились ним з метою обстеження Волинських колоній, що не були нанесені на карту. Ці дослідження зацікавили вітчизняних і закордонних фахівців. На запрошення спілки німецьких краєзнавчих товариств професор В. Жиринький прочитав цикл лекцій у Берлінському та Мюнхенському університетах [9].

На основі таких здобутих матеріалів створювалися екскурсійні програми, відкривалися відділи в музеях, організовувалися самостійні музеї нацменшин. В 1928 році НКО УСРР запропонував всім районним та округовим музеям врахувати потребу відродження матеріальної культури побуту і мистецтва нацменшин, що мешкали на території, які досліджували музеї, в своїх збірках та експозиціях. А також внести до свого оперплану на 1928–29р.р. заходи спрямовані на збирання речей з матеріальної культури нацменшин УСРР. Музеї повинні були повідомити про відкриття нових відділів, підвідділів чи кутків про їх зміст і про потрібну від НКО допомогу [10]. Нові музейні експозиції привертала увагу численних екскурсантів. В 1929 році Укрнаука, звертаючись з листом до Раднаркому порушила питання про створення німецького краєзнавчого музею запорізьких німців. В листі повідомлялося, що під час переходу німців-колоністів з Кічкасу (в зв'язку з Дніпробудівництвом) в інші місцевості, в Кічкасі залишалася цікава історична пам'ятка хата німця Меноніта побудована в 1789 році. За одержаними від Інспектури охорони пам'ятників культури відомостями, хата була в доброму стані. Німці ще раніше піднімали питання про утворення невеликого музею своєї нацменшини. На думку Укрнауки, справу утворення музею Кічкаських німців треба всебічно підтримати, з огляду на відсутність музейно-наукового осередку німецької нацменшини в Україні [11]. Вже в 1919 році розпочалася робота по створенню в Україні Єврейського музею [12]. Багато зробив для збереження пам'яток єврейської культури також Вінницький Окружний історико-побутовий музей. У грудні 1925 року Нарком освітою до музею було надіслано опис старих будинків, з тим, щоб музей вжив всіх заходів щодо обстеження цих будинків з боку їх історичної та художньої вартості [13]. Музей було засновано ще у 1919 році і його наукові працівники поставили перед собою важливе завдання зібрати та зберегти гинучі пам'ятники єврейської культури. І ця робота мала вагомий результат у вигляді багатьох експонатів. Це надало можливість музею у 1927 році відкрити виставку предметів єврейського культу, на якій їх було представлено біля 100 одиниць. Виставка привернула увагу широких мас екскурсантів і показала, що навіть єврейська молодь мало знайома з культом і побутом своїх предків. На підтримку діяльності Вінницького музею Подільський крайовий музей надіслав лист до Народного Комісаріату Освіти України, в якому підкреслювалось, що для

виконання своїх завдань Вінницькому музею потрібні кошти. Тоді він зможе дослідити всю Подолію, зафіксувати пам'ятники архітектурного значення (синагоги, винтарні пам'ятники) [14].

Раднацмен також написав листа до Головнауки з проханням підтримати ініціативу Вінницького музею (допомогти коштами) спрямовану на зібрання пам'яток єврейської культури та збереження в містечках Поділля матеріальних пам'яток єврейської старовини, що почали зникати [15]. Надаючи великого значення розгортанню діяльності Вінницького краєвого музею, Укрнаука підняла питання про відкриття в ньому нового сільськогосподарського відділу. І звернулася до Окріно про передачу для цього музею колишньої синагоги [16].

Потрібно відмітити, що пам'ятники єврейської, німецької, польської тощо культури збереглися до сьогодні саме завдяки тому, що в них працювали музеї і проводилась велика краєзнавчо-екскурсійна робота. Збережені пам'ятки архітектури, культу ставали екскурсійними об'єктами поза-музейних екскурсій. З такою метою використовували пам'ятники польської культури, які збереглися в Києві. Під свою охорону їх взяло Польське товариство. Воно спрямувало свою діяльність на підтримку охорони і запобігання від руйнування старовинних будівель, які мали історико-художнє і археологічне значення. Товариство прийняло рішення на тих будівлях, які були пов'язані з історичними пам'ятними подіями, або з перебуванням в них знаменитих людей, встановлювати таблички з відповідними написами [17]. Більшовики, засобами екскурсій, залучали нацменшини до пізнання нової історії. Під час святкування 10-ти річчя Жовтневої революції організовувалися екскурсії в райони, де проживали нацменшини, які були пов'язані з революційною боротьбою [18].

Краєзнавчо-екскурсійні програми використовувалися у навчально-виховному процесі шкіл, спеціальних середніх та вищих навчальних закладах, у яких навчалися представники національних меншин. Організовувала, наприклад екскурсії у 1924 році для своїх учнів адміністрація радянської єврейської школи міста Катеринослава [19]. Звичайно, екскурсії, в основному, проводилися недалеко, бракувало коштів, необхідні були пільгові квитки на проїзд транспортом. Тому, вже у березні 1926 року, представники Мелітопольського Окріно звернулося до Народного Комісаріату Освіти з проханням видати пільгові квитки для проведення екскурсій Ногайською, Богдальською та Гольштанською школами, де навчалися німці. В листі підкреслювалась необхідність таких екскурсій [20]. І того ж 1926 року під час літніх канікул 30 студентів Богданівської сільськогосподарської профшколи здійснили наукову екскурсію до Миколаївської і Нью-Йоркської семирічок Бахмацької округи з метою популяризації діяльності своєї німецької профшколи. Студентів Гольштанської сільськогосподарської профшколи адміністрація спромоглася відрядити на екскурсію до Криму. Екскурсія мала навчально-освітнє значення. Крім огляду історичних

місць студенти доповнювали знання з сільськогосподарських дисциплін [21]. Впроваджувала екскурсії у навчально-виховний процес дирекція Польського педагогічного технікуму, що діяв у Києві. Звичайно, також з великими труднощами постійно звертаючись до Голопрофосвіти і Центр Польбюро за допомогою коптками, пільговими квитками. У 1929 році відбувся перший випуск студентів технікуму. Всі випускники призначалися на роботу у різні польські села та містечка України. І дирекція саме для цих студентів, які самі були вихідцями з далеких сіл, організовувала далекі екскурсії і відзначала їх велике освітнє значення [22]. Правління польтехнікуму затвердило проект організації двох екскурсій. Першу за маршрутом Київ – Москва – Ленінград – Київ для 36 студентів та двох керівників, тривалістю два тижні. Мета екскурсії полягала в ознайомленні з музеями, галереями, здобутками старовини, фабриками і заводами. Другу за маршрутом Київ – Дніпропетровськ – Кіч кас – Кривий Ріг – Сталіно – Київ для 37 студентів та двох керівників, тривалістю три тижні. Мета екскурсії була пов'язана з навчальним процесом: ознайомитись з тяжкою індустрією, гірництвом та електрифікацією. Відповідно до обіжнику НКО України від 7.07.1928 року №23/01196/13 було затверджено кошторис на одного студента для цих екскурсій відповідно 265 і 155 карбованців [23].

Займалася організацією екскурсій для своїх студентів дирекція Київського Єврейського вечірнього робітфаку. У 1930 році за постановою педради та профкому було ухвалено провести навчальну екскурсію до Дніпрельстану для 100 студентів [24]. До культурно-політосвітньої роботи серед національних меншин залучали учнів загальноосвітніх трудшкіл. Велика увага була звернута на поширення розвитку саме дитячого руху в національних меншинах [25]. І підкреслювалося, що потрібно використовувати у цій роботі така живі форми як екскурсії [26]. Через туризм учні проводили велику інтернаціональну роботу. Подорожуючи в інші національні райони, знайомилися з тим, як здійснювалась національна політика. Зближуючись з місцевими піонерами, діти встановлювали зв'язки і закладали підвалини для шефської роботи, постійного систематичного обліку досвідом [27]. Масові екскурсії за місто традиційно влаштовували для учнів на період з 19 по 26 травня, святкування міжнародного дитячого тижня. Вони використовувалися для бойового перекликання дітей у Радянському Союзі всіх народностей, як огляд участі дітей у соціалістичному будівництві [28]. Учителство також залучали до краєзнавчо-культурної роботи серед національних меншинств. Так, на 5-тій Всеукраїнській конференції польських робітників освіти було прийнято резолюцію, де затверджувалось: «Підтримати організацію етнографічних та краєзнавчих товариств, притягати для цього польовчителів» [29].

Отже, незважаючи на заідеологізованість, краєзнавчо-екскурсійна діяльність у загальній системі культурно-політосвітньої роботи серед націо-

нальних меншин, мала велике значення. Вона сприяла збереженню пам'яток історії, культури меншин, їх національній самобутності.

Сьогодні у нашій незалежній державі національні меншини знову мають можливість для свого відродження. І засобами екскурсійних програм, використовуючи набутий досвід 20-их років, потрібно допомагати розвитку культури національних меншин. На часі створення нових спеціалізованих краєзнавчо-екскурсійних маршрутів, до яких, в першу чергу потрібно залучати істориків, краєзнавців, учнівство національних меншин всіх регіонів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Съезди, резолюции КПСС, Москва, 1974 с.271.
2. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні в 20-30 роках // УДЖ, 1990, №1, 51-64 с.
3. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР (тези доповіді тов. Буценка). Харків, 1928. – С.5
4. Там само. – С.9.
5. Освітній фронт (матеріали до перевиборів Рад). Харків, 1926. – С.20.
6. ЦДАВО. – Ф.166, оп.1, стр. 288. – Арк.128.
7. Бюлетень НКО, 1929, №20. – С.1-2.
8. Яні С. Краєзнавча робота нацменшостей // Краєзнавство, 1927. – №1.– 16-17 с.
9. Євтухов В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні 1920-1990 рр. – Київ, 1994. – 183 с.
10. Бюлетень НКО, 1929. – №48. – с.17.
11. ЦДАВО. – Ф.166, оп.6, стр.1833. – Арк.10.
12. Там само. – Оп.1, стр.705. – Арк.29.
13. Там само. – Оп.6, стр.1775. – Арк.5.
14. Там само. – Арк.13-13 об
15. Там само. – Арк.11.
16. Там само. – Арк.27.
17. Там само. – Оп.1, стр.689. – Арк.1.
18. Бюлетень НКО, 1927, №39. – с.10.
19. ЦДАВО. – Ф.166, оп.4, стр.857. – Арк.22 об.
20. Там само. – Оп 6, т1-2, стр 2207, Арк.1.
21. Там само. – Арк.4,5.
22. Там само. – Стр. 5062. – Арк.1.
23. Там само. – Арк.7,12.
24. Там само. – Арк.7-7 об.
25. Промова секретаря Ук ЛКСМУ т. Зав'ялова на 3-ій Всеукраїнській нараді по КДР // Дитячий рух 1925, №2. – С.5-7.
26. Ліхтарів М. Дитячий рух серед нацменшин на Україні // Дитячий рух №3, 1926, 33-34с.
27. Година М. Екскурсії та туризм у шкільній та піонерській роботі. – Київ, 1932. – С.62.
28. Філізант М. Готуймося до МДТ // Дитячий рух. – 1929. – №4. – С.27-29.
29. Бюлетень НКО, 1926, № 2. – С.5.

СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ МАЛИХ ЕТНООБ'ЄДНАНЬ МАКІЇВСЬКОГО РАЙОНУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Сучасні інформаційно-аналітичні системи надають нової можливості вченню у активізації їх наукової діяльності. Наведемо декілька основний течій у використанні сучасних інформаційних технологій:

- 1) контекст – аналіз мовних збіжностей;
- 2) створення комп'ютерних каталогів;
- 3) створення спеціальних програмних продуктів для вирішення різноманітних завдань у процесі проведення дослідження;
- 4) використання різноманітних типів електронної передачі інформації (комп'ютерні мережі, телебачення, радіо) для створення єдиного інформаційного простору з питань вивчення історії міст і сіл України;
- 5) використання мультимедійних графічних редакторів при створенні карт-схем з анімаційним ефектом (тобто , географічних, антропологічних та інших видів карт з можливостями збігу чи розбігу зображень). Такі спеціальні програми доцільно було використовувати для утворення багатофункціональних електронних атласів з історії міст і сіл України та ін.

При цьому слід враховувати поширення можливостей мережі INTERNET та інших глобальних мереж. Якщо брати до уваги усі п'ять з перелічених вище пунктів, то ми неодмінно прийдемо до наступного висновку: треба розробити програму створення локальної мережі, яка об'єднала б як можна більше центрів з дослідження історії окремих населених пунктів України.

Звичайно, при цьому ніяким чином не можна забувати і про традиційні методи роботи та аналізу джерел з історії міст і сіл України. Якщо дослідники з цих питань зможуть знайти найкращий рівень симбіозу традиційного та сучасного, то тоді будуть отримані найкращі результати. Зауважимо, що дещо окремо від вже визначених п'яти напрямках у використанні досягнень сучасних інформаційних технологій стоять спроби залучити до сфери наукового історичного світогляду України засоби аудіовізуального аналізу. Тим більше, що розробка методичної бази, рішення цієї проблеми 'додала б ще більшого темпу зростанню фондів з питань вивчення історії міст і сіл України. Надалі вчені мають затвердити програму для вирішення завдань з цих аспектів проблеми.

Тепер зробимо спробу дещо детальніше обміркувати окреслені на початку проблеми. При цьому за основу будуть прийняті матеріали, отримані при вивченні Макіївського району Донецької області.

Зразу підкреслимо, що на 1926 рік у Димитрівську (стара назва Макіївки) проживали представники близько сорока націй і народностей (неможливо більш точніше з'ясувати це число, бо 693 чоловіка та жінки не вказали, або не вірно вказали свою етнічну належність під час I Всесоюзного перепису 1926 року [1]). Таким чином, ми маємо можливість розрахувати кореляції, всіх показників по тій чи іншій групі представників малих етносів, що мешкали на той час у Макіївському районі. Метод мовного контекст-аналізу, який базується на принципах роботи електронних обчислювальних систем (ЕОС) та персональних комп'ютерів (ПК), типізує та кваліфікує окремі слова з однієї якись мови зі схожими формами з іншої. Наприклад, якщо у Димитрівську існував район під назвою «Нахалівка». У ньому мешкали представники етносів, які признають ісламську релігію. При більш детальнішому аналізі, отримуємо матеріали про те, що назва «Нахалівка» могла з'явитись від традиційного для мусульман виразу «нахі» («ахі») («брат мій») [2]. Однак, це ще не все, якщо ще глибше поринути у аналіз мовних форм за допомогою сучасних засобів інформаційного забезпечення, то з'ясуємо, що слово «нахі» дуже схоже зі словом «вхарі» – («віхара» – «vih^ara»). На санскриті воно означає буддійським храм як місце життя душі якогось роду [3]. Тобто, робимо висновок кожний «правовірний мусульмани – «брат», він член єдиного роду. Використання існуючих систем аналізу у даному конкретному випадку не дуже доцільне, бо не зовсім ретельно при застосуванні традиційних методів можна оцінити збіг чи розбіг мовних форм. Формування баз даних (БД) з матеріалів такого роду у різних кутках України просто необхідно.

Близько до методів мовного контекст-аналізу та утворених з їхніх результатів БД стоять «електронні каталоги». Утворення таких єдиних довідково-інформаційних блоків у кожному регіоні України значно допомогло б у роботі з вивчення історії міст і сіл нашої держави. Ситуація виглядає на сьогодні таким чином: у фондах Макіївського міського краєзнавчого музею представлені дуже цікаві матеріали, які показують деякі напрямки життя представників малих етносів у Донбасі в сер. ХІХ – поч. ХХ ст.ст. (банківський чековий бланк № 268 про оформлення переказу коштів на особистий рахунок І.Юргіля, звіт Макіївського філіалу «Торгівельного будинку «Пфайдель Ю. і К°» та ін.) [4] БД матеріалів фонду музею у багатьох випадках значно спростила процес розробки нових інформаційних блоків на регіональному рівні.

Необхідність подальшого залучення джерел з історії міст і сіл України стає зрозумілим. Для вирішення цієї проблеми треба створити сучасні спеціалізовані програмні продукти, які б у повній мірі відповідали вимогам сучасної науки.

Дослідницька діяльність у сфері етносоціальних відносин знаходиться на високому рівні. Таким чином і програмне забезпечення повинно бути ж такого рівня. Дуже цінні з цих позицій роботи деяких спеціалістів матема-

тиків, які працюють над розробкою програм обліку даних переписів населення відносно від ступеня кореляційних відносин різноманітних параметрів. За допомогою цієї програми була сформована БД «Демографічні показники у представників малих етносів Донбасу». Звичайно, Макіївка представлена також у базі даних [5]. Створення такої і схожих БД треба розглядати як перший крок до створення інтегрованої комп'ютерної мережі. Інтерфейсові блоки (тобто, форма виводу і оформлення інформації) у цьому випадку повинна мати однакові параметри, щоб у будь-якому кутку України кожен з дослідників по спеціалізованій мережі отримав ту чи іншу інформацію з історії міст і сіл України, яка йому потрібна на цей час. Звичайно, депо з інформації такого роду можна знайти на персональних сторінках окремих населених пунктів у мережі INTERNET. Однак, ця інформація лише ознайомчого плану. Макіївка також має свою web-сторінку. При цьому інформація, яка представлена на ній, головним чином має рекламно-інноваційний напрямок. Це і зрозуміло, web-сторінки повинні привертати увагу потенційних інвесторів. Тому необхідно почати розробляти програмні продукти, які б сприяли новим досягненням в історичній науці. Тим більше, що наші колеги – науковці з інших дисциплін відносно довгий час займаються цими питаннями. Достатньо згадати, що ще у сер. 70-х р. група вчених – медиків із дослідницьких центрів (у тому числі, і з Донецька) займалися обміном медичної інформації з представниками малих регіональних, які традиційно мешкають на Далекому Сході [6] (у Макіївки мешкали також китайці, корейці, манчжури). На жаль, ця робота була припинена.

Тимчасові труднощі в реалізації даної програми можуть бути пов'язані з трьома основними проблемами: по-перше, недостатня ступінь забезпечення сучасною технікою з інформаційної галузі; по-друге, недосконала регіональна база з питань використання сучасних інформаційних технологій у краєзнавчих дослідженнях, по-третє – не зовсім вірне розуміння серед деяких краєзнавців рівня відносин між традиційними та новітніми методам у вивченні малих етносоціальних об'єднань окремих населених пунктів. Якщо розглядати перелічені фактори на прикладі того ж самого Макіївського району, то ситуація виглядає таким чином.

Пригадаємо діяльність Г.Костакі, який ще на початку ХХ ст. у різних кутках Донеччини, у тому числі поблизу с. Ясинівка) – (нині частина Кіровського р-ну м.Макіївки) почав збирати антикварні речі у представників різних етнічних угруповань. З цього почалася його колекція, яка вже значно пізніше переросла у цілу галерею шедеврів світового живопису [7]. Однак, його праці ніяк не представлені – за кількома випадками – у комп'ютерних мережах (навіть, у мережі INTERNET), БД творчості Г.Костакі взагалі не сформовані. Комп'ютерний аналіз його колекції до 1910 р. систематизував близько десяти типів так званого «етнічного антикваріату» грецького, єврейського, німецького і т.ін. Однак, у цьому випад-

ку знову відбувається зіткнення між інтересами краєзнавців та відсутністю необхідних програмних продуктів. Для реалізації проектів з розробки БД з питань культурної спадщини представників малих етносів Донбасу є сенс створити тимчасову локальну мережу на регіональному рівні для скорішого з'ясування тих чи інших питань з цієї проблеми. Звичайно, етнічні традиційні структури Макіївки теж будуть представлені в ній. Координацію дій між науковцями, працюючими у всіх напрямках краєзнавства, таким чином, доцільно було б здійснювати через телекомунікаційні мережі у режимі «on-line» як самого оперативного. Звичайно, фундаментальні дослідження потребують значного часу. У такому випадку ще більше зростає цінність нової інформації, ще не відображеної у історіографії. Відносно міст і сіл України такі матеріали часто коректуються. Оскільки представники малих етносів Донбасу у Макіївці значно асимілювались, то інформація про їхній побут цінна. З цього приводу, ще В.В.Розанов підкреслював, що коли вмирає той чи інший народ, то він залишає якісь форми, скелет його духу [8], який зберігається у містах.

Щоб відновити первісні ареали розселення представників малих регіональних етносів у Донбасі треба активізувати процес розробки електронної карти-схеми. Їхня розробка у режимі «анімаційний блок» допомогла з'ясувати зони колоніального поширення у Макіївці. Було виділено шість зон: 1) єврейська; 2) німецька; 3) чольська; 4) татарська; 5) російська; 6) українська. За допомогою програмного забезпечення «Linux» та графічного редактора «Photoshop» були змодельовані зони у інших містах Донецької області. Згодом карти-схеми усіх міст порівняли. Було встановлено два факти: по-перше, у всіх населених пунктах зони мешкання представників того чи іншого етносу мають одну і теж азимутальну орієнтацію. По-друге, за допомогою комп'ютерного моделювання точніше вдалося встановити територію «економічного впливу» того чи іншого етносу. Відносно Макіївки ситуація мала такий вигляд на поч. ХХ ст.: 1) район заводу «УНІОН» – бельгійська та єврейська зони; 2) східна промислова зона (напрямок на Горлівку) – татарська; 3) південно-західна (кордон з Катеринославською губернією) – німецька і т.д. [9]. В результаті чого були у деякій мірі доповнені дані, якими оперували представники виконавчої ради у сер. 1920-х рр. [10]. Встановлена залежність географічного розміщення у межах міста від соціальної інфраструктури та економічного потенціалу, залежність поступу урбанізаційного ефекту у стані представників недомінантних регіональних етносів. Не слід забувати про створенні таких карт-схем антропологічних періодів в розвитку суспільства, які бувають двох типів: I – період у 22 роки, II – період у 60 років. Особливе значення для Макіївки відіграв у сер. ХІХ – поч. ХХ ст.ст. другий тип: за цей період відбувалася повна зміна мешканців міста-представників малих етносів, оскільки за 60 років відбувалися великі анатомічні зміни у зв'язку з процесами граціалізації та прискорення росту скелетної. Наслідком таких явищ стала зміна

сіхоетнічних характеристик [11]. Для молодих мешканців промислових районів до яких відноситься Макіївський – такі зміни були дуже болючі: їхній світогляд формувался під час зміни соціально-економічних формацій: феодального на капіталістичний, капіталістичного на соціалістичний. Вони стали перед проблемою: залишитись у межах традиційного світогляду чи від нього відмовитись. Для мешканців сільської місцевості цей вибір був не дуже тяжким. Колоністи, які не знали кріпацтва, завжди працювали у сільському господарстві на капіталістичній основі. А у місті ці процеси йшли дещо іншим шляхом. Створення комп'ютерної аналіз-карти фізіопсихологічного стану представників малих регіональних етносів на рівні міст у період з середини XIX ст. до кінця 1920-х рр. XX ст. було дуже цікавим. Беручи до уваги різні фізіологічні та психологічні параметри вдалося відбудувати за допомогою комп'ютерної техніки графік коливань емоційних показників та їхній вплив на рівень економічного зростання. Неодмінним атрибутом подібної практики була заміна елементів традиційної культури побуту новими.

На концептуальному рівні особливе значення мають системний і синхронізаційний види аналізу традиційних у представників малих етносів Донбасу музичних ритмів. Основна ідея двох названих методів полягає у створенні електронних аудіо-аналізаторів. З їхньою допомогою можливо розчленяти якісь традиційні для міста чи села (у даному випадку – Макіївки) пісні.

Наприклад, однією із найбільш і популярних серед шахтарів Макіївського району на початку XX ст. була «Пісня про коногона» [12]. Розглянемо, тепер принципи, які лежать у роботі обох методів. В першому випадку за допомогою комп'ютерної техніки водночас проводять аналіз віршованого та музичного ритморядів. Після цього будують графік кореляційних збіжностей з піснями того чи іншого етносу, розповсюджених у цій місцевості. Однак цей метод має один недолік, він працює лише на відносно малій території з приблизно моноетнічним населенням (с. Ясинівка на кордоні Макіївки та Ясинуваті колишнє німецьке поселення).

Таким чином, стає зрозумілим, що на більшій території з поліетнічним складом населення метод системного аналізу не зовсім доцільний. Тому особливу увагу слід звернути на другий метод синхронізаційний. Узявши за основу популярну шахтарську пісню роздивимось як функціонально організована робота заданною методикою.

Через аудіо-карту ПК чи електронну інтегровану систему (ЕІС) пропускаємо вірш і мелодію пісні. ЕОТ подіє отримані данні у графічне зображення. Далі ці графіки порівнюються з тими, які були побудовані на основі мелодій, почутих у представників малих етносів Донбасу, що зараз мешкають у Макіївці. Схожі ритмо-ряди утворюють своєрідну карту розповсюдження тих чи інших мелодій. Отримана схема порівнюється зі схемами ареалів розселення тих чи інших етносів у місті (Нахалівка – татари, Ясинівка – німці і т.д.). Завдяки цьому формується БД про музичні інстру-

менти, які зустрічались на даній території. Інформація бази даних утворює декілька контрастних зображень, кожний із яких – нову ритмічну карту традиційних музичних інструментів (наприклад, у татар Макіївки велику популярність мав інструмент під назвою «рубаб» чи «рупаб») [13]. Наявність чи відсутність характерних аудіоефектів розглядається у цьому випадку з позицій етносоціальної історичної картографії, порівняльної акустики, інформатології та кібернетики.

Необхідно сконцентрувати увагу на проблемі розвитку єдиного інформаційного простору з питань історії малих етносів Донбасу у окремих населених пунктах. Наприклад, з історії Димитрівська-Макіївки добре видно, що зміни рівня етносоціальних відносин у поліетнічному регіональному суспільстві можна змоделювати за допомогою сучасних електронних засобів. Моделі – через теле-, радіо – та комп'ютерні (головним чином) мережі розповсюджуються серед науковців. Інформація отримана у Макіївці, трансформується в джерельну базу загальнонаукового рівня в єдиному історичному процесі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Всесоюзний перепис населення 1926 р. – М., 1929. – Т.ХІІІ. – С.414-415.
2. Герасимов О. На краю пустини Руб аль-Хали // Вокруг света. – 1973. – № 3. – С. 11.
3. Митвинский Б.А. Буддийский храм Калам-Кафирниган (Южный Таджикистан) и проблемы истории культуры Центральной Азии // История культуры Центральной Азии. – М., 1983. – С.286.
4. Матеріали із фондів Макіївського міського красзнавчого музею.
5. Всесоюзний перепис населення 1926. – Т. ХІІІ. – С. 414 – 415.
6. Демидова Е.Г. Лечебные средства шаманов: На материалах малых народов Дальнего Востока; к. ХІХ – н. ХХ в. // Тезисы Всесоюзной научной конференции «Этнические аспекты народной медицины». – Л., 1975. – С.24.
7. Ямщиков С. Сокровища личных коллекций: традиции и проблемы // Наше наследие – 1991. – № 3. – С.1.
8. Розанов В.В. Эмбрионы // Юность. – 1990. – № 11. – С. 2 – 4.
9. Матеріали із фондів Народного музею ММК.
10. Національні меншини на Україні (Реєстр селищ). – Харків, 1925. – С.21-24.
11. Василик П.В. Циклы историко-демографического развития и акселерация человека // Проблемы исторической демографии в СССР. Сб. ст. – К., 1988. – С.40-41.
12. Слово о шахтерах: Сборник художественных произведений. – К., 1957. – С.141.
13. Зильберквит М. Струнные, духовые, ударные // Вокруг света. – 1971. – №.5. – 51-54.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО – ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ ГУМАНІТАРНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ В ТЕХНІЧНИХ ВУЗАХ

На зламі тисячоліть Україна здійснює свій перехід до суспільства, побудованого на засадах інформатизації та зв'язку. Для реалізації сучасних проектів по впровадженню нових інформаційних систем та стандартів, новітніх технологій необхідні кадри високої кваліфікації. Проте лише фахових знань замало для того, щоб молода людина виявила свій творчий потенціал. Для цього потрібна гуманітарна підготовка, обізнаність з світовою та вітчизняною культурною спадщиною.

Історичне краєзнавство – це специфічна галузь гуманітарної підготовки студентів, пов'язана з вузівськими курсами історії, культурології, образотворчого мистецтва, етики та естетики, релігієзнавства. Зокрема воно навчас, цінувати та зберігати пам'ятки національної культури, що вкрай необхідно сучасній Україні. Дослідження та відновлення українських пам'яток історії і культури сьогодні висувається на рівень державної політики. В рамках державної програми за сприянням фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О.Гончара відновлено Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Успіння Пирогощі на Подолі. Нині відроджені пам'ятки церковної архітектури мають драматичну історію.

Протягом багатьох віків українські святині неодноразово руйнувалися, але з часом піднімалися з попелу, відроджені талановитими руками зодчих. Більшість монументальних споруд княжої доби знищили татарські завойовники у XIII ст., а деякі століттями стояли в занедбаному стані. Відродження культових споруд та міське будівництво розпочалося у Литовсько-Руському князівстві. У XV ст. найбільші міста України отримали магдебурзьке право. Задовольняючи духовні та громадські потреби українського міщанства литовські князі та міські магістрати почали відбудовувати храми – поновили Софію Київську, а у 1470 р. князь Симеон Олелькович відбудовував церкви Києво-Печерської Лаври. На вершині гори Кияниці у Києві спорудили новий центр управління – «литовський замок». В середині дерев'яних укріплень окрім будинків воєводи, та знатних киян, 30 будинків, де розміщувалося військо, були три церкви та костьол [1].

Інкorporація українських земель до складу Речі Посполитої позначилася наступом католицизму на православну церкву. За підтримки широких верств українського населення, незважаючи на опір католиків, українська шляхта будувала нові церкви та монастирі. Наприкінці XVI ст. Анна Гойська, дружина луцького земського судді, заснувала Почаївський монас-

тир, а у 1612-1615 рр. князь Михайло Вишневецький заснував під Прилуками Густинський монастир, а вдова його, Раїна Могилянка, неподалік заснувала Мгарський монастир.

Початок Київському братству, що став центром українського духовного розвитку у XVII ст., було покладено дружиною мозирського маршала Галшкою Гулевичівною, яка відписала значні маєтності у Києві заснованому нею Богоявленському монастирю. Незабаром до братства приєдналося все військо запорізьке. Коштом гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на території монастиря будується дерев'яна церква, де його поховали у 1622 р.

Великі роботи по відбудові церков велися з 1630 по 1690 рр. Митрополит Петро Могила відреставрував Софійський, Успенський та Михайлівський собори, Кирилівську та Успенську церкви на Подолі та багато інших давньоруських пам'яток.

В пошуках давності християнства та православ'я на Русі Петро Могила почав розкопувати руїни Десятинної церкви. Там було знайдено поховання князя Володимира та його дружини [2]. Це були перші відомі в Україні археологічні розкопки. Після їх завершення Десятинну церкву було поновлено. Для реставрації давньоруських архітектурних пам'яток на Україну запрошували відомих італійських архітекторів О.Манчині та С.Брачі [3].

Церква залишається центром українського життя і у XVIII ст. В описах Київського та інших намісництв, зробленого мандрівником Павлом Алепським, є докладні описи храмів з усіма їх скарбами: іконами, реліквіями, розписами, книгами. Розквіт будівничої діяльності припадає на добу Мазепи [4]. Саме тоді сформувався сучасний образ старого Києва, було створено барокові архітектурні ансамблі Софійського собору, Києво-Печерської Лаври, розпочалося будівництво Печерської фортеці. Небіж Мазепи Мокієвський спорудив Федосієвську церкву поблизу Лаври, а полковник Миклашевський заклав Георгієвський собор у Видубичах, будують також полковники Лизогуб, Кочубей, Герцик.

Традицію Мазепи підтримують гетьман Іван Скоропадський, який побудував сімейний монастир поблизу Глухова, гетьман Данило Апостол – Преображенську церкву у с. Сорочинці. Розумовські розвернули будівничу діяльність у Козельці (собор Різдва Богородиці, Миколаєвська церква), Лемешах (церква Трьох святих), Почепі, Глухові та Батурині.

Поява Андріївської церкви у Києві значною мірою зумовлена прихильністю цариці Єлизавети Петрівни до роду Розумовських. Відвідавши Київ у 1744 р. цариця власноручно заклала церкву Андрія Первозванного, проєкт якої замовила знаменитому архітектору Бартоломео Растреллі, який побудував також Маріїнський палац. Видатні пам'ятки барочної архітектури належать послідовнику Растреллі – київському архітектору І.Григоревичу-Барському.

Цілком самобутні споруди Григоровича – Барського, серед яких найвиразнішою є Покровська церква на Подолі, вважається зразком, так званого, «українського бароко».

XIX ст. почалося забороною синоду будувати храми в «малоросійському стилі». Староукраїнська культура та її пам'ятки були зведені до провінційного архаїзму. Проте згодом, в умовах активізації польського визвольного руху, царський уряд зробив поступки українцям, дозволив дослідницькі роботи в галузі краєзнавства. Діяльність спеціальних археологічних, археографічних комісій та історичних товариств об'єднала інтелектуальну еліту українського суспільства, відіграла важливу роль у відродженні національної самосвідомості.

Цікаво, що Т.Г.Шевченко, як член Археографічної комісії при Київському університеті сам брав участь у дослідженні курганів Перепет і Перепетиха скіфської доби під Васильковом на Київщині [5]. То були перші розкопки на Україні, які проводилися під керівництвом професора М.Д.Іванишева за всіма вимогами науки. Виконуючи завдання комісії Т.Г.Шевченко багато подорожував по Україні і створив велику кількість архітектурних пейзажів. Він малював Києво-Печерську Лавру, Софію Київську, Видубицький монастир, Почаївську Лавру, архітектурні пам'ятки у Седневі, Суботові, Переяславі.

Це був період пошуків українцями свого історичного коріння в умовах жорсткої русифікаторської політики. Дослідники-краєзнавці привертали увагу і викликали живий інтерес в суспільстві. Так, наприклад у 1832 р. археолог К.Лохвицький відкопав з-під шару землі Золоту браму-урочистий в'їзд до старого Києва. Відкриття це справило велике враження як свідомство давньої української історії. Ремонтні роботи над брамою проводилися протягом XIX ст. та XX ст. Було декілька спроб відтворити первісний вигляд Золотих воріт, але цей задум здійснився тільки в період підготовки до святкування 1500-річчя Києва у 1982 р.

Великі соціальні катаклізми XX ст. – дві світові війни, національно-визвольні змагання, громадянська війна, голодомори, репресії спричинили до величезних втрат в національній культурі. Політичні режими намагалися знищувати історичну пам'ять українців. В умовах сталінського терору, коли насаджувалися нетерпимість в суспільстві, руйнувалися унікальні пам'ятки історико-культурної спадщини, створені за участю церкви. Саме така доля спіткала відроджені нині Михайлівський Золотоверхий собор, церкву Богородиці Пирогощі та багато інших споруд.

Багато лиха завдали Україні нацистські окупанти. Фізичний і ідеологічний терор на культурному фронті мав на меті зупинити розвиток української культури, знищити духовні скарби, позбавити український народ самої можливості користуватися її здобутками. Тільки в Києві фашисти вивезли з музеїв всі найцінніші експонати, пограбували Києво-Печерську Лавру, Софіївський собор. Частина пограбованого повернулося на Україну

за період 1945-1949 рр. З загальної кількості 543 тис. цінностей майже 168 тис. – походили з Києва. Проблема відшкодування збитків, заподіяних від вивезення з України культурних надбань нині залишається актуальною [6].

Незважаючи на складні історичні обставини, за кількістю наявних нерухомих пам'яток історії і культури сьогодні Україна відноситься до країн з багатою історико – культурною спадщиною. Найбільш видатні з них – Києво-Печерська лавра та Софія Київська за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру всесвітньої культурної спадщини.

Пам'ятки історії і культури є важливим джерелом історичного пізнання, засобом формування світогляду. Без активного використання пам'яток світової та вітчизняної культури неможливо виховати особистість і взагалі вирішити завдання духовного відродження нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єрст Ф. Провідник. – К.: ВУАН, 1930. – С.65-66.
2. Там само. – С.342.
3. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К.:Наукова думка, 1982. – С.49.
4. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: «АртеК», 1999. – С.264-269.
5. Білецький П. Шевченко в Києві: Біографічний нарис. – К.: Держлітвидав України, 1962. – С.44-45.
6. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К.: Обрис, 1996. – Вип.7. – С.63.

ПІДСЕКЦІЯ 3. ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЄЗНАВСТВА

Примак А.Ф.
(м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ М.Ф.БІЛЯШІВСЬКОГО ЯК ВЧЕНОГО І ДОСЛІДНИКА МИНУВШИНИ

Микола Федорович Біляшівський (1867-1926) – український краєзнавець, пам'яткознавець, етнограф, мистецтвознавець і археолог, академік (1919). Він походив з тієї генерації, яка відіграла велику роль у відродженні української науки і культури ХІХ – поч. ХХ ст., виховуючи при цьому незмінного цінні кадри культурних і громадських діячів. В наш час актуальним залишається дослідження найрізноманітніших аспектів науково-організаційної діяльності академіка, опрацювання на сучасному рівні його багаторічного пошуку має наукове і практичне значення.

Велике наукове значення відіграла діяльність М.Ф.Біляшівського в становленні і розвитку українського історичного краєзнавства, пам'яткоохоронного руху, музейного будівництва. Академік зумів сказати своє вагомє слово в розробці проблем історичного краєзнавства, пам'яткознавства, мистецтвознавства, археології, визначити, охарактеризувати основні етапи національної культури, розробити нові підходи і шляхи їх реалізації у краєзнавстві, пам'яткознавстві і музеєзнавстві.

Микола Федотович провів дитинство в одному із мальовничих сіл Білоцерківського повіту, де перейнявся глибокою любов'ю до селянського побуту та виробів місцевих умільців. Ця любов була пронесена через все його самовіддане життя, якому присвятив себе, свій талант, свою щирість, вболівання за свою справу дійсно знайшло втілення – в майбутньому М.Ф.Біляшівський став одним із перших організаторів краєзнавчого руху, музейної та пам'яткоохоронної справи.

Переїхавши з родиною до Києва він навчався в 2-й Київській гімназії, де в той час викладали хороші вчителі, які любили свою справу, спрямували молодого Біляшівського до студювання історії, археології та народного життя і він цих інтересів уже не зрадив до останнього дня. Від своїх вчителів він перейняв увагу та повагу до простого люду і з великою любов'ю відносився до місцевої народності. Біляшівський був добрим, старанним учнем, набуті знання допомогли йому в подальшій науковій діяльності. Ще будучи учнем п'ятого класу він долучився до збирання пам'яток з археології для церковно-археологічного музею Київської духовної академії, де директором на той час був майбутній академік УАН М.І.Петров. В гімназії він курс історії В.П.Науменко, із часом головний редактор часопису «Кие-

вская старина» (т. I-3, К., 1899-1901) [1], де буде працювати і М. Біляшівський. Ще будучи гімназистом був знайомим з відомими колекціонерами міста, про одного з них, а саме про Миколу Павловича Черньова (1858-1899), відомого місцевого археолога згадував: «Я познакомився с Николаем Павловичем, когда у меня только что проявились стремления к изучению памятников местной старины... Многим я обязан Николаю Павловичу, направлявшему мои первые шаги в данной области... вспоминаются те беседы, которые велись по разным вопросам нумизматики и археологии, при его громадной эрудиции, с готовностью делился своими знаниями, давая указания и советы...» [2] Серед цих людей були К. В. Болсуновський, М. О. Леопардов, О. Ф. Новицький та інші.

В 1874 році у Києві проходив III Археологічний з'їзд, що був знаменною маніфестацією українознавства. Археологія – наука широко популярна, звичайно, це внесло позитивний піднесений настрій в широкі кола науковців, аматорів. Очоловав на той час дослідників археології В. Б. Антонович.

Студентам Київського університету, куди вступає в 1887 році Біляшівський лекції з курсу археології читає В. Б. Антонович. М. Біляшівський став одним із перших учнів відомого дослідника В. Антоновича, який долучає його до роботи в музей нумизматики і археології, що сам очолює, і під його керівництвом опановує науку археології. Під його ж керівництвом, в студентські роки М. Біляшівський виконав свою першу наукову працю «Опись монетных находок Киевщины». Цьому передували археологічні дослідження на території України. Багато розвідок були зроблені за власний кошт. Придбавши невеличку земельну ділянку на одному із історичних місць Княжої Гори поблизу Канева, зводить садибу, веде подальші дослідження, результати їх висвітлюються. З 1888 року друкує свої матеріали на сторінках часопису «Киевская старина». Це тісне співробітництво буде корисним як для автора так і для журналу, сторінки якого повністю були віддані відтворенню та вивченню багатого історичними пережиттями минулого українського народу. Журнал концентрує навколо себе істориків, археологів, які на його сторінках висвітлюють праці останніх наукових досліджень. М. Біляшівський був редактором рубрики «Археологическая летопись» (1899-1901), а з часом і видав за власний кошт «Археологическую летопись Южной России». На його сторінках було підготовлено і надруковано чимало архівних матеріалів. Велика увага була приділена охороні історико-культурного середовища. В цих публікаціях простежується ціла програма досліджень, виразно і чітко ставили нові питання перед наукою, перед археологами. У М. Біляшівського завжди передувала думка, суто наукових розкопок з прилученням вчених.

Як відомо, М. Біляшівський закінчив юридичний факультет Київського університету. Але перемогло взяло бажання вивчення пам'яток археології, рідного краю і в першу чергу його цікавила нумизматика. Він вважав, що з її допомогою можна з'ясувати багато теоретичних питань з археології: тор-

гівельні, воєнні та культурні зв'язки, етнічну приналежність, тих чи інших племен та час їх існування. Тому, відчуваючи брак в знаннях стає в 1892 році вільним слухачем природничого факультету Московського університету. Тут він слухає лекції Д.М.Анучина з антропології та етнографії. Стає членом Московського антропологічного товариства, бере безпосередню участь у його роботі. На їх прохання веде дослідження стоянки неоліту по берегах середньої течії Західного Бугу.

З часом, М.Біляшівського захопила інша, не менш цікава справа – музей. Цьому питанню він присвятив залишок свого життя. Ще в 1899 р. голова Московського археологічного товариства граф П.С.Уваров рекомендував Б.І.Ханенку на посаду директора новоствореного ним Художньо-промислового і наукового музею [3]. Це є ще одним із головних моментів в житті М.Ф.Біляшівського – з 1902 року і майже до останніх своїх днів очолював його. Тут він і оселився сам, а з часом і створив сім'ю, маючи дружину і синопців, жили всі разом, хоча умови були не найкращі, про що писав в листі до К.В.Мощенка, завідуючого музеєм Полтавського губернського земства, свого учня [4]. До справи залучалися фахівці, і що головне, бідкався: «треба тепер подбати аби залишалося на місці в краєвих музеях, все те, що дає українська земля. Можна сподіватися, що не все у неї забрано і досить ще роботи для наших дослідників, достанеться де-що і для наших музеїв» [5]. Це були часи, коли багато історичних пам'яток були вивезені до Москви, і вже тоді ставилося питання про їх повернення.

М.Ф.Біляшівський приймав активну участь в Археологічних з'їздах, організовував виставки, безпосередньо збирав матеріал для поповнення етнографічного відділу музею, дбав про становлення музеїв по всій Україні, багато в чому допомагав, виступав в ролі консультанта, вів листування, являвся членом багатьох товариств, видав чимало праць.

І нині багато дослідників користуються його публікаціями з проблем краєзнавства, пам'яткознавства, етнографії, археології. На жаль його статті розпорошені по різних виданнях і малодоступні широкому колу краєзнавців, панувальникам історії. Доцільно було б видати збірник його праць та спогадів про вченого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. – Т. 1. – К., 1988. – С. 189.
2. Археологическая летопись // Киевская старина. – К., 1899. – Т.67. – Ноябрь. – С.119-120.
3. Бахмат К.П. 100 років з дня народження відомого археолога та етнографа М.Ф. Біляшівського // Український історичний журнал. – К., 1967. – №10. – С.113.
4. Зі спогадів про М.Ф. Біляшівського. К.В. Мощенко // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С.25-31.
5. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918. – С.8.

Духлій Є.В.
(м. Київ)

Ф.Л.ЕРНСТ В ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУСИ УКРАЇНИ В 1920-30 РР.

Історія окремої держави – це історія її народу, складний етап становлення та розвитку Найважливіший момент у цьому процесі – час самовизначення та глибокого осмислення власного місця серед інших народів світу найчастіше, цей процес супроводжується значними політичними та економічними змінами, часом вирішальними як для самої нації, так і для її майбутнього. Однак всупереч логічним висновкам та детальним розрахункам історія формується не натовпом, а окремими персоналіями, часом надто визначними і яскравими, щоб бути належним чином оціненими своїми сучасниками.

Не виключенням з загального правила є Україна, про що свідчать численні сторінки нашої історії, кожна з яких потребує окремої уваги та вивчення. Одна з них – пам'яткоохоронний рух, що охопив міста і села України у 20-30 рр. ХХ ст. Активним представником цього процесу був український вчений, мистецтвознавець Федір Львович Ернст, якому в цьому році виповнюється 110 років від дня народження.

Ф.Л.Ернст народився 28 жовтня 1891 р. у Києві, в сім'ї вихідців з Німеччини. Батька він втратив ще у дитинстві, однак за допомогою родичів йому вдалося здобути освіту. Отже, завдяки матеріальній підтримці родичів Федір у 1909 р. закінчив зі срібною медаллю Шухівську чоловічу гімназію, а вже у 1910 р. разом зі старшим братом Миколою виїжджає до Берліну з метою вступити на історичний факультет Берлінського університету. І хоча через рік йому довелося повернутися до Росії, рік цей не пройшов марно. Влітку 1910 він об'їхав майже всю Німеччину і Австрію, де надзвичайно зацікавився архітектурою романського, готичного та ренесансного періодів. У Берліні він починає вивчення історичних та філософських наук, одночасно даючи приватні уроки. В цей же час з'являються його перші публікації у Київських виданнях: найвідоміша з них – це «Спор о Флоре Леонардо-да-Винчи», що була надрукована у журналі «Искусство Южной России: живопись, графика, художественная печать».

У 1910 р. Федір Ернст переводиться до Київського Університету святого Володимира на історико-філологічний факультет. Однак, через кілька місяців він записується на кафедру історії мистецтв, очолювану професором Г.Г.Павлуцьким.

Його захоплює нетрадиційний підхід останнього до питань історії мистецтв, а особливо до історії українського мистецтва, яким він усе більш і більше захоплюється, і яке поступово виокремлює як предмет власного майбутнього самостійного дослідження.

У 1911 році Ернст самостійно починає працювати над запропонованими Г.Г.Павлуцьким мистецтвознавчими темами. Саме ця робота приводить молодого дослідника до уже визнаних вчених М.Ф.Біляшківського та Д.М.Щербаківського, які на довгі роки стають його добрими друзями і порадиниками. В цей же час він починає працювати над студентською науково-дослідною роботою «Київська архітектура XVI-XVIII віків», за яку його було нагороджено золотою медаллю вченою радою університету.

Ф.Л.Ернста висилають з Києва, як етнічного німця що не має російського громадянства спочатку до Оренбургу, а потім у Челябінський повіт Оренбурзької губернії...

Повернулася родина Ернстів до Києва лише восени 1917 р. У своїй заяві до Генерального секретарства освіти Ф.Ернст писав: «Довге перебування в Сибіру і вимушена перерва в освіті викликала в мене особливу жагу цілком віддатися науці».

По прибутті до Києва Ернст відразу вирушив до університету – необхідно було вирішити питання про іспити за останній курс.

А у 1918 р. Ф.Л. Ернст – дипломований випускник Київського університету, залишений на кафедрі історії мистецтва стипендіатом для підготовки до викладацької роботи.

Саме в цей час починається його безпосередня робота у пам'яткоохоронних установах. А це зокрема робота у відділі пластичних мистецтв Генерального секретарства освіти, очолюваному Г.Г.Павлуцьким, і окремі доручення по відділу охорони пам'яток, яким завідував М.Ф.Біляшківський, з'являється ряд публікацій у періодичних виданнях: «Україна», «Шлях», «Наше минуле», «Куранти» та ін., налагоджується співпраця в наукових товариствах зокрема «Нестора літописця», «Общество исследования искусств», «Историко-этнографическом кружке» тощо.

Невизначене становище пам'яткоохоронних органів не лише не покращувало роботу даних установ, а, навпаки, створювало додаткові перепони у їх роботі. Часто це заважало конкретному процесу опису чи збереження якоїсь одної конкретної пам'ятки.

Безперечно, під час війни обійтися без втрат було неможливо, але завдяки зусиллям Ф.Л.Ернста та багатьох його однодумців вдалося зберегти те, що зараз складає основу колекцій провідних музеїв України.

Працював він в той час у Надзвичайній об'єднаній комісії по обліку, охороні, ревізії пам'яток мистецтва на Київщині, проводячи реєстрацію цивільної архітектури м.Києва, продовжував роботу і над біографічним словником українських діячів, інспектором Першого державного музею по охороні історико-культурних цінностей Київщини, тощо.

Без постаті Ф. Ернста уявити пам'яткоохоронний рух початку ХХ ст. просто неможливо. Саме з його ім'ям пов'язане створення державного історико-культурного заповідника Києво-Печерська Лавра. Він стояв біля витоків Чернігівського та Кирилівського історико-культурних за-

повідників. Піклувався він і питаннями охорони замку князів Острозьких у Старокостянтиніві, монастиря «Босих Кармелітів» у м.Бердичеві, Кам'янець-Подільської фортеці, Спаса-Преображенського монастиря у Новгород-Сіверському, які уже у другій половині 1920-х рр. було оголошено державними історико-культурними заповідниками.

Ф.Л.Ернст обгрунтував ідею утворення заповіднику «Київський Акрополь», що мав об'єднати охорону та використання майже усіх київських соборів та церков. Частково ідеї, які висунув Ернст втілилися в життя завдяки його зусиллям та зусиллям його однодумців, сталося, однак, це значно пізніше.

В 1920-х рр. з фондів музеїв через голод, розруху та відсутність правового регулювання масово вилучалися речі для продажу за кордон. Брало в основному те, що містило дорогоцінні метали, значних втрат зазнавали і предмети церковної старовини.

Але попри штучні перешкоди і цілковите непорозуміння Федір Львович продовжує працювати для майбутнього нової української держави. І за ці роки йому таки дійсно багато чого вдалося досягти. Не пройшли марно чисельні поїздки по Україні у пошуках ще не розпроданих і не розкрадених реліквій. Часом залишки бібліотек, мистецьких збірок та інші безцінні речі довелося виносити з будинків похашцем, вночі, немов злодієм.

Вдалося врятувати десятки збірок, численні бібліотеки, твори живопису та скульптури, яке цілими поколіннями збирало українське дворянство. Більшість із знайденого залишилося в музеях України, частину було вивезено до загальносоюзних музеїв та скарбниць.

Уже в перших звітах роботи комісії за 1919 р. очевидна абсолютна нерегульованість процесу вилучення пам'яток з музеїв, мистецьких установ і просто сховищ. Часто безцінні реліквії гетьманських часів оцінювалися як звичайний брухт і без вагань відправлялися на переплавку. Дещо просто зникало безслідно у широкому потоці надходжень до столиці, а розшукати його було практично неможливо.

Поступово численні звернення київських пам'ятоохоронців досягли своєї мети – було встановлено загальні правила вилучення матеріалів із музейних фондів і хоча це не знищило зовсім процес вивезення пам'яток, значно обмежило його і створило ряд перепон, щоб запобігти безконтрольному вивезенню.

Наприкінці 1920-х рр. боронити пам'ятки ставало все важче. Разом із першими хвилями арештів поступово зникає і пошкваллення у пам'ятоохоронному русі.

У 1934 році Ф.Л.Ернста вперше було заарештовано і засуджено до трьох років виправно-трудових таборів. Цей час не пройшов дарма для Ернста: свої результати мала робота у численних установах та музеях Сибіру.

Вдруге Ф.Л.Ернста було заарештовано у 1941 р. та засуджено до найвищої міри покарання, але вирок було виконано 28 жовтня 1942 р.

Постать Ф.Л.Ернста досі залишається маловідомою і неоціненою сучасниками. Проте, розроблені вченим засади пам'яткоохоронного руху лягли в основу багатьох міжнародних документів ратифікованих Україною. Доробок Ф.Л.Ернста потребує більш повного вивчення та розуміння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В.І. Охорона національної культури в Україні (1917-1990). – К., 1991 – С.150-185.
2. Білоконь С. Федір Ернст і Київ // Наука і культура. Україна: Щорічник. – К., 1992. – Вип 2.
3. Бережина А. Собори наших душ.2. Справа Федора Ернста // Пам'ятки України. – 1989. – №2. – С.57-59.
4. Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури 1926-1941 // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах). – К., 1989. – Ч.2.
5. Нестуля О.О. Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С.101-108.

Дубровкіна І.П.
(м. Київ)

В.Я.ЄРОШЕНКО – УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОГРАФ-МАНДРІВНИК

Вперше згадка про сліпого письменника-самородка, мандрівника, етнографа, казкаря і мовознавця-полілога, класика японської літератури промайнула в українській пресі наприкінці 1966 року в статті С.Тельнюка «Сторінками історії». З'ясувалося, що цей широко відомий і шанований у Японії та Китаї письменник «Айлосянське» – наш славний земляк, українець із Білогородщини

Василь Єрошенко, якого доля і непосидюча бурлацька вдача занесли далеко на чужину, де й промайнула у дивовижних мандрах половина його подвижницького напівлегендарного життя. За натурою він – спадкоємець славних волелюбних сліпих українських гомерів-кобзарів, що мандрували світами, даруючи людям пісню, думу і твердість духу. Поклик душі владно вбавив його в далекі краї, не давав довго засиджуватися на одному місці ...

Англія, Франція, Японія, Індія, Бірма, Сіам, Китай, Середня Азія, Чукотка – де тільки не довелося побувати Василю Єрошенкові. І скрізь він лишив по собі добрий слід.

А тим часом літературні слідопити і дослідники творчості великого Лу Сіня уже йшли по слідах легендарної загадкової людини. Річ в тому, що літературознавців-сінологів зацікавила коротенька лірична новела Лу Сіня «Качина комедія», в якій письменник із щирою теплою і симпатією змалював сліпого поета з Росії Єрошенка. Багато літературознавців силкувалися розгадати: хто ж цей таємничий герой Лу Сіня. І ось поступово почало вимальовуватись дивовижне життя нашого славного земляка.

Василь Якович Єрошенко народився 31 грудня 1899р(за старим стилем) в селі Обухівці на Білгородщині в заможній селянській родині. У чотири роки тяжко захворів на кір. Богобоязлива бабуся з найшпирішими намірами понесла хлопчика у тридцятиградусний мороз до церкви, аби батюшка «зцілив» його свяченою водою. Таке « лікування» не минуло безслідно, хвороба загострилася, і внаслідок тяжкого ускладнення Василько осліп. В дитячій пам'яті збереглися лише невиразний спогад про ясне блакитне небо, про білих голубів над дерев'яною сільською церквою і обличчя матері ...

Коли Василькові минуло 9 років, батьки віддали його в школу-інтернат для сліпих у Москві, де навчили не тільки грамоти за системою Брайля та ремесла, а й основам музики. Отож Василь мав змогу поглиблювати свої музичні знання. Але у Василя було ще одне захоплення – казки. Дуже швидко опанувавши в школі азбуку сліпих, він частенько читав угорос книжки тим дітям, яким грамота давалась важче. А коли геть усі книжки з шкільної бібліотеки було перечитано, Василь почав сам вигадувати казки. Розповідаючи їх своїм однокласникам, він для переконливості шарудів сторінками немов би читав.

1908 року Василь Єрошенко успішно закінчує Московську школу і починає працювати в оркестрі сліпих. За короткий час Василь об'їздив чимало великих міст Росії, виступаючи з концертами. Та обдарованого допитливого юнака таке життя почало гнітити: він страждав через брак книжок, неможливість вчитися далі, поповнювати свої знання.

Незабаром доля усміхнулася Василю. У ресторані, де він грав, часто обідала одна інтелігентна особа – вчителька іноземних мов. Мимохіть вона звернула увагу на білявого стункого юнака з дивним нерухожим поглядом великих синіх очей. Скоро вони познайомились. Від неї хлопець дізнався, що в Лондоні є Академія музики для незрячих і вона пообіцяла допомогти усім чим зможе. (За словами есперантиста з Латвії, доброго Єрошенкового знайомого Інтса Чаче, то була рідна сестра Льва Тостого, Анна Миколаївна Шарпапова-Толстая, але на жаль цей факт не підтверджено). Та в глибині душі жінка дуже мало вірила в успіх: не уявляла, як зможе сліпий безпора-

дний хлопець, не знаючи іноземних мов, без поводиря, здійснити таку далеку подорож.

Заради справи небіж учительки, 15-річний гімназист, що захоплювався міжнародною мовою есперанто. Ця мова стала згодом провідною зорею в житті Василя Єрошенка і не раз була потрібною на його нелегкому шляху.

Та поки вчителька списувалась з Лондонським королівським коледжем для сліпих, 15-річний педагог щодня приходив до Василя і навчав його есперанто. Нарешті з Лондона надійшло офіційне запрошення і віза. Друзі почали лаштувати Василя в далеку дорогу.

У Лондоні Єрошенко відвідував коледж для сліпих, вивчав англійську мову, часто бував у бібліотеці, де самотужки поглиблював свою освіту. Водночас вчився і в Академії музики для сліпих по класу скрипки. Жадоба знань була у нього безмежна.

Через деякий час Єрошенко ненадовго їде до Франції, вивчає французьку мову слухає лекції в Сорбонському університеті і вже мріє про нові подорожі до далеких незваних країв.

Та поки що він повертається до Англії. Молодий музикант навчився натхненно виконувати на скрипці найскладніші п'єси Паганіні, твори Чайковського і Глінки.

Водночас волелюбна бунтарська вдача потягла його до політичних емігрантів Англії. За зв'язок з цими «неблагонадійними елементами» Єрошенка було виключено з «Normal Royal College» – «Нормального королівського коледжу» й Академії. Отже, офіційно вищої освіти він так і не завершив.

Єрошенко повертається до Росії і одразу приїздить до свого рідного села Обухівки. Та непосидюща вдача не давала йому довго засиджуватись на одному місці.

Ще в Англії запланував собі мандрівку до «країни ранкового сонця» – Японії. Повернувшись на батьківщину, Василь починає самотужки вивчати японську мову. Незабаром за відрядженням російського товариства есперантистів Єрошенко їде до Токіо, де починає викладати есперанто у столичному університеті.

З того часу і починаються його тривалі мандри по Сходу – воістину легендарні роки життя.

Минуло всього півтора року, і ось уже в тогочасних токійських газетах та журналах з'являються перші оповідання та вірші молодого письменника.

Незабаром Єрошенко стає одним з найпопулярніших письменників «країни ранкового сонця», а згодом його починають називати класиком японської літератури. Ім'я його стоїть в японській енциклопедії поряд з іменами найславетніших культурних діячів і письменників. Ще в 20-ті роки в Японії було видано три збірки Єрошенка («Пісні досвітньої зорі», «Останнє зітхання», «Заради людства»). А в 1959 і 1961 там двічі було пе-

ревидано тритомні зібрання його творів і опубліковано докладну монографію професора Такасуті Ітіро «Сліпий поет Єрошенко» (1956 р.).

В Японії Єрошенко окрім того, що став відомим, також знайшов своє перше і останнє кохання.

Якось Єрошенку повідомили, що його шукає американка Агнес Александр, дочка президента університету Оаху (Гаваї). В розмові з нею він дізнався, що вона зустрічалась з російською вчителькою англійської мови (що допомогла йому виїхати з Росії до Лондона), яка розповіла їй про сліпого парубка.

Починаючи з весни 1915 року Василь Єрошенко став постійно бувати в домі Агнес Александр, де він зустрічав багатьох європейців; нерідко приходили сюди і японці.

Одного разу Єрошенко познайомився тут з чарівною двадцятисемирічною журналісткою Каметіка Ітіко. Вона його зацікавила. Василь і Каметіка часто з'являлися на людях разом. Єрошенко старався якомога частіше бачитися з Каметіка. Він вже не розумів свого життя без спілкування з цією розумною жінкою. Її сліпий письменник читав свої казки, цілком довіряючи її смаку. Вона була для нього всім – подругою, сестрою, коханою жінкою.

Проте Каметіка була закохана і заручена з письменником Осугі Сакае. Тому Єрошенко ненадовго виїздить на острів Хоккайдо. 1916 року відвідує міста Йокагаму та Міто, де виступає з лекціями на тему есперантського руху.

Але таких короткочасних поїздок йому було замало. І от починаються його славетні мандри по країнах Сходу, вивчення цікавого маловідомого європейцям фольклору, звичаїв і побуту далеких загадкових країн. Ім'я Василя Єрошека раз у раз з'являється на сторінках періодичної преси у Сіамі (Таїланді), Індії, Бірмі, Китаї. Захоплення цим невтомним мандрівником, музикантом, казкарем, педагогом, знайомство завдяки йому з російською та українською літературою, прокочувалось хвилями по країнах Сходу.

Через деякий час Єрошенко прибув на пароплаві до столиці Сіаму – Бангкока. Хотів там організувати школу для сліпих, але потрібних коштів не знайшлося. Він починає вивчати тайську мову, записує народні казки, легенди, знайомиться з життям народу, його побутом, повір'ями тощо.

Через півроку шлях проліг до Бірми. У Бірмі Єрошенко одразу захопився знайомитися з побутом і звичаями країни, вивчати народну творчість і буддизм. Улітку він разом зі своїми учнями вирушає в подорож по країні, відвідує Рангун, Мандалай записує бірманські казки, перекази, легенди.

У листі до своїх японських друзів Єрошенко писав: «Я тепер захопився воістину переказами, будійськими легендами. Це невичерпний матеріал. Переді мною розкривається досі незнаний мені світ. Багата символіка, поєднання прихованих таємниць і загадок. У порівнянні з цими легендами перекази християнства та ісламу здаються надто наївними. Якби я прожив у цій країні навіть усе життя то однаково не зміг би збагнути усієї глибини їх змісту ...»

1918 року він приїздить до Калькутти. А в 1919 році, за розпорядженням англійських властей, Єрошенка, як російського агента заарештовано і вислано за межі країни.

Та Василю пощастило втекти. В китайських газетах того часу писали про сміливу втечу сліпого поета.

З Шанхая Єрошенко знову повертається до Японії. Проте 28 травня 1921 р. японський уряд видає наказ про висилку Єрошенка з Японії «за пропаганду небезпечних ідей».

4 червня 1921 року Василь Єрошенко назавжди розпрощався з Японією. Поїхати через Маньчжурію до Москви, як планував Єрошенко, не пощастило. Тому на запрошення товариства китайських есперантистів він їде до Китаю. Кілька місяців прожив у Харбіні, а з жовтня 1921 р. починає викладати есперанто в Шанхайському університеті. Тут він пише мовою есперанто свої поетичні «Оповідки зів'ялого листочка».

У лютому 1922 року Єрошенко прибуває до Пекіна, знайомиться з Лу Сінем і на дружнє запрошення поселитися в його домі відповідає згодою.

Лу Сінь і Єрошенко швидко стали великими друзями. Згодом Лу Сінь писав у своїх спогадах, що він щиро полюбив цього вічного бурлаку, бо відчув у ньому самотужку талановиту натуру, людину з великим і чуйним серцем.

Влітку 1922 року Єрошенко їде до столиці Фінляндії Хельсінкі на XIV Міжнародний конгрес есперантистів. А наступного 1923 року його запрошують на XV Міжнародний конгрес есперантистів у Нюрберг, де під час конкурсу читців-декламаторів Єрошенко завоював першу премію за читання свого власного вірша «Віщування циганки».

Та думка про повернення на батьківщину не залишає його ані на мить. І ось у квітні 1923 року Єрошенко вирушає до рідної омріяної батьківщини.

Перед усім відвідав своє рідне село Обухівку, родичів і близьких, а потім після тривалої гостини в коханому краї – поїхав до Москви, де листується зі своїми чисельними друзями-есперантистами у всьому світі, – Єрошенко лишився вірний собі, своїй бурхливій невгамовній вдачі.

Того ж таки 1924 року він їде до Відня для участі в роботі IV Міжнародного конкурсу сліпих есперантистів, де було так багато цікавих зустрічей з давніми друзями і однодумцями.

Та ось «муза далеких мандрів» знову владно покликала його в дорогу.

1939 року він вирушає на далеку і сувору Чукотку, де працює його молодший брат ветеринар. За полярне коло Єрошенка привів і великий інтерес до побуту і фольклору чукчів.

З подорожі письменник привіз нових казок, кілька віршів і нарис з життя сліпих Чукотки – «Зустрічі на Чукотці» і частину цих матеріалів опублікував у журналі «Життя сліпих». Серію казок та нарисів під назвою «Із життя чукчів» було надруковано мовою есперанто за кордоном – у жу-

рнали для сліпих «Есперанте Лігіло», що виходив у Будапешті. Дещо з'явилося у Японії та інших країнах.

1934 року Єрошенко їде до Парижа як делегат XXIV Міжнародного конкурсу есперантистів.

Наприкінці 1934 р. уряд Туркменії запрошує Єрошенка налагодити освіту сліпих в країні. Пишменник радо погоджується. Понад 11 років жив він у Туркменістані, спочатку в Ашхабаді, а з 1935 р. – в старовинній фортеці Кумка. Тут він став директором дитячого будинку-інтернату для сліпих, викладає у школі англійську мову, одночасно вивчає мову пушту. А взагалі Єрошенко людина феноменальних здібностей – знав дванадцять іноземних мов: англійську, французьку, німецьку, японську, китайську, бірманську, тайську, хінді, есперанто, туркменську, чукотську і пушту. Правда, уже згадуваний латиський есперантист-ветеран Інтс Чаче, стверджує, що сліпий пишменник вільно володів сімнадцятьма іноземними мовами, серед них, крім уже згаданих, – санскриптом, латинською, італійською, іспанською та португальською. А разом з українською і російською це складає вже солідну цифру – дев'ятнадцять.

1950 року Єрошенко знову поїхав до Середньої Азії. Оселився в Ташкенті. Викладав іноземні мови у вечірній школі для сліпих. Наприкінці 1951 року здоров'я його погіршало, і він виїхав до Москви, де в колі вірних друзів і зустрів новий 1952 рік.

І все-таки лишився вірний своїй романтичній вдачі. Захотілося йому поїхати до Якутії, почути, як шумить тайга і виють дикі звірі в хащах. І він здійснив свій намір. Щоправда, побув у Якутії недовго. З досвідченим старим мисливцем ходив у тайгу. Ночами наслухав, як виють хижакі і шумить праліс. Цікавився побутом сибірських племен, їхніми звичаями, казками, піснями.

У травні 1952 року заїхав до сестри Марії у Харків, а звідти до Обухівки.

До його скромної господині щодня приходили робочі люди, вчителі, діти. Єрошенко ж розповідав про далекі країни, читав свої твори, давав поради.

На жаль щоразу частішими гостями були й медики.

Поважний лікар і гадки не мав, що цей сліпий чоловік знає латинську мову. Тож і не звернув уваги, як несподівано зблід його пацієнт почувши латинське слово «канцер» (рак), сказане асистентові ...

Помер В.Я. Єрошенко 23 грудня 1952р. Тихо, скромно й непомітно пішов з життя цей великий трудівник і людинолюбивець.

На могилі Василя Єрошенка в Обухівці досить довго височів скромний, але оригінальний пам'ятник: в ніші дерев'яного обеліска лежало під склом два грубезних томи, взятих з бібліотеки небіжчика. На розгорнутій сторінці одного з них рукою Єрошенка – знаками, якими користуються незрячі, – записано було мовою есперанто вірш «*Notagano*» – «Любов до людей»...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гордієнко-Андріанова Н. Запалив я у серці вогонь – К.: Веселка, 1973.
2. Єрошенко В. Вибране – М., 1977.
3. Єрошенко В. Квітка справедливості – К., 1969.
4. Єрошенко В. Серце орла – Белгород, 1962.
5. Лазарев В. Імпульс Єрошенко – М., 1991.
6. Осиков Б. Музикант, мандрівник, поет і педагог – Белгород, 1989.
7. Харьковский А. Людина побачивша світ – Белгород, 1978.

*Пикалов В.Г., Острон И.И.
(з. Харьков)*

**Д.К.ЗЕЛЕНИН КАК КРАЕВЕД.
(ХАРЬКОВСКИЙ ПЕРИОД 1916-1925 ГГ.)**

Труды выдающегося этнографа Д.К.Зеленина составили эпоху в развитии науки, а полувековая научная работа была названа исследователями подвигом во имя науки. Свою научную деятельность он начинал как краевед-любитель, прилагая усилия для всестороннего изучения родного ему Вятского края, которому посвящено большое количество его ранних работ. Он Зеленин рано заинтересовался изучением родного края, народного быта, языка. В родном селе Люк, куда он приезжал на каникулы из Вятской духовной семинарии, он записывал народные обычаи, предания, песни [2; с.230]. Вероятно, что этнографическая программа Бюро кн. В.Н.Тенишева, попавшая в семинарию в 1898г, активным сотрудником которого был Д.К.Зеленин, также способствовала развитию у юноши интереса к краеведению. Еще до поступления в университет он пишет первые заметки, посвященные родному краю «Из свадебных обрядов Вятской губернии» (1899 г.) и «Язычество в Вятской губернии» (1900 г.).

В связи с подготовкой очерка по истории Сарапульского духовного училища, где он учился, Д.К.Зеленин приобщается к работе в архивах и представляет к печати «Краткий исторический очерк Сарапульского духовного училища». Все студенческие годы Д.К.Зеленин живет на гонорар от своих публикаций: рецензий, заметок, корреспонденций в газетах и журналах Риги, Москвы, Петербурга. Часть статей он посвящает Г.Юрьеву и университету. Это – «Студенчество старого Дерпта» (1901 г.), «Столетие Юрьевского университета» (1903 г.). Для статьи к столетию университета он собрал интереснейший лостративный материал: пятьдесят фотографий зданий университета, актового зала и т.д. [2; с.231].

Д.К.Зеленин в начальный период своей деятельности большое значение придавал полевой работе, о чем свидетельствуют его многочислен-

ные поездки. В 1901 г он осуществляет поездку в Вятскую губернию для сбора диалектологического и фольклорного материала. Его работы, построенные на собранном в Яранском уезде материале, были удостоены наград Русского географического общества, а статья «Новые веяния в народной поэзии» (1901 г.) вошла в число публикаций начала XX в., которые повлияли на дальнейшее развитие российской этнографии и фольклористики [10; с.74]. В 1904 г. он публикует работу «Свадебные приговоры Вятской губернии», посвященную неизученному к тому времени свадебному обряду. Основную часть статьи составили приговоры дружки, которые были записаны автором в 1901 и 1902 гг. в Вятской губернии [7; с.163]. В июне-июле 1904 г. он изучал язык и быт староверов на Усень-Ивановском заводе Белебеевского уезда Уфимской губернии [9; с.218]. В тот же год, на премию Михельсона Академии наук в пятьсот рублей за дипломную работу [1; с.68] напечатал книгу «Кама и Вятка. Путеводитель и этнографическое описание Прикамского края» (1904 г.), в которой представил описание населенных пунктов Вятской губернии, исторические данные о них, их населении, национальном составе и т.д.

В июне-июле 1905 г. Д.К.Зеленин изучал язык и быт казаков в станции Благословенная под Оренбургом [9; с.218]. Результатом поездки стало появление монографии «У оренбургских казаков» (1905 г.). В ней речь идет о истории, составе казачьего населения, общественной жизни в станции, верованиях, обрядах, фольклоре казаков. Данное исследование активно используется краеведами и этнографами при изучении проблем, связанных с историей казачества в России, и в наши дни. Интерес молодого ученого к особенностям быта отдельных групп населения нашел отражение и в его работе по изучению родного края. В 1909 г. он совершает поездку к бессерменам, которые проживали на территории Глазовского и Сарапульского уездов. Им были собраны различные материалы, фотографии. Большое значение для изучения Вятского края имели его работы, где рассматривались местные обычаи и обряды, проблемы истории и развития региона. Это: «Троещеплятница» (1906 г.), «К вопросу о ходе древнейшей русской колонизации в Вятский край» (1906 г.). Материалы, собранные в Вятском крае, вошли в фундаментальные работы ученого, такие как «Русская соха, ее история и видь» (1907 г.), «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России» (1913 г.), «Очерки русской мифологии» (1916 г.), «Russische (Ostslavische) Volkskunde» (1927 г.).

В связи с недостаточной изученностью Вятского края в этнографическом отношении Д.К.Зеленин пытался организовать сбор материалов по специальной программе. Первая из них была напечатана в «Вятских губернских ведомостях» в 1906 г. в №17 и нашла отклик среди населения: пятнадцать корреспондентов прислали свои материалы [8; с.96]. В 1911 г. Д.К.Зеленин предпринимает попытку организовать сбор материалов для

изучения построек Вятского края, но должных результатов она не дала. В Архиве Академии наук Российской федерации сохранился бланк более поздней (до 1918 г.) программы этнографического описания русских жителей Прикамского края», составленной Д.К.Зелениным, но никаких материалов, собранных по программе обнаружено не было [8; с. 96-97].

Таким образом к моменту прибытия в Харьков ученый имел значительные наработки в области краеведческих исследований, прекрасно осознавая их необходимость для развития науки, образования и культуры региона.

После переезда в Харьков в 1916 г. Д.К.Зеленин занимался изучением этнографии Слободской Украины, музейных фондов города и университета. 18 мая 1916 г. Д.К.Зеленин был избран на должность профессора Харьковских высших женских курсов, а в ноябре 1916 г. он становится профессором и членом Правления Харьковского университета [9; с.219]. Вначале он получил должность экстраординарного профессора по кафедре русского языка и словесности, а после защиты диссертации на степень доктора в Московском университете в апреле 1917 г. он становится ординарным профессором Харьковского университета [12; с.157]. «Мое девятилетнее пребывание на Украине расширило мой научный кругозор, я глубже изучил украинский язык (по которому я читал одно время специальные курсы) и этнографию украинского народа», – писал Д.К.Зеленин [1; с.69]. В Харьков Д.К.Зеленин переехал не случайно. У него были давние связи с Харьковским Историко-филологическим научным обществом, деятельностью которого он интересовался и в члены которого был принят по рекомендации Н.Ф.Сумцова еще до переезда в Харьков. В лице Д.К.Зеленина общество получило блестящего ученого, обладающего энциклопедическими знаниями в комплексе гуманитарных дисциплин. В обществе он прочел ряд интересных докладов: «Русские народные обряды со страдательным положением жреца (катание по земле)» 1917 г., «О каменных бабах, принадлежащих Харьковскому университету» 1918 г и т.д. [13; с.107].

Со свойственной ему скрупулезностью ученый начинает поиск новых материалов и изучение нового региона. До 1919 г. им было завершено описание одежды (главным образом женской) великорусского населения более чем из пятнадцати губерний России и Украины, которая была представлена в Этнографическом музее Историко-филологического Общества и Харьковском городском музее. Этнографические коллекции Харьковских музеев стали основой позднейших работ Д.К.Зеленина [13; с.108]. Их использование несомненно сыграло заметную роль в написании важнейшего труда Д.К.Зеленина «Russische (Ostslavische) Volkskunde» (1927 г.), подготовку которого он начал именно в Харьковский период после заключения договора в 1923 г. с немецким издательством W.de Gruiter.

Д.К.Зеленин остается сотрудником университета и после его преобразований: в июне 1920 г. – во Временные высшие педагогические курсы,

в июле 1920 г. – в Академию теоретических знаний, в мае 1921 г. – в Институт народного образования [14; с.222-236].

Вместе с Н.Ф.Сумцовым он принимает непосредственное участие в создании Этнографического отдела в музее Слободской Украины им. Г.С.Сковороды. Первый заведующий музеем Н.Ф.Сумцов хотел устроить при музее этнографические курсы, приглашал к участию в этой работе известных харьковских ученых, содействовал организации «Товарищества друзей Музея Слободской Украины». По его просьбе члены товарищества (среди них – Д.К.Зеленин, Д.И.Багалея) всячески помогали музею [11; с.132].

В это же время Д.К.Зеленин пишет «Записку об Этнографическом музее Харьковского университета» (музей ХИФО), в которой показывает высокую научную ценность его фондов по сравнению с другими этнографическими музеями России; является соавтором этнографических программ, среди которых видное место занимает «Программа этнографического обследования Слободской Украины» [13; с.109].

Входя в состав Этнографической секции Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства, старины и природы, Д.К.Зеленин совместно с Н.Ф.Сумцовым составляет план работы секции [5; л.1-2] и программу подготовки специалистов-этнографов для «собирания и разборки материалов по этнографии Украины». Предполагалось чтение лекций и организация практических занятий по практической этнографии, археологической этнографии, истории Слободской Украины в связи с этнографией, истории этнографии, духовному быту народа, музыкальной этнографии и этнографии в связи с антропологией. Длительность подготовки на курсах определялась в один месяц, число слушателей – в двадцать пять человек. Слушатели курсов должны были получать установленное для учащихся высших учебных заведений социальное обеспечение [6; арк.1-2].

По поручению Главнауки при Академии теоретических знаний Д.К.Зеленин организовал научно-исследовательскую кафедру языкознания им. А.А.Потебни и был ее председателем. При Институте общественных наук (входил в состав Академии) Д.К.Зеленин возглавил этнографический отдел при кабинете славяно-русской филологии. Его учениками, студентами Института, было записано несколько тысяч частушек и бытовавших народных песен – живой отклик на современные события в общественной жизни страны [13; с.109]. Собирая этнографические и фольклорные материалы, в частности частушки юга России, проследил историю «Яблочка» – новейшей их разновидности, зародившейся в Одессе и распространившейся по всей стране [4; с.179]. Он также организовал группу студентов, которые записывали украинские и южнорусские сказки, информировал об их работе в сборнике Сказочной комиссии Географического общества [3; с.48].

В 1923 г. ученый организовал в Харькове Слободжанскую комиссию краеведения и был ее председателем [9; с.219].

Д.К.Зеленин приложил немало усилий для исследования Слобожанщины, популяризации знаний о ней, введения в научный оборот материалов, выявленных в местных архивах и музеях. Имея опыт краеведческой работы ученый смог, опираясь на традиции Харьковского университета, проводить краеведческие исследования на более высоком уровне. Это способствовало переходу краеведения из разряда любительских занятий в число научных дисциплин, имеющих свой предмет, метод исследования, организационную структуру.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бердинских В.А. Из эпистолярного наследия Д.К. Зеленина // Советская этнография. – 1988. – №2. – С.67-71.
2. Гаген-Торн Н.И., Васина А.И. Д.К.Зеленин и его связи с эстонской наукой // Ученые записки Тартуского государственного университета. Сер.9. – 1966. – Вып.184. – С.230-236.
3. Гаген-Торн Н.И. Д.К.Зеленин как педагог и ученый (ленинградский период) // Проблемы славянской этнографии. – Л.: Наука, 1979. – С.44-61.
4. Гаген-Торн Н.И., Васина А.И. Ретроспективный метод анализа в трудах Д.К.Зеленина // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М., 1971. – Т.5. – С.171-180.
5. ГАХО. – Ф.877, оп.1, ед.хр.12. – Арк.1-2.
6. ГАХО. – Ф.877, оп.1, ед.хр.26. – Арк.1-2.
7. Гура А.В. О роли дружки в севернорусском свадебном обряде // Проблемы славянской этнографии. – Л., 1979. – С.162-172.
8. Лупшова Е.П. Изучение Д.К.Зелениным Вятского края // Проблемы славянской этнографии. – Л., 1979. – С.83-103.
9. Проблемы славянской этнографии. Сб. ст. – Л., 1979. – 240 с.
10. Сабурова Л.М., Чистов К.В. Дмитрий Константинович Зеленин (К 100-летию со дня рождения) // Советская этнография. – 1978. – №6. – С.74.
11. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення та розвиток. – К., 1989. – С.132-136.
12. Станюкович Т.В., Торен М.Д. Д.К.Зеленин (этнограф, 1878-1954): Некролог // Советская этнография. – 1954. – №4. – С.157-159.
13. Фрадкин В.З. Научная деятельность Д.К. Зеленина в Харькове (1916-1925) // Проблемы славянской этнографии. – Л., 1979. – С.103-111.
14. Харьковский государственный университет им. А.М.Горького за 150 лет. – Х., 1955. – С.222-236.

*Ковтаненко Н.Г.
(м. Київ)*

Є.М.КУЗЬМІН ЯК ДОСЛІДНИК ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Ім'я Євгена Михайловича Кузьміна – художнього критика, публіциста, культурного діяча, незаконно репресованого у 1930-х роках, мало відоме широкому загалу. Довгі роки воно майже не згадувалось навіть у фахових виданнях. Тільки у 1980-х з'явилися перші невеликі публікації про нього. Між тим творча діяльність Є.М.Кузьміна – одного з перших в Україні професійних мистецтвознавців, на зламі 19 та 20 ст. відіграла помітну роль у розвитку української культури, загальному русі українського національного відродження. Життєвий шлях і творчість Євгена Михайловича були тісно пов'язані з Києвом, історико-культурною спадщиною міста, його мистецьким та літературним життям. Непересічна особистість, людина високоосвічена, інтелігентна, наділена тонким естетичним смаком, сприйнятлива до всього нового, щиро закохана у рідний край – таким постає Євген Михайлович Кузьмін зі сторінок своїх праць та нечисленних спогадів сучасників. Збереглося небагато відомостей про його життя.

Народився Євген Михайлович 1 січня 1868 року в Києві. Рано залипившись сиротою, не маючи засобів до існування, у 19-ти річному віці вступив до армії вільнонайманим. У 1889 закінчив Київське реальне, а в 1891 – Київське піхотне юнкерське училище, служив у піхотному полку у Тирасполі. 1893 закінчив Київську рисувальну школу М.Мурашка. У 1902-1906 викладав у Київському військовому училищі. Але служба військового обтяжувала його і 1906 Кузьмін достроково вийшов у відставку з метою повністю присвятити себе заняттям в галузі мистецтвознавства. Ще з 1890-х років він починає друкувати статті і критичні замітки, присвячені актуальним проблемам розвитку української культури у київських журналах «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России», «Искусство», петербурзьких періодичних виданнях «Старые годы», «Искусство и художественная промышленность», газеті «Киевская мысль» та ін. Тематика і направленість цих праць Кузьміна різноманітні: статті, присвячені творчості С.Костенка, О.Мурашка, А.Петрицького та багатьох інших тогочасних художників, розвідки з історії української образотворчості, аналітичні матеріали про діяльність Київської рисувальної школи М.Мурашка, мистецьких об'єднань, огляди виставок, конкурсів, рецензії тощо. Ці публікації, з одного боку, підтримували новітні напрямки у розвитку національного образотворчого мистецтва, сприяли пошуків місцевого художнього життя, були певним внеском у справу формування обличчя Києва як найбільшого культурного центру України, а з другого – відіграли важливу роль у становленні вітчизняної художньої критики і історії мистецтв.

На початку століття Кузьмін тісно співпрацював з очолюваним М.Біляшівським Київським міським музеєм (з 1905 – Київський художньо-промисловий і науковий музей), обирався членом його правління. Значна кількість статей дослідника, присвячених старовинному українському мистецтву, написана на матеріалах художньої збірки музею. Потрібно відзначити, що Євген Михайлович належав до числа перших дослідників і популяризаторів творчості Т.Г.Шевченка – художника, високо оцінював його досягнення в галузі образотворчого мистецтва і, особливо, графіки (статті «Т.Г.Шевченко як живописець і гравер», 1900; «Т.Г.Шевченко», 1911). Цікава сторінка творчої біографії Кузьміна – участь у роботі Київського літературно-артистичного товариства, одним з керівників якого він був. Членами цього товариства, яке існувало в Києві у 1895 – 1905 рр., були такі відомі діячі культури як М.Соловцов, О.Купрін, Леся Українка, М.Лисенко, М.Старицький, М.Заньковецька, І.Нечуй-Левицький, М.Садовський, П.Саксаганський, М.Мурашко та ін. З 1908 р. став членом Київського відділення Російського філософського (теософського) товариства. Двічі представляв його на міжнародних конгресах теософів (1908 у Будапешті, 1912 – у Стокгольмі). З 1920 і до розпуску цієї організації у 1923 р. – її голова. У 1913 Євген Михайлович видавав у Києві щомісячний журнал для молоді «Рыцарь», редакція якого містилася в його квартирі. В одному з номерів цього видання письменник К.Паустовський опублікував одне з своїх перших оповідань. Працював і як педагог: у 1910-х рр. читав лекції з історії мистецтв у приватній художній школі О.Мурашка.

Значне місце у різнобічній діяльності Є.Кузьміна належало вивченню старовинних пам'яток українського образотворчого мистецтва. Публікації, присвячені проблемам їх дослідження і збереження займають помітне місце в його творчому доробку. До кола зацікавлень вченого входили пам'ятки різних видів і жанрів мистецтва: іконопис, портрет, настінні розписи в церковних спорудах, скульптура, різьблення, гравюра, а також витвори народного, декоративно-ужиткового мистецтва – кераміки, ткацтва, художнього металу (статті «XI археологический съезд в Киеве», 1899; «Украинский ковер», 1908; «От XVII к XVIII веку. О некоторых памятниках южнорусского прикладного искусства», 1909; «Межигорский фаянс», 1911). В центрі уваги Кузьміна знаходились переважно пам'ятки 16 – початку 18 ст., мистецтвознавче дослідження яких в Україні тоді тільки розпочиналось. Цьому періоду дослідник відводив важливе місце у вітчизняній історії, вважаючи 17 століття «епохою Відродження Південної Русі». Метою його статті «Несколько слов о южнорусском искусстве и задачах его исследования», опублікованій у листопадовому номері «Археологической летописи Южной России» за 1900 рік і, одночасно, в «Киевской старине», було, за словами самого автора, прагнення «пробудить интерес к остаткам старины 16 – начала 18 ст.», зберегти їх від руйнування. «В то время, – відмічає далі Кузьмін, – как доисторический и княжеский периоды наше-

го края разработаны чуть ли не до мелочей, эпоха,... о которой я говорю – этот богатый и пышный расцвет южнорусской культуры, как в области мысли, так и в области искусства, почти не находит себе исследователя...». Наголошуючи на необхідності збереження, охорони та вивчення архітектурних та мистецьких пам'яток цього періоду, дослідник особливо підкреслює значення творів живопису, які мають не тільки власне художню, але й значну «історико-археологічну» цінність, є важливим джерелом для вивчення історії і побуту українського народу. У своїх публікаціях Кузьмін часто згадує монументальні пам'ятки Києва (в тому числі ті, що не збереглися до нашого часу), описує, зокрема, деталі мистецького оздоблення храмів Києво-Печерської лаври, Софійського, Микільського військового соборів, Кирилівської церкви тощо, відмічаючи в цих творах риси місцевої київської школи. Натурне обстеження і стилістичний аналіз пам'яток дослідник поєднував з пошуком і вивченням історичних джерел.

Турбували Кузьміна і проблеми збереження пам'яток, тісно пов'язані з питаннями розвитку реставраційної справи та спеціальної методики дослідження мистецьких творів. Разом з мистецтвознавцем і художником С.Яремичем (відомий знавець пам'яток Києва та автор першої монографії про творчість М.Врубеля) Євген Михайлович виступив на захист мистецьких цінностей Києво-Печерської лаври. Взяв участь в гострій дискусії, що розгорнулася в пресі з приводу знищених у 1880-х роках в Успенському соборі настінних розписів. Це була своєрідна галерея портретів історичних осіб: князів Острозьких, Сангушків, Вишневецьких, печерських архимандритів – П. Могили, ІГізеля, В.Ясинського, І.Мазепи, російських царів – Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Петра I та ін., виконаних, на думку ряду дослідників, на початку 18 ст. (статті «Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской лавре», 1900; «Еще о памятниках искусства в Киево-Печерской лавре», 1901). Опублікувавши частину цих неіснуючих вже на той час пам'яток живопису, Кузьмін зробив спробу визначити їх місце в історії українського мистецтва. На основі мистецтвознавчого аналізу довів, що надгробок князя К.Острожського, який на той час ще зберігався у соборі, є не підробкою, а справжньою пам'яткою 16 ст., і як унікальний твір середньовічного мистецтва потребує ретельної охорони.

Слід відмітити, що Є.М.Кузьмін був одним з перших дослідників, хто наприкінці 19 та на початку 20 ст. заговорив про старовинне образотворче мистецтво України як про «одне з найцікавіших» явищ національної культури, що є «цілком самостійним, значним, самобутнім». Підкреслював, що українське пластичне мистецтво має велику історичну та естетичну цінність, і потребує такого ж уважного вивчення, як і інші, значно глибше досліджені на той час складові національної культурної спадщини – література, музика, театр, давньоруська художня культура. Наукові погляди Кузьміна на деякі події з історії України знайшли найбільш повне відобра-

ження в його узагальнюючій роботі «Український живопис XVII століття», написаній дослідником для відомої колективної праці «Історія російського мистецтва», підготовленої під керівництвом І.Грабаря (т. VI, М., 1914). Так, перше піднесення у розвитку українського («козацького») мистецтва в середині 17 ст. він пов'язував, зокрема, з пробудженням національної самосвідомості під впливом «ревностного реставратора киевской старины» Петра Могили та заснованої ним Академії. Значне ж посилення західноєвропейських рис в мистецтві України на початку 18 ст., на думку Кузьміна, отримало сильний поштовх завдяки впливу особистості гетьмана Івана Мазепи, «значення якого може бути порівнено лише з роллю Петра Могили».

В роки Першої світової війни Є.М.Кузьмін перебував в діючій армії, демобілізувався в чині підполковника. Відомо, що у 1919 р. він співробітничав у новоутвореному в Києві навчальному закладі – «Театральній академії», заснованій Товариством соборної творчості «Взыскующие града». У 1918-1925 рр. був професором мистецтв Музично-драматичного інституту ім.М.Лисенка, де читав курс «Історія художнього стилю».Тоді ж тут викладали і відомі мистецтвознавці Ф.Шміт та М.Макаренко. Двічі (1919 та 1925) заарештовувався органами ДПУ за підозрою у зв'язках з денікінцями та в антирадянській діяльності, пов'язаний з його участю у Теософському товаристві. У другій половині 1920-х та на початку 1930-х років продовжував наукову роботу, друкувався в журналах «Життя і революція», «Червоний шлях» та ін. Опублікував статті «Майстерність гончаря на Україні» (1928), «Київські надгробки» (1931), нариси про творчість Г.Нарбута (1927) та О.Мурашка (1928). Працював над монографією про київського художника, мистецтвознавця та поета Ю.Михайліва, яка, на жаль, так і не була видана. 29 грудня 1937 р. Євген Михайлович був втретє заарештований за незаконним звинуваченням у контрреволюційній діяльності. Засуджений особливою нарадою НКВС СРСР від 22 вересня 1938 р. на 5 років заслання, відбував покарання у м.Казалінську Казахської РСР, де і помер 19 грудня 1942 року. Реабілітований у січні 1989 помертню.

Життєвий шлях і багатогранний творчий доробок Є.М.Кузьміна заслуговують на глибоке вивчення. Його наукова та культурна діяльність, праці, присвячені вітчизняним мистецьким пам'яткам, сприяли вивченню та популяризації культурних надбань українського народу, прискорювали історичний процес усвідомлення цінності національної історико-культурної спадщини, необхідності її дослідження і збереження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО). – Ф.263, оп.1, спр. 58358.
2. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ). – Ф.145, оп.1, спр. 6.

Отчет Киевского Художественно-промышленного и научного музея з 1913 год. – К., 1914; С.Білокінь. Кузьмін Євген Михайлович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1980. – Т.5. – С.560; Хінкулов Л. Письменник жив у Києві. – К., 1982; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн.І. – Ч.І. – К., 1999. – С. 213, 393, 447.

*Непомнящий А.А.
(м. Симферополь)*

АРСЕНИЙ МАРКЕВИЧ – ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ СИМФЕРОПОЛЯ (ПО НОВЫМ БИБЛИОГРАФИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ)

Историко-краеведческое изучение Крыма в последней четверти XIX – первой трети XX столетия неразрывно связаны с именем замечательного деятеля отечественной исторической науки, основателя краеведческого движения в Таврической губернии, организатора архивного дела в Крыму Арсения Ивановича Маркевича (1855-1942).

А.И.Маркевич родился 30 марта 1855 г. в г. Брест-Литовске в семье священника. После обучения в местном уездном училище и прогимназии Арсений Иванович окончил в 1872 г. гимназию в г. Бела, Седлецкой губернии после чего сразу же поступил в Варшавский университет на историко-филологический факультет, славяно-русское отделение [1]. Материальная неустроенность заставила А.И.Маркевича отклонить предложение остаться при Варшавском университете для продолжения научной работы. Согласно прошению, А.И.Маркевича назначили с 19 августа 1876 года на службу штатным учителем русского и церковно-славянского языков и словесности в Холмское Мариинское женское училище. 31 августа 1879 г. решением попечителя Виленского учебного округа А.И.Маркевича назначили учителем русской словесности в Шавельскую гимназию [2]. Здоровье у него в это время «стало сильно ухудшаться» [3]. Он писал в автобиографии: «Я с радостью принял предложение попечителя Одесского учебного округа П.А.Лавровского, который знал меня еще по Варшавскому университету, где он был ректором, перейти на службу к нему <...> преподавателем Симферопольской мужской гимназии» [4].

С 1 июля 1883 г. Арсений Иванович был назначен на должность учителя русской словесности в Симферопольскую мужскую гимназию. Здесь новый сотрудник попал в творческую научную обстановку, быстро сблизился с товарищами по службе. Арсений Иванович стоял у истоков создания старейшего и авторитетнейшего краеведческого общества Крыма Таврической ученой архивной комиссии (ТУАК), созданной 24 января 1887 года. С 1908 г. он был её бессменным председателем.

Период с конца 1880 по 1920 гг. был наиболее плодотворнейшим в жизни Арсения Ивановича. Ученый вспоминал позже: «Все свободное время я посвящал науке и крымоведению. Важными моментами в моей жизни в то время было научное сотрудничество с Археологической комиссией, Московским археологическим обществом, Одесским обществом истории и древностей» [5].

Архивные исследования сочетались у краеведа со скрупулезной работой по изучению крымоведческой библиографии. Первая опубликованная библиографическая работа А.И.Маркевича датируется 1888 годом, когда на страницах «ИТУАК» он поместил «Указатель сочинений, касающихся древнего Херсонеса» [6]. Другой библиографической работой стала публикация А.И.Маркевичем списка основных крымоведческих трудов П.И.Кёпшена [7].

Общественное признание пришло к ученому еще в начале нашего столетия. В 1901 г. в Симферополе широко отмечался 25-летний юбилей его служебной и педагогической деятельности. Арсений Иванович уже тогда завоевал авторитет как «блестящий лектор, выдающийся, редкостный знаток своего дела, который умеет мастерски преподавать знания ученикам, ставит исполнение обязанностей превыше всего, совсем не волнуясь о приобретении дешевой популярности» [8]. Скромный, серьезный, вдумчивый человек, А.И.Маркевич, по воспоминаниям современников, на любой вопрос касательно Крыма давал «исчерпывающий и всегда высоко компетентный ответ» [9]. Это было возможно в связи с тем, что Арсений Иванович постоянно следил за всей литературой о Крыме, долгие годы работал над составлением библиографического указателя. В 1894, 1898 и 1902 гг. вышли в свет три выпуска универсального указателя печатных материалов о Крыме – «TAURICA», который и на сегодняшний день остается единственным универсальным библиографическим пособием по крымоведческой литературе. Вся приведенная в указателе литература о Крыме разделена по 12 крупным отделам, которые охватывают все стороны минувшего и современного краеведу состояния полуострова. Внутри отдела она размещена в алфавитном порядке. В конце каждого из них есть списки зарубежных изданий, указаны некоторые из имевшихся рецензий. Всего в указателе 10811 пронумерованных названий.

В многогранном творчестве ученого прослеживается постоянный интерес к истории Симферополя. Первым исследованием из этого цикла стала публикация «Краткий очерк развития учебных заведений в г. Симферополе», опубликованная в краеведческом сборнике «Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности» (1890 г.), где основное внимание уделено истории местной гимназии и семинарии. Тема истории учебных заведений города была развита историком в статье «Столетие Симферопольской гимназии», опубликованной в газете «Южное слово» (1912, 1 сентября), а также в очерке «Начальная

стораниця історії Симферопольської гімназії», напечатанної в №50 «ИТУАК» під псевдонімом «А.М.». Окреме дослідження 1915 г.) краєвед присвятив історії Симферопольського дитячого притуку ім. графині А.М.Адлерберг, де він працював після звільнення з гімназії. В 1906 г. окремою брошурою вийшло його дослідження «Історія водопровода в Симферополі: Архивна справка». Першу спробу обобщення історії міста історик здійснив в 1911 г., коли на сторінках «Справочної книги по г. Симферополі» він опублікував «Короткий огляд історії г. Симферополя». Данна робота стала першою в історіографії науковим дослідженням по історії міста. Корпус раніше невідомих публікацій краєведа виявлений нами шляхом перегляду «de visu» місцевих періодических видань. Так, в газеті «Салгір» 21 листопада 1902 г. виявлена стаття А.І.Маркевича «Пробування государя Александра Николаевича в Симферополі в 1855 році», де розглядається історія міста періоду Кримської війни. Детальний огляд історії Симферополя в 1854-1856 гг. історик помістив в своєму фундаментальному дослідженні, побудованому на архівних матеріалах «Тавричеська губернія во время Кримської війни» (1905 г.). Для вивчення міської топоніміки непересечений інтерес викликають публікації «К вопросу о наименованиях и переименованиях улиц в Симферополе» і «Письмо в редакцию» («Салгір», 1904, №№ 49 і 53), де краєвед відновлює історію перейменувань окремих вулиць і пропонує свої варіанти для назви нових вулиць. Данні публікації не вошли в бібліографічні вказівники творчості історика і загальні кримоведчеські справочники. Вони значно доповнюють наше уявлення про творчість вченого.

Другий варіант огляду історії міста «Симферополь. Его історичеські судьби, старина і недавнє минуле» Арсеній Іванович опублікував в 1924 г. окремою виданням в серії «Бібліотека «Кримоведеніє». Дослідження містить докладний історіографічний огляд краєведчеської літератури, значно виросло в об'ємі удосконалено в стилістиці.

В 1925 г. в Москві і Симферополі відзначали ювілей 70-ліття краєведа і 50-ліття його наукової діяльності. Арсенію Івановичу було направлено привітання Академії наук СРСР [10]. Достатньо об'єктивною оцінкою всього наукового насліддя А.І.Маркевича стало висловлювання академіка І.Ю.Крачковського: «Можно смело сказать, что его труды и редактированные им «Известия» представляют собой своеобразную энциклопедию по истории и культуре Крыма, которая еще долго послужит путеводителем для всех исследователей края» [11]. Признанням заслуг краєведа в вітчизняній історичеській науці став факт вибрання його 15 січня 1927 року членом-корреспондентом Академії наук СРСР по розряду історичеських наук [12] – випадок беспрецедентний в відношенні провінціального вченого-краєведа, який, к тому ж, не мав вченої ступені!

Сложными для Арсения Ивановича были последние годы его жизни. Уже в 1929 г. нищенская пенсия вынудила его обратиться к своим друзьям в Академии наук Н.С.Державину и С.Ф.Платонову с просьбой походатайствовать об ее увеличении. Он писал: «Теперь перед близкой смертью мое положение прямо отчаянное... голодаем» [13]. И хотя ученый получил материальную поддержку, его моральное состояние не улучшилось. Окончание «Золотого десятилетия советского краеведения» 1920-х гг. не могло не отразиться на состоянии дел в Крыму. Новые сведения об этом периоде жизни Арсения Ивановича предоставляют нам материалы переписки патриарха крымоведения с академиком Сергеем Александровичем Жебелевым, выявленные нами в С.-Петербургском филиале архива Российской Академии наук. 3 апреля 1930 года А.И.Маркевич писал ему в Ленинград: «... я решил отказаться от звания председателя Общества, о чем и написал сюда, но меня насильно удерживают, уверяя, что без меня оно погибнет» [14]. Уже 25 апреля 1930 года Арсений Иванович с грустью сообщал в Ленинград: « Уведомляю Вас, что с 19-го числа я уже не председатель нашего Общества истории, археологии и этнографии. События шли быстро, положение мое выяснилось, отношение ко мне «общественности» (в смысле правящих органов и элементов) определилось, и я не мог [слова «не мог» дважды подчеркнуты (А.Н.)] продолжать борьбы, должен был уступить и уйти. Не скрою, что мне не легко было сделать этот шаг ...моя работа, моя идеология не нравились, вражду по отношению ко мне перенесли на ненависть к обществу, и тут уже мое положение стало невыносимым. Я долго не сдавался, понимая, что с моим оставлением председательства будет нанесен удар по Обществу, я надеялся на решительную поддержку лиц, казавшимися моими единомышленниками, но её не оказалось, заявления сочувствия <...> не имели должной силы,— и бороться стало невозможно. <...> Мне предложено было принять звание почетного председателя общества» [15]. В скором времени ожидания Арсения Ивановича сбылись: 15 января 1931г. Таврическое общество истории, археологии и этнографии было разогнано, а большинство его членов репрессировано. К руководству краеведческим движением в Крыму пришли чиновники, которые ставили задачу «объективно» переписать историю Крыма [70]. Советская репрессивная машина не осмелилась замахнуться на патриарха крымоведения, который к тому же был человеком преклонных лет. Но в местной прессе все все-таки была развернута против него травля. Стараясь не замечать оскорблений, Арсений Иванович в меру своих сил продолжал заниматься наукой, пополнял краеведческую картотеку. В 1930-е гг. А.И.Маркевич большую часть времени проживал у дочери в Ленинграде. Начавшаяся война, блокада Ленинграда окончательно подорвали силы Арсения Ивановича. Он умер 18 января 1942 г.

Как редкий энтузиаст культуры и просвещения Арсений Иванович Маркевич отдал всю жизнь подлинного труженика делу народного про-

свещения и науке в роли организатора и исследователя. Перу его принадлежит ряд ценных оригинальных трудов исторического характера, имеющих крупный научный интерес в историографии. Жизненный путь краеведа – яркий пример для подражания нынешнему поколению исследователей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Коплякова Е.А. Памяти А.И.Маркевича // Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР. Вып. 7. – Симферополь, 1961. – С.233-238.
2. Государственный архив при Совете министров Автономной Республики Крым. – Ф.49, оп.1, д.5469, л.11об.
3. С.-Петербургский филиал архива Российской Академии наук (далее: ПФАРАН). – Ф.827, оп.4, д.343, л.2-7; См. также: Непомнящий А. А. Невідомі джерела до біографії Арсенія Маркевича // Архіви України.– 1998.– № 1/6.– С.121-127.
4. Автобиография А.И.Маркевича / Подг. В.Ф.Козлов // АЕ за 1987 год.– М.: Наука, 1988. – С.312-316. В публикации неверно указаны выходные данные документа. Рукопись эта находится не в Ленинградском отделении института истории СССР АН СССР (сейчас С.-Петербургский филиал Института Российской истории РАН), как указано в публикации, а в С.-Петербургском филиале Архива РАН (указанные номера фонда, описи и дела верны); А.И.Маркевич. Моя автобиография // Археология Крыма. – 1997. – Т.1. – №1. – С.186-188.
5. ПФАРАН. – Ф.155, оп.2, д. 457, л.84-85.
6. Маркевич А.И. Указатель сочинений, касающихся древнего Херсонеса // ИТУАК. – 1888. – №5. – С.115-129.
7. Маркевич А.И. Петр Иванович Кёпшен // Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь и его окрестности / Сост. Ф.Ф.Лашков.– Симферополь, 1890. – С.232-233.
8. Старожил. 25-летний юбилей // Крым. – 1901. – 8 ноября.
9. Платонов С.Ф. Из воспоминаний // ИТОИАиЭ. – 1927. – №1 (58). – С.132-137.
10. ПФАРАН. – Ф.2, оп. 1 (1925 г.), д. 22, л.28, 29, 38.
11. Маркевич А.И. Очерк истории Тавриды // Крым. Путеводитель / Под ред. Л.С.Вагина и др.– Симферополь: Крымиздат, 1923. – С.172-226.
12. Академия наук СССР. Персональный состав. Кн. 2. 1917-1974. – М.: Наука, 1974.
13. ПФАРАН. – Ф.827, оп. 4, д. 343, л.1 об.
14. Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф.118, оп.1, д.912, л.1-36; ИИМК РАН РА. – Ф.18, д.335, л.1-18.
15. ПФАРАН. – Ф. 723, оп. 2, д. 80, л. 1-12.

КРАЄЗНАВЧА СПАДЩИНА В.М.НИКИФОРОВА

У розвитку історичного краєзнавства велику роль відіграють місцеві ентузіасти-любители старовини. Одним із таких сподвижників історичного краєзнавства був священик з Олександрії В.М.Никифоров. Він – перший краєзнавець Олександрійщини, що залишив праці, які є цінним джерелом з історії рідного краю.

Родове коріння В.М.Никифорова – Олександрія. Народився в 1832 році і був першим сином в багатодітній сім'ї церковнослужителя. Сам В.М.Никифоров отримав домашню освіту, а потім продовжував навчання в Єлисаветградському духовному училищі. Слідуючий період життя Василя Миколайовича Никифорова пов'язаний з Одесою. Крім коротких поїздок, життя двічі повертає Василя Миколайовича до цього міста на тривалий час. Перші прожиті вісім років в Одесі припадають на 1848-1855 рр В 16 років В.М.Никифоров вступив до Херсонської семінарії, «каторою окончил в числе первых студентов» [1].

Під час навчання у нього пробуджується інтерес до історичних знань. Юнак багато читає, користуючись фондами Одеської Наукової бібліотеки, вивчає виникнення військових поселень, цікавиться історією краю. Вибачається (перед батьком), «що витратив гривника на свою «пристрасть» до читання газет». Вчився В.М.Никифоров добре, навчання забирало багато сил, і його навіть «двічі після хвороби на легені було відпущено додому на відпочинок в ті семестри, коли в класі проводилося повторення пройденого» [2].

Через три роки по закінченні семінарії, після смерті батька, в 1858р. В.М.Никифоров був призначений в Миколаївську церкву «поначалу в должности священника, а потом настоятеля» [3.]

Проживаючи в Олександрії В.М.Никифоров займає різні посади: з 1872 р. директор Олександрійського повітового тюремного відділення, з 9 квітня 1874 р. – законоучитель підготовчого класу Олександрійської жіночої гімназії, з січня 1876 року працює в усіх класах цієї гімназії. Як священик займається громадською роботою. З 14 липня 1879 року за ініціативою Товариства Червоного хреста отримує знак Хреста. З жовтня 1880 року він одержує запрошення викладати Закон Божий « в Сборной Учебной команде II запасной конной артиллерийской бригады» [4].

В.М.Никифоров з 2 жовтня 1881 року призначається помічником благочинного Олександрійського округу. В 1884 році працює наглядачем церковно-приходських шкіл Олександрійського повіту. В 1885р. – законовчителем Олександрійського повітового училища, а з 4 серпня 1890 року призначається головою Олександрійського повітового відділення Єпархіальної училищної ради. 2 травня 1893 р. В.М.Никифоров одержує сан протоієрея [5].

Виконуючи службові обов'язки, В.М.Никифоров збирає матеріали з історії Олександрійського краю. Велику увагу приділяє дослідник археологічній справі. Його улюбленими науками були історія, географія і археологія.

З 1880 року до нього приходить визнання наукового світу. В науковому плані найшіднішим виявився для В.М.Никифорова одеський період. Наталія Бракер в своєму рукописі «Перший краєзнавець Олександрійщини В.М.Никифоров 1832-1908 рр.» зазначає, що священика запросили до Одеси в 1901 р. [6]. Можливо ця дата взята дослідницею тому, що в Одесі з цього року активно видавалися та перевидувалися праці В.М.Никифорова. Та відомості про краєзнавця, що містять публікації в Херсонських Єпархіальних відомостях, вказують на іншу дату. Ці факти надруковані за життя В.М.Никифорова, і він їх не спростовував. Загалом в Одесі В.М.Никифоров прожив 14 років. 316 листопада 1899 року він був призначений Духовником Одеської семінарії і законоучителем зразкової двокласної школи при семінарії. За службу мав відзнаки: «набедренник, калиновку, наперстний крест, орден Св.Анни 3-й и 2-й степені». З особистого життя дізнаємося, що він був одружений, мав єдиного сина, який помер в 1898 році, і дочку. Після смерті дружини в 1904 року В.М.Никифоров в 1905 р. повернувся до Олександрії, де і прожив останні роки в сім'ї своїх родичів. Він залишив службу, але до останніх днів не залишав пера і книг. Помер В.М.Никифоров 9 квітня 1908 року, похований 11 квітня на Олександрійському кладовищі місцевим духовенством. На жаль, могила В.М.Никифорова на старому кладовищі в м.Олександрії не знайдена, прямих родичів не залишилось.

Він публікувався в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» (т.21,26,27); в журналі «Київська старина» за 1885р. та «Одеському віснику». Крім цього неповного переліку робіт видаються окремі відбитки-замовлення для Олександрійського та Єлисаветградського земств по 30 примірників кожному. Краєзнавча спадщина В.М.Никифорова вагома: статті, розвідки, повідомлення – загалом 17 друківаних видань. Значна частина їх видана або перевидана в одеський період. Є припущення про авторство В.М.Никифорова роботи «Кургани и городища Александрійского уезда». «На даний час в Одеській бібліотеці ім.Горького є лише два відбитки робіт В.М.Никифорова. В Олександрійському державному краєзнавчому музеї зберігаються відтиски праць: «Материалы для истории возникновения церквей в Херсонской епархии. Уездный город Єлисаветград».(1903г.) та «Материалы для истории возникновения церквей в Александрійском уезде Херсонской губернии» (1901 г.). На одному з відтисків зберігся надпис. Можна зробити припущення, що він виконаний рукою автора. Тільки дякуючи збереженим виданням «Херсонських єпархіальних відомостей» і зібранню «Записок Одеського товариства історії і старожитностей» ми маємо можливість знайомитися з основними роботами краєзнавця.

Свої праці В.М.Никифоров роздаровував рідним, друзям. Наталя Бракер була особисто знайома з краєзнавцем. Н.Бракер підтримувала з В.М.Никифоровим зв'язки через В.М.Ястребова. Як згадує Н.Бракер, що «інколи в нього не залишалось жодного екземпляра».

З 1880 року до В.М.Никифорова приходять визнання з боку наукових установ. У 1884 році він – учасник археологічного з'їзду в Одесі, з 1888 р. спілкується з Московським археологічним товариством, а 19 грудня 1889 року (за пропозицією В.М.Ястребова) обирається членом-кореспондентом цього товариства. З 9 березня 1900 року В.М.Никифоров член-співробітник, а з 14 листопада 1904 року – дійсний член Одеського товариства історії і старожитностей. Буваючи в Одесі та на археологічних з'їздах в інших містах, В.М.Никифоров уже не через наукові праці, а безпосередньо знайомиться з професійними істориками. Він підтримував наукові стосунки з Д.І.Яворницьким, В.М.Ястребовим.

Коли відбулося знайомство Дмитра Івановича Яворницького та Василя Миколайовича Никифорова визначити майже неможливо, оскільки про це немає письмово зафіксованих даних. Листування, яке починається 1 грудня 1885 р., розкриває цікаві наукові і людські стосунки. З першого листа зрозуміло, що Василь Миколайович і Дмитро Іванович – давні знайомі. Краєзнавець обіцяє Яворницькому надіслати «Очерки Александрійского уезда», которых остался один экземпляр, но и тот на время взят членом Херсонского статистического бюро». Потім Василь Миколайович звертається з проханням «на археологической выставке в Одессе я видел представленный Вами план Козацкой крепости. Я очень жалею, что тогда же не узнал от Вас, к которому времени относится построение упомянутой крепости. А теперь вопрос этот сильно интересует меня, и потому, зная Ваши глубокие знания в истории Запорожья, я обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой сообщить мне, если только можно в непродолжительном времени, свое мнение о козацкой крепости, именно когда она построена и кем? Не встречаются ли подобные крепости в других местах? [7] В 1884 р. В.М.Никифоров був учасником археологічного з'їзду в Одесі і вже в той час був знайомий з Д.І.Яворницьким. Певно цей лист був не першим. Далі Василь Миколайович пише про фортецю, яку він знайшов в Олександрійському повіті. Василь Миколайович запитує Дмитра Івановича, де надрукувати повідомлення про цю краєзнавчу знахідку.

Другий лист, який зберігся, написаний В.М.Никифоровим 1 жовтня 1889р. в Петербург, де перебував Д.І.Яворницький. Василь Миколайович відповідає на лист Дмитра Івановича і запевняє, що забути його не може, «часто приходиться читать Ваши статьи, полные интереса и по содержанию и по увлекательности изложения» [8]. На жаль, архів В.М.Никифорова не виявлено, де напевне зберігалися б і листи Д.І.Яворницького, про що свідчать рядки з листа «Поручение Ваше я исполнил с радостью и удо-

вольством». В.М.Никифоров користувався статистичними даними Олександрійської земської управи.

Василь Миколайович надсилав Дмитру Івановичу «план Чорного лісу». Він описує географічне розміщення лісу, його три назви з розміщенням монастирів і прізвищами ігуменів. Краєзнавець слідкував за науковою роботою Дмитра Івановича і цікавився науковими новинами. «В газетах я читал, что Императорское Археологическое общество поручило Вам отыскать место битвы Хмельницкого с поляками под Желтыми Водами. Интересно знать, имеете ли Вы какие-нибудь письменные данные для описания территории этого места». Будучи краєзнавцем-аматором. Василь Миколайович професійно підходить до вивчення історичних питань, посилаючись на письмові джерела.

Один з найвидатніших істориків України Д.І.Яворницький у II томі «Історія Запорізьких козаків» використав відомості подані В.М.Никифоровим [9]. А надрукував ці відомості В.М.Никифоров в журналі «Київська старина». Час підготовки та проведення XIII археологічного з'їзду співпадає для В.М.Никифорова з одеським періодом, до Катеринослава на з'їзд він був запрошений як член Одеського товариства історії та старожитностей. У книзі «Известие XIII Археологического съезда в Екатеринославе» в списках членів з'їзду зафіксовано Никифорова Василя Миколайовича [10].

На з'їзді В.М.Никифоров зустрівся з Д.І.Яворницьким, слухав його доповідь. Можливо це була їхня остання зустріч. Цього ж року Василь Миколайович з Одеси повертається до Олександрії. А в 1908 році на 76 році життя перший краєзнавець Олександрійщини помер.

Творчі контакти, що склалися між Дмитром Івановичем Яворницьким і Василем Миколайовичем Никифоровим сприяли становленню місцевого краєзнавства.

Підтримував В.М.Никифоров зв'язки із істориком В.М.Ястребовим. Їхні стосунки склалися на основі вивчення історії краю. В.М.Ястребов, працюючи над працею «Опыт статистического обозрения древностей Херсонской губернии», широко використав працю В.М.Никифорова «Очерки Александрийского уезда» та відомості, подані краєзнавцем. Важливим завданням вважав для себе В.М.Никифоров зібрання речей побуту, знярядь праці. Археологічні знахідки В.М.Никифорова ввійшли до розділів роботи В.М.Ястребова: «IV. Находки древностей разного рода. VI. Находки костей и могил. VII. Пещеры и подземные ходы. X. Городища и селения. XI. Курганы.»

В.М.Никифоров вміло поєднував професію священика з науковим пошуком. Археологічні матеріали збирав не тільки у Олександрії, а й по всьому північному регіону Херсонської губернії. Василь Миколайович вивчав науковий доробок В.М.Ястребова, слідкував за його науковими публікаціями. В праці «Материалы для истории возникновения церквей в

Херсонской епархии. (Уездный город Елисаветград)» [11] В.М.Никифоров використав матеріали з публікацій В.М.Ястребова «Греки в Елисаветграді» [12] і «Дополнение к родословной Хорватов» [13].

Творчі контакти В.М.Никифорова мали широкий діапазон. Він підтримував дружні стосунки з передовими людьми того часу та вченими України. Родич В.М.Никифорова Плющинський писав у листі з Петербурга, що В.І.Григорович під час свого перебування « в минулу осінь в Петербурзі дуже хвалив Ваші твори» [14]. Про те, що В.І.Григорович знав праці В.М.Никифорова, засвідчує В.М.Ястребов. Можливо про В.М.Никифорова згадував В.І.Григорович, коли писав, що познайомився з працею одного місцевого священика з географії та історії краю, в якій було багато фактичного матеріалу, пильно і з любов'ю зібраного». За словами Н.Бракер оцінка такого авторитету в цій галузі, як В.І.Григоровича, дає В.М.Никифорову почесне місце в нашій культурній історії і наказує берегти від забуття його пам'ять».

Автор роботи спробував прослідкувати використання краєзнавчої спадщини В.М.Никифорова в другій половині ХХ століття і дійшов висновку, що 1) історичний матеріал, зібраний краєзнавцем використовувався епізодично; 2) найактивніше праці В.М.Никифорова використовувались, як письмові джерела з історії краю в 60-70 роки ХХ століття.

Місцевий краєзнавець А.С.Пом'ятунов разом з науковцем Ф.К.Белявіним, при написанні короткого історичного краєзнавчого нариса «Олександрія – місто гірників», використали роботи В.М.Никифорова «Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии». Робота краєзнавця «Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии» була залучена до наукового обігу творчою групою вчених при складанні видання «Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область». Залучення історичного матеріалу з праці краєзнавця до першого систематизованого краєзнавчого видання засвідчує про вагомий внесок дослідника в історичну спадщину краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заштатный протоиерей города Александрии Херсонской губернии. О Василии Николаевиче Никифорове // Херсонские епархиальные ведомости.-1908. – №10,11. – С.395-399.
2. ІРiНБ ім. В.Вернадського. – Ф.Х, спр. 11689. – Бракер Н. Перший краєзнавець Олександрійщини В.М.Никифоров 1832-1909р. – Олександрія, 1931. – С.2.
3. Чумак О.М. Краєзнавча спадщина В.М.Никифорова // Історичне краєзнавство України: традиції і сучасність. – К., 1995 – С.55-56.

4. Сведения о лицах состоящих на службе в духовно учебных заведениях Херсонской епархии в начале 1902-1903 учебного года // Херсонские епархиальные ведомости. – 1902. – №23.
5. Там само. – С.536.
6. Бракер Н. В.М.Ястребов // Елисавет (Кіровоград). – 1992. – 20 травня.
7. Дніпропетровський історичний музей. Далі – (ДПМ). – Арх.17431. – Не опублікований лист В.М.Никифорова.
8. ДПМ. – Арх. 17432. – Не опублікований лист В.М.Никифорова.
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т.2. – С.140.
10. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 15-27 августа 1905 года. – Харьков, 1905 – 154 с.
11. Никифоров В.Н. Материалы для истории возникновения церквей в Херсонской епархии (уездный город Елисаветград) // ЗООИИД. – 1903. – 24 мая.
12. Ястребов В.Н. Греки в Елисаветграде 1754-77 гг. // Київська старина. – 1884. – №4. – С.27.
13. Ястребов В.Н. Дополнение к родословной хорватов // Київська старина. – 1884. – №6. – С.59.
14. Жахалова Н.В. Священик, краєзнавець // Вільне слово (Олександрія) – 1996. – 7 серпня.

*Олашин М.В.
(м. Ужгород)*

Ф.П.ШЕВЧЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ

Федір Павлович Шевченко (1914-1995) – відомий український вчений у галузі історії України періоду феодалізму, історії Великої Вітчизняної війни, історіографії, джерелознавства, історії зарубіжних країн Східної Європи, проблем слов'язознавства. Його перу належить понад 600 наукових, науково-методичних та краєзнавчих праць, у тому числі й індивідуальних та колективних монографій. Однак, у даній доповіді зробимо спробу показати внесок члена – кореспондента АН України Ф.П.Шевченка в історіографію історії Закарпаття.

Підкреслимо, що перша публікація Ф.П.Шевченка про наш край з'явилася на початку 1945 р. Вона називалася «З минулого» і була опублікована спочатку в газеті «Радянська Україна» (9 січня), а потім – в «Закарпатській правді» (15 січня). Це був період, коли населення визволеного Закарпаття однозначно заявило про своє прагнення воз'єднатися з єдинокровними братами на схід від Карпат (рішення Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України від 26 листопада 1944 р.). У згаданій стат-

ті вчений за допомогою конкретних фактів з минулого краю доводить закономірність і логічність дій закарпатців, спрямованих на возз'єднання з Україною, доказує необхідність об'єднання всіх українських земель в єдину Українську РСР.

У 1950 р. вийшла з друку праця Ф.П.Шевченка «Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні». Це була фактично перша наукова праця про Закарпаття, що з'явилася після возз'єднання краю з УРСР. Варто підкреслити, що вчений значно виходить за межі названої у заголовку проблеми. У цій роботі він наголошує на ряді важливих моментів з історії Закарпаття. Дослідник звертає увагу на те, що слов'янське населення Закарпаття віками перебувало під соціальним та національним гнітом. Наслідком іноземного панування була відсталість регіону майже в усіх відношеннях (його називали «забутою землею» в центрі Європи). У той же час історик наголошує, що народні маси краю, незважаючи на жорстокий гніт, асиміляторську політику панівних класів, завжди відчували себе частиною українського народу, вони зуміли зберегти свою мову і звичаї [1].

Багато уваги у згаданій праці приділено новітній історії краю. Автор акцентує увагу на низці проблем. Так, він ґрунтовно проаналізував становище народних мас Закарпаття у 20-30-х роках ХХ ст. Історик підкреслив, що хоча перебування краю у складі першої Чехословацької республіки було позначено деякими позитивними моментами, разом з тим, мали місце й негативні явища. Тут маються на увазі і соціальний гніт, і чехізація, і економічна відсталість, і важкі умови праці та побуту трудящого населення. Ф.П.Шевченко досить детально проаналізував політичний розвиток Закарпаття у міжвоєнний період. Він дав оцінку рішень Хустського з'їзду (21 січня 1919 р.), Сен-Жерменського договору (10 вересня 1919 р.), Мюнхенської змови (29-30 вересня 1938 р.), показав активну підтримку закарпатцями республіканської Іспанії [2].

У праці знайшла своє відображення діяльність партизанських формувань на Закарпатті у роки Великої Вітчизняної війни (О.В.Тканка, В.П.Русина, Д.Усти – І.П.Прищепи та ін.). Також дано об'єктивну оцінку їх бойовій діяльності.

Значна увага приділена розвитку подій на Закарпатті в період з жовтня 1944 р. по червень 1945 р. (рух за возз'єднання краю з Україною, рішення Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України, підписання Договору між СРСР і ЧСР «Про Закарпатську Україну», конкретна діяльність Народної Ради Закарпатської України та ін.) [3]. Історик робить справедливий висновок про те, що возз'єднання Закарпаття з Україною – закономірний історичний факт.

Треба підкреслити, що дослідження Ф.П.Шевченка написано на значній джерельній базі і стало помітним внеском у вітчизняну історіографію історії Закарпаття.

У тому ж 1950 р. була опублікована стаття Ф.П.Шевченка «П'ять років воз'єднання Закарпаття з Українською РСР» [4]. У ній показано перетворення в краї після входження його до складу УРСР. У статті наводяться конкретні цифри з окремих питань – відбудови старих і будівництва нових підприємств, випуску продукції (у тому числі й нових її видів), створення колективних сільськогосподарських об'єднань тощо. Висока оцінка дається відкриттю у 1945 р. Ужгородського державного університету. Значна увага приділена питанням культурного розвитку Закарпаття. Автор наводить дані про кількість шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів, бібліотек, клубів, хат – читалень, кіноустановок, радіоточок. Аналізує рух за охоплення всіх дітей навчанням у школі. Наголошує на появі нових лікувальних закладів і розширенні їх мережі.

Досліджував Ф.П.Шевченко і проблему участі закарпатців у партизанському русі на території України у 1941-1944 рр. [5] Його дослідження написані на вагомій джерельній основі. Вчений використав архівні матеріали, опубліковані документи, мемуари командирів партизанських з'єднань – С.А.Ковпака, О.Ф.Федорова, М.І.Наумова, О.М.Сабурова, П.П.Вершигори, Г.С.Артозєєва, монографії А.С.Гундарова, І.Кулика, М.І.Супруненка, дані періодичної преси.

У публікаціях Ф.П.Шевченка підкреслюється, що фашистське командування розробило план боротьби з партизанами у Сумській та Чернігівській областях за допомогою угорських та румунських військ. Але закарпатці, яких немало було в угорській армії, часто відмовлялися воювати проти партизанів, незважаючи на те, що їм розповідали про «страшні звірства» народних месників. За «непослух» солдат карали: їх роззброювали, з них формували робочі бригади, відправляли в концтабори, застосовували й інші види дисциплінарного стягнення. Були випадки застосування найвищої міри покарання – розстрілу [6].

Як наголошує дослідник, закарпатці дуже часто зовсім не бажали служити в угорській армії і масово здавалися в полон [7]. Найбільше таких випадків було у 1942-1943 рр. До речі, у січні 1942 р. відбулася конференція полонених солдат і офіцерів угорської армії. На ній було прийнято декларацію, що містила заклик не захищати фашистський режим, а, навпаки, всіма засобами прискорювати його крах і наближати мир. Згадану декларацію підписали і українці Закарпаття – Штефан Соловейко, Петро Ігнат, Юрій Лелекач та ін. [8].

Ф.П.Шевченко наводить конкретні випадки переходу солдат угорської армії – вихідців із Закарпаття – на бік партизанів [9]. Так, після бою 28 червня 1942 р. 40 солдат (серед яких були і наші земляки) влилися в партизанське з'єднання С. А. Ковпака. Закарпатці воювали також у складі інших партизанських формувань (М.І.Наумова, М.І.Шукаєва та ін.). І, як відзначали їх командири, воювали завзято і сміло. Частина закарпатців, що мала належну освітню підготовку, служила перекладачами при партизанських

штабах. Вони допомагали командирам вести допити полонених угорських, німецьких та румунських солдат і офіцерів, перекладали захоплену військову документацію, складали листівки і звернення до особового складу військ противника, в яких роз'яснювалась загарбницька суть війни, її неминучий безславний кінець і містився заклик до припинення опору і переходу на бік партизанів [10].

Ф.П.Шевченко наголосив, що українці Закарпаття зробили свій посильний внесок у розгром фашизму. Цим самим вони доказали своє віковичне прагнення до свободи і незалежності, до возз'єднання з українським народом.

Цікавою і змістовною є стаття Ф.П.Шевченка «Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст.» [11]. Треба відзначити, що вчений фактично був піонером у дослідженні цієї проблеми. У статті показано Київську академію як центр культурного життя в Україні. У ній викладали відомі діячі науки й культури – Симеон Полоцький, Інокентій Гізель, Іоаникій Галатовський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський та ін. (До речі, їх твори були відомі і на Закарпатті).

Ф.П.Шевченко відшукав документи, що підтверджують навчання у згаданій академії у XVIII ст. Івана Боцневича з Бардійова (зараз у Східній Словаччині), Стефана Пчельського з Ужгорода, Олексія Кертиса з Мукачеве, Василя Штефка з Кривого (Мароморощина) та Миколи Добрянського (місце походження не встановлено).

Дослідник підкреслює, що вищезгадані студенти мали досить добру освітню підготовку і тому успішно оволодівали програмою вищого навчального закладу. Практично всі вони ставили собі за мету «служити вітчизні і народу». Зокрема досить цікавою була доля С.Пчельського. Спочатку він навчався в академії, згодом – в колегіях Переяслава і Чернігова, а з 1744 р. – знову в академії (закінчив «школу» філософії). Після повернення на Закарпаття деякий час вчителював. У 1749 р. С.Пчельський виїхав у Сримську спархію, де був викладачем у різних школах. Але у 1757 р. він повернувся (через Волощину) до Києва і став ченцем Видубецького монастиря.

Ф.П.Шевченко акцентує увагу на жадобі до знань у наших краян, їх бажанні вчитися. До Києва вони добиралися різним транспортом, часом і пішки. Їх матеріальне становище було важким, але сильний потяг до освіти допомагав переборювати усі труднощі.

Як вже відзначалося вище, Ф.П.Шевченко був співавтором низки колективних праць. Зокрема ним написано розділ «Західноукраїнські землі під владою Австро – Угорської монархії в 1900-1914 рр.» у першому томі «Історії Української РСР» [12]. Вчений наголошує на особливостях розвитку досліджуваного регіону (у тому числі і Закарпаття) на початку ХХ ст.

Оригінальними і важливими є дослідження Ф.П.Шевченка «Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі» [13]. Згадана проблема досліджується істориком ґрунтовно і комплексно. Автор доводить, що слов'янське населення нашого краю є природною частиною українсь-

кого народу; наголошує на регулярних контактах жителів Закарпаття з населенням інших українських регіонів в усі часи, починаючи від Київської Русі; звертає увагу на взаємовпливи в процесі культурного розвитку окремих земель України; нагадує про постійне прагнення і боротьбу слов'янського (українського) населення Закарпаття за визволення з – під соціального і національного гніту; аналізує внесок передових діячів – вихідців із Закарпаття – у розвиток освіти та науки (і культури взагалі) України, Росії та інших держав. Найголовніший висновок, що випливає із змісту даного дослідження, полягає в тому, що доля Закарпаття, незважаючи на деякі особливості історичного розвитку, є подібною до долі інших українських регіонів і возз'єднання їх в єдину республіку стало реалізацією історичної необхідності і справедливості.

Ф.П.Шевченко написав низку рецензій на наукові праці, присвячені (повністю або частково) історії Закарпаття. Тут згадаємо тільки одну, написану у співавторстві з М.М.Кравцем, на колективні дослідження «Освободительное движение народов Австрийской империи. Возникновение и развитие: Конец XVIII в. – 1849 г.» (М.: Наука, 1980) і «Освободительное движение народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма» (М.: Наука, 1981) [14]. У цій рецензії справедливо підкреслюється, що переважна більшість поневолених народів імперії Габсбургів (у тому числі й українці Закарпаття) була відірвана від основної маси своєї нації. Автори, зокрема, наголошують, що в ході революції 1848-1849 рр. «яскраво виявилось прагнення українців Галичини, Закарпаття і Буковини до єднання з основною частиною українського народу, яка перебувала в складі Росії» [15].

Вчений був також відповідальним редактором ряду наукових досліджень з історії Закарпаття. Він завжди з великою любов'ю ставився до нашого краю, його чесних і працьовитих людей. Особливо тісні контакти підтримував з істориками Ужгородського державного (тепер – національного) університету. І за все це заслужив авторитет, повагу і шану закарпатців. А останні повинні гідно оцінити внесок Ф.П.Шевченка у вивчення їх рідного краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко Ф. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – С.5.
2. Там само. – С. 27-66.
3. Там само. – С.85-91.
4. Шевченко Ф.П. П'ять років возз'єднання Закарпаття з Українською РСР // Вісник Академії наук Української РСР. – 1950. – №6. – С.27-40.
5. Шевченко Ф.П. Про участь закарпатців у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Тези допові-

- дей V міжвузівської республіканської славістичної конференції 25-30 вересня 1962 року. – Ужгород, 1962. – С.213-215; Його ж. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 3. – С.95-99.
6. Шевченко Ф.П. Закарпатці у партизанських з'єднаннях на Україні (1941-1944 рр.). – С.98.
 7. Там само. – С.95, 97.
 8. Там само. – С.95.
 9. Там само. – С.96-97, 99.
 10. Там само. – С.98.
 11. Шевченко Ф.П. Закарпатці – студенти Київської академії XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1965. – № 6. – С.95-98.
 12. Шевченко Ф.П. Західноукраїнські землі під владою Австро-Угорської монархії в 1900 – 1914 рр. // Історія Української РСР: У 2 т. – К., 1967. – Т. 1. – С.651-672.
 13. Шевченко Ф.П. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Великий Жовтень і розквіт воз'єданого Закарпаття: Матеріали наук. сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовтневої соц. революції. 29 черв. – 2 лип. 1967 р. – Ужгород, 1970. – С.43-54.
 14. Кравець М.М., Шевченко Ф.П. [Рецензія] // Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С.145-147.
 15. Там само. – С.146.

*Симоненко І.М.
(м. Київ)*

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ

Останнім часом наукові здобутки та історія діяльності губернських вчених архівних комісій що існували наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, привертає постійно зростаючу увагу вітчизняних дослідників. Спадщина, залишена Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Катеринославською архівними комісіями, відображена у монографіях, численних статтях та тезах. Збірки праць кожної всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства містять подібні матеріали. Але Херсонська вчена архівна комісія (далі – Херсонська ВАК) залишається однією з найменш досліджених архівних комісій. Причина цього криється у відсутності не тільки власних видань, а й будь-яких суттєвих документів про її діяльність у відповідному обласному і центральних архівах [1]. Лише у Херсонському краєзнавчому музеї збереглися друковані протоколи двох засідань Херсонської ВАК. Також в Інституті рукописів Національної бібліотеки

ім. В.І.Вернадського зберігається лист херсонського губернатора до О.О.Русова, який брав участь у статистичних дослідженнях у губернії. Це – стандартне запрошення на відкриття губернської вченої архівної комісії та музею при ній [2]. Небагато залишилось повідомлень про цю комісію і у тогочасних часописах. Відсутність документальної бази призводить до того, що у деяких працях, де подаються оглядові відомості по всіх місцевих губернських архівних комісіях, автори намагаються заповнити цю прогалину вигаданими загальними фразами, використовуючи аналогії з діями інших комісій [3]. Однак дані про діяльність Херсонської губернської архівної комісії мають значення не тільки для вивчення краєзнавчого руху Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. Ця архівна комісія була складовою частиною всієї мережі аналогічних установ, і її науковий доробок дозволяє по-вніше розкрити ту корисну роботу, яку проводили архівні комісії у справі дослідження та охорони різноманітних місцевих пам'яток.

Відкриття Херсонської ВАК відбулося 31 травня 1898 р. у будинку Херсонської громадської бібліотеки. Часописи, які відгукнулися на цю подію, одноставно підкреслювали провідну роль Віктора Івановича Гошкевича у заснуванні міського музею [4]. Киянин, учень В.Антоновича по київському Університету Св. Володимира, В.Гошкевич у 1890 р. переїхав до Херсону, де зайняв посаду секретаря губернського статистичного комітету [5]. Дослідник, який вже мав досвід археологічних робіт, відразу ж почав збирати місцеві старожитності, проводити розкопки. Найбільш цікаві знахідки, за вимогою Археологічної комісії, відправлялися до Ермітажу та Московського історичного музею. Проте значна частина здобутого залишалася і в Херсоні. Колекція швидко зростала, поповнювалася численними пожертвами. До цієї справи В.Гошкевичу вдалося залучити широкий загал сільських вчителів, священиків, всіх, хто був небайдужим до історичного минулого.

Дійову участь у справі організації архівної комісії взяв місцевий губернатор І.М.Оболенський. Саме він запропонував губернському земському зібранню прийняти пропозицію статистичного комітету про необхідність заснування вченої архівної комісії і звернувся до земських та міських органів про надання матеріальної допомоги новоствореній науковій установі [6]. Губернське земство асигнувало 500 руб., Єлизаветградська дума – 200 руб., Херсонське міське управління надало приміщення для музею. За розпорядженням губернатора, новостворений музей передавався з відання статистичного комітету до Херсонської ВАК [7]. Колекції цього зібрання старожитностей, які склалися з експонатів різних епох – від палеоліту до середньовіччя, містилися у трьох кімнатах Херсонської громадської бібліотеки.

Головою комісії було обрано відомого любителя старовини, археолога-аматора, губернського предводителя дворянства Георгія Львовича Скадовського. В.І.Гошкевич обіймав посади керуючого справами і зберігача музею комісії. Певний час обов'язки керуючого справами виконував херсонський учитель С.Болгаров, але по від'їзду останнього з міста,

В.Гошкевича, навіть попри його відмови з огляду на завантаженість, переконали знов зайняти цю посаду. Членами Херсонської ВАК були такі відомі дослідники Північного Причорномор'я, як А.О.Скальковський, О.І.Маркевич, І.Я.Стемпковський, Б.В.Фармаковський, О.Ф.Ретовський.

Уподобання посадових осіб Херсонської архівної комісії проявилися у тому, що головні здобутки цієї установи полягали у дослідженні археологічних пам'яток регіону. Саме у перші роки існування комісії Г.Скадовський розпочав масштабні дослідження некрополя давньогрецького поселення на о. Березань поблизу Очакова. Він розкрив близько 800 поховань, речі з яких надійшли до музею Херсонської ВАК. Іншим археологом-аматором, наглядачем земської лікарні І.Я.Стемпковським, було досліджено майже 200 курганів Тираспольського повіту. В.Гошкевич у ці роки здійснював обстеження піщаних дюн Дніпровського повіту сусідньої Таврійської губернії. Знахідки, отримані в результаті цих розкопок, також надійшли до Херсонського археологічного музею. Деякі речі передавалися до музею Б.Фармаковським, який у цей час розпочав регулярні розкопки Ольвії, та Є.Штерном, котрий продовжив початі Г.Скадовським розкопки на о. Березань. Імператорська археологічна комісія також надсилала до зібрання Херсонської ВАК окремі монети і колекції старожитностей, віднайдені в Керчі та Севастополі. Постійно надходили до музею пожертви від мешканців губернії: монети, книги, документи, побутові речі. Таким чином, сформувалась досить значна колекція, яка у 1909 р. налічувала 16410 експонатів. За допомогою столичних вчених (М.Павлової та О.Ретовського) були проведені роботи по визначенню, розподілу і складанню описів трьох відділів музею: палеонтологічного, нумізматичного і колекції старожитностей геродотової Гілеї [8]. Крім наукової роботи, проводилися і просвітницькі заходи. У неділю музей Херсонської ВАК було відкрито для сторонньої публіки. Популярні пояснення надавалися хранителем музею В.Гошкевичем. Музей регулярно відвідували учні майже усіх місцевих навчальних закладів, слухачі курсів народних вчителів, екскурсанти з інших міст. З цікавими колекціями цього зібрання приїжджали ознайомитися вчені з Петербургу, Москви, Києва, Одеси. Керівництво Херсонської архівної комісії підтримувало зв'язки з багатьма археологічними установами Російської імперії.

Пам'яткоохоронні заходи Херсонської ВАК представлені боротьбою членів комісії зі скарбощукацтвом, яке було дуже розповсюджене в губернії. Усі прохання до губернатора про надання дозволу на проведення розкопок, які не мали наукової мети, відхилялися. Населенню роз'яснювалася протиправність таких дій, а намічені скарбощукачами місцевості бралися під охорону поліції. Мережа членів-кореспондентів на місцях сприяла більш оперативному реагуванню на факти самочинних розкопок.

Хоча Херсонська ВАК не мала своїх наукових праць, керуючий справами комісії В.Гошкевич регулярно друкував «Летопись Херсонского го-

родского музея» (1-7 випуски), видав у 1903 р. окремою книжкою «Клады и древности Херсонской губернии».

Щодо виконання свого головного обов'язку – дослідження місцевих архівів, Херсонська вчена архівна комісія майже ніяк себе не проявила. Історичний архів так і не було засновано, і всі документальні пам'ятки, які потрапляли до комісії, зберігались в музеї. Сюди надійшли передані з Сенатського архіву у Санкт-Петербурзі документи, що стосувалися Херсонської губернії, та 5840 справ з херсонської губернської креслярні [9]. У 1907 р. управління землеробства та державного майна Херсонської і Бессарабської губерній звернулося до Херсонської ВАК щодо надання дозволу на знищення 19037 справ про іноземних поселенців півдня Росії за період 1818-1850 рр. Аналогічне прохання санкціонувати ліквідацію непотрібних справ надійшло з херсонської казенної палати [10]. Ця справа викликала розгубленість у членів архівної комісії. Адже, як вони самі зазначали: «наша комісія впродовж всього свого десятирічного життя функцій таких не виконувала і не може їх виконувати за відсутністю в її середовищі осіб, що бажали б займатися архівними дослідженнями, та за відсутністю приміщення для історичного архіву» [11]. Було вирішено звернутися до Одеського товариства історії та старожитностей з проханням допомогти комісії у розгляді справ управління, чий архів було розташовано в Одесі.

У 1907 р. Херсонська ВАК стикнулася з іншою проблемою. Міське правління і громадська бібліотека запропонували звільнити кімнати в будинку бібліотеки, в яких розміщувалося музейне зібрання. Невзможі забезпечити археологічний музей приміщенням, члени комісії звернулися до міської управи з пропозицією взяти музей під опіку міста. Вже у вересні 1909 р., згідно з постановою херсонської міської думи, музей старожитностей Херсонського краю передавався від архівної комісії у власність міста [12].

Оскільки археологічний напрямком був головним у діяльності Херсонської ВАК, втрата музею практично зробила недоцільним її подальше існування. Як зазначалося у доповіді В.Гопшкевича про історію Херсонського музею, «проіснувавши 10 років, архівна комісія сама дійшла висновку, що вона не виконувала і не спроможна виконувати функції, покладені на неї законом, а тому звернулася до губернатора з проханням клопотати перед міністром внутрішніх справ про її скасування» [13]. Юридично завірений акт передачі музею було складено у березні 1910 р., і у тому ж році керівництво Херсонської ВАК порушило питання про остаточну ліквідацію комісії. Саме цей рік вважається останнім у житті Херсонської вченої архівної комісії [14]. Але офіційно, за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ, це сталося лише у січні 1911 р. [15].

Чому Херсонська архівна комісія так і не виросла у повноцінну наукову установу? Головним фактором, на наш погляд, була відсутність такої кількості ентузіастів-краєзнавців, яка була потрібна для успішного функціонування нової організації. Крім Г.Скадовського, В.Гопшкевича і ще буква-

льно кількох активістів, інші члени не брали участі в регулярній роботі комісії. Керівники комісії, хоча й віддані справі, скаржилися на велику завантаженість за своїми основними місцями роботи і не змогли організувати систематичну роботу. Та й коло їхніх уподобань обмежувалося переважно археологічними дослідженнями, аж ніяк не архівною працею, яка становила головне завдання діяльності губернських архівних комісій. Перерви між черговими засіданнями тривали по три-п'ять років. Напевно, розвитку Херсонської ВАК заважала наявність у губернії успішно діючого з 1839 р. Одеського товариства історії та старожитностей, яке притягувало до себе сили місцевих краєзнавців. Завадили роботі й звичайні для всіх архівних комісій проблеми: відсутність потрібного для роботи приміщення, фінансова незабезпеченість.

Після рішення з'їзду представників архівних комісій 1914 р. про розповсюдження мережі вчених архівних комісій на всі губернії Російської імперії Російське історичне товариство надіслало стандартний лист від 22 квітня 1915 р. на ім'я херсонського губернатора. В листі йому пропонувалося підняти питання про заснування в губернії вченої архівної комісії [16]. Цей заклик залишився без відповіді, і будь-які відомості про подальший хід справи відсутні. Тому вважаємо безпідставним говорити про повнення діяльності Херсонської ВАК у 1915 р.

ДЖЕРЕЛА ТІ ЛАТЕРАТУРА

1. Орлова З.С. Из истории архивного строительства на Херсонщине // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1991. – С.5.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського. – Ф.151. – № 61.
3. Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Київська старовина. – 1995. – №.6. – С.109.
4. Херсонская архивная комиссия и археологический музей // Исторический вестник. – 1898. – Т.LXXIII. – август. – С.739.
5. Писаренко Е.Ю. Вчений – герой праці. (До 110-річчя від дня народження В.І.Гощкевича) // УДЖ. – 1970. – №.4. – С.120.
6. Борисов Е. Херсонская губернская ученая архивная комиссия // Оттиск из «Сборника Херсонского земства». – 1898. – №1. – С.1, 4.
7. Херсонский археологический музей // Киевская старина. – 1899. – сентябрь. – С.140.
8. Протокол 5-го заседания Херсонской губернской ученой архивной комиссии. – С.9.
9. Протокол 4-го заседания Херсонской губернской ученой архивной комиссии. – С.3.

10. Протокол 5-го засідання Херсонської губернської ученої архівної комісії. – С.10.
11. Там же. – С.13.
12. Летопись Херсонского городского музея за 1913 г. – Херсон, 1915. – Вып.5. – С.44.
13. Гошкевич В.И. История музея // Херсонский городской музей древностей. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. – Вып.2. – Херсон, 1912. – С.61.
14. Сарбей В.Г. Вклад губернських архівних комісій в історіографію України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін. – К., 1965. – С.262; Архівознавство. – К., 1998. – С.52.
15. Гошкевич В.И. История музея... – С.61.
16. Центральный государственный исторический архив России. – Ф.746, оп.1, д.169.

*Павлухіна В. Ф.
(м. Маріуполь)*

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ДОНЕЧЧИНИ

Після здобуття Україною незалежності активізувалося вивчення проблем вітчизняної історії, що має важливе значення у формуванні національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В реалізації цих завдань виключна роль належить історичному краєзнавству. Завдання національно-культурного відродження України, становлення її державності значною мірою зумовлюють необхідність осмислення досвіду, набутого у справі збереження багатовікових традицій, дослідження маловідомих сторінок історії нашої держави. Краєзнавчий рух, який виконував не лише просвітницькі і виховні функції, а й консолідував кращі наукові і творчі сили потребує особливої уваги. Безумовно важливим є вивчення та узагальнення роботи з історичного краєзнавства, яка проводилася на Донеччині.

Науковцями створена численна література з проблем історичного краєзнавства. Її можна розподілити на декілька груп. Певне значення у вивченні проблем історичного краєзнавства на Донеччині мають праці, в яких проаналізовано роботу в цій галузі науки в Україні в цілому. До першої ми відносимо роботи, в яких розглядалися загальнодержавні проблеми історичного краєзнавства теоретичного змісту та характеризувався стан історичного краєзнавства. Своєрідний підсумок здобутків історичного краєзнавства в Україні подано в колективній праці «Історичне краєзнавство в Українській РСР» [1]. В ній проаналізовано розвиток історичного крає-

знавства в 20-ті, 30-ті роки, висвітлені питання розвитку наукових досліджень місцевої історії в 60-80-ті роки, зокрема, стосовно Донеччини. Проаналізовано основні етапи розвитку історичного краєзнавства України, розкриті його форми, напрямки та зміст роботи. Позитивно оцінюючи згадану вище працю, необхідно відзначити і її деякі недоліки. Перш за все звертає на себе увагу заідеологізованість, притаманна радянській історичній науці. В роботі недостатньо висвітлена історико-краєзнавча робота музеїв, бібліотек, Товариства охорони пам'яток історії та культури регіонів, зокрема, Донеччини.

Протягом 1970-1980-х років в галузі краєзнавства плідно працював П.Т.Тронько. Його роботи присвячені як загальним питанням історичного краєзнавства України, так і окремим проблемам. Досвід проведеної в 1960-1970 рр. роботи по написанню історії міст і сіл України поданий в монографії П.Т.Тронька «Літопис дружби і братерства: 3 досвіду створення «Історії міст і сіл Української РСР» [2]. Новий імпульс історико-краєзнавчої роботи здобула в другій половині 80-х років відповідно до суспільно-політичних умов. Основні напрямки історико-краєзнавчої роботи в Україні розкриті П.Т.Троньком на I Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства в 1989р. Вчений узагальнив досвід, набутий в 20-30-ті рр., розкрив проблеми та визначив перспективи розвитку краєзнавства України. Зокрема, він звертає увагу на «голод» на історико-краєзнавчу літературу, розраховану на масового читача, вказав на необхідність практичної допомоги з боку вчених-істориків музеям і музейним кімнатам, на доцільність видання українського історико-краєзнавчого журналу, збільшення досліджень тем локально-історичного характеру, всебічне вивчення історії міст і сіл та інші. В роботі «Краєзнавство на Україні: традиції і перспективи, звертається увага на проблеми місцевої історії, які залишилися поза науковим дослідженням» [3]. Особливе значення у вивченні регіональної історії має робота П.Т.Тронька «Краєзнавство у відродженні духовності та культури», в якій висвітлені основні проблеми розвитку краєзнавства на сучасному етапі [4]. В книзі подана характеристика історико-краєзнавчих досліджень. Автор звертає увагу на необхідність збереження історико-культурної спадщини і на основні проблеми, що постали на порядку денному в напрямку досягнення цієї мети. П.Т.Тронько зауважив, що НАН України повинна взяти на себе «керівництво краєзнавчим рухом, що значною мірою сприяло б якісному зростанню рівня краєзнавчих досліджень...». Названі праці мають виключну роль для вивчення розвитку історичного краєзнавства. Цінні факти, подані в роботі стосовно історії написання «Історії міст і сіл Української РСР». Але при всій винятковості вони не містять аналізу розвитку історичного краєзнавства по окремих місцевостях України, зокрема на Донеччині.

Другу групу складають праці, присвячені аналізу діяльності окремих напрямків історичного краєзнавства. Аналіз праць щодо вивчення історії

виникнення та розвитку підприємств поданий в роботах таких вчених, як Л.І.Євселевський, Є.М.Скляренко. В 1986 р. побачила світ робота Є.М.Скляренка, в якій автор проаналізував праці істориків, письменників, краєзнавців, журналістів, присвячені історії фабрик, заводів, трудових колективів [5]. Певна увага в цьому дослідженні приділена характеристиці видань, брошур, що виходили протягом 20-70-х рр. ХХ ст. стосовно підприємств нашого регіону.

Аналіз проблем пам'яткоохоронної роботи в 60-80-ті рр. подано у збірці статей щодо охорони, використання та пропаганди пам'яток історії та культури в Україні. В матеріалах статті «Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60-80-х роках» охарактеризовано пам'яткоохоронну діяльність на Україні, проаналізовано стан охорони пам'яток архітектури, археології, діяльність Держбуду УРСР, Ради Міністрів України та місцевих Рад по корегуванню списку пам'яток архітектури, вміщена інформація щодо кількості пам'яток архітектури, знятих з державного обліку, висвітлена діяльність інтелігенції в справі збереження історико-культурної спадщини, показані фактори, що вкрай негативно вплинули на стан охорони пам'яток історії та культури [6]. В повоєнний період значної активності набули громадські форми краєзнавчого руху. Характеристика даної форми краєзнавства подані в виданні про охорону та використання пам'яток України. Автори проаналізували діяльність державних органів в цьому питанні [7]. Належна увага приділена роботі історико-краєзнавчих музеїв, розкрита роль народних університетів України в пам'яткоохоронній справі.

Невід'ємною частиною краєзнавчого руху є діяльність музеїв. Вони проводять науково-освітницьку та популяризаторську роботу. Виключне значення музейництва в краєзнавстві в цілому доводять науковці Л.А.Донських, В.Б.Врублевська, Ю.З.Данилюк [8], [9] та інші.

Останнім часом з'явилися комплексні наукові дослідження загальнодержавного процесу становлення та розвитку краєзнавства та розробка окремих його напрямків у формі дисертаційних робіт. Зокрема, О.В.Савчук розкрила основні етапи розвитку історичного краєзнавства України, проаналізувала напрями, форми та методи краєзнавчої роботи в 50-90-ті рр., охарактеризувала шляхи поєднання наукових і громадських форм краєзнавства, висвітила місце і роль краєзнавчих організацій у реалізації найбільш пріоритетних національно-культурних програм, дала критичний аналіз здобутків українських краєзнавців. Але в роботі не висвітлена діяльність окремих краєзнавчих осередків на місцях [10] Ю.З.Данилюк розкрив та проаналізував громадські форми вивчення історії міст і сіл, музейного будівництва, узагальнив результати діяльності громадських організацій культурно-історичного напрямку України в 50-80-ті рр. [11].

Наступну групу складають праці, в яких висвітлено вивчення проблем історичного краєзнавства Донецької області. Однією з перших до цієї про-

блеми звернулася З.Г.Лихолобова [12]. На її думку вивчення історії заводів та шахт Донбасу активізувалося після прийняття постанови ЦК КПРС про створення історії фабрик та заводів 1958р. Автор проаналізувала праці, що вийшли друком протягом 60-70-х рр. ХХ ст. та зробила зауваження стосовно наукового рівня розробки історії підприємств регіону та питань, які залишилися поза увагою дослідників. На наш погляд, це одна з перших спроб узагальнення історії краєзнавчого руху в краї. О.І.Задніпровський звернув увагу на недостатнє вивчення історії колгоспів Донецчини. При цьому він показав, що дослідження цих питань дає цікавий краєзнавчий матеріал і має важливе значення у створенні узагальнюючої праці з історії радгоспів і колгоспів України [13].

Серед вчених Донецчини, які звернулися до перегляду надбань історичних досліджень, – Р.Д.Лях. Науковець приділив увагу проблемам, що майже не висвітлені в літературі з історії колгоспів [14]. Робота носить узагальнюючий характер, тобто в першу чергу автор висвітлює недоліки в дослідженнях з історії колгоспів в Україні взагалі. Істотний внесок у дослідження історіографії історії Донбасу зробив А.М.Міхненко, який стверджує, що на початку 90-х рр. стала очевидною невідповідність між обсягом випущеної літератури та її історіографічним аналізом [15]. Останнім часом науковці Донецчини звернули увагу на діяльність музеїв регіону. Зокрема, питання про їхню роботу були порушені на обласному науково-практичному семінарі «Роль музеїв в краєзнавстві», що відбувся в травні 1994р. С.І.Азарова зробила детальний аналіз поповнення музейних експозицій, приділила увагу роботі над експозиціями в музеях регіону, проаналізувала влаштовані виставки тощо [16]. В.П.Філатова охарактеризувала процес розробки нової: кової концепції в обладнанні експозиції музеїв на нових принципах [17], [18]. С.Й.Татаринов неодноразово звертався до висвітлення діяльності Артемівського краєзнавчого музею в 90-ті рр. ХХ ст. та охарактеризував деякі напрямки роботи Артемівського державного краєзнавчого музею [19], [20]. Т.Н.Дрьомова проаналізувала основні аспекти краєзнавчої роботи відділу краєзнавчої літератури та бібліографії обласної бібліотеки ім. Н.К.Крупської [21]. В наступному детальнішої характеристики та аналізу потребує популяризаторська, науково-дослідницька діяльність, а також нові форми роботи що з'явилися в 90-ті рр. Певні здобутки в напрямку історичного краєзнавства регіону висвітлені в роботах голови Донецької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців Р.Д.Ляха [22]. Вчений охарактеризував роботу значного загону краєзнавців-аматорів, науково-дослідницьку та популяризаторську роботу краєзнавчих музеїв області, Донецької обласної наукової бібліотеки ім. Н.К.Крупської та роботу вчених і аспірантів. Окремі проблеми розвитку історичного краєзнавства були розглянуті в статтях науковців Донецького національного університету В.О.Пірка та В.М.Нікольського. Зокрема, В.О.Пірко звернувся до вивчення витоків краєзнавства Південно-Східної

України, які на думку дослідника слід шукати в XVIII столітті [23]. В.М.Нікольський зосередив увагу на історичному краєзнавстві регіону в 20-ті роки XX століття [24].

Останнім часом інтерес вчених був спрямований на дослідження надбань краєзнавців-аматорів, науковців. Велике значення має праця В.І.Романька «Хранителі пам'яті», де зібрана інформація про життя та діяльність видатних науковців та краєзнавців-любителів. Це дуже зручне видання, в якому можна знайти інформацію про видатних краєзнавців (близько 50 осіб) [25]. Книга видана в двох частинах. Дана робота не охоплює всіх учасників краєзнавчого руху.

Таким чином, проблеми історичного краєзнавства Донеччини порушено в працях загальноукраїнського та місцевого характеру: монографіях, статтях, тезах та повідомленнях конференцій. В наступному потребують досконалого дослідження, систематизації, критичного аналізу проблеми роботи Донецької обласної організації ВСК, діяльності міських та районних організації, визнання їх ролі в місцевому дослідженні та залученні молоді до справи краєзнавства. Назріла потреба в комплексному дослідженні роботи всіх краєзнавчих осередків регіону. Слід з'ясувати роль Товариства пам'яток історії та культури в розвитку історичного краєзнавства Донеччини та його громадських форм. Та в решпі-решт, з активізацією уваги науковців до місцевих досліджень необхідно систематизувати та дати критичний аналіз тому доробку, що має місце в історичному краєзнавстві регіону. Сьогодні відсутня праця, де б всебічно, комплексно та детально проаналізовано розвиток краєзнавчої справи в Донецькому регіоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т.Тронько, В.О.Горбик, О.І.Лугова та ін; Відп. ред. П.Т.Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1989. – 237 с.
2. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР». – К., 1981. – 128 с.
3. Тронько П.Т. Краєзнавство на Україні: Традиції і перспективи // Завдання істор. краєз. у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. – К., 1991. – С.12-20.
4. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – Київ: Рідний край, 1994. – 107 с.
5. Складенко Е.М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. – К.: Наук. думка, 1986. – 139 с.
6. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60-80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. Збір. Метод. матер. – К., 1989. -Ч. 4. – С.4-99.

7. Розвиток громадських ініціатив по збереженню історико-культурної спадщини в 60-80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР. – К., 1989. – Ч. 4. – С.100-153.
8. Врублевська В.Б. Музеї і сучасність // Завдання істор. краєз. у дослідженні та популяризації пам'яток історії і культури. – К., 1991. – С.3-11.
9. Данилюк Ю.З. Громадські форми збереження історико-культурної спадщини та шляхи їх вдосконалення на сучасному етапі // Завдання істор. краєз. у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. – К., 1991. – С. 113-122.
10. Савчук О.В. Краєзнавчий рух в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України Інститут історії України. – К., 1997. – 22 с.
11. Данилюк Ю.З. Развитие общественных форм исторического краеведения на Украине (конец 50-х – 80-е годы): Автореф. дис... канд. ист. наук: 01.00.02. / Институт истории Украины АН Украины. – Харьков, 1991. – 17 с.
12. Лихолобова З.Г. Стан вивчення історії підприємств Донбасу // Республ. наук. конф. з істор. краєз.: тези доповідей. – Київ, 1980. – С.106-108.
13. Задніпровський О.І. Історія радгоспів Донбасу – актуальна тема історичного краєзнавства // Респ. наук. конф. з істор. краєз.: тези доповідей. – Київ, 1980. – С.134-135.
14. Лях Р.Д. Основные направления изучения истории колхозов // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – Киев: Наук. думка, 1991. – С.231-235.
15. Міхненко А.М. Підприємства Донбасу в історичній літературі // 5 Всеукр. наук. конф. з істор. краєз.: тези доповідей і повідомлень. – Київ – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.680-682.
16. Азарова С.И. О результатах и перспективах работы музеев по Донецкой области // Роль музеев в краеведении. Материалы обл. научно-практического семинара. – Артёмовск, 1994. – С.4-7.
17. Филатова В.П. Новые подходы к построению экспозиции краеведческого музея // Роль музеев в краеведении. Материалы областного научно-практического семинара. – Артёмовск, 1994. – С.8-9.
18. Филатова В.П. Страницы истории Донецкого областного краеведческого музея // Летопись Донбасса. – Донецк: Донбас, 1994. – Вып. 2. – С.7-11.
19. Татаринов С.И. Артёмовский краеведческий музей как центр формирования исторического самосознания горожан // Роль музеев в краеведении. Материалы обл. научно-практического семинара. -Артёмовск, 1994. – С.10-12.
20. Федяев С.В., Татаринов С.И. Музей як осередок виховання // 8 Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура». – Київ; Харків: Рідний край. – 1997. – Ч.1. – С.391-394.

21. Дремова Т.Н. Краеведческая работа областной библиотеки им. Н.К.Крупской в помощь научно-воспитательному процессу и научным исследованиям // Краеведство в системі народної освіти: проблеми, пошуки, перспективи. Мат. Всеукр. краєз. наук.-практ. конф. – Слов'янськ, 1994. – С.24.
22. Лях Р.Д. Историко-краеведческая работа на Донеччине 1990-1996 гг. // 8 Всеукр. наук. конф. «Историчне краєзнавство і культура». – Київ – Харків: Рідний край. – 1997. – Ч.1. – С.38-40.
23. Пірко В.О. Витоки краєзнавства Південно-Східної України // 7 Всеукр. наук. конф. «Историчне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – Київ: Рідний край, 1995. – Ч.1. – С.19-20.
24. Нікольський В.М. Організація краєзнавчої роботи у Донбасі в 20-х рр. // 5 Всеукр. наук. конф. з істор. краєзнавства. – Київ – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.41-42.
25. Романько В.И. Хранители памяти: О краеведах Донетчины. – Славянск. – Вып. 1, 1993. – 52 с.

*Бабенко Л.Л.
(м. Полтава)*

ОСЕРЕДКИ КРАЄЗНАВСТВА НА ПОЛТАВЦІНІ У 20-Х НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ

20-ті – початок 30-х років – винятково складний і драматичний період в історії українського народу. Поразка в революції 1917-1920 рр. спричинила пошук нових форм утвердження національної самобутності. Більшовицька влада у перше десятиліття свого існування була змушена шукати компроміс з національно-патріотичними силами, щоб утримати Україну в сфері свого впливу. Це дало змогу науковій інтелігенції розв'язати ряд важливих завдань у галузі дослідження історичного минулого нашого народу. Для їх реалізації наукова громадськість створювала на місцях різноманітні об'єднання, переважно історико-краєзнавчого спрямування під егідою Всеукраїнської академії наук. До сфери діяльності наукових формувань належали розгортання краєзнавчих досліджень, організація експедицій та наукове опрацювання історичного, археологічного, фольклорно-етнографічного матеріалів, пам'яткоохоронна робота, створення музеїв тощо. Неоціненним є їх вклад у вивчення історії міст і сіл, регіонів, виявлення і систематизацію джерельної бази щодо цієї проблематики. Означений період характеризується сучасними дослідниками як «золотий період» в історії краєзнавства, коли воно з заняття одинаків виросло до рівня державної справи.

У цьому контексті заслуговує на увагу діяльність краєзнавчих осередків на Полтавщині, які нагромадили значний позитивний досвід у вивченні краю. Одним з перших в Україні у листопаді 1918 р. з ініціативи співробітників археологічного музею Полтавського губернського земства виникло Українське наукове товариство дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, реорганізоване в 1924 р. в Наукове товариство при ВУАН [1]. На початковому етапі своєї діяльності товариство ставило за мету виявляти нові джерела з історії краю, здійснювати заходи по збереженню історичних пам'яток, проводити організаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на поживлення краєзнавчого руху. Вже на початку 1919 р. науковці організували ряд експедицій з метою виявлення для музейних колекцій високохудожніх виробів у колишніх поміщицьких садибах околиць Полтави, врятування археологічних пам'яток Лубенського, Роменського та Прилуцького округів [2]. Протягом 1919 р. членами товариства спільно з губернським комітетом охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи було взято на облік 39834 предмети, передано до музеїв і архівів 12605 предметів, видано 100 охоронних грамот на приватні колекції [3]. Це суттєво збагатило полтавські музейні фонди, які отримали високу оцінку президії ВУАН. Зокрема при намаганні губвиконкому у 1924 р. відібрати приміщення музею народного мистецтва, очолюваного К.Мощенком, академіки А.Кримський і С.Єфремов у зверненні до наукового комітету вказували: «Зібрання експонатів музею є одним з найбагатших на всій території республіки і має не місцеве, не всеукраїнське, а світове наукове значення, втрата якого не може бути відшкодована в майбутньому» [4].

В першій половині 20-х років наукове товариство започаткувало комплексні експедиції по вивченню окремих населених пунктів, зокрема сіл Яреськи та Опішне, ряду населених пунктів Решетилівського, Пирятинського, Гадяцького, Кременчуцького округів [5].

Постійно тримаючи в полі зору пам'яткоохоронну сферу, президія наукового товариства у 1927 р. відгукнулася на звернення харківського інспектора по охороні пам'яток С.А.Таранушенка і створила комісію по охороні пам'яток культури і мистецтва. Створена на громадських засадах і не отримуючи спеціальних асигнувань, вона не могла здійснювати практичні заходи по ремонту і реставрації пам'яток. Однак, об'єднавши у своєму складі значні наукові і культурні сили Полтавщини, комісія привернула увагу радянських органів до проблем збереження історико-культурної спадщини. Зокрема історико-культурної спадщини. Зокрема за безпосередньої участі С.А.Таранушенка порушувалися питання про вжиття дієвих заходів щодо охорони комплексу пам'яток Мгарського монастиря, будинку М.В.Гоголя у Великих Сорочинцях, садиб М.Драгоманова у Гадячі та декабристів С.Муравйова-Апостола в селі Хомутець. У 1929 р. вдалося врятувати від руйнування пам'ятник Слави у центрі Полтави [6]. Діюче в

Полтаві наукове товариство, за оцінкою сучасників, сконцентрувало в собі красназавче життя навчальних закладів, музеїв, культурно-освітніх установ і сприяло перетворенню міста у помітний республіканський центр історико-красназавчих досліджень.

Чималий досвід красназавчої роботи нагромадили наукові товариства невеликих міст Полтавщини. В Хоролі, Лубнах, Кременчуці вони виростили з красназавчих гуртків. Силами їх членів не лише здійснювалося збирання історико-етнографічних матеріалів, але й видавалися рукописні журнали. Лубенське наукове товариство у 1925-1926 рр. навіть підготувало серію підручників з історії Лубенщини, розрахованих на використання у навчальному процесі. Але цю справу не вдалося завершити через відсутність коштів на поліграфічній базі.

Хорольське товариство встановило тісні зв'язки з багатьма комісіями ВУАН, Українським комітетом красназавства, Центральним бюро красназавства у Ленінграді, Українським геологічним комітетом. На відкритих засіданнях члени товариства знайшли присутніх з розвідками, присвяченими історії окремих населених пунктів, фольклорно-етнографічними дослідженнями в межах округу. Зокрема І.Федоренко записав близько однієї тисячі зразків фольклору, серед них 700 родинно-побутових пісень, більше 200 – обрядових пісень та щедрівок, 15 історичних дум, а також прислів'я, приказки тощо [7]. Члени Кременчуцького наукового товариства тісно співпрацювали з академічними установами, були кореспондентами багатьох постійних комісій ВУАН. Результатом творчої співпраці стала книга наукового співробітника ВУАН М.Ткаченка «Нарис історії Кременчуччини до початку XVIIIст.»

Красназавці створили місцеві красназавчі музеї у Лубнах, Хоролі, Миргороді. Як свідчать матеріали сектору науки Наркомосвіти за 1932-1933 рр., вони мали цікаві експонатів, що «...безперечно мають великий інтерес і вартість» [8]. Особливо відзначалися здобутки Миргородського музею, рівень його науково-дослідної роботи та пропаганда нових форм красназавчих досліджень. Науковим товариствам вдалося реалізувати один з найважливіших напрямків своєї діяльності – активізувати громадські форми красназавчого руху, піднести ідею виняткового значення знань про «малу батьківщину».

Помітне місце серед красназавчих осередків займала науково-дослідна кафедра красназавства при Полтавському інституті народної освіти. У клопотанні до наукового комітету про доцільність відкриття констатувалося, що в місті і окрузі є достатня база для створення такої установи: «Полтава зосередила в собі великі скарби наукового матеріалу і досвіду, Полтава має вищу педагогічну школу і цілий ряд технікумів; в ній знаходиться один з найкращих і найбагатших на Україні музеїв; вона має надзвичайно цінний історичний архів з великої вартості фондами Репніних та Кочубеїв... Полтава має цілу низку відповідних наукових працівників і мріє створити в се-

бе такий науковий центр, біля якого вони б згрупувалися» [9]. Академік Д.І.Багалій, підтримавши цю ідею створення кафедри, зауважив, що «...у полтавчан намічається більш широкий обсяг роботи, ніж звичайно», а її результати «...могли бути використані для відтворення у всій повноті історії краю» [10]. Серед її засновників були старійшини місцевого краєзнавства Л.В.Падалка і В.Є.Бучневич, голова наукового товариства професор В.О.Щепотьєв, професор ІНО В.О.Пархоменко, автор «Нарисів з історії Полтавської і Харківської губерній» О.Т.Бузинний та інші. На жаль, через відсутність належного фінансування діяльність кафедри краєзнавства була короткочасною. Велику роботу по залученню студентської молоді до системи краєзнавчих формувань здійснювали викладачі Полтавського інституту народної освіти. Створений професором П.Г.Клепацьким історико-архівний гурток працював над укладанням «Матеріалів до історичної хрестоматії з краєзнавства» [11]. Професор В.О.Пархоменко у 1924 р. організував краєзнавчий гурток, який з часом перетворився на загальноміський і тісно співпрацював з науковим товариством. В цьому ж році в ІНО почав працювати студентський клуб, який об'єднав сім гуртків загальною чисельністю близько 200 студентів [12].

Проте, вже з кінця 20-х років владними структурами проводилася цілеспрямована політика на встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим рухом, що призвело до непоправних людських і духовних втрат в галузі краєзнавства.

Таким чином, з аналізу проблеми випливає, що по-перше, загальна атмосфера в галузі гуманітарних досліджень 20-х років дозволила зайняти краєзнавству одне з чільних місць; по-друге, Полтавщина в означений період сконцентрувала значний кадровий потенціал, що дало можливість за короткий час розгорнути широку програму різноманітних науково-організаційних заходів; по-третє, здобутки полтавських науковців в галузі краєзнавства отримали високу оцінку наукових установ ВУАН; по-четверте, слід, на жаль, констатувати, що реалізація багатьох наукових програм гальмувалася незадовільним державним фінансуванням та бюрократичними перешкодами, а з кінця 20-х років інтерес до історичного минулого почав трактуватися як захоплення «патріархальщиною»; по-п'яте, масові незаконні репресії кінця 20-х – початку 30-х років призвели до арештів і переслідувань переважної більшості відомих місцевих дослідників. Спочатку кадрове знекровлення, а потім і офіційні заборони припинили існування наукових та громадських осередків краєзнавства на Полтавщині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Записки Українського наукового товариства дослідження та охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. Вип. 1. – С.2-3.

2. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВА України). – Ф.166, оп.5, спр.729. – Арк. 286
3. Там само. – Оп.1, спр. 685. – Арк. 13,14.
4. Там само. – Оп.4, спр. 262. – Арк. 2.
5. Записки Полтавського наукового товариства при ВУАН. – Полтава, 1928. Вип. 2. – С.5-6.
6. ЦДАВО України. – Ф.166, оп. 9, спр. 1494. – Арк.39,52.
7. Краєзнавство. – 1927. – №1. – С.26.
8. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.10, спр. 1397. – Арк. 6.
9. Там само. – Оп.5, спр. 4760. – Арк.3
10. Там само. – Оп. 5, спр. 567. – Арк.751.
11. Інститут рукописів Національних бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі ІРНБУВ). – Ф.Х, спр. 4466. – Арк. 156.
12. ЦДАВО України. – Ф.166, оп. 5, спр. 567. – Арк. 822.

*Теодорович А.Ю.
(м. Київ)*

ЕТНОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ВУАН ТА КРАЄЗНАВЧИЙ РУХ (20-ті роки ХХ ст.)

Співробітники Етнографічної комісії ВУАН в 20-х роках ХХ століття поставили вивчення етнографії і фольклору на наукову основу. Вони розробили програму проведення наукових досліджень і вирішення першочергових завдань в галузі етнографії. Слід відзначити детальні методичні програми для збирання етнографічних матеріалів, які підготували вчені-краєзнавці В.Г.Ляскоронський [1] та В.Г.Кравченко [2]. Вже в 1923 році вдалося здійснити видання надзвичайно необхідної для історико-краєзнавчої роботи «Програми для збирання етнографічних матеріалів» співробітниці комісії О.Б.Курило. У програмі діяльності комісії її керівник академік А.М.Лобода передбачав дослідження як історичного минулого, так і сьогодення села, землеробської техніки, юридичних звичаїв, правових питань, народного календаря, релігійних вірувань тощо. Як зазначається в «Звідомленні» Етнографічної комісії за 1923 рік, «першим її завданням було поширювати етнографічне знання серед суспільства і об'єднувати місцевих етнографів у їхній праці». Для цього комісією влаштовувались природні засідання (приблизно одне на два тижні), де обговорювались питання та доповіді співробітників комісії та інших науковців. Крім засідань, комісія спільно з музично-етнографічним кабінетом та кабінетом-музеєм антропології і етнографії ім.Ф.К.Вовка проводила систематичні експедиції для збирання пам'яток народної творчості. У 1923 році побачили світ наукові праці з української етнографії членів комісії: академіка А.Лободи,

П.Руліна, К.Квітки. Проте, як зазначалося у звіті «це – тільки незначна частина того, що виготовлено співробітниками комісії» [3].

«Етнографічний вісник» комісії (в 1925-1931 рр. вийшло 10 випусків) поступово ставав виданням інформаційно-інструктивного змісту, пристосованим до практичних вимог краєзнавчої роботи. В рубриці «Вісника» «Огляд, критика та бібліографія» друкувались огляди і рецензії на найбільш актуальні для краєзнавців видання. Інший друкований орган «Бюлетень Етнографічної комісії» (№№ 1-16 1926-1930 рр.) також відображав основні форми діяльності осередку – наукові дослідження духовної і матеріальної культури, традицій, звичаїв та обрядів, вірувань, народно-побутового календаря; записи легенд та пісень, вивчення народного житла, господарства, знарядь праці, тощо. Співробітники музично-етнографічного кабінету Етнографічної комісії (керівник – академік К.В.Квітка) розпочали у 1925 році бібліографічну роботу, досліджуючи з етнографічного боку найбільші бібліотеки Поділля. За допомогою зібраного матеріалу в 1927 р. Комісія здійснила експедиційне обстеження шести районів Поділля, в тому числі Кам'янецького і Проскурівського [4]. В 1926 році вона розпочала роботу по складанню «Словника українського фольклору», що мав базу в якості «Бібліографічного покажчика українського фольклору» з 6000 виданнями [5].

До роботи комісія залучала місцевих краєзнавців, «встановивши зв'язки з сільським учительством і взагалі селянством». В її роботі активну участь відразу брали представники етнографічних гуртків Житомира, Чернігова, Вінниці та інших міст [6].

В 1924 році комісія складає програму краєзнавчих лекцій, відозву про збирання фольклорного матеріалу та ряд інших методичних видань. Проводячи експедиційну роботу, комісія організувала на місцях осередки краєзнавчої роботи (поодиноких кореспондентів, гуртки, школи). Їх кількість постійно зростала. Мережа таких осередків охоплювала майже всі округи України, закладаючи підвалини краєзнавчої роботи. Кореспондентом Комісії міг бути кожний, хто виявить бажання збирати етнографічні та краєзнавчі пам'ятки для комісії. Завдяки проведенню заходів на адресу комісії почали надходити цінні писемні пам'ятки. Найбільшу вартість становлять спогади учасників історичних подій. Так, аматор-краєзнавець А.Євсевський надіслав повідомлення «Етнографічна праця на Лохвиччині», яка містить спогади про суспільно-політичне життя в Лохвиці в дореволюційні часи [7]. В архіві комісії знаходимо також запис спогадів жителів Драбова про події 1905 року [8], аналогічні спогади 72-річного К.Куті з с.Погребняки на Лубенщині [9], спогади про революційний рух студентів у Кам'янці-Подільському в 1905 році [10], щоденник М.Погорняна з с.Тілігуло на Одещині із спогадами місцевих сучасників подій 1905 та 1917 років, I Світової війни, громадянської війни [11] і багато інших матеріалів. Як наслідок колективної праці істориків-краєзнавців в 1929 та 1931 роках

вийшли два збірники статей з історії чумацтва і лощманства. Уже на другий рік існування комісія мала 180 кореспондентів за межами Києва, в 1927 році – більше 500, в подальшому їх кількість збільшилась до 4-х тисяч. Однією з яскравих ілюстрацій співробітництва комісії з місцевими кореспондентами є лист аматора-краєзнавця Н.Дмитрука на ім'я секретаря Комісії В.П.Петрова від 20.12.26 року. У ньому поряд із розробленою автором «Програми для збирання матеріалів про голод 1921 року» надіслано кілька адрес людей, які хотіли б бути кореспондентами комісії. Серед них учителі, бібліотекарі, активісти села, а також два краєзнавчих гуртки в Прилуках; етнографічний гурток Житомирського педтехнікуму та краєзнавчий музей в Славуті Шепетівської округи [12].

Слід відзначити пам'яткоохоронну діяльність співробітників комісії. Так, у 1927 році дійсним членом Етнографічної комісії стала С.М.Терещенко, засновниця художньої школи ім. Т.Г.Шевченка, при якій діяв краєзнавчий музей у Звенигородці. У рукописних фондах комісії зберігся оригінал праці «Чумаки на Звенигородщині» з 18 зарисовками, виготовленими її братом К.М.Терещенком. Він був автором кількох пам'ятників Т.Г.Шевченку, споруджених в Україні. Багато років життя С.М.Терещенко присвятила написанню праці «Фольклор Шевченківських місць», рукопис якої загубився в роки II Світової війни [13]. Як завідувача музеєм, збудованого на кошти селян, С.М.Терещенко вела нелегку боротьбу за існування цього «будинку науки». В 1928 році вона звертається з листом до Історичної секції ВУАН, де просить допомоги уникнути передачі експозиції музею до відповідного окружного закладу. С.М.Терещенко наголошує на тому, що в музеї зберігаються багато цінних експонатів, пов'язаних з перебуванням Т.Г.Шевченка саме у цих місцях. Селяни самі збирають такі речі і відносять до «батькової хати», як вони ласкаво називали музей. Історична секція негайно звернулася з листами до Укрголовнауки, Уманського окрвиконкому, Звенигородського райвиконкому з проханням дати змогу музею Т.Г.Шевченка і надалі працювати «коло відшукання, збирання і переховування пам'яток фольклору, побуту людності тієї місцевості, де народився поет» [14].

За ініціативи комісії у вузах, технікумах і школах виникали етнографічні і краєзнавчі осередки, які збирали матеріал про походження сіл, накопичували тексти пісень, казок, легенд, приказок, систематизували дані про географічне розташування населених пунктів, кількісний та національний склад населення, економічне, культурне та громадське життя, побут і таке інше. У 1928 році при методичній підтримці комісії активно велася краєзнавча робота в Новомосковському, Ржищівському, Старобільському, Червоноградському та інших педтехнікумах, у багатьох школах республіки. Серед гуртківців-кореспондентів комісії, що найактивніше працювали в цей час, були гуртки при музеях в Комарові та Хоролі [15].

В 1927 році комісія підготувала до друку збірники фольклорних матеріалів Поділля та Шевченківських місць. В тому ж році Комісія активно вклочилась в комплексну наукову експедицію по дослідженню Дніпрельстану, залучаючи місцеві наукові сили [16]. Робота членів комісії виходила за рамки етнографії. Завдяки кореспондентам комісії до нас дійшли цінні архівні джерела. Зокрема, у 20-х роках Етнографічна комісія збрала значний архівний матеріал про Устима Кармалюка. Майже весь зібраний матеріал увійшов до збірника документів, виданого у 1948 році.

В 1920-22 рр. за завданням Етнографічної комісії її позаштатний співробітник С.А. Рихлик проводив дослідження побуту національних меншостей, зокрема чехів на Волині, зібрав унікальні етнографічні матеріали, що згодом стали основою його фундаментальної монографії про історію чеської колонії на Україні [17].

З 1928 року з ініціативи А.М.Лободи і проф.С.А.Рихлика при Етнографічній комісії став працювати Кабінет національних меншин. Кабінет підготував спеціальні програми, анкети, інструкції для збору даних про культурні особливості і побут національних меншин [18]. Проте, в цей час дослідження в галузі української етнографії все частіше характеризуються як такі, що «проводять антирадянську націоналістичну пропаганду». Раптом виявилось, що все, над чим роками працювали вчені-етнографи і численний загін краєзнавців, ні що інше, як «ворожа» продукція. Ганебне цькування одного з організаторів краєзнавчого руху В.В.Білого, який пройшов шлях від вчителя народознавства до редактора «Етнографічного вісника» і керівника Етнографічної комісії ВУАН є трагічним свідченням штучного гальмування історико-краєзнавчої діяльності, репресивних заходів проти співробітників академічних комісій [19].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М.Т.Рильського НАН України (далі Архів ІМФЕ). – Ф. 1-3, спр.77. – Арк.1-45.
2. Там же. – Спр.71. – Арк.1-10; спр.72. – Арк.1-6; спр.73, 76,87, 88, 95.
3. Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві 1923 р. (З нагоди п'ятирічного існування Академії наук, 1918-1924) – К., 1924. – С.36.
4. Звідомлення УАН за 1925 р. – К., 1926. – С.6.
5. Звідомлення УАН за 1926 р. – К., 1927. – С.11.
6. Всеукраїнська Академія наук. Звідомлення за 1921 рік. – Б., 1923. – С.10.
7. Архів ІМФЕ. – Ф.1-4, спр.315. – Арк.1-2.
8. Там же. – Ф.1-7, спр.787. – Арк.1-95.
9. Там же. – Спр. 784. – Арк.42-44.
10. Там же. – Арк.60-62.
11. Там же. – Спр. 780.

12. Там же. – Ф.1-3, спр.65. – Арк.1.
13. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність – К., 1995. – С.164.
14. Інститут рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського. – Ф.Х, спр.спр.2226-2230.
15. Звідомлення Етнографічної комісії за 1925р. // Бюлетень Етнографічної комісії. – К., 1928, №10. – С.10.
16. Звідомлення УАН за 1927 р. – К., 1928. – С.12.
17. Центральний Державний архів вищих органів влади України – Ф.166, оп.6, спр.5937. – Арк.2.
18. Коротке звідомлення про діяльність установ ВУАН за 1928 рік // Вісті ВУАН – 1929 – №3/4.
19. Л.Л.Бабенко Ціна гідності – смерть (В.В.Білий) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) – К., 1991 – С.249-251.

*Нестуля С.І.
(м. Полтава)*

ЗВ'ЯЗКИ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМІТЕТУ З МІСЦЕВИМИ КРАЄЗНАВЧИМИ ОСЕРЕДКАМИ (II пол. 1920-х рр.)

В 1924 р. при Всеукраїнській Академії наук(ВУАН) був створений Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК), який об'єднав у своєму складі діячів науки і культури України і став провідним центром координації пам'яткоохоронної та пам'яткознавчої діяльності в республіці. Аналізуючи на початку 1928 р. попередню діяльність Всеукраїнського Археологічного комітету, його учений секретар М.Рудинський зазначав, що, як підтвердила практика, «найголовніше й основне завдання ВУАКу – науково-дослідна робота. Але, – наголошував він, – доводилося й доводиться ВУАКові не тільки проводити науково-дослідну роботу, а й величезну організаційну роботу. Це була робота зв'язку периферії з центром» [1].

Саме в контексті тих організаційних завдань, які вирішував ВУАК, його члени сприйняли пропозицію Одеського історично-археологічного музею взяти участь в запланованому до 100-літнього ювілею музею Всеукраїнському археологічному з'їзді. З ініціативою його проведення виступила секція археології Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, яка планувала зосередити увагу учасників з'їзду на обговоренні організаційних проблем археологічних музеїв, археології Північного Причорномор'я та української старовини, питань охорони пам'яток [2].

Однак, члени ВУАКу, які 18 листопада 1924 р. на пленумі Комітету розглянули пропозицію щодо участі у з'їзді, вирішили надати йому більш масштабного характеру, ВУАК планував утворити у Києві головний, а в

ряді інших наукових центрів України допоміжні підготовчі комітети на зразок тих, що готували до революції Археологічні з'їзди. Передбачалось, що вони вироблять програму Всеукраїнського з'їзду, підготують до нього наукові доповіді, виставки, проведуть спеціальні археологічні та історико-етнографічні дослідження [3]. Незабаром ВУАК звернувся за відповідним дозволом до Управління науковими установами (Украуки) Наркомату освіти УСРР [4].

Там пропозиції Комітету не зустріли заперечень. Підтримали їх і члени президії археологічної секції Одеської комісії краєзнавства. 10 січня 1925 р. вони ухвалили обрати до складу Одеського підготовчого комітету директора Одеського історично-археологічного музею С.Дложевського, ученого хранителя цього ж музею М.Болтенка, директорів Херсонського (В.Гошкевич) та Миколаївського (Ф.Камінський) історично-археологічних музеїв «з поступовим поповненням його в процесі праці іншими фахівцями шляхом кооперації».

За погодженням з ВУАКом Одеський підготовчий комітет Степової України мав «стежити за працею й координувати завдання» при підготовці до з'їзду музеїв, краєзнавчих об'єднань, наукових товариств Одещини, Херсонщини, Миколаївщини, Катеринославщини, Зінов'ївщини та Молдавії [5].

Подібне коло обов'язків ВУАК визначив і для Харківського підготовчого комітету. Очолити його ВУАК доручив директору Харківського археологічного музею О.Федоровському, рекомендувавши включити в організаційне ядро комітету також директорів музеїв Українського мистецтва та Слобожанщини, представника губарху, Украуки та Харківського наукового товариства [6]. Під безпосереднім контролем ВУАКу особливо плідно працював Київський підготовчий комітет. Його склад та завдання були визначені на зборах членів ВУАКу від 16 січня 1925 р. [7]. Того ж дня відбулися організаційні збори комітету, головою якого було обрано В.Данилевича, а секретарями В.Міяківського та П.Курінного [8]. Комітет поширював свою діяльність на Київщину, Волинь, Поділля й Чернігівщину, дбаючи не лише про залучення наукових установ в їх межах до участі у підготовці з'їзду, а й прагнучи координувати їх дослідну працю. 28-30 квітня 1925 р. ВУАК провів у Києві нараду представників Підготовчих комітетів провідних музеїв України. У її пленарному та секційних засіданнях взяла участь 43 науковці. «Тут, – зазначав згодом О.Новицький, – насамперед, виявилось в якому стані знаходиться археологічна справа в різних місцевостях України, а головне... тут була вироблена певна плановість намічених тем так, щоб вони охоплювали питання історії матеріальної культури на Україні від палеоліту й до XIX століття». Оцінюючи наукові та організаційні наслідки наради, О.Новицький наголошував, що вона «мала велике значення не тільки для ВУАКу, але й взагалі в археологічному житті України» [9].

На жаль, скликати в 1925 р. Всеукраїнський археологічний з'їзд чи конференцію так і не вдалося. Тому у доповідній записці до президії ВУАКУ від 3 листопада 1927 р. М.Рудинський пропонував на весні 1928 р. влаштувати ювілейну звітну виставку ВУАКУ, запросити на неї дослідників та охоронців пам'яток України і, таким чином, скликати «нараду», яка фактично буде Всеукраїнським Археологічним з'їздом.» [10]. Необхідно зазначити, що на той час певний досвід проведення виставок ВУАК вже мав. Ще 21 жовтня 1925 р. пленум ВУАКУ ухвалив провести звітну виставку за попередній рік своєї діяльності і сформував для її підготовки виставочний комітет у складі М.Біляшівського, В.Козловської, М.Макаренка, П.Курінного та М.Рудинського [11]. 29 жовтня питання, пов'язані з організацією виставки, були розглянуті на засіданні археологічного відділу ВУАКУ. Його учасники ухвалили запросити на виставку учених периферії та влаштувати серію прилюдних наукових зборів і лекцій з проблем археології [12]. В засіданнях відділу від 11 та 25 листопада, 9 та 23 грудня 1925 р. його попередні ухвали щодо організації виставки були деталізовані [13]. Значну роботу провів також виставком. Кошти на влаштування виставки виділила ВУАН [14]. Виставка розпочала роботу 27 грудня 1925 р. в приміщенні ВУАКУ (вул. Жертв Революції, 23), тривала до 1 лютого 1926 р. й викликала значний інтерес широкого загалу. Представницькими були й наукові засідання ВУАКУ з нагоди виставки, в яких брали участь археологи з Києва та інших міст України – С.Гамченко, І.Левицький, Ф.Козубовський, П.Смолічев [15]. За участі учених, які прибули на виставку, «несподівано, – писав П.Курінний, – відбулася археологічна нарада, що підбила підсумки дослідчої роботи за 1925 рік, обговорила низку важливих наукових питань і поставила нові завдання до дальшої дружньої праці над студіюванням багатой археологічної минувшини на Україні» [16].

Виставка прислужилася не лише справі популяризації завдань і здобутків ВУАКУ, а й об'єднанню навколо Комітету пам'яткознавців України. Не випадково 3 лютого 1926 р. пленум ВУАКУ констатував значний успіх виставки [17]. Закономірно й те, що президія ВУАКУ 16 листопада 1926 р. ухвалила організувати в січні 1927 р. чергову звітну виставку Комітету [18].

Таким чином, пропозиції М.Рудинського, були цілком реальними. 4 листопада 1927 р. їх підтримала президія ВУАКУ. Його ж пленум, що відбувся 28 грудня 1927 р. ухвалив винести на нараду «обговорення досягнень у певних галузях археології та історії українського мистецтва та проблеми дослідів на ближчі роки», яке пропонувалось провести в секціях, «як це робиться звичайно на археологічних з'їздах» [19]. Питання підготовки до виставки-наради обговорювались також на пленумах комітету 18 січня та 18 квітня 1928 р. З метою розширення зв'язків з музеями та науковими установами України Комітет використав можливості ряду всеукраїнських конференцій та нарад, проведених в середині 20-х років. Зокрема, заступник голови президії ВУАКУ Д.Щербаківський взяв участь у скликаній

Укрнаукою 1 листопада 1925 р. в Музеї мистецтв ВУАН музейній нараді, на якій обговорювались питання підготовки до наміченого на березень 1926 р. Всеукраїнського з'їзду музейних працівників [20]. Щоправда, на томість з'їзду Укрнаука призначила на 25 травня 1926 р. музейну нараду. Однак, до її програми були включені й доповіді членів ВУАКУ М.Рудинського та О.Федоровського («Охорона пам'яток»), а також М.Касперовича та П.Курінного («Реставрація й консервація пам'яток матеріальної культури») [21]. В 1927- 1928 рр. члени комітету А.Дахнович, Ф.Ернст, М.Касперович, В.Козловська, П.Курінний, О.Новицький, А.Середа та ін. брали активну участь в роботі Міжмузейної комісії при уповноваженому Укрнауки у Києві, яка готувала чергову всеукраїнську музейну нараду [22].

ВУАК вдався також до організації прилюдних засідань Комітету та його відділів, на яких зачитувалися й обговорювалися доповіді провідних учених не лише з України, а й з-поза її меж. Відповідна практика була започаткована вже в другій половині 1924 р. 27-29 грудня 1925 р. відбулося п'ять прилюдних зборів ВУАКу, на яких з доповідями виступали М.Біляшівський, С.Гамченко, Ф.Козубовський, П.Курінний, І.Левицький, В.Ляскоронський, М.Макаренко, М.Рудинський, М.Шарлемань [23]. 27, 28 та 31 січня 1926 р. президія ВУАКу організувала нову серію прилюдних засідань, які викликали неабиякий інтерес серед учених, студентів, краєзнавців наукової столиці України. 7 березня 1926 р. з доповіддю про результати розкопок Ольвії, виступив лєнінградський дослідник Б.Фармаковський [24]. Враховуючи науковий та громадський резонанс прилюдних зборів і лекцій, члени ВУАК і надалі надавали їм важливого значення. Неодноразово питання, пов'язані з їх підготовкою, розглядалися на засіданнях президії і пленуму Комітету, у його відділах, на яких визначались наукові та пам'яткоохоронні проблеми, які виносились на загальні доповіді з них [25]. Важливі проблеми організації пам'яткознавчих студій М.Рудинський підняв на пленумі Комітету, що відбувся 28 грудня 1927 р. На його пропозицію пленум ухвалив «доручити відділам розробити перспективні плани дослідів і в ближчому часі подати дослідчі плани на р. 1928» [26].

До середини січня 1928 р. С.Гамченко підготував «Схему археологічних дослідів на Україні», якою передбачалось закріплення досвідчених археологів за округами, в яких вони мали проводити розкопки [27]. Таким чином було зроблено ще один крок на шляху об'єднання дослідників старожитностей навколо ВУАКу. В результаті, вже на початок 1929 р. археологічними дослідями було охоплено 30 округ (72%) України. Причому 31% території за погодженням з ВУАКом та за його завданнями досліджували місцеві учені-пам'яткознавці [28].

В середині 20-х років вони працювали переважно в музеях. Не випадково саме з музеями налагодилися найбільш тісні організаційні зв'язки

Комітету. «ВУАК, – зазначав 26 січня 1928 р. у виступі на пленумі Комітету М.Рудинський, – має повсякчасний і найтісніший зв'язок з музеями, який виявляється в тому, що ВУАК спільно з музеями розробляє план дослідів відповідної музеєві території, ув'язуючи його із загальним планом дослідження УСРР, і проводить саме дослідження в цілковитому контакті з музеями. Крім того ВУАК дістає від музеїв щороку звіти про дослідчу працю, ба, навіть реєстри нових надбань археологічних та історико-мистецьких» [29]. Розгортаючи свою діяльність, ВУАК з самого її початку орієнтувався не лише на наукові установи, музеї, а й на широкий красназвничий та пам'яткоохоронний загал. Ще 12 вересня 1924 р. його члени підтримали пропозицію М.Біляшівського про необхідність запровадження інституту кореспондентів комітету, ухваливши скласти й надрукувати відозву популярного змісту до них [30]. Відповідна цілеспрямована діяльність досить скоро почала давати наслідки. З кожним роком ВУАК отримував все більше листів, в яких його добровільні помічники, вихідці з різних соціальних верств повідомляли про пам'ятки історії й культури, їх стан, археологічні чи нумізматичні знахідки, легенди та перекази, записані в різноманітних куточках України. В багатьох випадках до ВУАКу надходили ще й окремі пам'ятки чи колекції, зібрані красназвничими [31]. Окрім кореспондентів, ВУАК спирався при організації роботи на місцях на своїх уповноважених. Їх основне завдання полягало в організації охорони пам'яток історії і культури. Не випадково статус уповноважених, як правило, отримували співробітники місцевих музеїв, які мали досвід пам'яткоохоронної роботи. Ще в 1925 р. відповідальними повноваженнями був наділений О.Олександрів (Черкаси), М.Гавриленко (Полтава), згодом – М.Семенчик (Ромни), М.Ренський (Лохвиця), М.Горват (Охтирка), Н.Онацький (Суми), Б.Безвенгліньський (Умань), О.Кривіцький (Озаринці), В.Кочубей (Шепетівка), І.Зборовський (Тульчин), А.Полонський (Бориспіль) [32]. Уповноважені ВУАКу сприяли розширенню його організаційних зв'язків з красназвничим загалом, красназвничими осередками. Немало з них зверталося до ВУАКу й з власної ініціативи. Так, ще на початку 1925 р. творчі контакти з комітетом встановило Білоцерківське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Вони набули постійного характеру [33]. Тоді ж за порадами про основні напрямки діяльності до ВУАКу звернулися члени пам'яткоохоронного гуртка при Охтирському окресльбуді. В цей же час з інформацією про діяльність і готовність співпрацювати з ВУАКом до нього звернувся красвий історично-археологічний гурток ім.Д.Яворницького з Нікополя [34]. Збереглося немало архівних документів, які засвідчують прагнення допомогти ВУАКові у вирішенні його нелегких завдань з боку членів гуртка аматорів сортознавства та красназвництва з Хорола [35], красназвничих гуртків з Луганська, Меджибожа, Новгород-Сіверського, Остра, Житомира, численних красназвничих осередків, які діяли при багатьох навчальних закладах України [36].

Таким чином, прагнучи об'єднати пам'яткознавчі та пам'яткоохоронні інституції навколо завдань дослідження й збереження історико-культурної спадщини українського народу, ВУАК використовував досить широкий спектр заходів. Організаційні заходи ВУАКу вже в середині 20-х років дали досить суттєві наслідки. Комітет утвердив за собою значення головного координаційного центру пам'яткознавчих студій в Україні. Навколо нього згуртувалися як наукові заклади, так і громадські об'єднання відповідної спрямованості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Науковий архів Інституту Археології Національної Академії наук України (далі НА ІА НАНУ). – Фонд Всеукраїнського Археологічного комітету (далі ВУАК). – Спр.207. – Арк.7.
2. Там само. – Спр. 33. – Арк.8,10.
3. Там само. – Спр. 21. – Арк.44 зв.
4. Там само. – Спр.64. – Арк. 4.
5. Там само. – Спр.33. – Арк. 9,118-119зв.
6. Там само. – Спр.64. – Арк.155.
7. Там само. – Спр.65. – Арк.1 – 1 зв.
8. Там само. – Спр. 64. – Арк.9.
9. Там само. – Спр.193. – Арк.41-42.
10. Там само. – Спр.118. – Арк.52-53.
11. Там само. – Спр. 263. – Арк.73 зв.
12. Там само. – Спр. 36. – Арк.67.
13. Там само. – Спр. 35. – Арк.18-21 зв.
14. Там само. – Спр.64. – Арк.65.
15. Там само. – Спр.60. – Арк.18-29.
16. Там само. – Спр.102. – Арк. 32.
17. Там само. – Спр.84. – Арк.9.
18. Там само. – Спр.101. – Арк.36.
19. Там само. – Спр. 142. – Арк.61 зв.
20. Там само. – Спр.36. – Арк.68.
21. Там само. – Спр. 79. – Арк.12.
22. Там само. – Спр.220. – Арк.27 – 36.
23. Рудинський М. Коротке звідомлення за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925 // Коротке звідомлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за археологічні досліди року 1925 (з каталогом звідомної виставки). – К.: Київ – Друк, 1926. – С.10-11.
24. НА ІА НАНУ. – Ф.ВУАК, спр.60. – Арк.32-48 зв.
25. Там само. – Спр.84. – Арк.9 зв.; спр.89. – Арк.33 зв., 35,37.
26. Там само. – Спр. 142. – Арк.62 зв. – 63.

27. Там само. – Спр. 175. – Арк. 1-12.
28. Там само. – Спр. 300. – Арк. 1.
29. Там само. – Спр. 207. – Арк. 7.
30. Там само. – Спр. 201. – Арк. 23.
31. Там само. – Спр. 41. – Арк. 13, 21-24, 28, 29, 33; спр. 97. – Арк. 72, 73; спр. 116. – Арк. 45, 95, 107, 112, 115; спр. 194 – Арк. 144-145.
32. Там само. – Спр. 45. – Арк. 59-60 зв., 61; спр. 100 – Арк. 11, 12, 15, 16; спр. 104. – Арк. 31; спр. 176 – Арк. 36-39.
33. Там само. – Спр. 38. – Арк. 281 – 284 зв., 349-350.
34. Там само. – Спр. 25. – Арк. 37
35. Там само. – Спр. 116. – Арк. 41, 50, 70; спр. 126. – Арк. 57-58 зв.; спр. 176. – Арк. 53-53 зв.
36. Там само. – Спр. 38. – Арк. 127, 256, 261; спр. 45. – Арк. 86; спр. 105. – Арк. 68; спр. 97. – Арк. Арк. 8, 86; спр. 110. – Арк. 40-40 зв.; спр. 126. – Арк. 29-30, 37, 45-46; спр. 177. – Арк. 9, 16, 21; спр. 209. – Арк. 100.

*Калитко С.Л.
(м. Вінниця)*

ВИДАННЯ З ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (90-ті роки ХХ ст.)

В 90-х роках з'явилася велика кількість публікацій, в яких висвітлюється історія Східного Поділля. Вони видані на теренах краю та за його межами.

Чимало з них при присвячено історії окремих сіл та міст регіону. Серед них заслуговують на увагу праці, в яких використано різноманітні джерела, зокрема архівні, проаналізовано фахову літературу, аргументовано висновки. До них належать праці О.Петренка з минулого села Луки-Мелешківської; С.Вовка, В.Косаківського та С.Таранця про селище Чечельник; В.Святелика про місто Тульчин XVI-XVII століть; Д.Малакова про місто Немирів [1]. Автори прагнуть всебічно відтворити історичне минуле, господарське, політичне, церковне життя, стан освіти, перебіг визначних історичних подій. Досліджується топографія населених пунктів, походження їх назв, наведено родоводи їх власників в XVI-XIX ст. У книзі О.Петренка опубліковано багато архівних документів. Д.Малаков подає мистецтвознавчий опис будівель, пам'яток садово-паркової архітектури, велику увагу приділяє перебуванню у місті видатних діячів мистецтва, культури, відомих революціонерів. Минуле Чечельника займає провідне місце в праці І.Барвінського [2]. Автор подає значний за обсягом фактичний матеріал з історії селища та деяких сіл району, спираючись переважно на опубліковані джерела та літературу.

В такому ж аспекті підготовлено низку публікацій, автори яких на-самперед прагнули систематизувати різноманітні факти з історії сіл, взяті з різних видань. Крім матеріалів історичної та краєзнавчої літератури, зокрема дорадянських часів, автори використовують спогади старожилів, легенди, історичні перекази. До них належать книги В.Огородника про селище Оратів, О.Рогового про село Стара Прилука, А.Нагребецького про село Плебанівка [3].

У більшості всіх вищевказаних видань подано прізвища активних учасників політичних подій 1918-1920 рр., воїнів та партизанів Великої Вітчизняної війни, які виявили особливу мужність в боротьбі з ворогом, а також тих, хто загинув в боротьбі з фашистами, жертв голодомору та політичних репресій 30-х років ХХ ст. Названо також прізвища керівників, діяльність яких була тісно пов'язана з розвитком міст та сіл краю.

Своєрідною формою історико-краєзнавчих видань стали буклети, присвячені річницям з часу заснування селищ Тростянець, Липовець, села Нарцизівка [4]. У коротких історичних довідках подано головні події, які відбувалися в населених пунктах, названо видатних земляків.

Добірка праць присвячена історії промислових підприємств краю. Це книги І.Бондарчука, Р.Дмитренка, А.Степаненка про Вінницький м'ясокомбінат, С.Чауса про історію ВАТ «Могилів-Подільський завод імені Кірова», Л.Степового про Вінницький інструментальний завод, Н.Каплана про Вінницький олієжиркомбінат [5]. Описуючи історичний шлях промислових підприємств, автори детально зупиняються на технічних проблемах, що вирішувались у різні часи, називають імена керівників, інженерів, робітників, які відзначилися при цьому. Праця Л.Степового містить накази директора заводу, інші документи, спогади працівників та коментарі автора. По суті це – своєрідний збірник документів та мемуарів, що відбивають світосприйняття поколінь 40-80-х років. Мало уваги, окрім праці С.Чауса, приділено питанням економічної діяльності підприємств. Автори нарису про м'ясокомбінат подають його історію до початку 90-х років, як безпроблемний парадний марш, широко цитують рапорти на зразок: «Натхненні історичною промовою товариша Сталіна від 9 лютого 1946 р., робітники, інженерно-технічні робітники і службовці широко розгорнули соціалістичне змагання» [6].

В книзі А.Степаненка, присвяченій 30-річчю торгово-виробничої фірми «Мрія», автор робить екскурс історії Тяжилова [7] – мікрорайону м. Вінниці. У декількох працях розкрито історію медичних закладів М.Вінниці. В нарисі С.Царенка та Л.О.Солейків вміщено коротку довідку про історію медичного обслуговування у місті, переважно про діяльність міської клінічної лікарні №2 [8]. Стисла історія обласної клінічної лікарні подана в колективній праці [9]. Історія психіатричної допомоги на Поділлі, будівництво та діяльність лікарні відповідного профілю з усіма її проблемами на кожному етапі історичного розвитку, докладно висвітлена в праці

В.Ключка [10]. Автор зупиняється на діяльності вчених, видатних лікарів, співробітників лікарні, які самовіддано служили людям.

Історія краю знайшла своє відображення в працях, автори яких висвітлюють окремі проблеми в межах регіону або ж країни. К.Завальнюк в праці «Лицарі волі» та Т.Коваль у документальній повісті «Отаман святих і страшних» торкаються питання селянських повстань 20-х років ХХ ст., спрямованих проти політики продрозверстки та інших заходів радянської влади [11]. Оцінка авторами повстанського руху протилежна тій, що існувала в радянській історіографії. В книзі К.Завальнюка вміщено значну кількість архівних документів.

Науково-документальне видання В.Васильєва та Лінн Віоли «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» складається із статей авторів та архівних документів, що були опубліковані вперше. В.Васильєв у статті «Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство» [12] на основі архівних документів, матеріалів українських та іноземних історичних видань наголосив, що причиною селянського опору владі була політика форсованої колективізації, здійснювана відверто насильницьким шляхом. Показано хід та придушення повстання у Тульчинському, Могилівському, Вінницькому округах у березні 1930 р. Численні документи, опубліковані у книзі, стосуються подій у селах Східного Поділля.

Трагічним подіям голодівок присвячено науково-документальне видання Ф.Винокурової та Р.Подкура [13]. У вступних статтях та документах розкрито відповідальність керівництва усіх рівнів за стан речей, його поінформованість про перебіг подій, охарактеризовано прояви голоду в краї. Ця ж тема розкривається в документальній повісті Б.Хандроса та нарисі В.Рудого [14]. Роль та місце державного терору в радянському суспільстві 20-30-х років ХХ ст. розкриває В.Васильєв в статті, вміщеній у науково-документальному виданні Вінницької обласної редакційної колегії книги «Реабілітовані історії» [15]. Дослідник наголошує на політичному підґрунті всіх репресивних дій у радянському суспільстві, визначає причини депортацій населення за соціальною та національною ознаками, масового терору другої половини 30-х років. Докладний аналіз подій у Вінницькій області здійснений на основі опублікованих документів. Розкопки могил жертв НКВД в 1943 р. відображено у низці видань. Різноманітні повідомлення органів ДПУ про настрої населення Східного Поділля, негативні аспекти в діяльності місцевого керівництва, релігійне життя, прояви опору селян заходам влади, порушення законності містяться в монографії Р.Подкура [17].

Найбільший внесок у дослідження церковної історії на теренах краю зробив А.Зінченко. В його монографіях висвітлюються проблеми діяльності Української автокефальної православної церкви, митрополита В.Липківського на Поділлі, політика царату щодо церковного землеволо-

діння наприкінці XVIII – першій половині XIX століття [18]. Перебіг церковного життя в краї на прикладі історії костюлу села Мурафа показав в своїй книзі А.Лисий [19]. Видано біографії священослужителів, репресованих в 30-х роках [20]. Нариси історії старообрядництва в краї, а також нариси історії міст та сіл Поділля, в яких проживали старообрядці, їх господарське, духовне життя докладно висвітлено в праці С.Таранця [21]. Джерельна база праці складається з архівних матеріалів і опублікованих документів.

Релігійне та господарське життя, побут, звичаї єврейської спільноти на Поділлі відображено в книзі «Сто єврейських местечек України» [22]. Боротьбі євреїв Вінниччини на фронтах Вітчизняної війни, участі в партизанському русі, а також геноциду євреїв на окупованій німцями території присвячені збірник документів та спогадів, упорядкований Ф.Винокуровою та книга І.Фінкельштейна [23]. Важливі відомості з історії розвитку народної освіти на Поділлі на початку XX століття вміщено в праці Л.Дровозюк [24]. Цікавою є монографія С.Машталера про розвиток ветеринарної медицини на Вінниччині з найдавніших часів до сьогодні [25]. Написана на історичному тлі, книга окрім спеціальних відомостей, містить дані, що сприяють всебічному і поглибленому вивченню історії скотарства в регіоні, доповнюють знання про окремі історичні події. Історико-краєзнавча тематика знайшла відображення у новоствореному виданні з історичних наук Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського [26]. Проблеми археології краю досліджують І.Заєць, П.Хавлюк, В.Восколуп, розвитку освіти – М.Вороліс, релігійного життя – А.Лисий, О.Петренко, В.Перкун. Розвиток органів самоуправління наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлює О.Ф.Мельничук, соціально-економічне становище краю в ці часи – В.Воловик, історію подільського села радянського періоду – О.А.Мельничук, О.О.Лойко, О.Г.Лойко, Ю.А.Зінько, І.Романюк, Н.Кузьмінець. Події періоду боротьби за відновлення української державності в 1917-1920 рр. відображено в статтях В.Воловика, П.Григорчука, Г.Журбелюк, політичних репресій 30-х років – в статтях А.Давидюка, І.Мазила, І.Паламаря, окупаційний режим в часи Вітчизняної війни досліджували Л.Мельничук та І.Мельничук.

Отже, в 90-і роки XX ст. відбулося значне поповнення краєзнавчої літератури новими виданнями з проблем історії Східного Поділля. Публікація численних праць різноманітної проблематики свідчить про великий інтерес до проблем історичного краєзнавства в суспільстві. Доробок представників громадськості та науковців, незважаючи на неоднозначний науковий рівень праць, сприятиме подальшому поглибленню та всебічному дослідженню історії Східного Поділля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петренко О. Лука-Мелешківська: нариси історії села. – Вінниця, 1999; Вовк С., Косаківський В., Таранець С. Нариси з історії Чечельника. – Вінниця, 2000; Святелик В. Історія Тульчина XVI-XVIII століть. – Тульчин, 1998; Малаков Д. Минуле Немирова. – К., 1998.
2. Барвінський І. Історія Чечельниччини з найдавніших часів до кінця ХХ ст. – Одеса, 1998.
3. Огородник В. Легендами овіяна земля. – Оратів, 1999; Стара Прилука: Документи, свідчення, сучасність. – Вінниця, 1993; Нагребецький А. Моя Плебанівка: Історико-етнографічний нарис. – К., 2001.
4. Тростянець 400 років, 1998; Липовець: Спеціальний випуск до 450-річчя селища, 1995; Перлина України: До 225-річчя села Нарцизівка Липовецького району Вінницької області, 2000.
5. Бондарчук І., Дмитренко Р., Степаненко А. Флагман м'ясної індустрії України: До 70-річчя з дня заснування Вінницького м'ясокомбінату. – Вінниця, 2000; Чаус С. Флагман машинобудування Придністров'я. – Вінниця, 1997; Степовой Л. Винницький інструментальний завод: Исторические очерки. 1946-1996. – Хмельницький, 1996; Каплан Н. Винницький масложиркомбінат: Из истории. – Винниця, 1995.
6. Бондарчук І., Дмитренко Р., Степаненко А. Вказ. праця, с. 157.
7. Степаненко А. Тяжилів: Тут всі дороги ведуть до «Мрії». – Вінниця, 1998.
8. Царенко С., Солейко О., Солейко Л. Лікарня на Замості. – К.-Вінниця, 1998.
9. На рубежі сторіччя: З історії Вінницької обласної клінічної лікарні ім. М.Пирогова. – Вінниця, 1997.
10. Ключко В. Вінницька психоневрологічна лікарня імені академіка О.Ющенка. 1897-1997: Історичний нарис. – Вінниця, 1997.
11. Завальнюк К. Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). – Вінниця, 2000; Коваль Р. Отаман святих і страшних. – К., 2000.
12. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Васильєв В., Лінн Віола. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
13. Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 1932-33, 1946-47: Вінницька область: Документи і матеріали. – Вінниця, 1998.
14. Хандрос Б. Смертні листи. – К., 1993; Рудий В. Розп'ята Тиврівщина: Голодомор 1932-1933 років у Тиврівському районі Вінницької області. – Тиврів, 1993.
15. Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20-30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С.9-23.
16. Вінниця: Злочин без кари: Документи, свідчення. – К., 1994; Драган А. Пам'ятаймо про Вінницю. – Вінниця, 1992; Народовбивство в Україні: Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці. – Львів, 1995.

17. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. – К., 2000.
18. Зінченко А. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993; Його ж. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997; Його ж. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. – К., 1994.
19. Лисий А. Нариси історії Мурафського костюлу непорочного зачаття Діви Марії. 1625-2000. – Вінниця, 2000.
20. Мученики за віру: Біографічні дані служителів культу Вінницької єпархії. – Вінниця, 1993.
21. Таранець С. Старообрядчество Подолии, – К., 2000.
22. Сто еврейских местечек Украины. – Санкт-Петербург, 1997. – Выпуск 1: Подолия.
23. Винокурова Ф. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны: Малоизвестные документы и новые интерпретации. – Винница, 2000. – Т.3; Финкельштейн И. Книга мужества и скорби: Евреи Винницы в годы Великой Отечественной войны. – Винница, 1999.
24. Дровозюк Л. Земства і народна школа на Правобережній Україні в 1904-1920 рр. – Вінниця, 1997.
25. Машталер С. Л. Літопис ветеринарної медицини Вінниччини. – Вінниця, 2001.
26. Див.: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Серія Історія. – Вінниця, 1999. – Випуск 1; 2000. – Випуск II.

*Гончаров О.П., Коваленко М.Б.
(м. Київ)*

КРАЄЗНАВСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Політичні партії є важливим атрибутом сучасного суспільства, одним із його базових інститутів, без якого не уявляється функціонування представницької демократії. Це стосується й України, незважаючи на всю специфічність і нерозвиненість нашої партійної системи. Багатопартійність в інтересах самої держави, оскільки партії, як посередники між державою і суспільством, між владою і народом, виконують ряд важливих функцій. Вони акумулюють настрої й побажання людей; трансформують ці настрої у відповідні партійні принципи, вимоги та лозунги; генерують нові ідеї по удосконаленню суспільного життя, формують суспільну думку; виконують роль «фільтра», відбирають людей професійно здатних для роботи в органах влади, готових взяти на себе політичну відповідальність.

Проте, щоб реалізувати уже першу з названих нами функцій – акумулювання настроїв і побажань людей, яка є відправною для інших, конкрет-

ній партійній організації потрібно провести значну дослідницьку і аналітичну роботу. Тільки тоді вона зможе вірно відобразити весь спектр настроїв і побажань людей, виявити наявні проблеми території, на яку поширюється її діяльність. Саме з цього починається конкретна політична робота будь-якої партійної організації, її участь у виборчому процесі. Проведення аналітичної роботи є одним із головних завдань регіональної партійної організації. Вона є основою на якій базується підготовка та проведення виборчої кампанії будь-якого рівня. Партія, яка поставила за мету прихід до влади на всіх рівнях (від сільських і районних Рад до Верховної), змушена розгорнути великомасштабну роботу, передусім у напрямку вивчення за допомогою своїх місцевих організацій тих округів та районів, де балатуватимуться її представники. На базі цієї аналітичної роботи та збору інформації в подальшому розроблятимуться плани проведення виборчої кампанії. Слід зазначити, що партійні організації найбільш структурованих партій приділяють значну увагу вивченню територій, на які поширюється їх діяльність. Для прикладу можна навести діяльність у цьому напрямку Демократичної партії України (ДемПУ) – однієї із найстаріших і найбільш структурованих партій країни. На вересень 2000 року ДемПУ мала 562 районні та міські організації по всій Україні [1]. Питання дослідження територій та населених пунктів знаходить відображення у спеціальних методичних посібниках та розробках на допомогу регіональним парторганізаціям по організації і проведенню виборчої кампанії, які розробляються спеціалістами оргвідділу партії. Розпочинається ця робота з демографічних досліджень, як першого кроку для визначення особливостей району (округу). Хоч більша частина цієї інформації інколи здається тривіальною, але вона є надзвичайно корисною як для регіональних організацій, так і для окремих кандидатів від партії, що балатуються в даному окрузі, особливо для тих, хто вперше бере участь у виборах. Для чіткого уявлення території діяльності збираються карти даної місцевості, на яких позначаються межі виборчих дільниць та округів (сільських, районних в містах, міських, обласних, територіальних), складається список з переліком виборчих дільниць, позначається кількість виборців у кожному окрузі тощо. Статистичні дані про склад населення дозволяють оптимально спланувати агітаційну роботу, визначити потреби населення та спрогнозувати їх вплив на передвиборчу кампанію. Для чіткого планування та успішного проведення передвиборчої кампанії збирається інформація про господарство округу: дані про наявність у кожному окрузі виробництв (державних, приватних), ЖЕКів, закладів культури, освіти, медицини, торгівлі, спортивних споруд, сфери обслуговування тощо. Вивчається також історія виборів у даному окрузі. Якщо дані про населення відповідають на питання: «Хто голосує в даному окрузі?», то дані, пов'язані з історією виборів, відповідають на питання: «Як голосують виборці в цьому окрузі?». Шляхом накопичення та аналізу результатів голосування визначаються політичні настрої виборців району (округу). З огляду успішного ведення передвиборчої кампанії збираються дані про партії, громадські організації, товариства, релігійні конфесії та ін., які діють в окрузі. Серед них можливі і опоненти, і прибічники, з якими

можливе утворення коаліції. Сучасну виборчу кампанію неможливо уявити без використання засобів масової інформації.

Тому важливим є вивчення і цього напрямку, аналіз якого розпочинається заздалегідь. Збирається інформація про наявність в окрузі друкарень і підприємств які мають мнoжильну техніку. Знання технічних можливостей та вартості друкованої продукції в період кампанії може надати неоціненну допомогу. Ці та інші дані складають «Паспорт населеного пункту» і мають слугувати передумовою успішної передвиборчої діяльності.

Наступні етапи передвиборчої роботи партійних організацій залишаємо поза нашою увагою, оскільки це справа самих партій та предмет аналізу політології (практичної політології). Проте початковий, відправний етап виборчої діяльності, про який мова йшла вище, безумовно стосується й краєзнавства. По суті на цьому етапі партійні організації та їх функціонери значною мірою займаються краєзнавством (хоча напевно не завжди це усвідомлюють) з чітко вираженою політичною метою. Не рідко ця діяльність є дещо формальною, виконується без належних наукових засад. Це пояснюється рядом причин. По-перше, наша багатопартійна система все ще знаходиться на стадії становлення, переважна більшість партій недостатньо структуровані і не мають можливостей для належного виконання цієї копiткої роботи. По-друге, у нашій вітчизняній політологічній науці відсутня скільки-небудь тривала наукова традиція розробки даних питань, оскільки за радянських часів з відомих причин у цьому не було великої зацікавленості (як, до речі, і в самій політології). В результаті теорія була відірвана від життя, реальний стан справ якщо й досліджувався, то недостатньо, або ж взагалі викривлявся, переважала тенденція видавати уявне за дійсне. Проте перспектива подібних досліджень бачиться обнадійливою. З часом викристалізується більш чітка партійна система і на політичній арені залишаться найбільш впливові і структуровані партії, які будуть спроможні предметніше займатись аналітичною роботою. З іншого боку, ще більших успіхів досягнуть політологічна наука й краєзнавство, які сьогодні розвиваються швидкими темпами. Саме на початковому етапі виборчого процесу, який передбачає вивчення та аналіз проблем певної території, стикаються інтереси обох наук, можлива їх взаємодія і співробітництво. Це співробітництво бачиться плідним, оскільки кожна з наук, користуючись власними методами, буде привносити у процес дослідження щось своє, специфічне, що дозволить більш ґрунтовно вивчати певну територію та її проблеми.

Внесок краєзнавства як науки у процес дослідження територій в даному аспекті може бути досить вагомим. На наш погляд, навіть будучи озброєним політологічною методикою, вряд чи можливо без допомоги краєзнавчої науки на належному науковому рівні дослідити цілий ряд проблем регіону. «Самотужки» ж регіональні партійні організації та їх функціонери можуть «підняти» лише те, що лежить, так би мовити, на поверхні. Але ж у кожному регіоні існують проблеми, які можуть активно проявити себе, якщо не завтра, то через певний час. Потрібно їх виявляти, бачити тенденцію розвитку. А для цього слід проводити глибокі і ретельні дослі-

дження, зокрема з допомогою історичного краєзнавства. Це стосується проблем демографічних – тенденції і причини змін в населенні території, чисельність населення, структура тощо; фізико-географічних змін ландшафтів та змін у навколишньому середовищі; проблем господарського й культурного розвитку. Особливої уваги вимагають історичні населені пункти, оскільки гострою є проблема їх збереження. В Україні понад 500 історичних міст (міста і селища міського типу), яким минуло 300 років. З них більше 300 мають цінну комплексну історико-культурну спадщину. Крім того, в нашій країні є близько 4500 сіл, яким теж понад 300 років [2]. За попередніми даними на території України загалом нараховується понад 1400 населених пунктів із цінною історико-культурною спадщиною [3]. Вивчення історичних міст актуально з точки зору запобігання втрати ними своїх особливих рис та охорони історико-культурної спадщини. Ці проблеми стосуються не тільки спеціалістів містобудування та архітектури, а й політиків. Тільки обізнаність і тих і інших з історією міст, взятою в її краєзнавчому розумінні, дозволить зберегти і навіть збагатити «образ міста» – його «душу», посилити емоційний аспект міської архітектури.

Слід зазначити, що основи міського краєзнавства були закладені ще на початку ХХ століття професором І.М.Гревсом. Йому належить ряд праць, присвячених створеному ним «екскурсійному» методу вивчення історії, який, на думку Д.С.Ліхачова, може бути зарахований і до методу вивчення того, що І.М.Гревс називав «образом міста» або «душкою міста» [4]. Були й пізніші розробки методики досліджень населених пунктів та їх історико-культурної спадщини [5]. Позитивним є те, що, на відміну від тенденції, яка набула гостроти наприкінці 50-х на початку 60-х років ХХ століття, коли забудова минулих століть особливо витіснялась новими житловими комплексами, останнім часом в Україні намітилась орієнтація на збереження або відновлення цілісної історичної забудови з урахуванням її культурної та історичної цінності [6].

Увага до зазначених проблем з боку регіональних партійних організацій має сприяти їх вирішенню, оскільки передумовою цього є обізнаність з даними проблемами представників партій, коли вони будуть представлені в органах влади. Проте, слід зауважити, що суто партійні дослідження територій мають замкнутий характер, зважаючи на конкуренцію між партіями. Методична література, яка розробляється в надрах партії, розрахована на внутріпартійне використання. Що стосується владних структур, то вони замість того щоб виявляти і ефективно вирішувати наявні проблеми, інколи схильні ними нехтувати, замовчувати або ж приховувати їх. Тому суспільство об'єктивно зацікавлене у тому, щоб інформацією, яка пов'язана з дослідженнями територій, володіли всі партії та громадські організації. Дослідження регіонів має бути поставлене на системну основу. Для цього краєзнавча наука має значний потенціал. Це і регіональні структури НАН України, відповідні кафедри університетів, місцеві осередки Всеукраїнської спілки краєзнавців. Нові перспективи відкриває Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», який вима-

гає вирішити питання про створення наукових центрів регіональних досліджень з краєзнавства [7]. Ці заходи мають підвищити ефективність краєзнавчих досліджень. З іншого боку, взаємодію краєзнавства з політичними партіями та громадськими організаціями дозволить посилити подальший розвиток партійної системи. Форми такої взаємодії та співробітництва можуть бути різними – це і методична допомога партіям, підготовка необхідних матеріалів, надання консультацій, підготовка кадрів та підвищення їх кваліфікації у сфері краєзнавства тощо. Таке співробітництво буде корисним як для партій, так і суспільства в цілому. Важливе воно також для краєзнавства, оскільки в цьому проявляється одна із граней його практичної функції, що, безумовно, буде надавати краєзнавству більшої ваги в суспільстві і стимулювати подальший розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заява Демократичної партії України // Вісник Демократичної партії України, вересень 2000 року, № 6. - С.1.
2. Вечерський В.В. Національна програма: облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – 2000. – №4. – С.102-110; П з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців: Матеріали та документи /Редкол.: П.Т.Тронько (голов. ред.) та ін.–К., 1997. – С.40; Прибега Л.В. Збережімо історичні села // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – №1. – С.70-72.
3. Трегубова Т.А., Водзинський Е.Е. Изучение и учет исторических населенных мест Украины // Строительство и архитектура. – №10. – 1990. – С.8-9.
4. Гревс И.М. Монументальный город и исторические экскурсии // Экскурсионное дело / Под. ред. проф. И.И.Полянского и акад .В.М.Шимкевича. – Петербург, 1921. – С.21; Лихачев Д.С. Образ города // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст. – К., 1991. – С.183-188.
5. Русаков М.Г. Методика краєзнавчого дослідження населеного пункту та його околиць. Ч.1 – 2. – К., 1958-1959; Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украины. – К., 1982.
6. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч.2. – К., 1999. – С.128.
7. Указ Президента України №35 від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Урядовий кур'єр, 31 січня 2001 р.

ПІДСЕКЦІЯ 4. ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК МІСТ І СІЛ

Титова О.М.
(м. Київ)

ДЕЯКІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Початок ХХІ століття позначається продовженням основних напрямів пам'яткоохоронної діяльності, започаткованих у попереднє десятиліття. 90-ті роки ХХ століття, які ввійшли в історію України як час виникнення та становлення незалежної держави, характеризуються новими процесами у справі дослідження та збереження історико-культурної спадщини. Неупереджений погляд на історичні процеси і особистостей, дотичних до цих процесів, зробили можливим, а у багатьох випадках необхідним перегляд ставлення до цілого ряду пам'яток, внаслідок чого змінилися чи змістилися акценти, а замість штучного нехтування чи свідомого забуття істених героїв, подій започатковано і поширюється заповнення так званих «білих плям» в історії, культурі і в їх матеріальному втіленні – об'єктах історико-культурної спадщини. Серйозні кількісні і, що особливо суттєво, якісні зміни у ставленні до пам'яток проявилися у збільшенні реєстру національного культурного надбання майже у півтора рази [1].

Останнім часом поглибився інтерес громадськості до культурної спадщини своєї держави. Люди цікавляться і вивчають своє коріння, оскільки безпам'ятство, що прищеплювалося роками тоталітаризму, позбуває людину майбутнього. Вивчення історії в особах як актуальний напрям досліджень яскраво проявляється у некрополезнавчих студіях, які викристалізувалися в окрему галузь історичної науки саме у 90-ті роки [2].

Дослідження буремної історії України часів Запорозького козацтва завжди знаходилося під особливим контролем відповідних інституцій. Саме тому роки незалежності, вільної можливості вибору тематики і об'єктивних висновків позначилися, зокрема, і цілою низкою наукових розробок, присвячених проблемам історії, економіки, культурі, побуту українського козацтва. Розпочато здійснення цілих наукових програм по вивченню матеріальних пам'яток козацтва. У цьому плані цікавими є роботи Науково-дослідного центру «Часи козацькі», очолюваного професором Д.Я.Телегіним. На рахунку цієї організації десятки обстежених пам'яток археології козацької доби (Січі Низового Дніпра, залишки зимівників, кладовищ, укріплень) [3], проведення десяти науково-практичних конференцій, на яких розглянуто матеріали новітніх археологічних досліджень пам'яток українського козацтва ХVІ-ХVІІІ століть [4], кілька десят-

ків підготовлених та виданих збірок статей, монографій – досліджень рухомих та нерухомих козацьких пам'яток.

Ще одним актуальним у 90-тих роках напрямом пам'яткознавчих робок стало виявлення та вивчення пам'яток історії державного устрою і суспільного життя, соціальних і національно визвольних рухів в Україні, особливо пов'язаних з періодом визвольних змагань, діяльністю національно свідомих науковців, представників культури і мистецтва, на імена яких у радянські часи було накладене ідеологічне табу [5]. Розшук таких пам'яток і пам'ятних місць особливо пожвавився у зв'язку з підготовкою, а у багатьох випадках переглядом раніше написаних статей до Зводу пам'яток історії та культури України. Зрозуміло, що наукові матеріали повинні знаходити практичну реалізацію у встановленні на відповідних пам'ятках меморіальних дощок, пам'ятних знаків.

Однак позитивні зміни у громадській свідомості, напрямах наукових пам'яткознавчих досліджень, на жаль, не одержують належної підтримки держави. У першу чергу це стосується слабкого державного регулювання сфери охорони і використання історико-культурної спадщини. В Україні нема, як у більшості країн світу, єдиного центрального незалежного органу охорони пам'яток, у підпорядкуванні якого б знаходилися всі типи нерухомих пам'яток. Зараз же існує безглузда відомча розпорошеність – пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, історико-культурні заповідники знаходяться на обліку і під контролем Міністерства культури і мистецтв, пам'ятки архітектури, частково, історико-архітектурні заповідники – Держбуда України, парки – Міністерства природи та екології. Деякі заповідники (у тому числі, наприклад, «Софіївка», Ольвія) підвідомчі Національній академії наук України чи навіть муніципальній владі (Національний Києво-Печерський заповідник). Здається, справа збереження спадщини полягає не у відомчому підпорядкуванні, але така ситуація викликає відсутність справжнього контролю держави за додержанням пам'яткоохоронного законодавства, що призводить до руйнацій і нігілізму.

Іншою суттєвою проблемою сучасної пам'яткоохоронної справи довгий час залишалася невинуватене затягування прийняття нового Закону України «Про охорону культурної спадщини». Майже вісім років на різних рівнях обговорювалися кілька варіантів проекту цього Закону, запропонованих знову ж таки різними пам'яткоохоронними відомствами. Нарешті 8 червня 2000 року його було підписано Президентом. У Законі закладені принципові положення щодо статусу пам'яток у сучасному суспільстві, особливо стосовно проблем приватизації, оціночної вартості пам'яток, встановлення відповідальності за їх руйнацію, звільнення від оподаткування благодійних внесків, направлених на збереження історико-культурної спадщини [6]. Але саме прийняття Закону ще не вирішує проблеми забезпечення збереження пам'яток. Необхідно розробити величезну кількість

(близько 200) нормативних підзаконних актів, у яких повинні бути визначені усі моменти охорони історико-культурної спадщини на практиці.

Поки ж пам'ятки залишаються фактично майже не захищеними і у тих випадках, коли вони занесені до відповідних реєстрів, і тим більше тоді, коли про них відомо тільки науковцям, які внесли статті про дані об'єкти історико-культурної спадщини до Зводу пам'яток.

Справді, фахівцями підраховано, що щорічно ми втрачаємо декілька десятків пам'яток архітектури. А загалом у катастрофічному стані їх знаходиться кілька тисяч [7]. Для фіксації таких пам'яток історії і культури, що знаходяться під загрозою швидкої руйнації, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури навіть започаткувало «Червону книгу пам'яток» [8], до якої занесені більшість замків Тернопільщини, Георгієвська церква у Седневі, будинок І. Рашевського у Чернігові, пам'ятка садово-паркової архітектури «Шарівка» на Харківщині, будинок анатомічного театру (Музею медицини) у Києві і ще близько 100 пам'яток (насправді їх, на жаль, набагато більше, і запис до сумного мартирологу пам'яток продовжується [9]).

Відсутність державного фінансування призвела до згортання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень. У свою чергу, це веде до майже ліквідації реставраційних осередків, наукових пам'яткоохоронних установ. Відповідні фахівці часто розпорошуються по комерціалізованих підприємствах. Так, наприклад, реставраційні майстерні при Музеї народної архітектури та побуту України займаються зараз, в основному, будівництвом різних приватних споруд, а безцінні шедеври народного дерев'яного зодчества Музею буквально на очах руйнуються – держава, починаючи з 1994 року, не виділяла жодної копійки на реставрацію цих пам'яток [10]. Тільки у 2000 році ситуація змінилася на краще, з'явилися цільові кошти на реставрацію музейних об'єктів, але поки це невелика крапля у безмежному океані фінансів, необхідних для спасіння народних скарбів.

Фактично єдиною підтримкою реставраторів нині є участь у відтворенні найвидатніших національних пам'яток. Саме на ньому зосереджені і кошти, і фахівці. Чи доцільно зараз будувати макети пам'яток у натуральному розмірі, коли на межі зникнення знаходяться автентичні шедеври? Мабуть, до проблеми відбудови треба підходити дуже виважено, обережно, залишаючи осторонь суб'єктивні моменти і виходячи виключно з історико-культурної доцільності.

Комерціалізація торкнулася багатьох сторін існування пам'яток. Відсутність відповідних режимів і правил забудови історичних населених пунктів, зон охорони веде до знесення там пам'яток, докорінної зміни історичного середовища, особливо у найбільших містах України – Києві, Львові, Одесі.

Зазіхання сучасних грошовитих людей на національну спадщину розповсюджується і на заповідники. Одним із яскравих прикладів цього є інтенсивна забудова мисливськими будинками центральної частини історико-культурного заповідника «Трахтемирів», фактичне поглинення державної пам'яткоохоронної установи першим в Україні приватним ландшафтним парком, вхід до якого охороняється озброєними молодиками.

Законодавча невизначеність ставить під загрозу й інші заповідники, а тим більше пам'ятки садово-паркового мистецтва, які цікаві для розташування у них маєтків сучасних «панів».

Відомо, що зараз в Україні нараховується 1020 старовинних парків, з них 117 – пам'ятки садово-паркового мистецтва національного, більше 700 – місцевого значення. Але на державному обліку знаходиться лише 59 парків, 19 садів – резиденцій [11]. Майже всі названі об'єкти поєднують у собі пам'ятки природи з пам'ятками архітектури (штучні ландшафти, споруди, малі форми), мистецтва (паркова скульптура), тобто становлять історико-культурний, архітектурно-меморіальний інтерес [12]. Саме завдяки цій комплексності і належності, в цілому, до історико-культурної спадщини на ці пам'ятки розповсюджуються всі вказані та багато інших проблем пам'яткоохоронної справи [13].

Особливо складна ситуація останнім часом складається з пам'ятками археології. Це пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України. Не дивлячись на те, що землі історико-культурного призначення, до яких належать і території пам'яток археології, не можуть передаватись у колективну та приватну власність і на них забороняється будь-яка діяльність, що суперечить їх цільовому призначенню (згідно статей 33, 48, 71 Земельного Кодексу України та статті 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини»), при видачі державних актів на право приватної власності на землі колишніх КСП, при виготовленні проектної документації на роздержавлення земель території пам'яток археології не враховуються, не вилучаються із землекористування. Це призводить до загрози втрати безцінних скарбів не тільки українського народу, а й усього людства. За неповними даними зараз на теренах України відомо понад 150 тисяч пам'яток археології, з них на державному обліку та під охороною знаходиться близько 60 тисяч пам'яток, і тільки 425 включено до Державного реєстру національного культурного надбання [14], тобто їм держава приділяє особливо пильну увагу. Але необхідно не просто декларувати важливість збереження пам'яток археології. Треба створювати сприятливі умови для їх вивчення і використання у якості туристичних об'єктів.

Археологічні пам'ятки, як матеріальні виразники історії України, становлять поки ще дуже слабо задіяний туристичний ресурс держави. Вони як специфічний, своєрідний тип пам'яток можуть стати об'єктами міжнародного комерційного туризму. У зв'язку з введенням курсів народознавства і краєзнавства у школах та вузах України, а також з бажанням багатьох

ії дорослих громадян заповнити «білі плями» в освіті, у знанні рідної історії пам'ятки археології можуть бути використані в екскурсійній роботі, як наочні об'єкти при вивченні відповідних курсів. З проблемою використання пам'яток археології у туристичній діяльності щільно пов'язані актуальні у сьогоденній пам'яткоохоронній практиці питання консервації, музефікації відкритих археологічних об'єктів, створення археопарків, археодромів, які стали дуже популярними у світі і зовсім відсутні в Україні [15].

Які подальші перспективи розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні? Для досягнення докорінних змін в охороні історико-культурної спадщини, на наш погляд, необхідно:

- чітке законодавче регулювання збереження та використання пам'яток історії і культури. Розробка нормативної пам'яткоохоронної бази. Врахування міжнародного досвіду, додержання Україною міжнародних пам'яткоохоронних конвенцій, хартій ІКОМОСу [16];
- створення незалежного, вільного від відомчого підпорядкування центрального органу охорони пам'яток з розгалуженою системою його представництв на місцях. Надання цьому органу широких повноважень по контролю за станом пам'яток;
- науковий облік об'єктів історико-культурної спадщини. Розробка фундаментальних методик виявлення і збереження пам'яток, прискорення підготовки регіональних Зводів пам'яток історії та культури. Створення комп'ютерного банку даних історико-культурної спадщини;
- розробка програми фінансування пам'яткоохоронних заходів з впровадженням економічних стимулів до благодійницької діяльності по збереженню пам'яток. Відпрацювання системи пільг на охоронні роботи;
- державне стимулювання популяризації пам'яток. Розвиток туризму із широким залученням об'єктів історико-культурної спадщини. Поєднання зусиль держави і громадськості у справі збереження пам'яток історії та культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.420-444.
2. Некрополі України. Упор. Дивний І.В., Пархоменко М.Т., Титова О.М. – К., 1999. – С.3-6.
3. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.: Навч. посібник. – К., 1997. – С.3-5.
4. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – Вип.9. – К., 2000. – С.3, 236 –241.
5. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – Частина друга.-К., 1999. – С.3-24.

6. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник УТОПШК. Спеціальний випуск. – К., 2000.
7. Толочко П.П. Охорона історико-культурної спадщини на зламі тисячоліть // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – Випуск 8. – К., 1999. – С. 4.
8. Поточний архів Українського товариства охорони пам'яток (УТОПШК).
9. Карнабід А.А. Що полишимо нащадкам? // Вісник УТОПШК. – Вип.2. – 1999. – С.17-18.
10. Толочко П.П. Доповідь на IV Пленумі Головної Ради УТОПШК // Вісник УТОПШК. – Вип.2. – 1999. – С.8-9.
11. Актуальні питання виявлення і дослідження... – С.157-161.
12. Лихачев Д.С. Поэзия садов (к семантике садово-парковых стилей). – Л., 1982; Ігнаткін І.О. Палади і парки України. – К., 1971; Родички І.Д., Родичкіна О.І., Гринчак І.Л., Сергеев В.С., Феценко П.І. Сади, парки и заповідники Украинской ССР. – К., 1985. – С.94, 132-159.
13. Нельговський Ю.Ю. Відновлення і раціональне використання старовинних парків – одне з важливих завдань у справі охорони пам'яток історії та культури // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Україні. – Випуск 1. – К., 1984. – С.99-100.
14. Державний реєстр національного культурного надбання. Пам'ятки археології // Пам'ятки України. Спецвипуск. – Число 2. – 2000. – С.19-45.
15. Титова О., Кепін Д. Принципи організації «археопарків» // Вісник УТОПШК. – Вип.1. – 2000. – С. 55-64.
16. Прибега Л.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. – Випуск 1. – К., 1992; Україна в міжнародно-правових відносинах. Правова охорона культурних цінностей. Книга 2. – К., 1997. – С.511-580.

*Свирида Р., Верговський С.
(м. Київ)*

СВЯТИНИ КИЄВА В УЯВЛЕННЯХ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ

Чимало зусиль докладено до осмислення давньої історії України, передусім Києва, що сяє із незбагненої давнини святістю, яка одвічно манить до себе усю навколишню людність і розходилась далеко навкруги. І донині Київ є вагомим духовним чинником єдності України.

Дослідження переважно ведуться навколо Несторової оповідки, що місто започаткував князь на ім'я Кий, який разом з братами й сестрою, «живущем особне и владеющем роды своїми» [1] (тож у кожного з них був свій «особний» рід), сотворили тут невідомо для якого племені місто, що лежить на межі племен і залишили пам'ять про себе у своїх іменах,

введених у топоніми, які дійсно майже всі є у Києві. Відома ця легенда й вірменам, і це також свідчить, що то не вигадка, а щось суспільно вагоме, важливе навіть для віддалених народів. От тільки в легенді чимало суперечностей, передусім – з неї не можна зрозуміти чинників святості міста.

Щоправда, дослідники не дуже переймаються відсутністю в цій легенді якихось джерел святості, адже уявляється, що духовні явища мають наростати на певному рівні прагматичного розвитку, а не навпаки, тож згідно цього і в Києві, біля його початків шукаємо не святиню, а якісь прагматичні свідчення його виникнення, вірячи, що святості він набуде у своєму розвитку. І дійсно, усі віки створювалися в місті святині, і саме це вважаємо першоджерелом його святості. За цією схемою, в залежності від уподобань дослідників формувалися варязькі, готські, угорські, й хозарські моделі появи Києва, збройно-олігархічні, лихварсько-гендлярські й виробничо-ремісничі. Остання, зміцнена археологічно, стала офіційним підґрунтям міста, хоча й вона не розв'язала протиріч, є лише шаблем подальших досліджень.

Єдине, чого ще не застосовували до такого моделювання давнього минулого міста, – це засад, притаманних етносу, для якого це місто є святинею. Тож спробуємо ввести ці етнічні засади у проблему пошуків джерел святості й шляхів генези міста.

За традиційними уявленнями бездуховних початків міста не могло бути, адже в етнічному світі духовним є усе суще – і природне, і створене людьми, а священним – те, що має найвищий рівень духовності – те, що є носієм духовності Світу – святості. Святині за своєю природою є нерукотворними, це сам Світ і усі гармонійні, подібні до нього за формою, тобто круглі частини, його природні подоби, в які Світ втілює свою призвичаєну до власної круглої форми духовність – святість і вони стають її носіями – святинями. За етнічними уявленнями віри у всеосяжну духовність Світу свої витвори людина також мусить робити гармонійно подібними до цього ж Світу – круглими чи з круглими (священними) знаками, або знаками священних предків, і це також забезпечує їм втілення в них цього ж Світу – святість і таке ж гармонійне місце і Світі, як і місце усього природно суцього. Священними є і миска, і шапка, і хата, і садиба, і село, і сільський храм, і рідний край (територія, освячена духами роду і оточена священним краєм-Україна), з них складається традиційна культура, всі вони творяться як подоби Світу, охоплюють різні зони суспільства від родини до роду-громади й народу, вони супроводять життя суспільства, постійно відтворюються суспільством, культурою. Природні ж святині, хоч і беруть участь у суспільному й родинному житті, проте існують у позасуспільній сакральній системі координат, є позасуспільними виявами святості самого Світу, шануються усіма родинами, усіма суспільствами, які живуть навколо святині, якщо вони сповідають священну ідеологію. Святинями хати користується родина, не членам родини у покутню половину хати не доз-

воляється заходити без запрошення, сільським храмом користується сільська громада, а до цар-дерева у сусідньому лісі, чи до гори-Красухи у лузі, чи святого джерела під горою йдуть з усіх усюд безборонно – вони належать Світу й усім, хто у нього вірить і панує місця його концентрацій, що визначаються усталеними одвіку традиціями.

Саме ця, так би мовити, світоглядно-просторова, а не структурно-суспільна зона святості навколо природних святинь у чомусь подібна до віри у святість Києва, яка не лише єднає всю Україну, але й сягає далеко за її межі. Тож, можливо, в основі цієї святості Києва лежить комплекс його природних якостей, які й забезпечили йому священний статус з часу появи тут людей, що сповідували засади священної цивілізації (а це сталося вже у добу пізнього палеоліту, населення якого залишило переконливі свідчення віри у святість усього у Світі: священні знаки на тотемних кістках і пташках Вирію). З цього погляду стають зрозумілими досі належно не пояснені дії і пророцтва апостола Андрія, який піднявся Дніпром до місця, де тепер Київ. «І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста», і прорік, що «на сих горах возсіяє благодать Божа» [2]. Таке пошанування саме цих гір, усього грандіозного комплексу яких з берега навіть не видно, стає зрозумілим, коли уявити, що йшов апостол сюди як до святині народів, які одвіку сповідували віру у гармонійну святість буття у всеосяжному духовному Світі, на якій Христос воздвиг віру у буття як форму існування Духа Святого.

Українці, як і багато інших етносів, якраз і сповіднують одвіку віру у духовність усіх виявів буття, ще й до того ж як духовних часток цілісного всеосяжного духовного організму Світу, часток постійно і не дискретно з ним зв'язаних. Етнічна оцінка сакральних якостей природного середовища нам добре відома. Засади такої оцінки дуже давні, набагато давніші за християнство. Взагалі священним є все, бо все є частками цілісного всеосяжного духа Світу і все містить саме його духовність – святість, але концентрація святості різна. Деструкції понижують рівень святості, а гармонізація зі Світом, уподібнення йому – підвищують святість. Тож якщо в цілому священним є усе, і земля, і тварини, і рослини, і вода, і простір і вогонь, то підвищеним рівнем святості володіють круглі форми землі – долини, гори. Їхні абсолютні розміри і рівень виявлення округлості визначають рівень їхньої святості (і це підтверджується найсучаснішими науковими дослідженнями), найвизначніші з них люди вводять у статус святинь – священних гір і долин. Священною є й усяка вода (і земна, і небесна), але особливо високий рівень святості у води, яка цойно витікає з надр священної землі – у джерельної води, тож святинами є всі джерела, а особливо ті, які витікають з під священних гір, з під священних дерев, вони стають суспільними святинами різного ступеню і зони поширення. Священними є копані криниці, і ріки, особливо ті, на берегах яких багато святинь – гір,

джерел, дерев, ввійшли вони й до християнства. Такі святині є у багатьох народів світу.

Україна й досі має величезну кількість таких природних, освячених поколіннями святинь. Вони ще не знищені, але вже не усвідомлюються як святині, а це ж група найвищих святинь народу, свідчень одвічного священнодійства етносу на цій землі, група своєрідних атлантів, що тримають над цим краєм ідеологію святості – гармонії буття.

Як же можна оцінити з названої етнічно-сакральної позиції територію Дніпра, зокрема Києва. Дніпро з його майже безперервним ланцюгом високих гір правого берега одвіку мало бути видатною святинею для людей, які тут жили, дійсно, воно донині є однією з найвидатніших святинь України, це тому, що українці одвіку живуть у краю, в якому Дніпро одвіку є святинею. Та ми стали втрачати відчуття його святості, калічимо його святині, часом навіть не відаючи того, не знаємо вже скільки на його берегах було священних гір, скільки ще збереглося, скільки знищено хвилями водосховищ, скільки треба рятувати від руйнування, скільки священних дерев росло на його священних берегах, про які ще не стерто пам'ять, скільки священних джерел. Для цього треба осмислити їх як групу найвищих святинь народу.

Та коли розглянути групу таких потенційних святинь на території Києва, то перед нами несподівано розкривається край, що має потенціал досі ще ніким не досліджуваного й не усвідомлюваного грандіозного комплексу найвидатніших і найдавніших святинь народу. Дуже високий правий берег, підрізаний потужним струменем Дніпра на повороті річища, порізано глибокими, і навіть сакрально видатної хрещатої форми долинами, ярами на ціле гірське гроно з численними джерелами, струмками й ріками, витоки яких тут же, у цьому комплексі, з лисими горами й могутніми дібровами («лес и бор велик»), у яких, певно були й цар-дерева. Сакральна вага цього природного комплексу, певно, не має рівних, може й у всій Україні.

Та сакральна оцінка цього природного комплексу за традиційними народними уявленнями не є лише нашою вигадкою, є свідчення реального суспільного пошанування цього комплексу у далекому минулому як святині. Вони у легендарній постаті Святогора з київського билинного циклу. Святогір – це не власне ім'я, це статус людини, яка перебуває на Святих Горах, це, власне і є назва цієї святині, яка була тут до розбудови міста. І такі священні гірські комплекси відомі, це і Собутка в Польщі і Святогір'я на Донеччині. Та з розглянутого випливає ще одне, дивовижно цікаве явище – Святогір виступає в ролі духовного провідника народу, отже це свідчення функціонування на базі святині суспільного інституту духовного провідництва, а з розглянутої вище особливості природних святинь випливає також, що цей інститут стоїть поза родошлемінною структурою, є так би мовити міжшлемінним. Таке припущення вичерпно пояснює

розміщення святини на стику кількох племен (древлян, полян і сіверян), а не в центрі племені, як то зазвичай буває у племінних об'єднаннях. Бачимо, що святиня була навіть чинником територіального розміщення племен з урахуванням дотичності кожного до святини. Припущення про існування на території Києва прадавньої міжплемінної святини, міжплемінного центру духовного провідництва пояснює досі незрозумілі загадки Змієвих (Троянових) валів, що утворюють грандіозну систему від Лубен до верхів'їв Лаби (Ельби) й Дунаю. Започатковано цю систему ще до появи Києва, проте навколо його території сформовано чи не найпотужнішу регулярну центричну оборонну систему у вісім ешелонів з глибиною оборони від Росі до Києва. Певно, це система оборони святини, а територія поширення Змієвих валів показує ту територію, на яку поширювався духовний вплив київської міжплемінної святини – Святих Гір. Свідчення билини про те, що Святогір навчав богатирів, як боронити рідний край – ще одне підтвердження цього, а воно ще підкріплюється нашими спостереженнями, що давніші вали зводилися в добу каркасного будівництва на його сакральних засадах, з пізніші вали – на сакральних засадах зрубного будівництва, тобто, що інститут Святогір'я існував довго і керував обороною велетенського краю на сакральних засадах. Мабуть в добу апостолів цей інститут ще функціонував і навіть контактував з апостолом Андрієм Первозваним, тобто покликаним. Матеріальні сліди тривалого побутування тут суспільного інституту духовного провідництва певно, обмежувалися невеликою печерою, є археологічно невлловимими, хоча й започаткували тут традицію християнського печерництва.

Очевидно, Святогірське духовне провідництво виконувало функції ідеологічного спрямування і певної координації у цих засадах суспільного буття через родоплемінних духовних провідників, якими в давнину були усі традиційні родоплемінні керівні інститути. Та прихід апостола не приніс сподіваного миру. Раковою пухлиною повзла по планеті патологічна ідеологія рабовласництва, народи священної цивілізації ставали об'єктами паразитування експансивної споживацької цивілізації – народів, які, порушуючи закони природи, прагнули паразитувати на людях, хвилі загарбників накочувалися на землі України, руйнуючи традиційні суспільства, змушуючи людей кидати священнодію творчої натхненної праці і вчитися боронити рідний край. Руйнувалася ідеологія святості, досконалі засади й усталеність буття. Інститут духовного провідництва мусив узяти на себе функції військового провідництва, набував функцій владного родоплемінного керівництва, – князів, королів, царів, гетьманів, ... київ; хоча нові, розширені у колі функцій інститути ще довго традиційно утримували і сакральні назви своїх статусів, і сакральні засади діяльності. Не зник й інститут міжплемінного провідництва Святих Гір, він, певно, також набув універсальних координаційних повноважень і, подібно до гетьманів,

Святогори отримали такий же знак влади – булаву-кий, набули нової назви свого статусу, стали Киями [3], носіями міжплемінної влади.

За словником Б.Грінченка [4] кий – це палиця або з потовщенням на кінці, тобто булава, або й без нього, це й традиційні дитячі ласощі – паличка, обплетена стиглими вишнями, це й деревина, що стирчить з болота [5], і палиця з розсішком, з якою на Поліссі ходять по кладках через болото, що, певно, відповідає російському терміну посох, який ще й лексично виявляє тотемну природу такого рогатого кия, введenu разом з усіма виявами культу предків у лоно святості Світу. Ця роль палиці-кия як священного предмета, як святителя, лежить в основі всіх різновидів використання такої палиці у суспільстві. Бачимо кия в руках колядного «берези», у старостів на весіллі, у старших людей – старійшин, як знак святості, що визначав суспільний стан, у старців, сліпих як божих людей для посилення у них цих якостей. Священні якості ввели кия і в розряд зброї (булава, кий, рогатина, пірнач). Кий є традиційним святителем різних угод, позначених зарубками на спеціальних кийках. Нами виявлено на Рівненщині такий старовинний податковий кийок з системою зарубок і священних знаків, є також відомості про кийки, розколванні навпіл, порушення зобов'язань, позначених на кийку було страшним гріхом. Традиційна культура має свідчення сакрального статусу кия, достатнього для символізації міжплемінної влади Кия. В колі таких припущень стає зрозумілим навіть те, що літописцю видавалося несумісним – відомості про Кия як перевізника на Дніпрі і Кия, який спілкувався з візантійським імператором – носій міжплемінної влади міг виявляти владу у дуже широкому діапазоні і на значних територіях, на яких ономастика фіксує лексему кий [6]. Зникають труднощі датування років життя Кия, бо ж це може бути тривалим процесом, а не життям конкретної людини. Піддається розумінню й інформація, що Кий, Шек, Хорив і Либідь, хоча й рідні, але живуть окремо, ще й кожен зі своїм родом, тобто застосована та ж формула, що й до носіїв влади окремих племен. Певно, Кий був носієм міжплемінної влади власне українських племен, а інші були повноважними представниками віддаленіших племен та їхніх груп. Так, Либідь може бути представником полабських племен, Шек – чехів, а Хорив – східних ховатів (населення Карпат), чи й усієї південної групи слов'ян.

Відсутність прямих свідчень існування міжплемінної суспільної інституції Святогора – Кия зовсім не означає, що її не було, адже про племінні владні структури ми також майже нічого конкретного не знаємо, а вони ж таки достеменно були. Навали загарбників зруйнували всі вищі традиційні керівні інститути суспільств, навіть племена перетворили на населення певних територій, і це не закономірності «розвитку», як твердимо, це знищення етносів носіями ворожої людству паразитарної ідеології. Відтоді всі давні вищі суспільні вияви живуть у субстратній формі, яку ми тут і аналізуємо. «Стіл» Кия, як і племінні, стали жертвами навал обрив,

хозар, варягів. Та в народі жила святість міста, і вона підспудно вибухала силами етносу все новими святинями козацької доби гетьманів, що успадкували від Кия знак священної влади кий-булаву. У 16-18 століттях Київ розцвітає виявами традиційної культури. У квітучих священних вишнях, у яблуневих садах, над зеленими подвір'ями стоять білосніжні зрубні хати під солом'яними й гонтовими покрівлями, стоять комори й льохи, кузні й гончарні горни, погід садами переливаються сріблом чисті води Либіді й Почайни, Глибочиці й Киянки, над джерелами і криницями стоять каплиці, на базарах вирувало традиційне життя. А над усім цим злагодженим раєм, над садами білими лебедями плывуть витончені силуети барочних традиційних храмів, а над ними, як смарагдові хмари – священні гори в оточенні святих джерел, плывуть здовж священної ріки народу у сяючий зі священного неба Світ, у голубі далі якого незворушно дивляться величні вежі замку на колишній Хоревіці. Минулося, у 19 столітті місто, як видатний комплекс сакральнo-гармонійних мистецьки бездоганних виявів, стало жертвою колонізаторів, їхньої бездуховно-еклектичної, мистецьки неповноцінної культури. Змітаючи хати й сади, левади й струмки, засипаючи святі джерела, зрізуючи заради рівної парадності цілі гори, руйнуючи старовинні храми, на місто посунула «культура». Це «красная линия», «доходний дом» з обоями, тарганями й блошицями, колонади, що імітують велич нікчемності, казенна вохра. Хати у садках залишалися лиш на задвірках, подалі від «культури», у зоні уголовного люмпену, поза міської культурою. Деякі з них дожили до наших днів. Нарешті пішов у небуття колоніальний режим і поодинокі вцілілі пам'ятки традиційного Києва мають зайняти поважне місце у системі охорони пам'яток, звільненої від недолугого колоніального «насліддя». На жаль цього не сталося, пам'яткоохорона справа живе пієтетом колоніальності. Саме в останнє десятиліття загачено витоки Киянки, і вона перестала існувати, а Либідь перетворено на стічну канаву. В історико-культурних координатах це рівнозначно, скажімо, знищенню Інду, Дніпра, Дунаю, чи Волги. Дивовижної краси дивом вціллий від «культури» варварів старовинній хаті 18 століття [7] на Пріорці, пам'яткоохоронні арбітри міста відмовили у праві на суспільне життя як нехарактерній для міста, і її було знищено. Складається враження, що місто продовжує жити колоніальними антинародними уявленнями, в які традиційний доколоніальний Київ взагалі не потрапляє. З десятилітньої давнини знову піднято на суспільне світло побиті міл्लю пропозиції забудови котеджами знаті звільненого від колоніального «насліддя» урочища Гончарі й Кожум'яки, а найвищу святиню з усього гірського комплексу міста – Замкову гору, знову передати Фролівському монастирю під кладовище. Таке виведення з історико-культурного буття ще вільних від забудови, найвидатніших історичних територій вважаємо апогеєм наруги над вищими національними святинями. Нам видається, що спілка краєзнавців, як поважна суспільна інституція мала б зупинити цю

наругу, а, знаючи, що пістет колоніальності є стійкою і шкідливою традицією міста, пропонуємо спільці самій взяти на себе і дослідницькі функції, започаткувавши програми – «Традиційні святині Дніпра» й «Традиційні святині Києва», консолідуючи пропонованими тут засадами розпорошені суспільні добродійні зусилля. Урочища Гончарі й Кожум'яки могли б стати Містечком Народних Майстрів – гончарів, ковалів, сніцарів, шевців, ткачів і вишивальниць у відтвореному традиційному Київському середовищі, а на Замковій горі чому б не постати реконструкції самого замку, наповненого традиційними храмами. Одні лиш ці акції здатні вдвічі піднести пістет міста як прадавньої святині, одвічного духовного центру народу, а не його ворогів. Цим місто хоч трохи спокутувало б гріх руйнування своїх священних засад буття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Полное собрание русских летописей. Т.1.СПБ. – 1846. – С.4.
2. Літопис руський. – К., 1989. – С.3.
3. Янович В.Откуда есть пошла русская земля и кто в Киеве нача первее княжети. Вісник Товариства охорони пам'яток історії й культури. 2000. – №1. – С.92. Погоджуючись з припущенням автора, що Кий це не власне ім'я, а статус, утворений від назви палиці – кия, вважаємо, що природа перенесення назви цього предмета на статус не прагматична, а сакральна.
4. Словарь украинского языка. – Т.2. – К., 1908. – С.237.
5. Riger J., Wolnicz-Pawlowska E. Nazwy rzeczne w dorzeczu Warty. – Wrocław etc.: Wyd-wo Pol. akad. nauk, 1975. – С.66.
6. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – С.97.
7. Верговський С. Свирида Р. Давня київська хата. Народна творчість та етнографія. 1982. –№3. – С.83.

Черкасова Н.Б.
(м.Київ)

НАЦІОНАЛЬНА СВЯТИКА З с.ПЕРЕСОННИЦІ

Пересопницькому Євангелію вже давали такі визнання, як неопцінима скарбниця нашої спадщини, українська першокнига, культурний шедевр [1]. Але той факт, що на ній присягає Президент нашої держави, підносить цей рукопис на найвищий щабель у її відзначенні: її правомірно іменують нашою національною святиною.

Леонід Макарович Кравчук та вже двічі Леонід Данилович Кучма то-ркались унікальної пам'ятки культури, нашої національної святині – Пересопницького Євангелія, яке створено майже 450 років тому. Рукопис, страхова вартість якого становить нині біля 8,5 мільйонів доларів, являє собою перший з відомих дотепер перекладів конфесійного тексту українською літературно-писемною мовою.

Творцями Євангелія були двоє – пересопницький архімандрит Григорій і переписувач книжок Михайло Васильович (син протопопа) із Сянока. Своїми знаннями і вміннями вони чудово доповнювали один одного. Проте, як вважають вчені, натхненником і керівником був Григорій. У приписах до тексту рукопису Михайло говорив, що коли Григорій приступив до праці, то «разум його, за власним визнанням, був у ті дні мутен, як води, що спадають із гір і як польові биліни, що нагинає вітер».

Переписав же Пересопницьке Євангеліє, як сказано в самому рукописі «писар Михайло Васильович из Сянока», і ще в іншому місці – «сын протопопы Сяноцкого». Писар, з таким ім'ям зустрічається в кількох документах першої половини XVI ст. На один із них, під 1531 р. вказав київський мистецтвознавець і дослідник Пересопницького Євангелія О.С.Грузинський: «Михайло Васильович писар господарський, державца Медницький» (1553 р.), «Михайло писар» (1536,1539,1542,1543 pp.), проте остаточно відносити переписувача Пересопницького Євангелія до цих імен не слід. На думку сучасних істориків немає підстав також пов'язувати пересопницького каліграфа із «дядьком Михайлом», що на вересень 1536 р. переписував у Загорові Мінею. Сам пересопницький писар вказав, що він походить з Галичини (місто Сянок знаходиться на схід від нинішньої Словаччини, поблизу Перемишля – віддавна відомого осередку давньоруської й української книжної письменності). Однак за усіма ознаками почерку його слід вважати вихідцем не перемишльського, а дворецько-пересопницького або, ширше, західно-волинського художнього центру, який у середині XVI ст. мав своє чітко окреслене мистецьке обличчя.

Працювали вони довго – цілих п'ять років і кілька днів: «почалось єсть писати сіє Евангеліє року 1556-го августа 15, а закінчилося в літо ти-сячное 1561-го августа 29-го дня».

Історичні джерела повідомляють нам і ім'я фундаторки цієї величної справи. Книгу виготовлено на кошти «благовірної і христоролюбивої» (так зазначено в рукописі) волинської поміщиці Анастасії Заславської-Гольшанської, яка входила до культурно-освітнього гуртка православних магнатів, що певний час чинили опір войовничому католицтву. Ким же була Анастасія Юрїївна і з якого роду вона все ж таки походила залишається до кінця невирішеним. Одні вчені вважають її дочкою князя Кузьми Івановича Жеславського. Інші – що вона була його дружиною і походить з роду Гольшанських, а не Жеславських. Автори перекладу подають про неї цікаву інформацію: у монашому колі її прозивали Парасковією. А це дає

підстави думати, що вона була черницею або мала намір піти в монастир і вже прийняла монаше ім'я, але щось у цьому стало на заваді. Але в будь-якому разі, ця людина була високоосвідченою, бо усвідомила необхідність створення Пересопницького Євангелія.

Отже, князі цій майже 450 років. Її тримали в руках Григорій Сковорода і Тарас Шевченко, князі Чорторийські й принці Ольденбурзькі, Павло Житецький та Іван Огієнко. Вона знала розкіш палаців і забуття архівних звалищ, бо не просто склалася її доля, в ній відбилася і терниста доля України...

Приблизно в період з 1558 по 1561 р. переклад Євангелія відбувався у Пречистенському монастирі, який на той час перебував у володінні князя Чорторийського. І лише у 1630 р. онук Івана, який отримав цей монастир у спадок, Микола віддав його Клеванській єзуїтській колегії [2].

З Волині протягом усього XVII ст. певна частина українців тікала на схід, переходячи на лівий берег Дніпра і забираючи із собою найдорожче. У чиїхось руках було й воно, Пересопницьке четвероєвангеліє, яке потім, через півтора століття після свого народження, опинилось в руках гетьмана Івана Мазепи. Про подальшу долю рукопису читаємо у приписці: «Сіє Євангеліє прислано й дано єсть од ясновельможного Його Милости пана Іоанна Мазепи військ його царського пресвітлого величества запорожських обох сторін Дніпра Гетьмана, й славного чина святого Апостола Андрея Кавалера, до престола Переяславського Єпископського, котрий од його ж Ктиторской милости создан, одновле, і драгоцінними утварами церковними украшен при приосвищенном Єпископі Захарії Корниловичі. Року 1701 Априля 17 дня» [3].

Митрополитом київським тоді був Варлаам Ясинський, до якого Мазепа ставився з великою симпатією. І не тільки через те, що Ясинський був провідником українських духовних справ, а ще й тому, що він взагалі був яскравою особистістю, наділеною багатьма талантами. А серед них те, що, мабуть, найбільше приваблювало нашого гетьмана – Варлаам Ясинський був письменником, а гетьман – поетом. Ясинський на той час вже мав похилий вік, а тому потребував помічників і наступників. Таким заступником, на думку гетьмана, міг стати Захарій Корнилович. Йому готувалась кафедра в Переяславі. І для цього Мазепа звів тут Вознесенський монастир і кафедральний собор. У останній і було віддано Пересопницьке Євангеліє. Пізніше у приміщеннях Вознесенського монастиря розмістилася Переяславська духовна семінарія і рукопис потрапив у її бібліотеку. Ось тут його і помітив Осип Бодяньський, українець за походженням, відомий славіст, магістр Московського університету, якому належить визнання як автора історичного відкриття нашої пам'ятки. З того часу Євангеліє стає надбанням науки.

У 60-х рр. XIX ст. Переяславська семінарія переходить до Полтави. Туди ж перевозять і Пересопницьке Євангеліє. У 1873 р. полтавський архієрей для ознайомлення віддав рукопис Міністрові народної освіти та обер-

прокуророві Священного синоду, графові Д.Толстому, що проїздив через Переяслав і приблизно в цей же час комітет по проведенню Археологічного з'їзду й виставки звернувся до Полтавської семінарії з проханням дати йому на кілька днів цю відому пам'ятку для експозиції. Адміністрація семінарії на це погоджувалась, але архієрей заявляв, що рукопис він віддав у розпорядження графа Д.Толстого, а тому й нема чого надсилати до Києва. Комітет звертався до графа, і той у відповідь повідомляв, що дати рукопис не може, бо доповів про нього імператорові, якій повелів негайно привезти рукопис на «высочайшее воззрение».

Таким чином книга опинилась у Петербурзі і залишалася там досить довго, ризикуючи не повернутись в Україну, бо раптом виявилось, що полтавське духовество подарувало книгу – невідомо, за які заслуги – великому князю Петру Георгійовичу, принцу Ольденбурзькому. Останній цікавився предметами, що стосувалися епохи Петра Великого, а на Євангелії був власноручний автограф Мазепи. І тільки після смерті великого князя у 1881 р., з доброї волі його вдови, Євангеліє через шість років (у 1887) повернулася до бібліотеки Переяславської духовної семінарії.

Пересопницьке Євангеліє пережило дві революції, громадянську війну, пролеткульківські репресії і перед Другою світовою війною зберігалось у Полтавському історико-краєзнавчому музеї. Звідти було евакуйовано на схід і у повоєнні роки потрапило до фондів музею-заповідника Києво-Печерської лаври. І знову ж таки, про це мало хто знав. Здавалося, сліди його назавжди загублені, адже у зазначених фондах воно опинилось у волі некомпетентних людей, що керувалися власним принципом – «церковная утварь, предметы культового обихода». А, це означало, що місце йому у відділі, чий експозиції музею, розповсюджували «опіум для народу». Випадково на нього натрапив професор Київського університету Сергій Маслов і його клопотами Пересопницьке Євангеліє передали до відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України.

Треба сказати, що назва цього Євангелія походить від Пересопниці – села поблизу Білова, Дикова, Старожукова, що біля Рівного. Поселення доби неоліту, доби бронзи [4]. Городище на околиці Білова є залишками міста Пересопниці, яке дуже часто згадувалось у літописах поміж 1149 та 1233 рр. Такі довідки, без згадки про рукопис існують в сучасних виданнях. Насправді, Пересопниця – давньоруське місто на правому березі річки Стубли, притоки Горині, відтепер – село. Вік його древній, сягає аж у глибину віків, налічуючи тисячоліття (і коли Рівненська єпархія відзначала свій тисячолітній ювілей, торжества розпочались якраз у Пересопниці: село заслужило таку повагу православного люду.

У сиву давнину Пересопниця була великим укріпленим містом. До того ж, – столицею досить впливового удільного князівства. Виникло воно у X-XI ст. Це місто лежало на древньому шляху з Києва до Володимира і відіграло особливу роль в історії Київської Русі. У XII-XIII ст. Пересопни-

ця була резиденцією удільних князів. А тому за пересопницький стіл, який був своєрідним ключем до великого князівського, змагалися і київські, і галицько-волинські князі. До речі, саме тут відбувся у 1150 р. з'їзд володарів руських земель. Тут вони цілували хрест «на вічний мир». Серед учасників з'їзду були Володимирко Галицький, Юрій Долгорукий, Ярослав Галицький Осмомисл, Гліб Юрійович, Ізяслав Володимирович та інші. І саме тоді в Пересопниці засновник Москви Юрій Долгорукий за одним разом справив весілля двом своїм чадам – одружив сина і видав заміж доньку.

А потім були століття поступового занепаду, бо вже у 1240 р., коли містом володів брат Данила Галицького Василько Романович, до стін Пересопниці підступили монголо-татари. Як гадають археологи й історики, ці завойовники міста не штурмували, і зруйнування тут були не надто великими. Бо коли вже у 1246 р. прийшли інші завойовники – литовці, то міста вони взяти не змогли, а тільки спустошили околиці. Остаточо зруйнував місто хан Едігірей зі своїми ордами у 1399 р. Однак зоряний час Пересопниці припадає на середину XVI ст. і пов'язаний він із місцевим монастирем Різдва Пречистої Богородиці, де й було закінчено переклад та перепис Євангелія.

Від того давньоруського монастиря збереглося городище площею чотири гектари, залишки міського посаду з культурним шаром XI-XIII ст. В результаті розкопок 1975 р. в культурному шарі X-XII ст. було відкрито залишки поселень, господарських ям, костерісної майстерні, полив'яні плитки для оздоблення інтер'єру будинків, 4 залізних писала для писання на навощених дощечках та інші побутові предмети та прикраси. На північ від городища знайдено могильник – понад 170 курганів; з них у XIX ст. було розкопано 43 кургани X-XI ст. У похованнях знайдено прикраси з бронзи, срібла, сердоліку, залізні ножі, уламки глиняного посуду та дерев'яних відерцець. В одному з курганів було поховано ремісника – ювеліра разом з терезами та знаряддями праці і залізним молоточком, наковальнею й залізними та бронзовими штампами для виготовлення прикрас. Найпевніше, що саме назва «пересопниця» походить від давньоруського слова «переспа» – земляне укріплення. Вони були конче потрібні у прикордонних містах Володимиро-Волинського князівства, в його східній частині, що поетично називають Погориною.

На околиці нинішньої Пересопниці – тихого невеличкого села, що кілометрів за 20 від Рівного, – стоїть кам'яний хрест. Це колись наші предки позначили те місце, де стояв монастир і де було створено Першокнигу. А в центрі села ще один пам'ятний знак: масивна сіра гранітна брила на гранітному постаменті. Із дикого каменю проступає розгорнена книга. Поставили пам'ятник у травні 1989р. «Багато клопоту було, – згадують місцеві жителі, – але не з коштами, а в «інстанція» накидали докори: «Релігія – опіум, а ви...». Навіть коли уже пам'ятник стояв, то й то минув ще майже один рік, поки облвиконком милостиво дозволив встановити на ньому хрест. Ось як звучав цей дозвіл: «Виконком обласної Ради народних депу-

татів задовольняє прохання мешканців села Пересопниця і не заперечує проти викарбування символу християнства на пам'ятному знаці Пересопницькому Євангелію. 01.03.1990 р.» Правда, цей документ з'явився уже після того, як мешканці села потайки виготовили хрест й «самочинно» встановили його на пам'ятникові. Тепер у Пересопниці щороку у травні проводять обласне свято української мови і культури. Сюди прокладено екскурсійний маршрут і було вирішено звести духовно-культурний комплекс української Першокниги з храмом, бібліотекою, музейною кімнатою, клубним залом, двома-трьома класними кімнатами. Проходив навіть конкурс на найкращий архітектурний проект такого комплексу, але який, на жаль, закінчився безрезультатно.

Але окрім всього іншого, Пересопнецьке Євангеліє – це насамперед письмова пам'ятка, в якій всебічно й цілком виразно відображені основні фонетичні, граматичні і лексичні риси живої української мови XVI ст., які створюють уже на цей час її буття, як самостійної мови серед інших слов'янських.

Заворожує нас Євангеліє і своїм орнаментальним оздобленням, тому не можемо не згадати і про його художню красу. На жаль, ім'я художника і до сьогодні залишається таємницею, хоча деякі вчені вважають, що ним був переписувач – Михайло Васильович.

Доволі цікавим і важливим є питання про графіку рукопису, бо воно безпосередньо пов'язане з його історичною долею. Достатньо подивитись на знімки перших сторінок євангелійського тексту (на цих сторінках орнамент оточує слова, і далі на протязі сотень сторінок почерк залишається однорідним) і ми впевнюємось в одночасності як почерку, так і орнаменту, до якого б часу ми не відносили той чи інший. Але почерк не так легко пояснити, ніж орнамент, вони до теперішнього часу залишаються загадковими в багатьох відношеннях. По почерку Пересопницького Євангелія, як і орнаменту не маємо рівних серед відомих рукописів та палеографічних знімків; по твердості, красоті, витонченості та закінченості малюнка почерк не відрізняється від орнаменту.

22 листопада 1910р. на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця І.М.Каманін виступив із сенсаційним повідомленням про те, що зберігся не оригінал, а копія Пересопницького Євангелія, і то значно пізнішого часу. Підставою для такого висновку вчений вважав головним чином своєрідність почерку, не властивого, на його думку, XVI ст. Проте авторитетний палеограф цього разу помилився. Його міркування, що письмо рукопису за пропорціями літер у цілому і зокрема таких букв, як **Ж**, **К**, **М**, **Р**, **С**, **Ч** не відповідають нормам почерку волинських рукописних книг середини XVI ст. і що нібито воно повністю збігається з характером письма рукописів кінця XVI-початку XVIII ст. «з лівого берега Дніпра», не є слушними. Це стало очевидним після введення у науковий обіг художнього оздоблення невідомих Каманіну двох волинських рукописів середини

XVI ст. – Службника і Євангелія майстра Андрійчини. З'ясувалося, що почерк цих пам'яток і Пересопницького Євангелія – цілком ідентичні. У всіх трьох кодексах однакове співвідношення висоти і ширини літер, однаковий у своїй основі їх малюнок, зокрема й «сумнівних» *Ж, К, М, Р, С, Ч*. Не взято було до уваги й орнаментики книги. Якби рукопис був копією давнього оригіналу, то копіїсти кінця XVI-початку XVIII ст., вносячи зміни, як гадав І.М.Каманін, у письмо книги, децю переінакшили і прикраси, але цього не сталося. Усе свідчить про те, що до нас дійшла у первозданній чистоті унікальна пам'ятка рукописного мистецтва середини XVI ст., яка достойно посіла одне з найпочесніших місць в історії духовної культури українського народу.

Пізніше це Євангеліє породило ряд інших списків. З них нам відомі два найголовніші: повний Волинський список, що складав власність протопопа Трипольського (у Житомирі) і уривок з Литовського Євангелія. Перший був зданий через 10 років після закінчення написання Пересопницького рукопису, а другий – наприкінці XVI, або на початку XVII ст. (приблизно у період 1595-1600 рр.). Вірогідно, збереглися й інші списки, особливо в Галичині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід О., Братник І. Пересопницьке Євангеліє і клятва президента Л. Кравчука. – Київ: Фотовідеосервіс, 1992.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. Том 5. – Київ: Наукова думка, 1994.
3. Максимович М. Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровице и о князьях, ими владевших. Кн.1. – Киев, 1840.
4. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – Київ: УЕ, 1992.

*Кіжун О.Г.
(м. Київ)*

ПЕЧЕРИ КИРИЛІВСЬКИХ ВИСОТ У КИЄВІ.

Долина Дніпра на ділянці від Києва до Дніпропетровська має виразну асиметрію. Лівий берег низький та пологий, правий – підноситься місцями на 100-150 метрів, порізаний численними долинами та ярами. На таких висотах розміщується правобережний Київ. Ту частину висот, що розташована на ділянці між Щекавицею та Кирилівською церквою, звично називають Кирилівськими висотами.

Здавна Кирилівські висоти привертали увагу не тільки науковців, а й мабуть, в першу чергу, скарбощукачів та колекціонерів старожитностей,

які своєю діяльністю (особливо перші) завдали великої шкоди науці, викресливши, напевно, не одну сторінку історії цих місць. Так, на початку XIX століття, серед місцевих жителів побутувала легенда, що десь тут сховав свій скарб гетьман І.Мазепа. Захопившись ідеєю віднайти його, відомий генерал того часу, О.Ф.Багговут, найнявши робітників, перекопав велику площу землі, чим, за словами Хвойки, знищив одне з найцікавіших місць, що знаходилося між Йорданською церквою та Кирилівським монастирем.

Та все ж, не дивлячись на те, що багато цінного для науки матеріалу втрачено, той, що залишився й був розкопаний на протязі понад півтора сторіччя, має неабияку цінність і заслуговує на детальне вивчення.

Історія проживання людини у цій місцевості нараховує тисячі років. Тут виявлено залишки майже усіх археологічних епох, починаючи з найдавніших. Різноманітні археологічні знахідки на цій території привертали до себе увагу багатьох дослідників-археологів. Кирилівські висоти, у різні часи досліджували В.Б.Антонович, П.Я.Армашевський, В.В.Хвойка, М.Ф.Біляшівський, І.М.Самойловський та багато інших вчених.

Саме тут (вул.Фрунзе №59-61), у 1893-1900 роках, В.В.Хвойкою була виявлена і розкопана найдавніша з відомих у Києві, та одна з найдавніших на Україні, палеолітична стоянка давньої людини, на якій були знайдені залишки жител із кісток мамонта, крем'яне та кістяне знаряддя праці. Ці місця, відомі також мезолітичними та неолітичними знахідками, залишками поселень трипільської та зарубинецької культур, окремими знахідками епох бронзи та раннього заліза, київської та черняхівської культур. Практично по всій поверхні висот, тягнеться могильник, який представлений похованнями різних часів. Крім того, до наших днів збереглася (хоча й у перебудованому вигляді) одна з найцікавіших монументальних споруд періоду Київської Русі – Кирилівська церква.

Окремим, унікальним та малодослідженим типом пам'яток на Кирилівських висотах, є печери, якими, ще на початок минулого сторіччя, були пронизані майже всі тутешні пагорби.

Одну з перших згадок про печери в цьому місці, а точніше про одну з них, зустрічаємо у праці М.Ф.Берлінського «Історія міста Києва». Він називає її Змієвою печерою [1]. Ця назва зустрічається і у інших авторів, які пов'язують її з відомою легендою про двобій Кирила Кожум'яки і Змія, що за переказами жив у печері саме в цих місцях [2].

Перша спроба наукового дослідження Кирилівських печер була зроблена у 1875 році українським ботаніком і палеонтологом, професором Київського університету О.С.Роговичем (1812-1878). У своїй роботі, крім власних спостережень, він широко використовував матеріали надані О.Ф. і Є.Д.Багговутами, які впродовж кількох років розкопували вказані печери з метою знайти схований в них скарб. Рогович писав, що на початку яру Балапова при спуску з гори, були виявлені дві округлі вертикальні ями, які

мали вигляд глибоких колодязів, з залишками дуже довгих драбин. Ці ями на половині їх глибини з'єднувалися між собою горизонтальною печерою заввишки у зріст людини. Як на дні ям, так і поряд з ними було знайдено шари черепашок *Unio pictorum* і *Anadonta anatica*, змішаних з риб'ячими кістками і черепками глиняного посуду чорного кольору, зробленими грубо, без гончарного круга з домішками великих зерен кварцу. По спуску до Кирилівської вулиці (сучасна вул.Фрунзе) знаходився цілий ряд печер, які були розташовані у напрямку з півночі на південь. У деяких з них, недалеко від входу, біля стіни було складене перепалене каміння перемішане з черепками глиняного посуду, прокаленою глиною, попелом і черепашками.

Одним з найцікавіших типів печер, з тих які описує Рогович, а пізніше й В.Б.Антонович, є гвинтоподібні печери (на жаль, на сьогодні ще не виявлені, а, можливо, й повністю зруйновані). За словами Роговича в одній з гвинтоподібних печер довжиною понад 50 метрів, по обох сторонах головного коридору знаходилися по дві невеликі камери, що мали вигляд конур. Входи до них мали форму округлих отворів, через які могла б пролізти людина. Крім того, в них були знайдені обточений у вигляді конуса шматок червоного піщаника і уламок крем'яного знаряддя, що мало вигляд серпа. Печера, в якій знайшли ці предмети, недалеко від входу на верхній поверх мала вогнище, складене з каміння, перемішане з черепками грубого глиняного посуду, кістками бика і прісноводними черепашками, отвір для виходу диму і задимлену стіну. Подібні печери у великій кількості, за словами Роговича, знаходилися на трьох підвищених місцях Загорівщини, розділених ярами [3].

У 1876 році О.С.Рогович знову оглянув печери разом В.Б.Антоновичем, після чого виходить ряд публікацій останнього (Антонович 1872, 1879, 1895, 1897). Найбільш повно описавши відкриті печери, Антонович висловив сподівання, що майбутні обстеження нададуть багато нового матеріалу у висвітленні цієї категорії історичних пам'яток. На жаль, дослідження на цьому були практично припинені. Лише у 1880 році з'явилась публікація Кібальчича про кілька знахідок, зроблених ним поряд з печерами [4]. Крім того, через більш як 20 років, вже після смерті Антоновича у 1909 році, з'явилося повідомлення про розкопки кількох печер членами київського відділу Імператорського військово-історичного товариства. Вони дослідили печери, входи до яких знаходилися за Кирилівським кладовищем, на схилі високого мису, який місцеві жителі називали «Курганом». Це були печери з цілим рядом розгалужень, ніш та системою вентиляції [5]. За словами тих, хто розкопував печеру, її план дуже нагадував план лівого краю Давніх печер в Печерській Лаврі (якщо дивитись від входу в печери).

Публікації, стосовно кирилівських печер, що з'являлися пізніше, були, як правило, компіляціями на основі матеріалів Антоновича та Роговича. Зокрема вони зустрічаються у працях М.С.Грушевського, І.Каманіна, К.В.Щероцького, І.М.Самойловського та багатьох інших.

У 1981 році експедицією ІА АН УРСР на чолі з А.Б.Авагяном були проведені розвідувальні розкопки однієї з печер на Смородинському узвозі, неподалік Кирилівської церкви. В нижній частині узвозу, з правої (київської) сторони, на останньому повороті перед вул. Фрунзе, на плато, було виявлено провал у 4-х метрах від урвища. Нижче, в 5-ти метрах знайдено замитий вхід, що йшов у напрямку провалу. Печера вирита в льосі, на стелі збереглися сліди прямого плаского знаряддя, яке залишило глибокі смуги (ширина знаряддя 20-25 см). Стеля пряма, дуже закопчена. Загальна довжина галереї 48 метрів. Хід має кілька тупиків, у яких він звертає ліворуч. На стінах були виявлені написи: 1734, 1908, 1934, 1943 та інші. Починаючи з 1998 року, відділом «Київ – підземний» Музею історії Києва, на чолі з Т.А.Бобровським, робиться спроба подальшого дослідження цих печер. Розпочато стаціонарні розкопки. На сьогоднішній день НДПІ «Геопром» проведена геофізична з'їмка пагорба, на якому розташовані пам'ятки. Виявлено ряд порожнин, які цілком ймовірно можуть являти собою завалені печерні ходи. Крім того, закладено кілька шурфів на поверхні.

Говорячи про кількість печер у цих місцях, треба сказати, що найбільш конкретну цифру подає Антонович. Згідно його опису в яру розташовано понад 20 печер [6]. Як правило, всі інші науковці зсилаються на ці дані. Але, варто зазначити, що у зв'язку з антропогенною діяльністю і постійним природнім впливом (в основному водна ерозія), на сьогоднішній день важко свідчити про кількість печер, що збереглися. Крім того, звичайно, не про всі відкриті в минулому печери повідомляла преса. Іноді обставини змушували відкривачів (особливо, якщо це був власник садиби на території якої відкривали хід, або ж скарбошукач) не розголошувати відомостей про знахідки. Більша частина печерних ходів, на сьогодні, на жаль, зруйнована і разом з тим загублена для історичної науки. Але й ті з небагатьох, які залишилися, надають виключну можливість відкрити досі ще не відомі сторінки історії Києва.

Підсумовуючи археологічні матеріали різних епох і культур, знайдені у цих місцях, бачимо, що проживання людини тут сягає найдавніших часів. Тим самим ускладнюється питання щодо їх датування та інтерпретації. Наявність крем'яних знарядь праці, які за повідомленнями дослідників зустрічаються у ряді оглянутих печер, говорить на користь того, що ці пам'ятки можуть бути віднесені до епох їх застосування. Якщо зважити на існуючу думку більшості вчених, то печери варто віднести до епохи неоліту, можливо, раннього етапу Трипільської культури, на користь чого говорять недавня знахідка поряд з печерами, на поверхні, трипільського горщика. Але інші знахідки, виявлені тут же поряд і віднесені до київського типу, говорять про існування тут і пізніших культур, які навіть при наявності печер, створених на більш ранньому етапі, могли використовуватись і радикально змінювати свою будову. Якщо ж брати до уваги написи на стінах печер, зокрема найдавніший реально зафіксований з них (1734 р) та

ряд конструктивних елементів, таких як пази у стінах (найвірогідніше призначених для одвірка), ряду характерних тупиків та дуги, яка на думку А.Б.Авагяна була вироблена під праву руку, для оборони холодною зброєю, то є всі підстави відносити цю пам'ятку до набагато пізнішого періоду.

Що стосується атрибуції цих печер, дослідники не прийшли до єдиного висновку. Та їх частина, яка схильна до датування пам'ятки кам'яною добою, припускає, що печери використовувалися під житло. Але є й інші думки. Існує припущення культового їх використання [7], оскільки поряд були монастирі Кирилівський, Йорданський, Богословський. Ті, хто віддають перевагу думці про розміщення печер на території історичної місцевості Дорогожичі, вважають, що саме тут сходилися шляхи з Чернігова, Вишгорода та Білгорода. В епоху, коли князі вели безперервну боротьбу за Київський престол, це місце правило за плацдарм для взяття Києва, де «земля бе кровию польята». Хто оволодівав цим місцем, для того Поділ був вже беззахисним. Це було дуже вразливе місце у підступах до Києва і тому тут була побудована фортеця (Київ X-XIII століть – 1988), а печери могли бути частиною охоронно-захисної системи.

Треба підкреслити, що практично усі висунуті версії на даному етапі не мають достатніх підстав, а зокрема археологічних матеріалів, для остаточного їх прийняття. Але варто сподіватися, що узагальнює дослідження ще попереду. Земляні роботи на сьогодні дають велику кількість знахідок, які, сподіваємось, у найближчому майбутньому заповнять прогалини цього дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. – К., 1991.
2. Фундуклей И. Обозрение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С.19.
3. Рогович А. Об экскурсии, произведенной в 1875 году по предложению киевского общества естествоиспытателей // Записки киевского общества естествоиспытателей. – К., 1876. – Т.4(1). – Вып.3. – С.229-233.
4. Кибальчич Т.В. // Сборник Археологического Института. – Спб., 1880. – Кн.3. – С.11.
5. Зимин Л. // Киевлянин. – 1909. – №238. – С.3.
6. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895. – С.30.
7. Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость). – К., 1914. – С.12.

САРКОФАГ К.І.ОСТРОЗЬКОГО В КІЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

В Успенському соборі похований «пан віленський гетьман найвищий староста Луцький і Брацлавський маршалок волинської землі» князь Костянтин Іванович Острозький. Литовські і польські хроніки відносять його рід до нащадків князів Туровських та Пінських. Почавши службове поприще ще при королі Казимірі, вже з 1498 року він був Литовським гетьманом Як полководець Костянтин Іванович найбільшої слави набув перемогами у червні 1512 р під Вишневцем над 24-тисячним військом кримського хана та взимку 1527 р на р Ольшанці над 20-тисячним військом Литовський правитель Жигимонт дав йому королівське право накладання печатки на червоному віску. Та ще найбільше він прославився як благодійник Православної Церкви Він заснував храм св. Троїці (1519) та Миколаївську церкву у Вільно, кафедральну митрополітичну церкву в Новгород-Литовському, збудував чимало монастирів і церков на території свого князівства відкривав школи при церквах і тим самим «полагал начаток русского просвещения» Багато зробив для ремонту та оздоблення Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Князь Андрій Михайлович Курбський писав «А о тѣхъ Волынцахъ не только въ хроникахъ мужество ихъ описуется но и новыми повѣстями храбрость ихъ свидѣтельствуется яко мало прежде и о другихъ рѣкомъ егда и къ тому имѣюще надъ собою гетмана храбраго и славнаго Константина въ правовѣрныхъ догматахъ свѣтлаго и во всякомъ благочестии сияючаго яко славни и похвальни въ дѣлахъ ратныхъ явишась отечество свое обороняюще».

Тому духовні ієрархи, віддаючи шану його заслугам перед Українською Православною Церквою, поховали його саме в Києво-Печерській Лаврі, яка була центром православ'я . Над надгробком було встановлено солідний пам'ятник. Текст надгробного напису наведений у «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського «Константинъ Ивановичъ, князь Острожскій, а воевода Троцкій, гетманъ Великаго княжества Литовскаго , послѣ многихъ побѣдъ сраженный смертію, здѣсь похоронен 1533 года по Р. Х.. имѣлъ 70 лѣтъ отъ роду. Побѣдъ имъ одержано 63».

В Успенському соборі був похований син Костянтина Івановича, Костянтин Костянтинович. Як і батько, він боровся за збереження православ'я на Україні. Він був київським воеводою, і одним з шляхетних панів Польщі та Литви впродовж більше ніж півсторіччя. Костянтин-Василій володів величезним багатством окрім родових маєтків, які включали в себе

до 80 міст з декількома тисячами сіл, в його володінні знаходилося 4 староства в Південній Русі. Так само, як і інші вельможі свого часу він показав себе прихильником Польщі, на сеймі 1569 р. підписав приєднання Волині та київського воеводства до польського королівства і своїм прикладом сприяв успіху цієї справи. Він підкорився впливу польської освіченості і використовував польську мову. Костянтин Костянтинович схилився до єзуїтів, одного з них, Мотовила, він запросив до своїх маєтків. Це видно з листів А.М.Курбського до нього. Той докоряв йому за те, що він прислав твори Мотовила і дружив з єзуїтами.

Згодом видно, що Острозький піддався впливу протестанства. Він з повагою вказував на те, що у них були школи та типографії, що їх священники відрізнялись благочестям і протиставляв їм занепад церковної благопристойності руської церкви, необізнаність священників, байдужість мирян. «Правила і устави нашої церкви, – говорив він, – у неповазі у іноземців, а наші одновірці не тільки не можуть постояти за Божу церкву, а навіть сміються над нею; немає вчителів, немає проповідників Божого слова, доводиться сказати з Пророком «кто даст воду главе моей и источник слез очам моим!» Таким настроєм знатного пана скористались деякі люди і спонукали його стати в деякій мірі рушійною силою розумово-релігійного відродження в польській Русі. Ймовірно, переконання та докори Курбського сприяли такому настрою.

Відомо, що цар Іван Грозний надіслав князю Острозькому повний список Старого й Нового Завітів для видання Біблії слов'янською мовою. Видана Острозьким перша друкована Біблія складає цілу епоху в історії руської освіченості. В 1580 р. в Острозі заснував Острозьку академію, яка стала родоначальницею вищих учбових закладів. Одним із ректорів академії був вчений грек К.Лукарись. Також заснував декілька шкіл в своєму маєтку. Його метою було заснування шкіл, освіта проповідників та розповсюдження релігійної освіти.

Польський король, піклуючись про успіх Брестської унії, писав Острозькому переконливий лист, в якому схилив його пристати до унії. У 1599 р. у Вільно разом з іншими панамі та шляхетством підписали акт конфедерації з протестантами для взаємного захисту проти католицького насильства. Сам Острозький, не дивлячись на допомогу, яку надав православу в справі виникаючої унії, як аристократ, для якого польський лад представляв дуже багато, був далекий від будь-якої рішучої протидії насильству влади стримуючи і інших та навчаючи їх терпінню. В цій пораді відчувалась майбутня беспорядність руської аристократії в справі захисту вітчизняної віри.

Зважаючи на всі заслуги Костянтина Костянтиновича перед Українською Православною Церквою і на те, що він був благодійником

Києво-Печерського монастиря його було поховано саме в Свято-Успенському соборі – головному соборі цього монастиря, а його портрет було написано на стіні цього собору (справа від входу).

Над саркофагом його батька, Костянтина Івановича, встановлено надгробок. У 1653 р. П.Алепський писав «Во втором отделении нартекса ... справа от входящего, очень высокая, большая арка, внутри она вся из мрамора с письменами; косяки с той и другой стороны покрыты блестящим мрамором с резными украшениями, на нем изображены люди, кони, битвы, колесницы и пушки тонкою, отчетливою работою, той и с другой стороны покрыты блестящим мрамором с резными украшениями (барельефами), на нем изображены люди, кони, битвы, колесницы и пушки тонкою, отчетливою работою, приводящих ум в изумление. На половине этой арки имеется изображение продолговатого стола, на коем сидит человек с бородой, и железной кольчуге; он сделан из твердого красного камня, похожего на порфир, и ничем не отличается от полной человеческой фигуры. Он лежит на боку, облокотившись, подложив правую руку под голову; одно колено его положено на другое; на голове золоченая корона, на груди золоченые же цепи. Это работа поражающая удивлением умы... Насупротив него, с северной стороны, находится изображение сына его с длинною белою бородою».

Після пожежі 1718 р. Пам'ятник кн. К.І.Острозькому був перенесений у північну частину притвору, там ми його бачимо на плані 18 ст.

У 1799 р. В.Ізмайлов бачив, що: «князь Острожский, изваянный из бронзы лежит под балдахином». У 1910 р. Архітектор П.П.Покришкін, зробивши огляд пам'ятника з ясував, що: «При осмотре выяснилось, что статуя сделана из шифера и покрыта масляной краской, одна рука была отломана и кое-как приставлена».

Детальний опис пам'ятника на початку 20 ст. Залишив К.Шероцький: «...изображена фигура князя, лежащего во сне на крышке гроба в железных доспехах с закинутой за голову рукой и согнутыми в коленях ногами- худая, с трагическим выражением смерти; на голове его корона, на шее цепь. Над этой фигурой выведена арка, поддерживаемая двумя колоннами, стоящими на фигурах львов, а сверху спускается занавес, который приподнимают два амура, чтобы взглянуть на умершего. Львы под гробницей служат как 'бы для охраны ее... Верхняя часть этого памятника в 18 веке реставрирована (арматура и колонны)».

У 1910 р. київський генерал-губернатор написав лист архімандриту Києво-Печерської лаври з проханням передати пам'ятника Музею Імператора Миколая II, пояснюючи це тим, що: «Небрежность позы, приданной художником фигуре Князя, облаченной в латы, находится в некотором несоответствии со святостию места, и несомненно поселяла смуще-

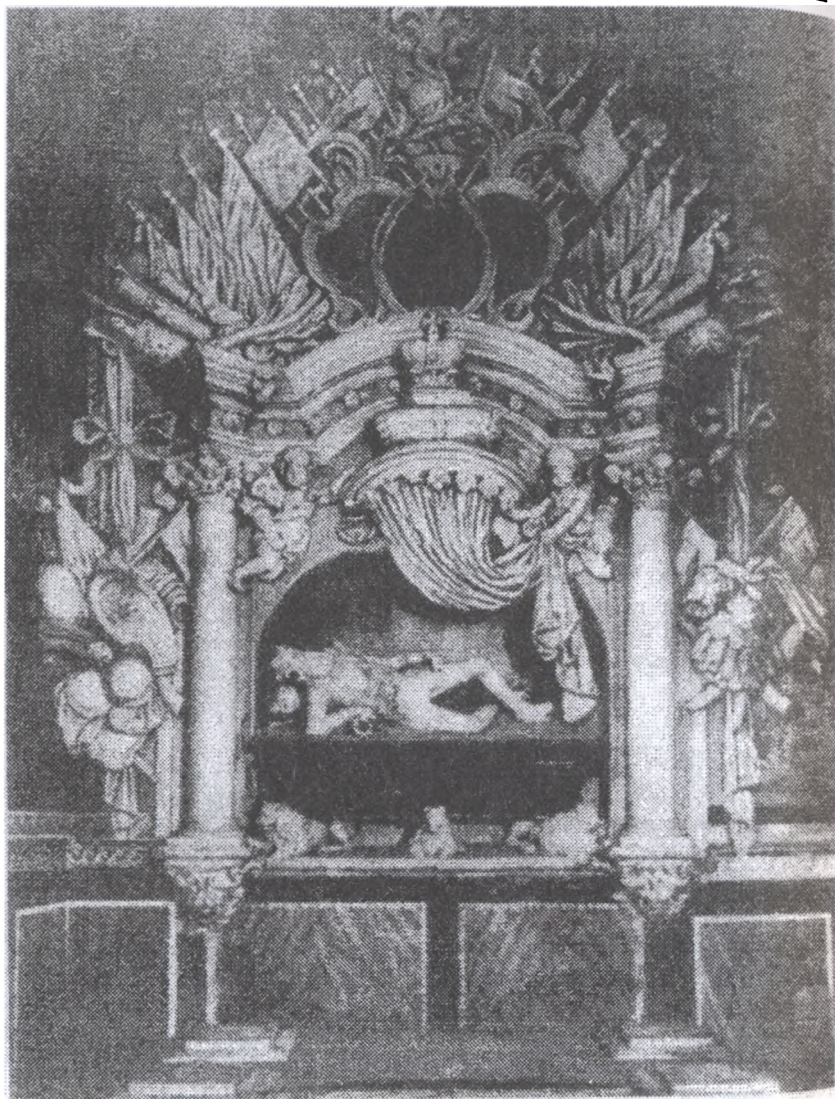
бачив в умах монашествующої братії і богомольців. Як би однак, с сучасної точки зору, ні було аляповато вироблення невідомого художника XVI століття, воно с надзвичайно характерним для даної епохи, а тому має право не тільки на дальнєше існування, но і охоронення». Але саркофаг так і не перенесли в музей.

Майже перед самою війною 1941-1945 рр. архітектор-реставратор В.Корнєєва, тоді учениця, при огляді лаврського музею запам'ятала, що фігура лицаря була теракотового кольору, а надгробок та барокове ліплення-пофарбовані зеленою олійною фарбою.

Над надгробком в ліпленому гербі кн. К.Острозького зображені геральдичні знаки. Їх тлумачення та чітко зображення знаходимо у С.Голубинського та у Несецького: «...Герб князей, як он зображен на обороті заглавного листа означеної Библии, представляє щит, розділений на 4 частини: в 1-й зображен обернений вліво всадник, пронзаючий копьєм дракона. Этот гербовый знак употреблялся князьями Острожскими в память их происхождения от князей Русских . Во второй всадник, обращенный в право, с поднятым мечем. В третьей части – половина летящей вверх стрелы (серебряной), воткнутой в половину кольца в виде радуги (золотого цвета); под кольцом находится шестиугольная звезда, а под нею полумесяц, обращенной рогами вверх. Этот гербовый знак составлен из двух польских клейнодов (ogonozuk) и (leliwa). Причиной, побудившей Константина первого избрать эмблемами для своего клейнода означенные гербовые знаки, была, как думает Несецкий, память о двух своих сыновьях – Илиаше и Константине».

На золотій медалі князів Острозьких, рідкісній нумізматичній пам'ятці, знайденої у кінці 19 ст., описаний К.Болсуновським, повторено ті самі зображення на щиті, а навколо щита «кругом щита, украшеного шлемом і трьома геральдическими перьями, надпись: ANAI GO EN VI. VOX. INSON. DVCP. IN. X STNX. S VOS. Обе круговые, сокращенные надписи не поддаются полному разъяснению, потому что не сохранились данные о всех заграничных титулах и почетных званиях, которые совмещал в себе князь Константин Острожский».

Під час війни 1941-1945 рр. Свято-Успенський собор, в якому зберігався пам'ятник Костянтину Острозькому, було розгромлено вщент, тому саркофаг не зберігся до наших днів.

Саркофаг Костянтина Івановича Острозького

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

1. Костомаров М. Русская история. – М., 1880.
2. Максимович М.. Собрание сочинений. – К., 1887.
3. Сиккарева О.В. Успенский собор Киево-Печерской Лавры. – К., 2000.
4. Чумаченко О. Образы минувшего. – К., 1999.

*Каневська Л.В.
(м. Київ)*

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ – ЦЕНТР ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (XVI-XVII ст.)

Розвиток духовної культури українського народу на межі XVI-XVII століття відбувався на тлі гострих ідеологічних конфліктів, зіткнення різних релігійних і культурних традицій, у час становлення широкого руху за відродження української культури. Виникнення цього руху припадає на час, коли процеси розколу елітарної частини українського суспільства зайшли надто далеко й переважна більшість аристократії інтегрувалася в польсько-католицьку державну організацію і відчужилася від українських національних інтересів. Але найкращі представники української еліти, розуміючи потужний тиск католицької контрреформації, що принесе з собою загрозу поглинання української культури західною цивілізацією, загрозу колонізації та поступового зникнення українців як етносу, все ж таки знайшли в собі сили і можливості чинити опір насильницьким асиміляційним процесам. Центром, навколо якого вони згуртувалися, стала Острозька Академія.

Постійно перебуваючи під владою чужоземних держав, українці неодноразово опинялися під загрозою асиміляції з боку панівної культури. У XVI столітті, коли православні українці вступили у безпосереднє сусідство з католиками-поляками, між ними почалося гостре суперництво, що розгорілося у релігійну і культурну війну. Розвиваючись передусім як боротьба між прослав'ям та католицизмом, вона поклала початок першій в українській історії великій ідеологічній дискусії. Торкаючись виключно релігійних питань, вона також порушувала проблему, що згодом стала вічною в українській історії, а саме: чи приречена на смерть, чи здатна вижити культура на спадщина українців.

Саме ця проблема на сучасному етапі є однією з найважливіших. Адже, сучасне українське суспільство стоїть перед загрозою асиміляції з боку сусідніх держав, а мовне питання, що завжди мало величезне значення для українського народу, ще досі не вирішене. Отже, звернення до цієї теми зумовлюються не тільки особистим інтересом дослідника, але й по-

требою довести, що наша культурна спадщина заслуговує на гідне місце серед високорозвинених культур світу.

Засновником Острозької академії вважають одного з провідних борців за духовне збереження православ'я Костянтина Костянтиновича Острозького. Саме ним у 1576 році, за твердженням Ігоря Мицька, була заснована перша у східних слов'ян школа вищого типу [1], яка стала найважливішим центром тогочасної боротьби проти польсько-католицької експансії в Україні.

Острозька колегія стала, по суті, першим українським навчальним закладом європейського типу. Історичне значення Острозької академії полягає, на думку М.Поповича, в тому, що вона «утвердила зразок української православної школи, як «тримовного ліцею», чи «тримовної гімназії» [2]. Її називали ще «грецькою», або «слов'яно – греко – латинською» колегією [3].

В цьому єдиному й унікальному комплексі зібрався великий гурт творчих людей – однодумців, об'єднаних спільною суспільно-політичною і релігійною ідеєю протистояння окатоличенню. А її вихованці – Мелетій Смотрицький, Гаврило Дорофесвич, Іов Княгинський, Петро Конашевич-Сагайдачний та інші – зробили свій посильний внесок у розвиток освіти у школах Львова, Києва, Луцька, тим самим «обезсмертивши Україну на її нелегкому шляху боротьби за власну державність» [4].

Орієнтуючись на смаки і запити різних прошарків суспільства тієї епохи, в Острозькому культурно-освітньому осередку розвивали різні течії і напрями тогочасної української культури. Осередок складався з колегії, друкарні та науково-літературного гуртка. В Острозькій школі, яка орієнтувалася на європейську систему навчання, вивчали сім так званих вільних наук, що поділялися на *trivium* і *quadrivium*. Тривіум включав граматику, риторику і діалектику, а квадрівіум – арифметику, геометрію, музику й астрономію. В Острозі вивчали старослов'янську, грецьку і латинські мови. Виняткове значення, з огляду на розвиток культури, надавалося двом першим. Латинську мову було введено з урахуванням того особливого місця, яке вона займала в системі гуманістичної освіти, що панувала в ХІІ столітті у всіх європейських країнах [5].

Щодо статистики додаткових навчальних предметів, то їх перелік засвідчує, що в Острозькій академії пріоритетною вважалася греко-візантійська культурна традиція. З мов перевага віддавалася старослов'янській, а також українській, що була близькою до народної, розмовної [6].

В Острозі працювали також вихованці кращих європейських університетів, слухачі протестантських училищ. Найвидатнішими серед них були Герасим Смотрицький, Клірик Острозький, Дем'ян Наливайко, Кирило Лукарис, Ян Лятос, Василь Суразький, Мелетій Смотрицький, Никифор Парасхес [7].

Значному розвитку книговидання в Україні сприяла Острозька друкарня. Вона була заснована у 1578 році князем Костянтином Острозьким і очолена Іваном Федоровим.

Одним з найкращих слов'янських друків стала Острозька Біблія, видана Іваном Федоровим 12 серпня 1581 року. Це була величезна праця, найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слов'янства, але навіть серед всього слов'янського світу. І коли потім більш як через вісімдесят років, в 1663 році "спромоглась на друковану Біблію і Москва", то вона «простісінько передрукувала нашу Острозьку Біблію» [8].

Думка видати повну Біблію постала давно у князя Костянтина Острозького, бо «потреба в ній була пекуча, і на неї вказували князеві з усіх сторін» [9]. Біблія, звичайно, мала недоліки, які пояснюються загальним станом освіти XVI століття, зокрема неможливістю зібрати більше матеріалів. Але все ж таки, Острозька Біблія з'явилася саме тоді, коли вона найбільш була потрібна, так як «з усіх сторін піднялися були тоді грізні хмари на нашу Українську Церкву, і саме Острозька Біблія дала в руки оборонців її найміцнішу духовну зброю» [10].

Поява цієї книги була результатом суспільно-політичного і культурного розвитку України, наслідком тогочасної ідеологічної боротьби. Українському народові, за твердженням І. Огієнка, «випала велика честь дати слов'янству першу повну друковану Біблію» [11].

Серед острозьких друків особливий успіх також мали «Апокрисис», написаний Христофором Філаретом на захист православної церкви від наступу католицизму і проти уніатства; «Хронологія» Андрія Римші, листівка церковнослов'янською, старосєврейською й українською мовами у вигляді віршованого пояснення назв місяців року (1581); «Часослов» 1612 року (фрагменти малих візантійських хронік) у перекладі Клірика Острозького [12].

Говорячи про «Буквар» 1578 року, треба наголосити на тому, що вводячи такий високохудожній твір, як «Сказаніє» підручник, видавці, без сумніву, ставили за мету прищепити дітям патріотичні погляди. Другий відомий острозький друк – «Новий Завіт з Псалтирем» та окреме видання алфавітно-предметного покажчика до нього – «Книжка, собрание вещей нужнейших» (1580) – не був призначений для літературного застосування, лише для індивідуального ознайомлення. Проте видавці явно не планували обмежувати його використання для домашнього читання. В передмові є прямий заклик застосувати книгу в тогочасній ідеологічній боротьбі [13].

Таким чином, виникнення в 1576 р. в волинському місті Острозі культурно-просвітницького центру, який містив у собі колегію, літературно-науковий гурток, друкарню, було закономірним явищем і необхідністю культурного і суспільно-політичного розвитку. Протягом тридцяти років він був одним з керівних просвітницьких центрів України. В умовах наступу польсько-католицької експансії Острог став також ідеологічним центром всеукраїнського значення. Острозький центр зробив спробу створити першу в Україні школу вищого типу і набув вагомого досвіду, який допоміг Петрові Могилі та іншим діячам Києво-Могилянської академії об-

рати потрібний шлях для подальшого розвитку української освіти й культури. У педагогічному процесі Острозької академії брали безпосередню участь видатні вчені свого часу, які не тільки підтримували, збагачували українську культуру, але й боролися з тогочасними утисками з боку королівської адміністрації. Значення діяльності Острозького культурно-освітнього центру в історії духовної культури України важко переоцінити. Серед усіх культурно-освітніх осередків, що функціонували тоді в маєтках великих магнатів, рівнозначного з ним не було. Адже в ньому сфокусувався цілий процес розвитку тогочасної думки в Україні. Значну роль у затримці наступу католицизму відіграла полемічна література, представлена іменами таких острозьких діячів, як Г.Смотрицький, І.Вишенський, К.Острозький, Х.Філарет тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К. : Наукова думка, 1990. – С.17.
2. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: Арткес, 1998. – С.157.
3. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К. : Наукова думка, 1990. – С.17-63.
4. Марискевич Т.Г. Остріг провідний осередок освіти в Україні у другій половині XVI ст. // Політичний вісник. Матеріали всеукраїнської науково – методичної конференції. – К.: Політична думка, 1993. – С.56.
5. Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – К.: Либідь, 1992.
6. Алексюк А.М. Острозька Академія (1576-1636) // Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К.: Либідь, 1988. – С.24.
7. Киричок Р.О., Зозуля В.А. Формування ідеології боротьби проти католицької експансії, соціального та національного поневолення в Україні в кінці XVI- на початку XVII ст. // Політичний вісник. Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції. – К. : Політична думка, 1993. – С.41.
8. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С.194.
9. Огієнко І.І. Українська церква. – Прага: Україна, 1942. – С.138.
10. Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С.188-210.
11. Огієнко І.І. Українська культура. – К. Либідь, 1918. – С. 44-53.
12. Алексюк А.М. Острозька Академія (1576-1636) // Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К.: Либідь, 1988. – С. 31.
13. Киричок Р.О., Зозуля В.А. Формування ідеології боротьби проти католицької експансії, соціального та національного поневолення в Україні в кінці XVI – на початку XVII ст. // Політичний вісник. Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції. – К.: Політична думка, 1993. – С.37-44.

*Скрипник П.І.
(м.Київ)*

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА СЕРЕДИНИ XVII ст. В КОНТЕКСТІ ДУХОВНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Пам'ятки історії та культури – важлива частина духовних надбань людства, матеріалізована історія, що несе в собі різнобічну та багату інформацію про розвиток матеріальної та духовної культури суспільства. Перш за все, найдавніші пам'ятки людства є унікальними свідками минулого, важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Саме в них закодовано політичні, релігійні, моральні, естетичні норми та цінності минулих поколінь. Відтворюючи етапи розвитку цивілізації, пам'ятки історії та культури водночас служать джерелом історичного пізнання, важливим засобом формування особистості. Еволюція нерухомих пам'яток яскраво свідчить про еволюцію людства, людина. По-друге, пам'ятки історії та культури належать до тих надбань, що впливають на почуття, емоції людини вже самим фактором існування. По-третє, вони поєднують наукові та популяризаторські функції. Різні люди в залежності від освіти, загальної культури, фахової підготовки, напрямку мислення в одній і тій же пам'яті бачать різні грані, особливості. В цілому нерухомі пам'ятки історії та культури складають важливу частину духовних надбань людства, впливають на формування особистості, значною мірою визначають культурний та духовний потенціал нації.

В умовах розбудови незалежної української держави та пов'язаних з нею процесів пробудження національної самосвідомості та духовного відродження українського народу ставлення до історико-культурної спадщини набуває особливої ваги. Без активного та всебічного використання надбань людства – пам'яток історії та культури – неможливо вирішити завдання щодо докорінного оновлення духовного життя. Воно супроводжується складним і багатогранним процесом відродження національної самосвідомості та пам'яті народу. В його основі – звернення до витоків, до історичних коренів народного буття, відновлення призабутих споконвічних традиційних духовних цінностей. Україна переживає період активного самопізнання, заново відкриваючи свою історію та культуру, шукаючи в них відповіді на актуальні питання сучасності. Водночас відбувається активна інтеграція до світового культурного простору, тісно пов'язана з визначенням її дійсного місця у творенні світової скарбниці культурних цінностей, реального внеску в розвиток цивілізації в цілому.

Невичерпним джерелом, що живить ці пошуки, є національна історико-культурна спадщина. Саме вона несе в собі той різноманітний інформаційний потенціал, що об'єктивно відбиває історико-культурний процес на теренах України у всіх його проявах. Кожна пам'ятка історії та культури

виступає не лише як свого роду історичний документ, що дозволяє відтворити ті або інші сторони матеріального та духовного життя суспільства в цілому, а й вже самим своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Пам'ятки історії та культури складають органічну частку того історичного та природного середовища, що оточує людину від її появи на світ та активно впливає на її формування як особистості протягом усього її життя. Матеріалізуючи минуле, вони виступають тими міцними ланками, що від глибин століть єднують в один ланцюг безліч поколінь, забезпечуючи наступність і спадковість суспільного розвитку, кращих естетичних, демократичних і патріотичних традицій народу. Тим самим неоціненним є їх виховне значення. Водночас, діючи як на вертикальному, так і на горизонтальному напрямку соціокультурного простору, історико-культурна спадщина складає таке його наповнення, що сприяє об'єднанню та консолідації всього українського суспільства навколо спільних ідеалів і цінностей, інтегрує його в загальносвітовий культурно-історичний процес.

Одним з періодів в історії України, який сприяв консолідації українського народу, виробленню загальноукраїнської національної ідеї була Визвольна війна середини XVII ст., яка стала переломним моментом в історії України. Цей період української історії досить широко представлений в українському пам'яткознавстві. Він відображає вказані події у багатьох її проявах, нерідко має комплексний характер. Найбільш повно представлені події Визвольної війни місцями найвизначніших битв українсько-козацьких військ з польсько-шляхетськими військами. Однією з таких битв була Жовто-Водська, яка відбулась 5-6 травня 1648 р. і закінчилась розгромом військ Речі Посполитої. В часи Визвольної війни серед важливих об'єктів, за які точилися запеклі бої між українськими і польськими військами була Барська фортеця, залишки якої збереглися до наших днів. Особливо жорстокою була битва 25 липня 1648 року, в результаті якої українські війська на чолі з М.Кривоносом штурмом оволоділи фортецею. Пізніше, в 1653 році, Барська фортеця була резиденцією Б.Хмельницького. Міцним горішком на Поділлі була Летичівська фортеця. Проте і її в 1648 році штурмом взяли українські війська під керівництвом М.Кривоноса. Через Летичів проводив свої полки Б.Хмельницький в 1654 році, прямуючи для підписання Переяславської угоди до Переяслава [1].

Однією з важливих подій Визвольної війни стала Пилявська битва, яка відбулась поблизу с.Пиляви, тепер Старокостянтинівського району Хмельницької області і закінчилась перемогою українського війська. В результаті цієї перемоги майже вся подільська земля була звільнена від польської шляхти. Вона справила на весь подальший хід Визвольної війни, стала темою фольклорних і художніх творів. В переказі про загибель сподвижника Б.Хмельницького, полковника І.Ганжі, наведеному Максимовичем, говориться, що на місці поранення І.Ганжі козаки насипали одну могилу, а де він впав з коня – іншу [2]. До наших днів, неподалік від села, при дорозі

височать дві могили. У 1954 році, у центрі села було встановлено гранітний монумент, який увічнює визначну подію. Одна з вулиць с.Пиляви носить ім'я полковника І.Ганжі [3]. У 1967 році тут було споруджено кам'яний обеліск.

На Замковій горі у Львові встановлено обеліск, який засвідчує, що 14 жовтня 1648 року українські війська під проводом М.Кривоноса розгромили польські війська і оволоділи Високим замком. Свідком Визвольної війни є визначна пам'ятка архітектури XVI ст. – Вознесенський монастир, розташований у Вінниці. Тут, у травні 1651 року козацький загін під проводом І.Богуна завдав нищівної поразки польським військам. На ознаменування цієї події біля Вознесенського монастиря було встановлено пам'ятний знак [4].

Інакше розвивались події під Берестечком. У ході битви, що відбулася 18-30 червня 1651 року, в результаті зради кримських татар українські війська зазнали тяжкої поразки, загальні втрати становили близько 30 тис. чоловік. Віддаючи належне ратним подвигам своїх синів, на кошти українського народу, на місці Берестецької битви напередодні Першої світової війни було споруджено величний храм-пам'ятник «Козацькі могили», де поховано рештки героїв, які полягли в бою. Поряд з ним зведено дерев'яну церкву, перенесену з с.Острова, в якій коринфський митрополит Юсаф відправляв молебні за дарування перемоги над польською шляхтою та підпоясав Б.Хмельницького мечем, освяченим на «гробі господнім» в Єрусалимі. Церква з'єднана з храмом тунелем, довжина якого 700 метрів. За роки радянської влади храм-пам'ятник під Берестечком перетворився на Історико-меморіальний музей «Козацькі могили» – філіал Рівненського Краєзнавчого музею, що почав працювати з 1967 року. Меморіальну частину доповнено експозицією з історії Берестецької битви [5]. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.1991 року створено Історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви».

Величний монумент в с.Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області засвідчує перемогу українських військ в ході знаменитої битви під Батогом (травень 1652 року), яка закінчилась розгромом 30 тисячного польського війська. Про події, що стали поворотним етапом в Історії України, визначивши посилення експансії Москви на українські землі, нагадують пам'ятки монументального мистецтва в м.Переяслав-Хмельницькому Київської області. Зокрема, йдеться про акт ухвалення Переяславської угода між Україною і Росією в 1654 році. Цю подію відбиває монумент на честь 300 річчя воз'єднання України з Росією (офіційна назва пам'ятника), встановлений за рішенням ЦК Компартії України в 1961 році у Переяслав-Хмельницькому на площі Б.Хмельницького [6].

До круговерті Визвольної війни було втягнуто цілі місцевості

населення багатьох міст і сіл України. Там відбувалося багато пам'ятних подій. Одним з таких місць є місто Чигирин, що був одним з центрів визвольної боротьби українського народу. В середині XVII ст. він став не лише резиденцією гетьмана, а практично столицею української держави. На той час до Чигирини були прикуті погляди володарів багатьох європейських країн, написано близько 300 універсалів – державних документів внутрішнього і міжнародного життя. У резиденції Б.Хмельницького на Кам'яній або Богдановій горі були послы російського царя, польського короля, турецького султана, короля Швеції, Ватикану, Венеції та інших держав. У 1677-1678 роках під стінами Чигирини українські козаки, спільно з російськими військами дали відсіч 200-тисячним турецько-татарським військам. Не втратив Чигирин свого значення й у 18 ст., відіграючи важливу роль у розвитку гайдамацького руху й Коліївщини.

З Визвольною війною пов'язаний хутір Суботів, тепер Чигиринського району Черкаської області. Якщо на початку XVII ст. Суботів був невеличким хутором, то за часів Б.Хмельницького перетворився у справжню фортецю, посередині якої стояла гетьманська садиба. З Суботова гетьман керував збройними силами України, спрямовував навальні удари полків, що рейдували тилами польської шляхти, руйнували ворожі фортеці та піднімали народ на боротьбу за свободу. За Б.Хмельницького Суботів став значним осередком культури. Гетьман мав бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської академії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латини та музики. Великий інтерес становлять будівлі та архітектура. Як в Чигирині, так і в Суботові був будинок гетьмана, а поряд з ним будинки козацької старшини, які на жаль, не збереглися. Про їх існування нагадують кілька ходів до підземелля, що вели до гетьманського палацу та Іллінської церкви, збудованої як родинна усипальниця сім'ї Б.Хмельницького і яка повністю збереглася до наших днів.

Залишилося також три криниці, викопані за гетьманських часів [7].

Про події Визвольної війни нагадують пам'ятники Б.Хмельницькому, яких в Україні понад 100. Один із них було встановлено в Києві у 1888 році. Майдан, на якому він був встановлений (тепер Софіївський майдан) упродовж більш ніж століття був громадським центром міста, де відбувалося багато подій. Тут були перші антиурядові виступи напередодні Першої російської революції. Тут присягали на вірність царю російські війська в 1915 і 1916 рр. перед відправкою на фронт під час Першої світової війни. У роки Радянської влади були спроби зняти з постаменту скульптуру Б.Хмельницького, навіть було оголошено конкурс на спорудження пам'ятника героєм Громадянської війни. Проте історія розпорядилась інакше. Пам'ятник лишився на місці й, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, біля нього перед відправкою на фронт кияни присяга-

ли на вірність Батьківщині. А після визволення міста біля пам'ятника Б.Хмельницькому переможним маршем пройшли війська-визволителі і партизани [8].

Збереження та повноцінне використання національної історико-культурної спадщини – одне з найактуальніших завдань сучасного державотворення. Особливої ваги набуває у цьому відношенні вивчення періоду Визвольної війни українського народу середини XVII ст. При цьому слід мати на увазі, що сучасність накладає певні стереотипи на сприйняття подій минулого. Одним з найбільш розповсюджених стереотипів було отождолення діяльності Б.Хмельницького зі справою «возз'єднання» України з Росією. Прибічники ідеї відновлення «Союзу нерушимого» пікетують державні установи з гаслами, що посилаються на ім'я Б.Хмельницького. І то є продовження давньої ідеологічної традиції недалекого нашого минулого. Поряд з тим нерідко доводиться мати справу і з протилежною тенденцією – переоцінкою державницьких начал у козацькому середовищі тієї пори. На початку Визвольної війни гетьман та його оточення виступали з позицій автономізму у складі польської держави. Лише небажання польської правлячої верхівки рахуватись з інтересами українського народу спонукало Б.Хмельницького звернути свої погляди до свого могутнього сусіда – Росії.

Дослідження історико-культурної спадщини має велике практичне значення. В окремих випадках пам'ятки історії та культури можуть стати повноцінними джерелами конкретної події або історичного факту. Вони дають змогу зрозуміти сутність українського державотворення як в середині 17, так і в кінці 20 – на початку 21 століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Несвіт Н.В., Степура О.Я. Літопис у камені. – К., 1972. – С.25.
2. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.517.
3. Достопримечательности Украины. – К., 1960. – С.713.
4. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
5. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970. – С.181.
6. Історико-культурна спадщина Україна: Проблеми, дослідження та збереження. – К., 1998. – С.152.
7. Компан О., Апанович О., Корольчук Я. Місто стольне козацьке // Пам'ятки України. – 1970. – № 3. – С.40.
8. Киркевич В. Вольний отче, герою Богдане // Україна, 1987. – № 25. – С.24.

РАННЯ АРХІТЕКТУРА СВЯТОГОРСЬКОГО СВЯТО-УСПЕНЬСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Храми здавна були середовищем духовного життя людей. В них, звертаючись до Бога, люди відокремлювалися від мирських проблем, шукаючи шлях до спокою та гармонії. Створюючи храми, вибирали для них найкращі місця, й за традиціями, віддавали усі свої сили й кошти для прикрашення. Монастирських обителів в регіоні було небагато. У XVIII ст. їх налічувалося 18 (на думку архієпископа Філарета (Гумілевського – 20)), а після катерининської реформи – збереглося лише шість.

Визначне місце серед монастирів Слобідської України і за соціально-економічним значенням, і за красою архітектури, а також і з точки зору історичного розвитку поряд із унікальністю природи належить Святогорському Свято-Успенському чоловічому монастиреві, який розташований на правому березі р. Сіверський Дінець, на двадцять кілометрів нижче від м. Ізюму.

Найбільш ранній архівний документ, що свідчить про існування монастиря в крейдяній скелі, відноситься до 1624 року. Це – жалувана грамота російського царя Михайла Федоровича Святогорському монастиреві. Текст її зберігся в списках більш пізніх грамот XVII ст.: «Написано в прошлом, во 1624 году по указу отца нашего блаженныя памяти великого государя Царя и Великого князя Михаила Федоровича всея Руси: велено Успения Пресвятыя Богородицы Святогорского монастыря черному попу Симеону с братией или кто понеж в том монастыре иной игумен будет, давати годовые руги в Белгороде ржи по десяти рублев и белгородских и кабацких и с таможенных доходов» [13, арк. 35].

Таким чином, можна говорити, що Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир в печерах крейдяної скелі існував в першій чверті XVII ст. Це підтверджено й записано у «Синодику (Поминальнику)» 1710 р.: «И по свидетельству оными Царскими Грамотами сия Святогорская Успенская пустынная обитель благоговением Божиим начася прежде или сначала царствования Царя и Великого князя Михаила Федоровича от его прежде сто лет быти» [12, с.15]. Документи повідомляють і про неодноразові напади донецьких козаків на татарські загоны, що направлялися до України та в межі Московії. Зустрічаються й факти пограбування козаками кримських й московських полів (на Торі, в районі нинішнього м. Слов'янська, де знаходився раніше розмінний пункт), купців, які добиралися Дінцем з Азова до Слобожанщини. Тому не дивно, що від воєвод порубіжних міст, ченців Святогорського монастиря (з 1624 р. царський уряд виділяв їм щорічно гроші та продукти) Москва отримувала інформацію не тільки про наміри татар, які влітку кочували зі

своїми улусами на кримському боці Дінця, але й про дії козацьких загонів у цьому регіоні [1, с.37-40].

Ансамбль чи «обличчя» храмів в Слобідській Україні першого періоду (до другої половини XVIII ст.) визначали традиції самобутньої української народної творчості, на зміну яким поступово приходили ознаки європейської культури – бароко та класицизму. Для другого періоду характерна повна домінація класицизму, що увібрав багатостилія третього майбутнього, але й останнього періоду. Найбільше розповсюдження набув в цей час т.зв. русько-візантійський стиль, що користувався офіційною підтримкою царського уряду Росії й Синоду Руської Православної Церкви (РПЦ). Його характерною рисою стало застосування хрестово-купольної конструктивної системи із п'ятиглавим завершенням, початок якому дало зодчество XVI-XVII ст.

Але поряд із цим на порубіжжі XIX-XX ст. починається возведення храмів, де спостерігався відхід від канонів русько-візантійського стилю (неорусько-візантійський стиль), та й з'являється стиль модерн. У другому та третьому періоді паралельно з автохтонами – українцями та росіянами – у Слобідській Україні проживає багато представників різних національностей і віросповідань. Вони, будуючи свої храми, що містять різні стилі, вносять багатобарв'я щодо картину оточуючого простору Східної України.

Якщо досліджувати ранній період історії Святогорського монастиря, то вона починається із храму во ім'я Святителя Миколи. На першому, ще дуже умовному, зображенні монастиря ще не видно церков, окрім печер цього храму. Існуючу й нині кам'яну Миколаївську церкву на скелі було споруджено в кінці XVII ст. після руйнації печерного храму. «Иссечена до половины скалы меловой. Купол кирпичный древний, но не ветхий. По возобновлении Пустыни в 1844 году и устроено в углублении меловой горы с южной стороны помещение для братии, смежное с аркою Храма. Престол один, Иконостас столярной работы по выкрашенному масляною краскою полю. Галерея для богомольцев покрыта листовым железом и масляной краской» [6, арк. 2 зв.]. Треба відзначити, що за легендою побудова цієї церкви відноситься до найдавніших часів – коли було розпочато заснування цієї Обителі «и к тому времени, когда обретен был в пещерах на меловом столпе Чудотворный образ Святителя Николая. В 1851 году Церковь возобновлена и вновь Храм освящен Высокопреосвященнейшим Архиепископом Филаретом. Устроенный иждивением Помещицы Изюмского Уезда, Статской Советницы Екатерины Васильевны Шабельской» [3, арк. 3].

Храм унікальний за своєю конструктивною схемою, тому що поєднує збережену в крейдяному моноліті алтарну частину й східні главу. Виконана у формах українського бароко, церква трьохчастна, завершується трьома восьмериками (східна частина – крейдяна, центральна – цеглова, а західна – дерев'яна). Центральний восьмерик – із залами, прикрашений характерними для українського бароко пілястрами, налічниками й карниза-

ми. Храм вражає гармонійністю пропорцій й, незважаючи на невеликі розміри, – монументальністю архітектурного абрису. Миколаївська церква «точно корабль, плававший в просторе неба и остановившийся здесь на-тих белых вершинах. Кругом балкончики, галерейки... Точно вся эта масса поднималась вверх, чтобы достигнуть небесных высей и, бессильная, остановилась на полпути, сохранив в самых контурах свое стремление к этой недосягаемой цели» [10, с. 27].

Хоча нам і не відомо ім'я будівника храму Святителя Миколи, але його архітектурний шедевр відноситься до сивої давнини, а саме до часу явлення чудотворного образу Святого, який вже відомий у 1540 році.

Храм цей не дуже великий. Його було відновлено у 1859 на кошти К.В.Шабельської і освячено Філаретом, архієпископом Харківським. Потім у 1874 році ізюмський купець І.П.Ізвеків «устроил в нем новый иконостас ажурной работы в золотой резьбе. По правую сторону, около наместной иконы Спасителя, – храмовый образ Святителя Николая» [9, с. 891].

Але існують думки відносно Першого Кам'яного соборного монастирського храму – храму Успіння Богоматері біля підніжжя Святих Гір, який було споруджено у 1698 р. «усердием Изюмского полковника Федора Владимировича Шидловского» і освячено у травні 1708 р. За словами пресвященного Філарета «храм для того времени замечательный по величине, хотя и не достаёт в нем даже прочности» [11, с.112].

Але, якщо аналізувати архівні джерела, то церкву Успіння – Соборна (або Соборний Трьохпрестольний храм во ім'я Успіння Пресвятої Богородиці) збудовано у 1722 р. [5, арк. 2].

Є також розбіжності у датуванні спорудження й відновлення деяких складових архітектурного комплексу Святогір'я. Якщо у «Ведомостях о церквах и зданиях и о ските СвятогорскойУспенской общежительной пустыни в Изюмском уезде состоящей. За 1866 год» мова йде щодо відновлення оної у 1853 р., то вже у «Ведомости о церквах и послужных списках о монашествующих и послушниках Святогорской Успенской общежительной пустыни за 1870 год», яка була складена в Ізюмському повіті Харківської губернії як «Ведомость о церквах и зданиях Святогорской Успенской общежительной пустыни и принадлежащего ей скита за 1870 год» значиться рік 1859-й [2, арк. 2].

Освячення цього храму як вказано в «Отчете о состоянии церквей, приходов и церковно-приходских школ, округов Харьковской губернии. Т. III. Отчет о состоянии монастырей первого округа Харьковской епархии за 1906 год» відбулося «в 1868 году 4 сентября – Главный престол во имя Успения Пресвятой Богородицы освящен Высокопреосвященнейшим Макарием Архиепископом Харьковским и Ахтырским, а в 1869 году 8 августа приделъ» [8, арк. 3].

Новий Успенський собор було возведено у 1859-1868 рр. За проектом петербурзького академіка архітектури О.М.Горностаєва. Квадратний у

плані, із трьома апсидами, храм увінчан шатровим п'ятиглав'єм. Собор виконано у формах русько-візантійського стилю.

В.І.Немирович-Данченко відмічав: «Несмотря на всю свою массивность, он кажется чрезвычайно легким. Меня поразила в этом соборе соразмерность и красота линий, соответствие частей» [10, с. 38]. Три яруси декоративних стрільчатих арок візуально демонструють легкість грандіозної маси Собору, увінчатого достеменними золоченими маковками. В такому ж візуальному стилі витриманий й інтер'єр собору, прикрашений росписами, різним золоченим п'ятиярусним іконостасом (не зберігся), виконаний в московській майстерні художника Степанова: «Предалтарный иконостас сей сооружен новый, византийской резьбы вызолоченной. Иконы – Греческой живописи. Весь Иконостас сей сооружен усердием и иждивением генеральши Войска Донского Марфы Аркадьевны Иловичской» [5, арк. 2].

Теплу Покровську Надвратню церкву із дзвіницею було споруджено у 1851 р. за проектом Харківського губернського архітектора Андрія Тона. Храм також вирішено у псевдовізантійському стилі. Над основни трохнефним прямокутним об'ємом із однією апсидою виростає двоярусна дзвіниця (перший ярус – прямокутний, другий – циліндричний) із купольним завершенням. Дзвіницю прикрашав годинник, що не зберігся, виконаний монахом О.Антоніном: «Часы на Святогорской колокольне, в виде предисловия, проиграли тихую, мелодичную музыку и вслед за этим пробили двенадцать», – писав А.П.Чехов [14, с. 287].

У 1855 р. побудована церква імя святого праведного Филарета». Вона кам'яна, двоповерхова. В нижньому поверсі – ризниця, кілька братських келій та архів. В верхньому – сама церква – «Двухпрестольная, главный престол – во имя Покрова Пресвятой Богородицы. Предалтарный иконостас столярной работы и академической живописи, писаны на холсте, местные иконы в серебряных ризах» [7, арк. 2].

Треба зауважити, що в будівництві церкви участь приймали не тільки священники, а й світські особи, міряни. «С разрешения Синода церковь построена на монастырское иждивение при пособии Г.Г.Потемкина, тпанием первого настоятеля обители архимандрита Арсения, при усердном содействии ему и строгом наблюдении в устройстве церкви иеромонаха Германа, ныне архимандрита. В нынешнем 1870 году означенный иконостас обновлен, перекрашен и резьба вся вновь вызолочена монастырским коштом» [4, арк. 5].

Мабуть з цього починається нове життя церкви, стеля якої прикрашається парапетами із «шести вызолоченных главок, на одних из них поставлены железные вызолоченные кресты, а на других вензеля: МАРИЯ. Над алтарем утверждена железная вызолоченная глава с крестом. Под церковь устроены монастырские святые врата» [4, арк. 5].

Вінчала монастирський ансамбль дерев'яна Преображенська церква на крейдяній скелі на вершині гори Фавор. (до наших днів не збереглася).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Історія України-Русі. В 10 т. – Т. VIII. – Ч. 2. – К.: Либідь, 1991. – 467 с.
2. ДАХО. – Ф. 40, оп. 102, спр. 596. – Арк. 2.
3. ДАХО. – Ф. 40, оп. 102, спр. 596. – Арк. 3.
4. ДАХО. – Ф. 40, оп. 102, спр. 596. – Арк. 5.
5. ДАХО. – Ф. 40, оп. 107, спр. 296. – Арк. 2.
6. ДАХО. – Ф. 40, оп. 107, спр. 296. – Арк. 2 зв.
7. ДАХО. – Ф. 40, оп. 110, спр. 948. – Арк. 2.
8. ДАХО. – Ф. 40, оп. 110, спр. 948. – Арк. 3.
9. Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – Харьковской губернии Изюмский уезд. – №1017: Святогорская Успенская заштатная общежительная пустынь. – 1012 с.
10. Немирович-Данченко В.И. Святые горы (очерки и впечатления). – С.-Петербург, 1880. – 100 с.
11. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1.: Монастыри. – Гл. А.: Монастыри существующие. – М.-Харьков, 1852-1858. – 236 с.
12. Фомин П. Церковные древности Харьковского края. – Х., 1916. – Гл. 3.: Святогорье Изюмского уезда. – 181 с.
13. ЦДАДА, Ф. 210, Білгородський стил, спр. 886, арк. 35.
14. Чехов А.П. Перекати-поле (путевой набросок) // Новое время. – 1887. – 14 июля. – С. 204-217.

*Парамонов А. Ф.
(м. Харків)*

КАМ'ЯНСЬКИЙ МАЄТОК САМБОРСЬКИХ НА ХАРКІВЩИНІ

В Ізюмському районі Харківської області є звичайне село Кам'янка. Попадаючи в нього, здається, що воно схоже на десятки інших, розташованих у подібних затишних річкових долинах. Водночас кожне з таких сіл має свою історію. Даний матеріал висвітлює її частину, пов'язану з родиною Самборських. Джерельну основу статті склали документи, що зберігаються в державному архіві Харківської області.

Свого часу землі, на яких розташовується сучасна Кам'янка, перейшли до казни від колишнього полковника Ізюмського Слобідсько-Українського полку – Федора Краснокутського. Протягом понад двадцяти років скупляв він навколишні землі у козаків Ізюмського полку, військових мешканців. У 1741 р., наприклад, на кримському боці Сіверського Дінця, в гирлі річки Сухої Кам'янки у Євстафія Лисенка він придбав дві пасіки, ве-

ликий сад з яблуневими деревами й ліс, а у Тимофія Мирного – сад, ліс і леваду по річках Сухій та Мокрій Кам'янкам. В II половині XVIII ст. Краснокутський у слободі влаштував дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці, греблю й винокурний завод [1]. Ось тільки спадкоємців цим володінням він по смерті не залишив. Після відходу до казни частиною землі користувався писар Ізюмського полку, пізніше – губернський протоколіст – Федір Тимошенків. Колезький асесор Микола Романович Шидловський подавав прохання про розміщення в дачах слободи Кам'янки вітряків, шинкових будинків та винокурних заводів. Проте наприкінці XVIII ст. Шидловські вже не користувались авторитетом бездоганних служителів трону і йому було відмовлено [2]. Захаржевич-Капустянські спробували поставити на ріці Сіверський Дінець, напроти Кам'янки греблю, без згоди на те мешканців слободи. Оскільки вона викликала затошнення дачі Кам'янської слободи, тутешні жителі добилися її розборки [3]. Крім уже названих поміщиків, були, й інші з менш відомими прізвищами, які бажали прибрати до рук хоча б шматочок тутешньої землі.

Андрій Афанасійович Самборський (1732-1815 рр.) – уродженець села Сироватка Харківської губернії – виходець з українських козацьких старшин. Він закінчив Харківський колегіум. Освіта, одержана в колегіумі, разом з прагненням знань зробили його одним з найосвіченіших людей свого часу. Його кар'єра пов'язана з дипломатичними дорученнями в Європі, часто витонченого характеру. На відміну від більшості російських послів за кордоном вивчав побут, культуру, ремесла, землеробство, придивлявся до стосунків між різними шарами населення Європейських держав. Своїх доньок він виховував в Англії. За багато особистісних якостей Самборський став духівником Павла I й вихователем його дітей [4].

Павло I, зійшовши на престол, пожалував у 1797 р. Самборському велике земельне володіння в Ізюмському повіті – Кам'янку. Деякі дослідники вважають, що саме Павло I перейменував її на честь святого Андрія Стратилата на Стратилатівку, знайшовши в Самборському схожість зі святим. Проте в документах Кам'янка – Стратилатівка зустрічається ще в 1780-ті рр. Понад 8 тис. дес. землі, де гармонійно поєднані рілля, сінокоси, ліси, лимани, озера, річки – це був справжній царський подарунок. Крім цього, близько тисячі селян. Проте не всі чоловічі душі слободи Кам'янка переведені були в підданство Самборському. З 583 казенних обивателів 83 залишились за казною й були переселені на чолі з отаманом Кононом Осадчим на річку Суха Кам'янка, де й було заселене нове село. Правда, вже в 1802 р. і це село, а з ним і понад 700 дес. рілля та 130 дес. лісу були йому пожалувані вже імператором Олександром I [5]. Фактично Самборський став найбільшим землевласником в Ізюмському повіті. Але сам по собі маєток був занедбаним.

Ненадовго приїхав новий власник до Стратилатівки – прийняв маєток, провів ревізію, порозмовляв з селянами (всі вони були малоросіянами),

справивши на них велике враження, призначив управляючого – прикажчика Тимофія Навротського, пояснивши йому, які принципи він хотів би закласти в економіці свого маєтку. До Самборського тут займалися землеробством, частково скотарством, зрідка ловили рибу для власного вжитку та стояв невеликий вітряк на річці Кам'янка (Гречанка – так її називали в часи, коли в верхів'ях стояв хутір запорізького козака Гречки) [6]. Скоро Самборський виїхав до Санкт-Петербургу, а потім знову за кордон. Повернувся він у 1805 р. з Угорщини. Невідомо, що спричинило таке рішення, але по приїзді він попросив Олександра І про відставку, вирішив присвятити себе богоугодним справам [7].

Повернувшись до Стратилатівки він застав свій маєток іще більше розстроєним. Селяни скаржились на управляючого. Навротський, у відсутність господаря, скористався іменем останнього й подавав прохання за проханням про клопотання для себе звання колезького регістратора й місце в Ізюмському нижньому суді. Скоро отримав це місце, за гроші Самборського в Ізюмі звів будинок. 27 січня 1805 р. Самборський зняв його з посади управляючого, вимагав звіту. З цього приводу навіть звернувся до свого близького знайомого – Слобідсько-Українського губернатора Івана Івановича Бахтіна з проханням посприяти в покаранні колишнього управляючого. Самборський був особисто знайомий з Бахтіним і неодноразово приїжджав до нього погостювати. Цікаві його вимоги до Навротського, мол, вибачу я збитки тільки в тому випадку, щоб: «...он Навротский предстал пред собранием крестьян его, просил бы прощение за учинённые им обиды, благодарил бы за их человеколюбие и снисходительство и самолично услышал бы глас христианского прощения и примирения. Да обязался бы подпиской никогда более ни в чём их не обижать. Да дом свой в Изюме передать ему, Самборскому, под бесплатную лечебницу для венерических больных» [8]. Навротський на ці вимоги пристав.

Потім Самборський взявся за господарство. Побудував кілька водяних вітряків, цегельний та три винокурних заводи (один у Кам'янці і два в лісовій дачі Чернетчина), два шинкових будинки, полотняну фабрику. Була виписана породиста закордонна худоба: іспанської породи вівці, голландських та англійських порід корови. Разом з господарством широко «крокувала» й добродійність. Побудовані були: лікарня для важкохворих на 8 осіб, будинок для вдів і сиріт, будинок для училища малолітніх поселенців, лазарет для солдат з проходящих команд. Все утримання цих закладів цілком лежало на Самборському, причому, кількість утриманців він не обмежував. Виписав з Петербурга відомого доктора медицини Карла Івановича Фрідберга, котрий протягом 1808 р. вилікував 208 осіб від важких і заразних хвороб, що зафіксував журнал цього лікаря. Тоді в Ізюмському повіті був лише один штаб-лікар, від нього залежали практично всі хворі в повіті, а тут появився серйозний конкурент. До лікарняного відділення Слобідсько-Українського правління посипалися скарги про шарлатана, привезеного

Самборським. Виявилось, що Карл Іванович Фрідберг був відомий у Петербурзі не менше самого Самборського і його лікарська діяльність у Кам'янці була високо оцінена лікарняною управою. Сам же Самборський неусишно намагався «...привести к благонавию и трудолюбию всякого возраста и пола, находящихся в разврате поселян!!!». Між богоугодними справами Самборський не забував і про розширення своїх володінь, ще в 1806 р. він придбав село Биківка і перейменував його на хутір Чепельський. Правда, потім йому довелося кілька років судитися з відставним прапорщиком Денисенковим (вони помінялись невеликими земельними наділами для зручності землекористування). Впертий Денисенков не скоро зрозумів, з ким насправді йому довелося мати тяжбу, а потім було пізно. За збитки він виплатив Самборському 300 рублів сріблом [9].

В економії були влаштовані шовкові заклади (єдині в губернії) і найбільший в губернії завод іспанських мериносових овець. Фактично вийшло, що завод цей став плем'яним і мав великий вплив на розвиток тонкорунного вівчарства в Харківській губернії. Особливо багато купували тонкорунних овець в Ізюмському повіті. В 1810 р. мериносові вівці були тільки в маєтках Шидловських (не більше 1000 голів), а вже в 1845 р. у 124 поміщиків Ізюмського повіту нараховувалось 274286 голів мериносів. Збирали з них щорічно 3375 тони вовни. Самборський з Англії привіз багато нових сільськогосподарських знарядь і перш за все новітні моделі плугів і жаток. Не випадково урожайність на полях Самборських була вищою, ніж в інших поміщиків. Відомо, що на початку XIX ст. існувала одна велика проблема – вчасне збирання врожаю. Нові жатки дозволяли збирати врожай швидше, а металічні плуги дозволяли використовувати коней, а не волів, що дозволяло інтенсивніше обробляти ґрунт. В числі новинок були й металічні борони. Недарма їздив за кордон Андрій Самборський [10].

В 1810 р. Ізюмський ісправник доносив губернатору Бахтіну про «человеколюбивые» заклади, які він побачив у Стратилатівці. Сам імператор схвалив діяння свого вчителя. Те, що зробив Самборський у 1810 р. – не робив ніхто! При лікарні існували препарати для прививання віспи (широке розповсюдження в Росії віспопрививання одержало в 1817 р.). Діти селян навчались читанню, письму, арифметиці, співам.

По смерті Самборського маєток належав його донькам: Ганні й Софії. Софія Андріївна вийшла заміж за чиновника колеги іноземних справ, статського радника й кавалера Василя Федоровича Малиновського. Частина Стратилатівки відійшла за нею в якості приданого. В.Ф.Малиновський фактично не керував своєю частиною маєтку в Стратилатівці, цим займалась Ганна Андріївна Самборська. Заміж вона не вийшла і всю любов віддала племінникам Малиновським. Вона займалась вихованням усіх дітей Малиновських, не довіряючи гувернанткам. В 1812р. померла Софія Андріївна, а в 1814 р. – і Василь Малиновський. Старший їхній син Іван (1796-

1873 рр.) ще навчався в Царськосільському ліцеї, останні залишилися на утриманні Самборської [11].

Допомагали керувати маєтком управляючі. Протягом 8 років, до смерті в 1826 р., цю посаду обіймав шляхтич Петро Лучицький. Маєтності Самборських він оберігав, наче власні. Часто в Губернському правлінні з'являлися його скарги на сусідів-поміщиків. Він постійно облаштовував маєток, винайшов системи для водопою худоби, зручні для набору води колодязі, намагався протистояти захворюванням худоби. В 1826 р. він підготував записку з цього питання для губернатора. Губернатор переадресував її до лікарняного відділення, де відповіли, що всі ці засоби їм відомі. Проте в Кам'янці захворювання худоби не було відзначено жодного разу до 1848 р. Йому на зміну прийшов польський міщанин Давид Василевський [12].

До 1825 р. в маєтку був зведений кам'яний будинок, будувалася кам'яна церква, кам'яні служби, ще один – четвертий винокурний завод. Все це задумувалося ще Андрієм Афанасійовичем Самборським і дочка втілювала все це в життя. Цегляний завод виробляв до 200 тисяч цегли на рік. Випалювалося вапно. Ще самим Самборським були замовлені особливі фарби для господського будинку й церкви. Проект замовляв сам Самборський, який реалізували вже дочка й онуки. В маєтку приносили величезні по тих часах прибутки винокурні заводи з англійськими котлами (5000 рублів на рік від винокуріння й здачі в оренду трьох заводів лісової Чернетчиної дачі), полотняна фабрика (500 рублів на рік), завод мериносових овець (1000 рублів від продажу ягнят і 1000 рублів від продажу вовни), рогатої худоби (500 рублів). Крім цього, селяни за допомогою ще Самборського вивчили й широко розповсюдили в Стратилатівці бондарство, виготовлення колес. До 20 кузень працювало в селі. В двох десятках озер, ставків і лиманів, ловили велику кількість риби на продаж (в 7 верстах розташовувався Ізюм з двома базарами на тиждень). Та плюс до всього два шинки – один в Стратилатівці, а другий – в 12 верстах від неї [13].

Ганна Андріївна вела постійне листування. Коло її знайомих достатньо обширний. Завдяки своєму твердому характеру підняла на ноги дітей Малиновських, втримала на належному рівні родовий маєток.

Що ж до доброчинності, спадщина Самборського не надовго пережила його самого. Першою була зачинена лікарня в Ізюмі, в 1817 р. Ганна Андріївна Самборська, побачивши, що вона пуста, перестала виділяти на її утримання гроші. В 1819 р. вона стояла вже без вікон, дверей, завалена різним сміттям і Самборська перевезла будівлю в розібраному вигляді до своєї лісової дачі. Скоро вона зачинила і притулок для бідних людей похилого віку і малолітніх сиріт. Єдиним закладом, започаткованим Самборським, залишалася школа для малолітніх поселян [14].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Харківської області. – Ф.25, оп.38, спр.371; Ф.24, оп.3, спр.7.
2. Там само. – Ф.3, оп.11, спр.269.
3. Там само. – Оп.14, спр.160.
4. Там само. – Ф.14, оп.11, спр.3.
5. Там само. – Ф.24, оп.3, спр.5; Ф.3, оп.15, спр.343.
6. Там само. – Оп.67, спр.49.
7. Там само. – Ф.24, оп.3, спр.5; спр.7.
8. Там само. – Ф.3, оп.164, спр.68.
9. Там само. – Ф.4, оп.1, спр.395.
10. Там само. – Ф.3, оп.142, спр.3.
11. Там само. – Ф.14, оп.11, спр.3; спр.7; Ф.24, оп.3, спр.5.
12. Там само. – Ф.4, оп.8, спр.886.
13. Там само. – Оп.1, спр.395.
14. Там само. – Ф.3, оп.91, спр.48.

*Хасцький О.П.
(м. Миколаїв)*

СВЯТО-НІКОЛЬСЬКИЙ СОБОР – ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ МИКОЛАЄВА

Історія храмового будівництва в Україні останнім часом привертає все більше уваги дослідників. Значний внесок у вивчення цих питань зробили краєзнавці Миколаївщини. Вже багато років історію спорудження місцевих церков досліджує краєзнавець Д.І.Заковоротній. Результатом цієї роботи стала серія статей, надрукованих ним в газеті «Вечерний Николаев» під рубрикою «Храми Миколаєва». Різні аспекти цієї теми порушували у своїх краєзнавчих розвідках Ю.С.Крючков, Н.О.Кухар-Онишко, О.П.Тригуб, В.П.Шкварець та інші. Однак ця тема потребує подальшого вивчення на основі розшуку документальних джерел, систематизації та узагальнення накопиченого матеріалу. У даному повідомленні робиться спроба висвітлити історію будівництва одного з найстаріших храмів Миколаєва, освяченого на честь покровителя міста Святого Миколая Чудотворця, Свято-Нікольського собору. Історія його спорудження відзеркалює особливості раннього етапу забудови міста, труднощі та перешкоди, які доводилося долати першим будівельникам.

Особливе шанування в нашому краї Святого Миколая Чудотворця є проявом загальнохристиянської традиції, яка посилювалася місцевими чинниками. Місто корабелів Миколаїв був названий на честь великого

християнського подвижника, покровителя моряків та суднобудівельників, на згадку про взяття російськими військами турецької фортеці Очаків в день Миколая Зимового (6 грудня 1788 року за старим стилем). Ім'я Святого Миколая отримав і перший вітрильник, побудований на миколаївській верфі. Збереглися документальні свідчення про наміри Г.О.Потьомкіна заснувати на честь Святого Миколая православну обитель. 26 червня 1789 року він надіслав Катерині II донесення з проханням встановити в районі Вітовки, поблизу гирла Інгулу, чоловічий Спасо-Миколаївський монастир. Дозвіл надійшов негайно. Настоятелем ще не побудованої обители був призначений архімандрит Моїсей. Однак у зв'язку зі смертю князя рішення про заснування монастиря залишилося не реалізованим [1].

З часом в Миколаєві та на його околицях на честь Святого Миколая було побудовано кілька парафіяльних та домових храмів. Спорудження найстарішого з них, відомого серед городян також як Грецька церква, пов'язано з грецькими переселеннями, які в той час відігравали значну роль в господарському та культурному розвитку Північного Причорномор'я. Хвилі грецької еміграції в цей регіон сприяла успішна військова боротьба Росії з Туреччиною. Греки, як і інші народи Балканського півострова, бачили у єдиновірній Росії свою покровительницю. Кючук-Кайнарджийський мирний договір (1774 р.) надавав Росії право захищати інтереси християнських балканських народів. Зокрема, жителям Архіпелагу дозволялося протягом року емігрувати до Росії. Грецьким емігрантам надавалися всілякі пільги, виділялися земельні наділи та видавалася грошова допомога. Наприкінці XVIII століття греки з'явилися і в Херсонській губернії, а в середині XIX ст. їх кількість в цій губернії досягла 3500 чоловік [2].

Відомості про зростання ролі греків у Миколаєві наприкінці XVIII ст. знаходимо в описах мандрівників та урядових чиновників. Ось що пише про це член Російської академії, письменник П.І.Сумароков, який відвідав місто у 1799 р.: «В Николаеве две церкви: собор с весьма хорошою внутренностью, богатой утварью, и деревянная Греческая; при том двое рядов, из коих в одних российские, а в других – греческие купцы промышляют своими товарами» [3]. Про постійне чи тимчасове проживання в Миколаєві багатьох уродженців сонячної Еллади свідчать місцеві топоніми «Грецькі ряди», «Грецький базар», «Грецька вулиця». «Грецькими рядами» називали комплекс торговельних будов, що займали квартал між вулицями Московською, Чернігівською, Адміральською та Нікольською. Вони були засновані грецькими купцями в перші роки існування Миколаєва, перебудовані в кінці XIX ст. Городяни називали їх також «Грецьким базаром». Топонім «Грецька вулиця» існував лише в проекті найменувань вулиць, підготовленому у 1822 р. поліцмейстером П.І.Федоровим. Слід зазначити, що цей проект не був затверджений адміралом О.С.Грейгом. Пізніше вулицю назвали Нікольською (по імені Свято-Нікольської (Грецької) церкви) [4]. З великою вдячністю згадують миколаївці імена Аркасів, Манганарі, Кумані,

Баласогло, Рафтопуло та багатьох інших представників грецького народу, які зробили багато корисного для розвитку міста та розбудови Чорноморського флоту. У 1790-94 рр у місті працював грецький архітектор Манойло Портарій (Портарь). Разом з ним до Миколаєва з Ясс були запрошені будівельники Яні Калфа, Федір Кіюше та Федір Мійрос [5].

Одним з напрямків діяльності грецьких громад на півдні України було церковне будівництво. У Миколаєві релігійні потреби греків спочатку задовольняла тимчасова дерев'яна церква. Її закладини відбулися, очевидно, з ініціативи М.Л.Фалєєва. В грудні 1789 року він повідомив архієпископа Катеринославського та Херсонсько-Таврійського про свій намір спорудити в Миколаєві храм в ім'я Святого Миколая Чудотворця [6]. Однак будівництво було завершено вже після його смерті. В червні 1794 року грецька громада Миколаєва звернулася до Херсонської консисторії з проханням про освячення новозбудованої церкви в ім'я Святого Миколая і здобула дозвіл. Архівні розвідки останніх років дають підстави твердити, що дерев'яна Грецька церква існувала більше 20 років. На плані міста, датованому приблизно 1794 роком, ця церква знаходиться в середині кварталу, обмеженому сучасними вулицями Пупкінською, Шевченко, Наваринською та Потьомкінською. Лише після завершення у 1816 році будівництва нової кам'яної церкви (на розі сучасних вулиць Фалєєвської та Нікольської), коли консисторія видала дозвіл на перенесення різниці та іншого церковного начиння із старої церкви в нову, дерев'яна церква припинила своє існування [7]. Описання чи зображення дерев'яної Грецької церкви знайти, на жаль, поки що не вдалося. Не відомі також імена архітектора та будівельників.

Початок будівництва нової кам'яної Грецької церкви довгий час гальмувався нестачею коштів. Лише у 1806 році, коли була зібрана певна сума пожертвувань, Херсонська консисторія дозволила розпочати роботи. Але справа рухалася дуже повільно. В цей період кількісний склад та матеріальні можливості грецької громади в Миколаєві значно зменшилися у зв'язку з від'їздом багатьох греків, перш за все торговців, до Одеси. Про значні труднощі в добудові Грецької церкви свідчать документи 1808-1815 рр., що зберігаються у фондах Державного архіву Миколаївської області. У листі 1808 року повідомляється про дозвіл архієпископа Катеринославського, Херсонського та Таврійського Платона священику Костянтину Марабуту та парафіянам знов будованої Грецької Миколаївської церкви збирати кошти на добудову храму серед населення епархії. Була заведена спеціальна книга для жертвувачів, «чтобы подаваемое записывается было в оную верно без малейшей утайки». Записи робилися грецькою та російською мовами. Суми грошових внесків становили від 25 коп. до 1 тисячі карбованців. Серед жетвувачів знаходимо імена віце-адмірала М.Л.Язикова та інших відомих в той час в місті осіб, а також сотень рядових городян. Жертвувачі іноді робили приписки про внески в пам'ять про померлих родичів або повідомляли про свої заняття та соціальний стан.

Крім грошових внесків жертвували будівельні матеріали, церковне начиння. Від колезького радника Матвія Афоніна надійшло сто чвертів вапна. Храму була подарована ікона Святого Миколая та Божої Матері Одігітрії Смоленської в срібному окладі, що належала відставному аудитору Максиму Гончарову. Після 1811 року надходження пожертвувань значно зменшилися. Це можна пояснити труднощами та наслідками, пов'язаними з війною 1812 року. Останній запис датований 1815 роком [8].

Вагомий внесок в побудову Грецької Свято-Нікольської церкви зробив уродженець о. Тінос грек архімандрит Захарія Петропуло. Його могила знаходиться на старому міському кладовищі ліворуч від брами церкви Всіх Святих. Пам'ятник на могилі становить собою горизонтально розташовану плиту з білого мармуру з написом: «В городе Николаеве 1808 года декабря 25 го преставившегося на вечный покой здесь предано тело в недра земли архимандрита Захария Петропулы, родившегося на острове Тино в 1743 году» [9]. В углові плити був закріплений чавунний литий хрест з рельєфним зображенням двох ангелів (нещодавно вкрадений). Очевидно, архімандрит Захарія був одною з найбільш поважаних в місті духовних осіб. Про це свідчить особливо шанобливе ставлення до місця його поховання, яке на відміну від інших забутих могил цього періоду зберігається та упорядковується мешканцями міста протягом майже двох століть. За даними архівних документів архімандрит Захарія заповідав на будівництво Грецької церкви всі свої кошти – більше 1000 карбованців [10].

Таким чином, побудова церкви на честь покровителя міста Святого Миколая Чудотворця стала загальною справою мешканців Миколаєва – представників різних народів та верств населення – торговців, міщан, чиновників різних рангів, військових, духовенства.

Свято-Нікольська (Грецька) церква – одна з найбільш цінних архітектурних пам'яток Миколаєва, окраса старого міста. Храм вирішений в єдиному об'ємі з двоярусною дзвіницею зі шпилем. Будівля завершується банею напівсферичної форми, що спирається на масивний барабан з арками – вікнами. З південної та північної сторін виступають два ризаліти, увінчані фронтонами. Лаконічні форми церкви збагачуються чергуванням на фасадах вікон та ніш, обрамленням кутів рустованими пілястрами [11]. За особливостями планування та композиційної побудови Грецька церква близька до церкви Григорія Великої Вірменії (Адміралтейського собору), що був зруйнований у довоєнний час.

З часу освячення у 1817 році храм ніколи не зачинявся надовго, був діючим. Навіть в роки найжорстокіших гонінь на церкву у 20 ст., часи воєнного лихоліття в ньому правила служба Божа. Після утворення Миколаївсько-Вознесенської єпархії Української Православної Церкви, коли Миколаїв став єпархіальним центром, Свято-Нікольській церкві був наданий статус собору. Храм був капітально відреставрований, на дзвіниці знов з'явилися дзвони. У південній частині собору був споруджений боко-

вий вівтар на честь Покрови Пресвятої Богородиці, храм став двохпрестольним. На куполі та дзвінниці встановлено визолочені хрести. Біля північних врат із зовнішньої сторони побудовано каплицю для освячення води. Собор внесений до реєстру архітектурних пам'яток державного значення. Про це свідчить охоронна дошка, що знаходиться ліворуч від головного входу до храму [12].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крючков Ю.С. Начало Николаева и судостроение в городе // Именованъ город Николаев. Историко-краеведческий выпуск. – Николаев, 1989. – С.13.
2. Гриневич О.В. Греки на Миколаївщині. Кінець XVIII – початок XIX ст. // 3 Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2000. – С.380.
3. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 г. Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием тех мест. – М., 1800 (Цит. за: Николаеву 200 лет. 1789-1989. Сборник документов и материалов. – К., 1989. – С.31).
4. Крючков Ю.С. Старый Николаев и окрестности: Топонимический словарь – справочник. – Николаев, 1991. – С.29,56-57).
5. Письмо Н.С.Мордвинова полковнику И.Л.Салунскому. 15 августа 1790 г. // «Именованъ город Николаев». – С.215.
6. Доношение М.Л.Фалеева Екатеринославскому и Херсонско-Таврическому архиепископу. 19 декабря 1789 г.// «Именованъ город Николаев». – С.212.
7. Тригуб О.П. История церквей Николаева (малоизвестные страницы конца XVIII – начала XIX вв.) // 3 Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2000. – С.162.
8. Державний архів Миколаївської області. – Ф.168, оп.1, спр.479. – Арк.2-21.
9. Хаєцький О.П. Найдавніші поховання Миколаївського некрополя // Тези доповідей та повідомлень Першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. – Миколаїв, 1995. – С.104.
10. Державний архів Миколаївської області. – Ф.168, оп.1, спр.479. – Арк.11.
11. Алешин В.Э., Кухар-Онышко Н.А., Яровой В.А. Николаев. Архитектурно-исторический очерк. – К., 1988. – С.62.
12. Хаєцький А.П. В честь Святого Николая // Вечерний Николаев. – 1999. – 22 мая.

*М.І.Виклюк, Л.О.Бляхарська, І.І.Чорней, В.В.Буджак, І.В.Скільський
(м. Чернівці)*

ПАРКИ – ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА БУКОВИНСЬКОГО ПЕРЕДКАРПАТТЯ: СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Садово-паркове мистецтво України має багатовікову історію – від придомних садів і городів Київської Русі, монастирських садів і виноградників XI ст., до громадських міських парків і присадибних парків XVIII–XX ст. [1]. Саме до останнього типу належить більшість парків – пам'яток садово-паркового мистецтва Чернівецької області. У складі природно-заповідного фонду Чернівецької області налічується 41 такий парк [2]. Майже половина їх (20) розташована на території Буковинського Передкарпаття.

Передгірська частина займає близько третину території Буковини [3]. Вона утворює її другий, центральний ландшафтно-гіпсометричний ярус з чітко окресленими межами: на півночі – р. Прут, на заході – р. Черемош, на півдні – орографічним уступом Буковинських Карпат, на південному сході – державним кордоном з Румунією. Середні висоти становлять 250 м, максимальні – понад 500 м (г. Цецена – 537 м). Клімат тут помірно теплий, вологий. Сума активних температур не перевищує 2400–2600°, річна сума опадів – 700–800 мм. Тут сформувався своєрідний тип лучно-лісових ландшафтів – лучно-широколистянолісових і лучно-хвойношироколистянолісових з дерново-підзолистими поверхнево оглеєними ґрунтами. Але в північно-східній частині з більш сухим і континентальним кліматом поширені ділянки і лісостепових ландшафтів.

Початок паркобудівництва на Буковині пов'язаний із входженням цього краю до складу Австро-Угорської імперії у 1775 р. Місцева й нова австрійська шляхта почала будувати маєтки на європейський лад, оздоблюючи їх парками за участю екзотичних деревних порід. Саджанці завозилися з австрійських, голландських, французьких та інших розсадників. Таким чином, у складі місцевих насаджень з'явилися інтродуковані з Північної Америки, Південної Європи і Східної Азії екзоти: туя західна, гірकोкаштан звичайний, сосна Веймутова, тюльпанне дерево, дуб бореальний, ялина колоча та низка інших видів.

Другу половину XIX ст. можна назвати періодом розквіту паркового будівництва в Буковинському Передкарпатті. Це пов'язано з революційними подіями 1848–1849 років у Австрії. Феодали опинилися в опозиції до молодого буржуазії. Частина землевласників намагалася виступити проти монарха, але їх було заслано у родові фільварки. І паркоманія стала модним захопленням багатьох з них, одним із способів витрачання часу. Саме в цей період і з'являється більша частина парків передгірської зони. Ма-

буть це було також одним із поштовхів для створення в 1877 р. ботанічного саду в м. Чернівці.

Асортимент порід, які висаджувалися в парках, збагатився десятками нових видів інтродукованих рослин. У цей період вперше з'явилися на території Буковинського Передкарпаття американські види катальп, бундук дводомний, горіхи сірий і чорний, кілька видів магнолій, клени ясенелистий і сріблястий, тсуґа канадська, ялина сербська, форзиція поникла, софора японська тощо.

У плануванні парків присутні різні стилі, зокрема суміш традиційних регулярного й ландшафтного. Від регулярного стилю в них прямі алеї з колонадами лип або кленів, стрижені бордюри й інші форми паркової архітектури. Натомість деталі ландшафтного стилю можна знайти у плануванні великих паркових пейзажів, де використовувались елементи природного рельєфу: горби, струмочки, значні масиви насаджень, що асиметрично чергуються з відкритими місцями. Необхідно зазначити, що особливості рельєфу та багатий видовий склад природних насаджень Передкарпаття надавали архітекторам парків неабиякі можливості. Місцеві породи дерев і кущів використовувалися також для формування захисної зони довкола парків і як фон для експозиції екзотів.

Більшість парків невеликі за площею – від 1 до 5 га. Найбільші з них Буденецький і Старожадівський – по 10 га та Красноільський – 12 га.

З приходом Радянської влади на Буковину і втратою власників почався період поступового занепаду більшості парків. Першими випадали види, які потребують постійного ретельного догляду. Почався масовий розвиток самосіву аборигенних деревних порід, який спотворював і нівелював архітектурне планування парків, експансія рудеральних видів рослин. Разом з тим чимало екзотів виявилися досить стійкими й успішно акліматизувалися, про що свідчать результати інтродукційної інвентаризації парків Буковинського Передкарпаття, проведені нами наприкінці ХХ ст.

Для паркових насаджень характерні своєрідні фауністичні комплекси. Процеси їх формування становлять значний інтерес. У парках Буковинського Передкарпаття з тварин вивчалися лише птахи. З'ясовано особливості видового складу та населення (кількість особин на одиницю площі) протягом осінньо-міграційного періоду. Обліки птахів проведені у трьох парках у жовтні 2000 р. Сумарна протяжність маршрутів становить 5,3 км. Основні результати наводимо нижче.

Клинівський парк. Пройдено 1,5 км. Виявлено 9 видів птахів. Домінують синиця велика та повзик. Звичайними є синиця чорна, гаїчка болотяна та сойка, нечисельними – підкоришник звичайний, дятел звичайний, яструб великий і крук. Окрім того, тут нами описано колонію (55 гнізд на чотирьох породах дерев) грака – птахи виводили потомство протягом весняно-літнього періоду поточного року. До речі, в 1988 р. зазначене поселення налічувало 45 гнізд.

Сторожинецький парк. З обліками пройдено 1,5 км і виявлено приблизно стільки ж представників орнітофауни – 8. Так само явно переважають синиця велика та повзик. До звичайних належить сойка, до малочисельних – горобець польовий, дятел звичайний, синиця чорна, дятел сирійський і крук.

Карапчівський парк. Пройдено 2,3 км, виявлено 16 видів птахів, що підтверджує загальновідоме правило: зі збільшенням протяжності маршруту обліку, зростає число «нарахованих» авіфауністичних елементів і стають більш точнішими отримані в результаті перерахунку дані стосовно щільності населення. Домінує синиця велика, звичайними є 8 представників (синиця чорна, повзик, пшак звичайний, горобець польовий, дятел звичайний, золотомушка жовточуба, костогриз і чикотень), нечисельними – 7 (сойка, дрізд чорний, синиця блакитна, голуб сизий, гаїчка болотяна, яструб великий і крук).

Отже, основне орнітофауністичне ядро в обстежених парках складають 6 представників. Це характерні види для паркових насаджень Передкарпаття в осінньо-міграційний період. Надалі необхідно продовжити вивчення фауни птахів (особливо у гніздовий і зимовий періоди), а також встановити наявність представників інших груп тварин.

Загалом результати обстежень парків передгірської частини Буковини засвідчили, що більшість з них зараз перебуває у занедбаному стані: відсутня суцільна огорожа, немає аншлагів з інформацією про ці заповідні об'єкти, територія засмічена, тут проводиться випас худоби. Водночас у цих паркових насадженнях збереглося багато цінних інтродуцентів, що мають велике наукове та естетичне значення. Доцільно включити їх у туристичні маршрути з метою демонстрації екзотів, старих дерев і самого архітектурного стилю, в якому вони побудовані. Але для цього необхідно поліпшити їхній стан, встановити або поновити огорожу як довкола парків, так і навкруги найцінніших дерев, виготовити путівники, аншлагів, етикетки на екзоти, по можливості звільнити пейзажні композиції від хаотичних насаджень і самосіву.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Родичкин И. Д. Садово-парковое искусство Украины – проблемы и перспективы // Старовинні парки і проблеми їх збереження: Тези доп. 2-го міжнар. симп., присв. 200-річчю дендропарку «Софіївка». – Умань, 1996. – С.28.
2. Зелений світ Буковини. Інформація по Чернівецькій області за 1998 рік до Національної доповіді «Про стан навколишнього природного середовища в Україні» // Зелена Буковина. – 1999. – № 1–2. – С.7-68.
3. Воропай Л. І., Куниця М. М. Природні довкілля (ландшафти) краю // Географія Чернівецької області. – Чернівці, 1993. – С.62-78.

Гаврилюк С.
(м. Луцьк)

ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ОХОРОНА СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЛУЦЬКА (XIX – поч. XX ст.)

Питання зародження історичного пам'яткознавства Волині, як і інших українських земель, що протягом кінця XVIII – початку XX століть перебували під владою Російської імперії, практично лише в останнє десятиріччя стало предметом зацікавлення вітчизняних науковців. Радянська історична наука або замовчувала його, або свідомо трактувала спотворено, вбачаючи в діяльності науково-громадських осередків яскраві вияви чи то великодержавних, чи то буржуазно-націоналістичних тенденцій. Тому не дивно, що у фундаментальних томах «Історії міст і сіл Української РСР», де висвітлюється історія Волинської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької та Житомирської областей (а саме їх території повністю або частково входили до складу Волинської губернії Росії), відсутні відомості про стан збереження, початки вивчення і реконструкції світських і церковних архітектурних споруд, які у значній мірі завдяки подвижництву дослідників і пам'яткознавців XIX – початку XX століть складають сьогодні історико-культурне обличчя кожного з давніх міст цього регіону України. Винятком може служити хіба що том про Житомирську область, у якому містяться епізодичні відомості про діяльність низки місцевих історико-красназавчих товариств, утворення музейних закладів, ентузіазм окремих красназавців-аматорів у справі виявлення і збереження історичних реліквій краю [1, 26,80-81].

На наш погляд, питанням зародження і становлення історичного пам'яткознавства усіх без винятку українських земель, у тому числі Волині, у новому виданні томів «Історії міст і сіл України» варто приділити належну увагу. Це сприятиме висвітленню маловідомих сторінок минулого того чи іншого населеного пункту, дозволить прослідкувати уже зроблені в XIX столітті пам'яткоохоронні заходи, які іноді видаються за відкриття середини чи другої половини XX століття. Звернення до пам'яткознавчої проблематики зможе повернути із забуття імена цілої когорти місцевих дослідників, які довгий час були незаслужено забуті, дасть можливість у комплексі прослідкувати процес виявлення, вивчення, збереження і забезпечення охорони різного роду історичних старожитностей, що стане у нагоді при здійсненні сучасної пам'яткоохоронної роботи, ін.

Помітні пам'яткознавчі заходи у XIX – на початку XX століть проводилися у місті Луцьку – нині обласному центрі Волинської області. Цей населений пункт, що вперше згадується у літописних пам'ятках під 1085 роком, вже у княжі часи мав власну самобутню історію, а в литовсько-руську добу вважався навіть другою столицею Великого князівства Литов-

ського. З 1569 року і майже до кінця XVIII століття місто перебувало у складі Речі Посполитої, аж поки у 1795 році не потрапило під владу Росії. Різні епохи, політичні та культурні впливи, міжконфесійні суперечності залишили свої відбитки на історії міста у вигляді археологічних, писемних, архітектурних, малярських та іншого різновиду пам'яток, які стали предметом поглибленого вивчення ще у XIX – на початку XX століть.

До утворення у 1843 році Київської Археографічної комісії виявлення і дослідження старожитностей Луцька носило епізодичний характер. Загальноросійська і регіональна періодична преса неодноразово повідомляла про випадкові знахідки, особливо під час польових робіт в околицях міста, уламків керамічного посуду, знарядь праці та інших реліквій первіснообщинного ладу, давніх монет, не вказуючи при цьому, якою була подальша доля цих предметів. Тоді ж стало відомо і про наявність у цьому регіоні численних археографічних пам'яток, пошукові і вивченню яких, однак, тривалий час не надавалося належного значення.

Першими, хто на науковому рівні започаткував дослідження археографічних старожитностей Волині, у тому числі Луцька, були науковці Київського університету В.Домбровський та М.Іванишев. Ще у 1839 році В.Домбровський здійснив подорож по краю з метою виявлення і опису наявних тут пам'яток. А влітку 1843 року він за дорученням ще офіційно не затвердженої, але фактично діючої Київської Археографічної комісії вирушив на Волинь для обстеження церков та монастирів, виявлення їх архівів, віднайдення давніх актів та інших писемних документів, вивчення яких змогло б пролити світло на багату подіями, але практично мало досліджену історію краю. Серед багатьох населених пунктів Волині вчений відвідав і Луцьк, де його увагу привернули насамперед актові книги XVI-XVII століть. Окрім того, В.Домбровський виявив у місті також невідомі досі документи про церковну унію, давні шляхетські родини, діяльність Луцького православного Хрестовоздвиженського братства, життя на Волині відомого російського політичного діяча XVI століття А.Курбського, ін. [2, арк.42-44, 53-54 зв.]

За дорученням Київської Археографічної комісії історичні старожитності Луцька досліджував професор М.Іванишев. Він опрацював близько двохсот луцьких актових книг, матеріали 117 з яких стали базою підготовки його праці «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» (1849 р.). У 1855-1856 роках М.Іванишев провів розкопки на місці колишньої церкви Іоанна Богослова, що знаходилася на території луцького замку – княжої резиденції литовсько-руської доби. Метою розкопок був пошук поховань як давніх луцьких князів – попередників першого литовського князя Любарта Гедиміновича на волинських землях, так і самого князя Любарта. Про такі поховання повідомляв один з віднайдених перед початком розкопок писемних документів.

Слід зазначити, що М.Іванишев не виступав піонером археологічних розкопок у Луцьку. У рефераті «Материалы для археологии Вольнии» на третьому археологічному з'їзді волинський губернатор В.Рогге повідомив, що «около 1854 года, по рассказам старожилов Луцкого уезда, произведены были в самом городе Луцке раскопки киевским археологом Потаповым, который отыскивал в Луцком замке, на том месте, где была церковь св. Иоанна Богослова, могилу князя Любарта, которую будто бы и нашел. Более подробные результаты этих раскопок мне не известны, и я не знаю, напечатал ли поныне г.Потапов результаты своих раскопок» [3, 162].

Розкопки М.Іванишева не увінчалися успіхом. Це, більше всього, було одним з факторів, який вплинув на те, що незабаром Київська Археографічна комісія майже на десять років відмовилася від такого напряму дослідницької роботи як церковна археологія. Простіше і дешевше були збирати, вивчати і публікувати археографічні пам'ятки, які передавали колорит суспільно-політичної ситуації у краї відповідного періоду і при умілому їх підборі і подачі слугували російському самодержавству вагомими аргументами в ідейному протистоянні з польською спільнотою, обгрунтовуючи ніби-то давню приналежність правобережних українських земель до Росії.

Новий етап вивчення історичних пам'яток Луцька Київською Археографічною комісією наступив в середині 1870-х років, коли її секретарем-діловодом став О.Левицький. За ініціативою О.Левицького комісія, а також Історичне товариство Нестора-літописця, дійсним членом якого вчений обраний 29 січня 1878 року, відряджали його майже щоліта у Волинську губернію для розшуку давніх історичних документів, огляду і опису архітектурних світських і церковних пам'яток. Предметом посиленої уваги дослідника стали старожитності міста Луцька. Про їх занедбаний стан він неодноразово інформував Київську Археографічну комісію, Історичне товариство Нестора-літописця, а праці «Луцкая старина» та «История одного древнего Вольнского храма (соборной церкви Иоанна Богослова)» вважаються одними з перших досліджень історичних пам'яток міста. О.Левицький також висловлював занепокоєння втратою низки старожитностей, що випадково або цілеспрямовано віднаходилися у Луцьку і потім безслідно зникали. В одному з своїх виступів на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця дослідник навів наступний факт. У 1859 році солдати місцевого гарнізону випадково виявили на території замку давнє поховання, у якому знаходились «золотые древние вещи, оказавшиеся изделиями византийской работы XI или XII века. Тогдашний киевский генерал-губернатор Васильчиков, истребовав эти вещи, предлагал приобрести их для музеев: Киевского университета св.Владимира и Императорской Археологической комиссии, но, по странному «недоразумению», ни университет, ни комиссия не пожелали приобрести их, и вещи были отправлены вольнскому губернатору обратно. Какая судьба их постигла – неизвестно» [4, 23].

Історичні пам'ятки Луцька неодноразово виступали предметом обговорення під час роботи всеросійських археологічних з'їздів. Уже на першому з них делегат від Волині М.Горожанський у доповіді «О мерах для сохранения памятников в Волынской губернии» коротко описував, як відбувається руйнування церкви Луцького Хрестовоздвиженського братства – пам'ятки архітектури XVII століття, проданої на злом і цим самим приреченої на загибель. Доповідач також непокоїла доля луцького замку, який прийшов у повний занепад, давніх кладовищ міста [5, 98-99].

Питання збереження і охорони історичної пам'ятки Луцька – замку Любарта – піднімалося і на одинадцятому археологічному з'їзді в Києві у 1899 році. Зокрема, секретар Одеського товариства історії і старожитностей О.Маркевич у виступі «О сохранении старинных памятников» інформував: «Несколько лет назад я был в городе Луцке и зашел посмотреть развалины его замка. К величайшему моему удивлению я увидел, что этот замок обновляется, причем совершенно сбиваются поврежденные, хотя бы и немного, зубцы его стен и заменяются другими – новыми; кое-где такая новая кладка была сделана и в стенах. На мой вопрос: «под чьим руководством происходят работы?» – я узнал, что заведует ими местный становой пристав, а поправка замка совершается в виду предстоящего приезда высокопоставленных лиц. Я не мог еще придумать, что можно было бы сделать для прекращения такой варварской работы, когда на улице случайно увидел шествующего со свитою волынского губернатора, осматривавшего г.Луцк в виду того же посещения. Я подошел к губернатору (в то время и.д. г-ра г.Зейферт) , назвал себя и довольно легко уговорил его распорядиться о прекращении разрушения замка; но, разумеется, – что было сделано раньше, того уже исправить было нельзя. Защита мною Луцкого замка, разумеется, была была случайностью, и я даже не убежден, что его потом не продолжили исправлять...» [6, 159].

Жалогідне становище місцевих архітектурних пам'яток, втрата багатьох реліквій, які належали минулому самого міста або опинилися у ньому внаслідок різноманітних історичних перипетій – усе це не могло залишити байдужими частину луцької громадськості. Проявляючи власну ініціативу, яка співпала з політичними намірами і практичними діями російського самодержавства щодо придушення польських і возвеличення російських впливів у так званому Південно-Західному краї Росії, лучани з початку 1870-х років почали здійснювати перші кроки щодо цілеспрямованого виявлення, вивчення, збереження і охорони пам'яток старовини. Помітною віхою на цьому шляху стала історико-краєзнавча діяльність Луцького православно-Хрестовоздвиженського братства, утвореного в 1873 році. Вона спрямовувалася насамперед на дослідження церковних старожитностей міста. Братчики, наприклад, вивчали історію будівництва і функціонування церкви Іоанна Богослова. У 1870-х роках на місці, де знаходилася церква,

вони встановили хрест. Відома й турбота луцьких братчиків про замок Любарта, про підтримання тут чистоти й порядку [7, 153-154].

Протягом 1890-х років члени Луцького православного Хрестовоздвиженського братства розшукували місцезнаходження та вивчали історію давніх православних храмів Луцька – Свято-Дмитрієвського, П'ятницького та храму Пречистенського монастиря. Жоден з них до кінця ХІХ століття не зберігся. Братчикам вдалося розшукати місце розташування згаданих церков, встановити там пам'ятні знаки. У проведенні такої роботи особливо відзначився секретар Хрестовоздвиженського братства священик Ф.Савлучинський [8, 646-648].

Логічним продовженням історико-краєзнавчої діяльності братства стала організація при ньому на початку 1890-х років давньосховища – першого у Луцьку музейного закладу. Спочатку його влаштували в кімнаті за вітарем Троїцького собору, який незадовго до того з допомогою братства став православним. Після влаштування притулку, що розміщувався у дерев'яному будинку поблизу собору, давньосховище перенесли до однієї з його кімнат. Роботу щодо розбудови давньосховища вів на перших порах уже згадуваний нами Ф.Савлучинський. Наукові консультації братчики мали можливість отримувати від О.Левицького, який кілька разів приїздив до Луцька на засідання Ради братства.

Експозиція давньосховища створювалася за допомогою пожертвувань церковно-історичних старожитностей: рукописних і друкованих книг, окремих документів, стародавніх хрестів, дерев'яної скульптури, творів малярства, насамперед ікон та портретів тощо. Особливу цінність становили рукописні книги та стародруки музею, серед яких, зокрема – чотири рукописні Євангелія ХVІ ст. Одне з них, як вважали фахівці з числа братчиків, було віддруковане у Львові І.Федоровим та П.Мстиславцем. Пожертвування були основним джерелом комплектування і бібліотеки, що функціонувала як складова експозиції давньосховища. Її регулярно поповнювали випуски часопису «Вольнские епархиальные ведомости», видання Київської Археографічної комісії, книги, подаровані членами братства, іншими особами. Помітну допомогу у комплектуванні бібліотеки надавав О.Левицький. За надіслані праці з історії Волині члени братства неодноразово висловлювали йому подяку.

Бібліотека мала систематичний каталог, складений священиком Ф.Савлучинським. Із звіту про діяльність Луцького Хрестовоздвиженського православного братства за 1893-1894 роки відомо, що в бібліотеці на той час нарахувалося 244 екземпляри книг і стародруків. Частина з них сьогодні знаходиться у фондах Волинського краєзнавчого музею. Їх приналежність братській бібліотеці вдалося встановити завдяки маргіналіям, які були опубліковані у звітах про діяльність братства, та обліковим позначкам на книгах.

Орієнтація лише на пожертвування зумовила поступове припинення нових надходжень до давньосховища Луцького Хрестовоздвиженського православного братства, згорання тут дослідницької роботи і, як наслідок, падіння інтересу до цього музейного закладу та фактичне припинення його функціонування. Усе це негативно відбилася і на умовах зберігання наявних тут експонатів. У 1898 році відомий волинський краєзнавець О.Фотинський описував стан давньосховища як таке, що утримується препогано: розташоване в напівтемній палаті для хворих по зору, предмети розміщені як-небудь, безжалісно зіпсовані гвіздками, приміщення сире [8, 67]. Про те, що ситуація не поліпшилася й надалі, свідчить лист М.Фореггера фон Грейфентурна до дослідника волинських старожитностей О.Мердера, датований 1911 роком. У ньому говориться: «Музей этот в крайне неудовлетворительном состоянии. Четыре портрета униатских епископов, имеющихся в музее, висят в холодном коридоре, причём холст портретов не натянут на подрамки, а прибит непосредственно гвоздями к стене. К стене же прибиты и рамы этих портретов. Ветер, врывающийся в открытые двери, заставляет шевелиться холст и осыпает краску с портретов. Работу ветра ускоряют и мешки с мукой, опирающиеся в портреты и окончательно стирающие пояснительные в стихах надписи внизу портретов. Первая из коридора дверь налево ведет в комнату, где помещаются остальные предметы музея. Иконы, писанные на холсте, прибиты гвоздиками к стене, а одна из них, довольно большого размера, изображающая страсти Господни, висит около печки. Теплота печки пагубно действует на краску и грунт, который осыпается крупными кусками. Все иконы, находящиеся в музее, покрыты пылью, грязью и копотью. В музее имеется весьма много ценных старинных книг. Особое внимание обращает на себя рукописное Евангелие XVII века с очень красивыми заставками и концовками. Книги хранятся в шкафу вместе с планами, рисунками церквей, крестами и вообще предметами небольшой величины, входящими в состав музея. Причем все лежит без всякой системы и порядка.

В шкафу же лежат грамоты и письма епископов. Письма эти сложены в несколько раз и положены в столь небольшой и тесный конверт, что в местах складок бумага начинает высыпаться. Музей не приобретает ныне ничего и не заботится даже о сохранении тех останков старины, которыми так богат Луцк. Во время посещения мною Луцка я заметил в соборе, под лестницей на хоры, как дрова в углу, четыре резаных из дерева статуи евангелистов весьма хорошей работы. Они были покрыты пылью и паутиной, краска и богатая позолота отдельными местами стерлась, и на статуях лежали доски, щетки и какие-то палки. У ближайшей к зрителю статуи Иоанна Богослова были нарисованы голубой краской усы, и оказалось, что эта статуя, по словам, была забавой для мальчишек-хористов. И эти статуи находятся в нескольких шагах от богодельни, где помещается музей. Очевидно, что такое халатное отношение, а также отсутствие общей описи

предметов приведут к тому, что или портреты и картины погибнут через несколько лет от небрежного обращения, или большая часть предметов будет похищена перекупщиками старины. Как то, так и другое будет весьма печально, так как в небольшом музее Луцкого Крестовоздвиженского братства есть предметы, несомненно заслуживающие внимания любителей старины» [9, арк.51-52].

Отже, наведені документи свідчать, що експозиційна будова та збереження пам'яток старовини у Луцькому давньосховищі не відповідали найелементарнішим вимогам навіть того часу. Було відсутнє спеціальне обладнання для експонування пам'яток. Експонати розмішувалися хаотично, безжалісно нищилися від перепадів температур або несприятливих природних умов.

Історичні старожитності Луцька були предметом зацікавлення і утвореного в 1910 році Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСіМ). Найчастіше у протоколах товариства з приводу обговорення місцезнаходження та стану збереження пам'яток зустрічається ім'я голови розпорядчого комітету О.Мердера. Він неодноразово відвідував Луцьк для обстеження наявних архітектурних світських і церковних старожитностей міста, брав участь у виявленні місця розташування колишніх культових і світських споруд, цікавився історико-краєзнавчою діяльністю членів Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства, активізував інтерес місцевих панувальників старовини до виявлення, вивчення і забезпечення охорони історичних реліквій міста. На ім'я О.Мердера в КТОПСіМ надходили листи лучан з питань уточнення місцезнаходження давніх і вже зниклих пам'яток минувшини, вивчення причин і обставин їх появи тощо. Наприклад, один з листів датований 29 серпня 1910 року. У ньому мешканець Луцька (прізвище не подається – С.Г.) у відповідь на прохання О.Мердера повідомляє про те, що «...на усадьбе Мартыновича в его цветнике нашел памятник такой формы (додається креслення – С.Г.) с надписью «На сем месте существовала Св.Дмитриевская церковь, построенная князем Мстиславом Мономаховичем в XII ст., возобновленная кн. Любартом Гедиминовичем в XIV ст. и уничтожена пожаром в 1801 г. « Никакого другого памятника я у Мартыновича не нашел... Осмотренный мною монумент построен из кирпича, облицован цементом и, по словам господина, который мне его показывал, построен в 90-х годах Крестовоздвиженским братством» [10, арк.15а – 15а зв.].

Низка наступних листів, адресованих О.Мердеру, також свідчить про те, що дослідник ставив за мету виявити місцезнаходження в Луцьку давніх і вже на той час зниклих церков, по можливості дослідити історію пам'ятних знаків, що зустрічалися в садибах окремих власників. Так, отримавши відомості про те, що в маєтку Добровольського знаходиться невідомий монумент, О.Мердер взявся за вивчення історії цієї пам'ятки. Він описав її в листі до луцького міського голови, за що останній надіслав

досліднику подяку [11, арк.23-24]. Саме О.Мердеру вдалося вияснити походження і значення надмогильних плит на Святій Горі [12, арк.52], розшукати будинок у Луцьку, у якому в 1709 році зупинявся російський цар Петро I [13, арк.50].

Заслугою членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва можна вважати й те, що протягом 1911-1912 років належного вигляду набув замок Любарта, особливо його окольна частина. На ім'я О.Мердера надійшла подяка від Луцької міської думи, де говорилося «...благодаря Вашей энергии о поддержании одной из наших древностей Нижний замок принял праздничный вид как снаружи, так и внутри» [14, арк.27].

Отже, впродовж ХІХ – початку ХХ століть в загальному контексті становлення вітчизняного історичного пам'яткознавства вивчення, збереження та охорона старожитностей відбувалися і у місті Луцьку. Віддаючи належне Київській Археографічній комісії та Київському товариству охорони старовини і мистецтва як дійсно науковим осередкам, подвижницькій діяльності членів Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства щодо проведення тут такої роботи, все ж слід визнати, що у ній більше переважали дилетантизм, відсутність чіткої системи пам'яткоохоронних заходів. Тим не менше силами шанувальників минулого і пам'яток Волині у зазначений період вдалося зберегти чимало безцінних реліквій, які й тепер складають гордість і багатство України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Житомирська область. – К., 1973.
2. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДА). – Ф.442, оп.152, спр.232, ч.1.
3. Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т.1. – К., 1878.
4. Известия Императорской Археологической комиссии, прибавление к вып.5. (Хроника и библиография, вып.3). Спб., 1903.
5. Труды первого Археологического съезда в Москве. 1869. – М., 1871.
6. Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. 1899. Т.П. – М., 1902.
7. Девятидесятилетие православия на Волыни. 992-1892 г. – Житомир, 1892.
8. Археологическая летопись Южной России. – 1899. – Т.1.
9. ЦДА. – Ф.725, оп.1, спр.3.
10. ЦДА. – Ф.725, оп.1, спр.6.
11. Там само.
12. ЦДА. – Ф.725, оп.1, спр.3.
13. ЦДА. – Ф.725, оп.1, спр.6.
14. Там само.

*Верезомська С.Ж.
(м. Полтава)*

РОЛЬ НАУКОВОЇ ТА ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ЗБЕРЕЖЕННІ ПAM'ЯТОК КУЛЬТУРИ ПОЛТАВЩИНИ (1917- 1920 РР.).

Після повалення у лютому 1917 року царського великодержавно-шовіністичного режиму на окраїнах імперії, до яких відносилися й Україна, відбувається стрімке піднесення національної самосвідомості, складаються сприятливі умови для розвитку національної культури, відновлення історичних традицій. Відтак, особливого значення набуває наукове вивчення і збереження історико-культурних пам'яток. Вони являли собою не тільки безцінний скарб, який перейшов у спадщину, а й незамінну базову культурну основу, без якої було неможливо побудувати нову незалежну Українську Державу.

Історія дослідження та охорони пам'яток культури на Полтавщині у 1917-1920 рр. пов'язана з діяльністю цілої низки пам'яткоохоронних організацій, постійне ядро яких складалось з видатних науковців, справжніх ентузіастів-подвижників, таких як К.Мощенко, В.Щербаківський, М.Рудинський та інші. Саме вони в буремні роки Української революції та громадянської війни, коли у вирі подій гинули безцінні перлини української культури, сформували і очолили пам'яткоохоронний рух на Полтавщині. Головним осередком наукового вивчення і збереження історико – культурної спадщини у цей час стає Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, який виник у Києві в травні 1917 року (ЦКОПСІМУ). До його складу увійшли видатні українські науковці і політичні діячі: М.Грушевський, М.Біляшівський, Д.Яворницький та багато інших. Дійсними членами ЦКОПСІМУ були обрані й відомі полтавські вчені-краєзнавці К.Мощенко та В.Щербаківський [1].

У червні 1917 року аналогічний орган розпочав роботу також у Полтаві. До комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині увійшли: завідувач етнографічного відділу земського музею К.Мощенко, завідувач археологічним відділом В.Щербаківський, член архівної комісії В.Щепотьєв, полтавський історик Л.Падалка, голова військової ради В.Липинський та протоієрей Ф.Булдовський [2]. Головою комітету було обрано Костянтина Васильовича Мощенка. Він народився у 1876 році у м.Суми. Здобував освіту спочатку в Сумському реальному училищі, потім у Казанській художній школі, Петербурзькій Академії мистецтв та Львівському політехнічному інституті. Отримав фах художника-архітектора. У 1904 році під час роботи у технічному відділі Київського губернського земства познайомився з директором Київського міського музею М.Біляшівським. Співпраця з цим талановитим науковцем, відданим патріотом української історії та культури визначила подальший шлях

К.Мощенко [3]. В серпні 1906 року він починає працювати у відділі етнографії музею Полтавського губернського земства, якому присвятить потім близько двадцяти років свого життя. За цей час він не тільки збагатив музейні фонди численними експонатами, а й здійснив їх фотофіксацію та вдосконалив каталогізацію [4]. До безперечних здобутків К.Мощенко в справі охорони історико-культурних пам'яток в цей період слід віднести передачу до музею Єпархіального древнесховища, яке до того часу містилось у архієрейському домі. Відомий широким громадським колам як високо ерудований дослідник, щиро захоханий в історію рідного краю, К.Мощенко обирається у червні 1917 року головою КОПСІМу на Полтавщині.

Принагідно зазначимо, що полтавські пам'яткоохоронці не обмежились заснуванням комітету по збереженню пам'яток, вони намагались повернути увагу до проблеми охорони національно-культурної спадщини відповідних владних структур та широких кіл громадськості. З проханням про всебічне сприяння їх діяльності члени полтавського КОПСІМу звернулись до Губернського громадського комітету та до Центрального комітету охорони пам'яток. Але в цей складний час за браком коштів губком обмежився лише запровадженням посади комісара по охороні пам'яток, на яку було призначено завідувача археологічним відділом музею Полтавського земства В.Щербаківського [5]. Вадим Михайлович Щербаківський народився 17 березня 1876 року у с. Шпичинці на Київщині у родині священика. Його батько був високоосвіченою людиною і підтримував зв'язки з багатьма дослідниками культури та історії України, зокрема з В.Антоновичем та Т.Рильським. Здобувши середню освіту, В.Щербаківський стає студентом Петербурзького університету, але згодом залишає його. Захоплення археологією та етнографією, яке він перейняв від брата Данила, приводить В.Щербаківського до Московського, а потім Київського університетів. Через участь в антиурядових виступах його кілька разів заарештовували. Щоб уникнути переслідувань і нових арештів виїжджає на кілька років за кордон. У 1908-1910 роках В.Щербаківський працював у Львові та Відні. У 1912 році повертається на Україну і приїжджає до Полтави, де стає завідувачем археологічного відділу музею Полтавського губернського земства [6]. Як енциклопедично освічена людина, прекрасний лектор, глибокий знавець та популяризатор національної історико-культурної спадщини Вадим Михайлович був добре відомий не тільки в наукових колах, а й широкому загалу Полтавщини. Тому цілком закономірним стає призначення саме В.Щербаківського у червні 1917 року комісаром по охороні пам'яток культури на Полтавщині. Свою активну діяльність в місцевому пам'яткоохоронному комітеті він почав з того, що прочитав цілу низку лекцій про пам'ятки Полтавщини перед слухачами учительських курсів у Миргороді, Прилуках, Хоролі. Окрім того В.Щербаківський зміг налагодити тісні зв'язки з місцевими культурно-просвітніми гуртками та товариствами [7].

При цьому слід зазначити, що в Хоролі при підтримці членів Полтавського КОПСІМу і, особливо, В.Щербаківського, у 1917 році постав Хорольський науковий народний музей. В його основу було покладено експонати, зібрані відомим російським фольклористом і письменником Володимиром Павловичем Бірковим [8]. Зачарований неповторною красою Полтавського краю, він на протязі 1916-1917 рр. збирав витвори народного мистецтва та культури, які представив на «Виставці старожитностей і української народної творчості» 3 квітня 1917 року у Хоролі [9]. Науковий народний музей у Хоролі став одним з перших повітових центрів дослідження та охорони пам'яток національної культури. Саме тому його утворення оцінювалося членами КОПСІМу як одна з найбільш визначних подій пам'яткоохоронного руху 1917 року [10]. Влітку 1917 року полтавські пам'яткоохоронці здійснили ще декілька важливих заходів. В першу чергу це стосувалось врятування і вивозу з м.Городища Лохвицького повіту до Полтави колекції Горвиця, в яку входили археологічні пам'ятки скіфського періоду високої історичної та культурної цінності. Окрім того, було розширено сферу діяльності Комітету: він почав опікуватися збереженням архівів як одного з найцінніших джерел вивчення історії рідного краю. Так, були вивезені до музею архіви Полтавського губернського жандармського управління, Полтавського губернського присутствія, секретного столу канцелярії Полтавського губернатора та ін. Ці матеріали заклали основу спочатку Політичного архіву, а згодом Центрального історичного архіву Полтавщини (заснованого у січні 1918 року). Завідувати архівом було запрошено відомого полтавського публіциста К.Ляховича [11]. Складна політична ситуація кінця 1917 р. – початку 1918 р. не сприяла справі охорони пам'яток. Члени Полтавського КОПСІМу неодноразово звертались до урядових установ та органів місцевого самоврядування з проханням виділення коштів на фінансування існуючих і відкриття нових музеїв, на організацію повітових комісій і товариств по охороні пам'яток старовини, на підготовку фахівців-мистецтвознавців. Але у цій скрутній ситуації Комітет вимушений був вдовольнитися лише «добримими побажаннями» [12].

Для того щоб розширити сферу пам'яткоохоронної діяльності та залучити до неї якомога більше людей, зацікавлених у збереженні історико-культурної спадщини, члени КОПСІМу вирішили виступати з оглядовими лекціями по археології та історії українського мистецтва перед слухачами Українського Народного Університету. Окрім того у листопаді 1918 року було прийнято рішення про реорганізацію КОПСІМу в Українське Наукове Товариство досліджування і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині (УНТДОПСІМ). Як зазначалось, згодом в нарисі з історії товариства, був створений орган», в діяльності якого могла б приймати участь кожна людина, зацікавлена історією, археологією і мистецтвом України і Полтавщини зокрема» [13]. Головою Товариства було обрано В.Щербаківського, а до його складу увійшли всі найбільш активні члени

КОПСІМу. Бурхливі політичні зміни кінця 1918 року – початку 1919 року поставили питання про створення відповідного пам'яткоохоронного органу, «який би являв собою рухливу інституцію державного характеру, щоб рятувати пам'ятки, яким загрожує знищення, і охороняти не тільки нерухомі, але й рухомі предмети від знищення» [14].

В лютому 1919 року проект структури та план роботи губернського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва (губкопмису) був схвалений на засіданні Товариства та затверджений Полтавським губвиконкомом. Головою комітету було призначено завідувача Центрального історичного архіву Полтавщини К.Ляховича, керівником музейно-археологічної секції М.Рудинського, а охорони пам'яток культури і мистецтва – Г.Демочко. Важливу роль в діяльності губкопмису відіграла його колегія, до складу якої входили завідувачі полтавськими музеями, архівами та центральною бібліотекою. Колегія також мала право кооптації до свого складу різних спеціалістів. Окрім того, в неї входили представники Наукового товариства, професійної спілки художників та вищих наукових установ. Для вирішення невідкладних проблем і постійної праці по збереженню пам'яток культури при губкопмісі було створено виїзду комісію. Членам комісії надавалось право огляду залиплених власниками квартир та садіб і вилучення з них речей, які мали музейну цінність. Голова комісії мав право регулярного огляду складу ГубНК та відбирати речі для музею [15].

Розглядаючи пам'яткоохоронну діяльність губкопмису на Полтавщині, доречно згадати про одного з найактивніших його членів відомого вченого-археолога, ентузіаста-дослідника, видатного краєзнавця Михайла Яковича Рудинського. М.Рудинський народився 14 жовтня 1887 року в м. Охтирка на Сумщині в родині земського лікаря. В 1905 році закінчив Охтирську класичну гімназію, потім здобував освіту в Історико-філологічному інституті в Петербурзі та Харківському університеті. Протягом 1910-1917 рр. працював викладачем в середніх школах. Після Лютневої революції повертається на Полтавщину, де його обирають головою педагогічного бюро губернського земства [16]. Щиро закоханий в історію своєї країни, патріот-дослідник М.Рудинський швидко приймається науковими колами полтавської інтелігенції. Опікуючись проблемами охорони історико-культурної спадщини на Полтавщині, стає вченим секретарем УНТДОПСІМу. Саме під час своєї праці в товаристві, на одному з перших засідань, М.Рудинський виступає з доповіддю «Про архітектурне обличчя Полтави». В підготовлених ним матеріалах була дана чітка характеристика найбільш визначних архітектурних споруд міста та представлені численні фотоматеріали [17]. Ця праця М.Рудинського була через рік випущена окремим виданням і стала одним із кращих джерел по вивченню пам'яток архітектури м. Полтави [18]. У січні 1919 року Михайла Яковича було обрано членом губкопмису. І вже з самого початку він стає одним із найактивніших його членів. Так, влітку М.Рудинський входить до складу

виїзної комісії, яку було направлено до Диканьки в маєток князя Кочубея. На протязі десяти днів члени комісії (до неї входив також завідувач Народного музею Полтавщини В.Ніколаєв) розшукували, досліджували та описували безцінні скарби роду Кочубеїв. Через брак коштів та необхідних транспортних засобів було прийняте рішення про вивіз до Полтави лише найменш громіздких речей. А для забезпечення належної охорони залишених цінностей (старовинних меблів, бібліотеки графа Безбородько та ін.) в одному з приміщень було організовано музей Диканьки [19]. Так до фондів Полтавського народного музею потрапило більше двохсот картин, колекція зброї, високохудожні вироби з фарфору і бронзи, родовий архів та родові реліквії (особисті речі Василя Кочубея, страченого при Петрі I) [20].

Велику кількість предметів високої художньої цінності було вилучено і з інших маєтків. Так на початку 1919 року були врятовані старовинні меблі, фарфор, багатотомна бібліотека іноземними мовами з маєтку Іловайського в с. Абазівка [21]. В березні – квітні 1919 року Полтавський губкоміс організовує спеціальні експедиції до сіл Пирятинського повіту (Яготин, Березова Рудка, Ліновиця) для опису та врятування цінностей поміщицьких маєтків. В результаті місяця копіткої роботи у Яготині був описаний та взятий під охорону держави маєток князя Репніна. Окрім того, було вивезено бібліотеку і архів, які мали високу історичну цінність. Потім був оглянутий маєток сенатора Закревського в с.Березова Рудка. Особливо цінні речі, картини та бібліотеку було описано та видано на них охоронні папери. Частина картин була перевезена в Пирятин до місцевої гімназії, куди і була здана під охорону її директора Тростянського. Аналогічно відбувались події і в с.Ліновиця у маєтку де Бальмена. Виїзна комісія видала охоронний лист на мистецькі речі і бібліотеку. Окрім того було з'ясовано, що власник маєтку, сам художник, відкрив художню школу для сільських дітей та влаштував виставку з картин старих майстрів та своїх робіт, яка стала справжньою місцевою картинною галереєю [22].

Найвагомішим результатом натхненної праці пам'яткоохоронців по врятуванню речей високої художньої та культурної цінності (зокрема з маєтків Кочубея та Репніних) стало відкриття у 1919 році Художнього музею в Полтаві[23]. Його першим директором цілком закономірно було назначено М.Рудинського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – Київ-Полтава, 1994. – С.26.

2. Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині – Полтава, 1919. Вип.1. – С. VI.
3. Нестуля О.О. Служив натхненно і щиро (К.В.Мощенко) / Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). Київ,1992. – С.64-73.
4. Нестуля О.О. Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К.В.Мощенка // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. – Полтава, 1991. – С.57-60.
5. Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – С. VII.
6. Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. – Полтава,1993. – С.25-31.
7. Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – С. VII-VIII.
8. Ротач П.П. «З особливою любов'ю до народу України...» (Післямова до публікації статті В.П.Бірюкова.) //Полтавський Археологічний збірник. – Полтава, 1995. – Ч.4: Пам'яті В.М.Щербаківського (1876-1957рр.). – С.37-42.
9. Шмаков А. Украинские связи уральского краеведа //Урал. – 1988. – №7. – С.171-173.
- 10.Нестуля О.О. Охорона пам'яток культури Полтавщини в 1917-1918рр. // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920рр.). Матеріали конференції. – Полтава, 1995. – С.158-173.
- 11.Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921рр.): Збірник наукових праць /В.С.Лозицький. – К.,1998. – С.239.
- 12.Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині – Полтава, 1919. – С.IX.
- 13.Там само. – С.Х..
- 14.Там само. – С XVI
- 15.Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания./СупруненкоА.Б. – Полтава, 1991. – С.16.
- 16.Михайло Якович Рудинський – археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: бібліографічний покажчик. – Полтава, 1993. – С.3.
- 17.Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – С.XII.
- 18.Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. – Полтава, 1919. – 35 с.
- 19.Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. / СупруненкоА.Б. – С.17-20.

20. Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – С.100.
21. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания. / Супруненко А.Б. – С.19.
22. Записки українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – С.101.
23. Рудинська Є.Я. Уваги до історії створення Полтавського художнього музею // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини. – Полтава, 1993. – С.48-61.

Денисенко О.А.
(м. Київ)

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ

Важливим і досить складним у розвитку української державності є період Української Держави, яка існувала впродовж восьми з половиною місяців – з 29 квітня по 14 грудня 1918 г. За надзвичайно короткий термін в умовах австро-німецької окупації, попри небажання українських соціалістичних партій брати участь у конструктивній співпраці з урядом, Гетьманат збагатив українське державотворення цінним і повчальним досвідом. Надзвичайно важливими були досягнення у внутрішній і зовнішній політиці. З введенням національної валюти і заснуванням банківської системи почалась поступова нормалізація економічного життя, з'явилися можливості для культурного відродження. У тісному зв'язку з завданнями державного і культурного будівництва в Українській Державі вирішувались проблеми збереження національної історико-культурної спадщини.

Створення єдиного державного органу – Головного управління мистецтва та національної культури з відповідними відділами – охорони пам'яток, пластичних мистецтв, художньо-промисловим, архівно-бібліотечним, які займалися широким колом питань, у тому числі і охороною культурної спадщини – було важливим заходом в налагодженні державної системи охорони і збереження пам'яток.

Разом з тим, питання, пов'язані з дослідженням старожитностей, охороною пам'яток, завжди перебували в полі зору різноманітних громадських об'єднань.

Серед основних завдань, які стояли перед товариствами на перший план висувалися завдання наукового дослідження і збереження нерухомих пам'яток, ґрунтовне вивчення писемних пам'яток української історії, їхнє збереження шляхом створення архівів і музеїв при діючих товариствах. Важливою ділянкою роботи була популяризація пам'яток серед широкого

загалу, діяльність по підготовці фахівців для пам'яткоохоронної справи, залучення до збереження культурної спадщини краєзнавців – аматорів, меценатів, наукових, культурних, громадських діячів.

Важливим осередком було Українське наукове товариство – одна з головних наукових інституцій в Центральній Україні – створене в 1908 р. Відновивши роботу в середині 1917 р. Товариство почало новий відряхунок діяльності. В 1918 р. продовжувала працювати історична секція УНТ, в якій діяли археографічна, історико-бібліографічна, термінологічна, комісії по опису архівів, генеалогії та хронології [1].

Однією з форм діяльності була робота по підготовці до видання низки документів – Літописів С.Величка, Г.Грабянки, Іпатівського кодексу, складання реєстрів та опис архівних збірок. Проведення цієї роботи було необхідною ланкою для подальшої науково-дослідницької роботи. Крім того, це давало можливість зберегти документальні пам'ятки, провести їх реєстрацію і вивчення [2].

Активну роботу в пам'яткоохоронній сфері проводила секція мистецтв, утворена 29 серпня 1918 р. Серед її членів були діячі пам'яткоохоронного руху, відомі мистецтвознавці, художники, музейні працівники, які представляли не тільки Київ, але й регіони [3]. Серед головних завдань, які ставили перед собою фундатори секції, було згуртування всіх фахівців, хто працював в галузі мистецтва, вирішення питання по підготовці і вихованню молодого змни, а також наукове дослідження пам'яток мистецтва. На одному із засідань була висловлена пропозиція про відкриття відділу історії мистецтв у Київському археологічному інституті. Проведення лекцій і наукових семінарів, видання праць з історії українського мистецтва, матеріалів, зібраних в архівах, бібліотеках, музеях, приватних збірках старовини займали важливе місце в роботі секції [4].

Через виставки, наукові публікації публічні лекції і екскурсії робилась спроба популяризації пам'яток, залучення до їх охорони широкого загалу. Організація семінарів, куди запрошувались відомі дослідники і обговорювались актуальні наукові проблеми, були школою підготовки майбутніх спеціалістів – істориків, археологів, музеєзнавців, мистецтвознавців, яких не вистачало в Україні для дослідження національної культурної спадщини.

Зібрані матеріали започаткували музей, який перетворився в Музей українських діячів науки та мистецтва, де зберігались рукописні, друковані, іконографічні матеріали, цілі комплекси меморіальних речей. Після приєднання у червні 1921 р. УНТ до Всеукраїнської Академії наук, Музей товариства було розподілено між різними установами. Його меморіальна частина започаткувала Музей українських діячів науки і мистецтва [5].

Різноманітною була діяльність Товариства студювання мистецтв, створеного у Києві в травні 1917 р. За півтора роки існування відбулося 40 відкритих засідань, на яких було прочитано близько 60 доповідей, у тому числі 19 – по історії та теорії мистецтва, археології та музейній справі. Те-

матика їх була досить широка. Поряд з дослідженням історії та теорії всесвітнього мистецтва, багато уваги приділялось питанням, пов'язаним з розвитком українського мистецтва, вивченням культурної спадщини України. Особлива заслуга Товариства в організації у квітні-травні 1918 р. першого циклу лекцій про пам'ятки Києва «Мистецтво та старовина Києва». Залучення до їх проведення відомих дослідників А.Грабаря, В.Зуммера, Ф.Ернста, Г.Павлуцького, Л.Тутковського, широта тематики – від пам'яток Київської Русі до пам'яток сучасного Києва – зробили лекції популярними серед знавців і шанувальників мистецтва [6].

Важливою ділянкою в діяльності товариств була участь в проведенні досліджень і реставрації унікальних пам'яток Києва. Утворення восени 1918 р. з ініціативи митрополита Київського та Галицького Антонія комісії з метою дослідження і реставрації Софійського собору на чолі з професором Харківського університету, відомим мистецтвознавцем Ф.Шмітом, викликало жваве обговорення на секції історії мистецтв УНТ і в Товаристві студіювання мистецтв [7].

План роботи комісії 26 жовтня 1918 р. розглядався на засіданні секції мистецтв Українського наукового товариства. Схвально зустрівши створення комісії, члени секції застерегли її від поспішності при проведенні реставраційних робіт.

Обговорення питання, присвяченого реставрації Софії Київської, яке відбулося 30 листопада 1918 р. в Товаристві студіювання мистецтв, викликало дискусію серед фахівців. Більшість з учасників обговорення, зокрема С.Гіляров, Ф.Ернст, Г.Павлуцький, підкреслюючи унікальність пам'ятки, «яка є живою хронікою століть», відзначали важливість збереження її в тому вигляді, в якому вона існує. Це стосувалось і збереження іконостасу, одного з найкращих оздоблень собору. Архітектори П.Голандський, А.Дахнович, В.Леонтович наполягали на необхідності відновити його у первісному вигляді, оскільки вважали, що виконаний в стилі бароко іконостас не відповідав простоті інтер'єру собору, його внутрішньому оздобленню. Було запропоновано перенести його до іншого храму. Незалежно від висловлених думок було ухвалено: перед реставрацією провести попередні підготовчі роботи з метою ґрунтового дослідження пам'ятки [8].

З урахуванням висловлених численних зауважень і побажань був продуманий комплексний план наукового обстеження пам'ятки 11 ст. Він складався з вивчення документальної історії Софії Київської, основних етапів її будівництва і перебудови, внутрішнього та зовнішнього оздоблення. Планувалось дослідити архітектуру, техніку будівництва, будівельні матеріали, фасади, іконостас, скульптури, фрески і мозаїки. До реалізації програми приступили в жовтні-листопаді 1918 р. Були детально обслідувані деформації та пошкодження собору, визначені заходи по їх усуненню, проводилось дослідження старовинних фресок і мозаїк, обміри Софійського собору [9].

Матеріал, зібраний в ході дослідження і проведення реставраційних робіт в Софії Київській, був зосереджений в комісії. З ініціативи професора Київського археологічного інституту Г.Лукомського та його помічників був створений перший вітчизняний Музей Софійського собору, який, на жаль, не зберігся [10]. Але роботи по збереженню пам'ятки, проведені в той драматичний час зміни режимів, являють собою справжній взірець наукового і громадянського подвижництва.

Одночасно з всебічним дослідженням і реставраційними роботами у Софійському соборі, вивчалися й інші церкви, собори і монастирі Києва. Були виконані наукові обміри та дослідження Військового Микільського собору, Троїцької надбрамної церкви, Михайлівського собору Видубицького монастиря.

Питання дослідження старожитностей перебувало у сфері діяльності Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Київського відділу Російського військово-історичного товариства, низки регіональних громадських об'єднань. Дослідження пам'яток давньоруського періоду на території, що входила до складу Київської Русі 9-11 ст., займалося Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, створене в 1910 р. Члени Товариства, серед яких були викладачі університету св.Володимира, Київської духовної академії, провели значну роботу по обстеженню замку в Меджибожі, дзвіниці й замку в Острозі, костюлу в Луцьку, археологічні розкопки в Чорнобилі і Коростені, дослідження фресок і мозаїк Софійського собору, Золотих воріт, Ірининської церкви, фонтану Самсона, брами Заборовського, споруд Києво-Печерської лаври. Були здійснені розкопки в Звіриницьких та Китаєвських печерах, фундаменту старого київського магістрату, давнього храму св.Михаїла у Видубичах. В роки Української революції Товариство дещо згорнуло свою роботу, зосередивши увагу на збереженні пам'яток від руйнування. Це стосувалося, зокрема пам'ятників О.Бобринському, П.Столипіну, Миколі І, Іскрі та Кочубею [11].

Серед інших громадських формувань, діючих в Україні, в діяльності яких чимало уваги приділялось питанням, пов'язаним із збереженням історико-культурної спадщини, значне місце посідало Історичне Товариство Нестора – літописця, створене в 1872 р. при Київському університеті св.Володимира. В числі своїх членів воно мало низку українських вчених, відомих як дослідників і прихильників розвитку української культури. Але не їм належав провід у Товаристві. Доповіді на українські теми читалися, але навіть самий термін «український» вживався з великим побоюванням [12].

Ситуація змінилась в умовах розбудови української державності в роки революції.

На засіданнях Товариства Нестора-літописця, Товариства студіювання мистецтва більше уваги почали приділяти темам, пов'язаним з українсь-

кою історією, з дослідженням національної культурної спадщини. Так, з квітня по липень 1918 р. були прочитані лекції та теми: Майстри Київського бароко, Художні скарби Києва, поруйновані в 1918 р. Київські архітектори 18 ст. (Ф.Ернст), Свята Софія Київська (А.Грабар), Кирилівська церква (В.Зуммер), Великокняжий Київ (Г.Павлуцький) та інші [13].

Поряд з вивченням писемних пам'яток з української історії, згідно Статуту, пріоритетним напрямом у діяльності Товариства Нестора-літописця було проведення археологічних досліджень на території Волинської, Подільської губерній, вивчення пам'яток старовини у Києві і його околицях. На жаль, дослідження пам'яток Києва носило в досліджуваній період стихійний характер і було пов'язане, головним чином, із забудовою міста [14]. Брак коштів і нестабільність ситуації не давали можливості проводити регулярні наукові дослідження. Діяльність членів Товариства обмежувалась описом і фотографуванням пам'яток, які експонувались на виставках, друкувались на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-Летописца».

Цілком зрозуміло, що в період визвольних змагань, головним завданням всіх існуючих товариств було збереження національної історико-культурної спадщини від руйнування. Завдяки активній позиції діючих громадських організацій, їх співпраці з державними установами, усвідомленню значення історико-культурної спадщини для історії, розумінню того, що «кожен пам'ятник – це набуток історії», який повинен «жити вічно», робилось все можливе для врятування національної спадщини [15].

За Гетьманату громадські організації продовжили діяльність на ниві охорони і збереження національної історико-культурної спадщини. В цей період почали складатися нові форми співпраці громадських об'єднань з державними структурами. Основними з них були дослідження, реєстрація нерухомих пам'яток, зокрема культового призначення, охоронні і реставраційні роботи. Наслідком цього було накопичення теоретичного і практичного досвіду в пам'ятоохоронній справі, вивчення і фіксація історико-культурного потенціалу нерухомих пам'яток. Виявлення і вивчення писемних пам'яток, їх реєстрація, створення музеїв і архівів при товариствах створювали підґрунтя для збереження значного пласту культурного надбання українського народу. Завдяки культурно-просвітницькій діяльності товариств до питання охорони національних реліквій була привернута увага держави і широких кіл громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ІР НБУВ. – Ф.Х, спр. 31633. – Арк.28-28 зв.
2. ІР НБУВ. – Ф.Х, спр.31634. – Арк.23.

3. Шевченко Л.В. Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства. (Історія України. Маловідомі імена, події факти (Збірник статей). Вип.3. – К.1998. – С.9.
4. Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство. 1907-1921 роки. – К., 1998. – С.103.
5. Бонь О. Діяльність Музею українських діячів науки та мистецтва по збереженню нерухомих пам'яток (20-30-х рр. ХХ ст.). / Історія України. Маловідомі імена, події факти. (Збірник статей). – Вип.8. – К., 1999. – С.184-185.
6. ІР НБУВ. – Ф.Х, спр.32154. – Арк.30.
7. Наше минуле. – 1918. - №3. – С.140.
8. Нестуля О.О. Охорона культових пам'яток в Українській державі. / Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). К., 1996. – С.147.
9. Наше минуле. – 1918. – № 3. – С.152-153.
10. Нікітенко Н.М. Собор Святої Софії в Києві. – К., 2000. – С.202.
11. Деятельность Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1912. – С.6; ЦДІАК України. – Ф.725, оп.1, спр.2. – Арк.7.
12. Гермайзе Осип. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Київська старовина. – 1992. – 6. – С.108.
13. РФ ІМФЕ. – Ф.13-3, спр.662. – Арк.2-10.
14. Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования. // Чтения Исторического Общества Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн.13. – С.3.
15. ЦДІАК України. – Ф.725, оп.1, спр.79. – Арк.13.

*Ярошенко Є.С.
(м. Харків)*

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (1917–1919 РР.)

Охорона національної культурної спадщини є пріоритетним обов'язком держави. На цьому наголошено в багатьох законодавчих актах, починаючи з Конституції України (Стаття 54).

«Навкруги Вас, – писав 1921 році, звертаючись до краєзнавців, один з визначних лідерів пам'яткоохоронного руху Микола Федотович Біляшівський, – розсипане золото, що дорожче за звичайне золото. Віками творив його наш народ, в ньому наша сила, на нього в жорстокій боротьбі – єдина наша надія. Це золото – наслідки нашої культурної роботи».

Національна пам'яткоохоронна система була започаткована на державному рівні ще в роки національно-демократичної революції, та в результаті панування в Україні тоталітарно-бюрократичного режиму, традиції були втрачені. Тому реконструкція етапів становлення національної системи охорони культурних цінностей сприятиме з одного боку формуванню національної свідомості, а з другого – критичному ставленню до моделювання дійсності і перспектив внесення нового знання в історію пам'яткоохоронного руху.

Історіографію з питання становлення державної системи охорони пам'яток в Україні в період національно-демократичної революції умовно можна поділити на 4 етапи: I-й етап – 1917 р. – початок 30-х рр.; II-й етап – середина 30-х рр. – II-а половина 50-х рр.; III-й етап 60-і половина 80-х рр.; IV-й етап – II половина 80-х -90-ті рр.

Починаючи з 1917 р. історіографія з даного питання має ряд особливостей: процес дослідження відбувається синхронно з процесом, який підпадав під теоретизування, авторами були безпосередні учасники, роботи носили, в переважаючій більшості, пояснювально-пропагандистський характер. З позицій сьогодення ці дослідження використано у ролі джерел.

Розгорнутою програмою діяльності пам'яткоохоронців України за умов боротьби її народу за власну державність стали публікації відомого науковця, археолога, мистецтвознавця, музейного працівника і пам'яткознавця – М.Ф. Біляшівського. В цьому аспекті виділяється робота М. Біляшівського «Наші національні скарби» [1]. У невеликій за обсягом брошурі автор зробив глибокий аналіз стану охорони пам'яток в Україні за царату, дав оцінку ролі музеїв та окремих колекціонерів у збереженні національної культурної спадщини. Поряд з тим, у роботі визначаються перспективні напрямки розвитку пам'яткоохоронного руху, основні завдання музейного будівництва. Проблема збереження історико-культурної спадщини за доби Центральної ради, зокрема аналізові завдань та труднощів у діяльності відділу охорони пам'яток Генерального секретарства народної освіти, змісту підготовленого на початку 1918 року співробітниками відділу проекту першого в Україні закону про охорону національних скарбів присвячена також стаття М. Біляшівського «Справи українського мистецтва» [2].

Програмний характер мали виступи на сторінках періодичних видань В. Клименка, М. Обідного, І. Огієнка Ф. Шміта, К. Широцького.

У 1918 році Федір Ернст підготував брошуру «Художні цінності Києва, що постраждали у 1918 році» [3]. Ернст і в подальшому продовжив аналізувати тогочасну пам'яткоохоронну практику, висвітливши основні заходи державних органів і громадськості в 1917-1921 роках, у справі об'єкту надбань української культури [4].

З краєзнавчих робіт привертає увагу робота В. Щербаківського і В. Щепотьєва «Історія товариства досліджування й охорони пам'яток ста-

ровини і мистецтва на Полтавщині» [5], присвячена діяльності створеного влітку 1917 року комітету охорони пам'яток Полтавщини та заснованого в 1918 році Українського наукового товариства досліджування і охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині.

Окремі аспекти збереження пам'яток старовини висвітлювалися в роботах О.Анісімова [6], В.Бірюкова [7], М. Рудинського, П. Курінного, В. Щербаківського, Д. Щербаківського, В. Щепотьєва.

Перша синтезуюча, україномовна праця з музеології, належить блискучому українському мистецтвознавцю, подвижнику музейництва Іларіону Свенціцькому [8]. В монографії, що побачила світ у 1920 році, автор аналізує становлення музейної справи як за кордоном, так і на етнічних територіях України, не оминаючи жодного етапу в історії національного музеєзнавства. За твердим переконанням І. Свенціцького, на добу національно-визвольних змагань припав розквіт української музеєзнавчої школи.

Вагомий внесок у висвітлення пам'яткоохоронної справи на теренах Західної України (1918 рік) зробив В.Залозецький серією публікацій з даної тематики [9].

В 20-ті та на початку 30-років широке коло пам'яткоохоронних проблем підіймав у своїх публікаціях В.Дубровський, що тривалий час працював головним інспектором у справах музеїв та охорони пам'яток культури Наркомату освіти УРСР. Автор відіграв помітну роль у становленні українського пам'яткознавства, проте йому не вдалося уникнути тиску який чинився на українську інтелігенцію. Внаслідок цього в кінці 20-тих років ним була опублікована серія робіт, які неправдиво і заангажовано висвітлювали весь перебіг подій на пам'яткоохоронній ниві в роки національно-визвольних змагань [10].

Нестабільна політична і соціально-економічна ситуація в країні наприкінці 20-років впливала й на стан охорони пам'яток культури та на пам'яткоохоронців зокрема. Д.М.Щербаківський, який брав активну участь у формуванні державної системи охорони пам'яток в Україні в період національно-визвольної революції, на протязі довгого часу всіляко протистояв варварському нищенню пам'яток культури. Криком відчаю були його виступи у періодиці з відозвою «Культурні цінності в небезпеці» [11], з закликком захистити те, що залишилося.

У 20-ті та на початку 30-х років публікувалися роботи, в яких автори, виходячи з тем своїх досліджень, торкалися питання охорони пам'яток у період 1917-1919 рр. В статтях В.Базилевича, С.Таранушенка [12], М. Шумицького [13] висвітлювалися заходи наукових установ та музеїв по дослідженню і охороні окремих пам'яток.

Значний матеріал з діяльності Національного музею у Львові, центру українського пам'яткознавства в Галичині, в період 1917-1918 року, міс-

тять збірник, до двадцятип'ятиріччя цього закладу[14]. В збірці вміщені спогади: М. Чубатого, В.Щербаківського, І. Свенціцького, А. Шептицького, М. Бойчука.

Нищівним ударом, нанесеним сталінською репресивною машиною по тій частині діячів історичної науки, погляди яких вступали в протиріччя з офіційними стало безіменне видання ініційоване Комісаріатом освіти, яке мало красномовну назву «На культурному фронті» (1934, Харків), яке остаточно заборонило національно-демократичні тенденції в українській історіографії з питань культурного будівництва років революції. Пам'яткоохоронна тематика в цей час фактично зникає зі сторінок наукових видань.

Відродження історичної науки в умовах десталінізації у II-й пол. 50-х рр. – 60-ті рр. посилює інтерес до проблеми охорони пам'яток. У 1956 році побачили світ ряд праць з історії музейної справи [15]. Розглядаючи питання створення та діяльності музейних закладів республіки, їх автори в зв'язку з цим не могли обійти увагою і проблеми охорони пам'яток. Однак аналізували їх побіжно до основної проблематики своїх досліджень [16].

Більшість краєзнавчих осередків згуртувалися навколо створеного в 1966 році Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, яке понад 20 років очолював академік П. Тронько. Саме він здійснив наукову реабілітацію пам'яткоохоронної проблематики, обґрунтувавши необхідність вивчення і узагальнення накопиченого в минулому досвіду пам'яткоохоронної діяльності державних органів, наукових установ, музеїв та громадських об'єднань[17].

На початку 70-років яскраво виявилася світова тенденція до створення законодавчої бази охорони культурних цінностей. В. Акуленко вперше у вітчизняній юридичній науці провів комплексне дослідження історико-правової проблематики охорони і використання пам'яток культури. Автор продовжив дослідження цієї проблематики у 90-х р. докладно зупинившись і проаналізувавши перші спроби створення пам'яткоохоронного законодавства в Українській Народній Республіці [18].

Справжній прорив у вивченні українського пам'яткознавства відбувся тільки наприкінці 80-років. Активно розробляючи нові концепції, рекомендації, які повинні були вплинути на подальший розвиток охорони пам'яток культури і мистецтва в Україні, П.Т.Тронько основу процесу вбачав у збереженні культурних цінностей, відродженні духовності, необхідності з позицій правди висвітлювати різні періоди в історії українського пам'яткознавства [19].

У 90-х рр. значно підвищується інтерес до наук гуманітарного циклу. Останнє п'ятиліття відзначилося появою ряду праць, що за ідейно-змістовим навантаженням є близькими до досліджуваної теми. В означені

них працях присутні досить ґрунтовні твердження про шляхи реформування пам'яткоохоронної галузі доби української революції, хоча в них і локалізовано досліджувану проблему, що знижує, певною мірою, цінність матеріалу.

Підготовлені Інститутом історії України НАН України та Всеукраїнською спілкою краєзнавців книги «Репресоване краєзнавство» [20] і «Реабілітовані історією» [21] посприяли відродженню забутих імен українських пам'яткознавців, істориків, археологів, мистецтвознавців і літературознавців, художників, яких об'єднала любов до рідної землі, її пам'яток минулого. В нарисах про М. Біляшівського, В. Щепотьєва, Ф. Ернста, М. Макаренка автори наводять окремі факти пам'яткоохоронної діяльності цих вчених у відповідних державних органах та громадських організаціях за доби Центральної ради і гетьманату, однак це поодинокі випадки без системного підходу.

Помітну роль в реабілітації українського пам'яткознавства відіграв С. Білокінь. Його ґрунтовні розвідки про Ф. Ернста, зібрані матеріали про Д. Щербаківського, сприяли відродженню знищених тоталітарною системою імен відомих пам'яткознавців України [22].

Привертають до себе увагу також роботи О. Білодіда, Я. Верменич, В.Граба, В. Звягельського, В. Киркевича, О. Коваленка, Г. Кураса, Д. Макаренка, В. Сарбея, О. Ситника, О. Супруненка, В. Ульяновського, про М. Василенка, М. Біляшівського, Ф. Ернста, А. Кримського, С. Магуру, М. Макаренка, О. Новицького, С. Таранушенка, Ф. Шміта, Д. Щербаківського, які активно працювали на пам'яткоохоронній ниві України.

Треба відзначити роль українських часописів у висвітленні проблем пам'яткоохоронної галузі, насамперед журналів: «Пам'ятки України: історія та сучасність», «Український історичний журнал», «Дзвін», а також видань української діаспори, які були заборонені за радянських часів, і дійшли до зацікавленого читача тільки в роки незалежності: «Сучасність», «Український історик», «Визвольний шлях» з фаховими доробками з пам'яткознавчої тематики Т.Геврика, В. Павловського, В.Ревуцького.

В останній час проблема збереження історико-культурної спадщини в часи національно-визвольних змагань почала ґрунтовно висвітлюватися в роботах українських істориків.

Досліджуючи передумови становленню українського пам'яткознавства, як основної історичної дисципліни, до проблеми охорони пам'яток культури в роки національно-демократичної революції звернувся С. Заремба [23]. Автор, виходячи з теми дослідження, аналізує заходи національної влади, що сприяли становленню, на державному рівні, пам'яткознавчих і пам'яткоохоронних інституцій.

Проблемою реституції українських культурних цінностей з Росії, з інших іноземних держав, яка була піднята Центральною радою в 1917 році, ґрунтовно займається С. Кот. Результатом копіткої праці в музеях, архівних сховищах стала низка монографій з теми повернення культурних надбань українців, одна з них, що написана в співавторстві з О. Нестулею, висвітлює діяльність пам'ятоохоронців саме в період з 1917-1918 роки [24].

Початок глибокому студіюванню питань охорони пам'яток культури в добу національно-визвольних змагань (1917-1919) поклав О. Нестуля.

У кількох монографіях і наукових статтях, він оприлюднив раніше невідомі факти з історії українського пам'ятознавства з часів Центральної ради, гетьманщини, Директорії [25]. Переважну частину відомостей, як засвідчує науковий апарат книг О. Нестулі, автором зачерпнуто безпосередньо з архівів та з друкованих видань того часу, критично використані і праці з даної тематики, написані за радянських часів, проте взяті з них відомості лише підкреслюють принципову новизну всіх даних, введених до наукового обігу.

Виходячи з хронологічних рамок дослідження О. Нестуля детально зупиняється на двох факторах руйнації пам'яток, які були найбільш характерними для цього періоду :

1. Загибель пам'яток культури від бойових дій протиборчих сил в Україні.

2. Руйнація від стихійних виступів народних мас.

Всій сукупності конкретних фактів руйнації пам'яток культури, яких в книзі не бракує, автор протиставляє дієві заходи української влади щодо охорони національних святинь української нації.

В публікаціях і дисертаційному дослідженні Р. Маньковська виклала нове бачення процесу становлення української музеєзнавчої школи в період з 1917 по 1941 рік. В першому розділі дисертації Р. Маньковська аналізує музейне будівництво в добу національно-визвольної революції [26].

Таким чином, історіографічний аналіз засвідчує неординарність проблематики, наявність стійкого інтересу науковців та громадськості до подальшого вивчення історії становлення державної системи охорони культурних цінностей в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біляшівський М. Наші національні скарби. – К., 1918.
2. Біляшівський М. Справи українського мистецтва // Шлях. – К., 1918. – №1.
3. Єрст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918. – К., 1918.

4. Ернст Ф. Справа охорони пам'ятників мистецтва та старовини у Києві // Збірник секції мистецтв. – К., 1921. – Ч.1. – С.48-60.
5. Щепотьєв В. Щербаківський В. Історія товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині - Полтава, 1919 – вип. 1 – С. VII-X.
6. Анисимов А. Проект реставрации св. Софии Киевской // Художественная жизнь. – М., 1920. – №3.
7. Бирюков В. Организация народно-научного музея в городе Хорол Полтавской губернии. – Хорол, 1917. – 17с.
8. Свенціцький І. Про музеї та музейництво. – Львів, – 1920.
9. Залозецький В. Музеї та охорона пам'яток на Підкарпатській Україні // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Кн. IV – С.331-337.
10. Дубровський В. Як петлюрівці губили пам'ятки української культури та історії // Культура і побут. – 1926. – 17 жовтня.
11. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці // Життя й революція. – К. 1927. – №1.
12. Таранушенко С. Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини – Харків, 1922.
13. Шумицький М. Український архітектурний стиль – К., 1923
14. Чубатий М. Спомини про мою працю в Національному музею в рр.1917-1918 // Двадцятип'ятиліття Національного музею у Львові. – Львів, 1930. – С.17-28
15. Бондар М. Мезенцева Г. Славін П. Нариси з музейної справи. – К., 1959; Мезенцева Г. Музеї України. – К, 1959. – 179 с.
16. Омельченко Ю. Музейне будівництво на Україні за сорок років радянської влади // Наукові записки Київського державного університету. – К., 1957. – Т. XVI. – С.131-145; Омельченко Ю. История музейного строительства на Украине 1917-1932 // Реферат на соискание научной степени к. и. н. – К., 1970. – 21с..
17. Тронько П. Берегти і примножувати історико – культурну спадщину // Укр. іст. ур – К., 1972. – №4.
18. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Українській РСР(1922-1929) // Укр. іст. урн. – К., 1972. – №6; Акуленко В.І. «Пам'ятник «чи «пам'ятка» // Літературна Україна. – К., 1976. – 21 вересня; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917-1990. – К., Вища школа. 1991. – 274 с.; Акуленко В. Проблеми становлення і розвитку законодавства про охорону пам'яток культури в Україні (1917-1991 рр.): Дис.. д-ра юрид. наук у формі наук. доповіді: ін-т держави і права ім.В.М.Корецького. – К., 1992-251с.
19. Тронько П. Історико-культурні цінності і сучасність. – К., 1988. – 187 с.; Тронько П. Красзнавство у відродженні духовності та культури. – К., 1994. – 107 с.

20. Репресоване краєзнавство (20-30 роки). – Київ – Хмельницький, 1991. – 475с.
21. Реабілітовані історією – Київ – Полтава, 1992. – 401 с.
22. Білокінь С. Українська зірка вченого // Пам'ятки України. –1987. – №1. – С.24-25; Білокінь С. Велетень мистецтвознавства // Пам'ятки України. – 1989. – №3. – С.12-18.
23. Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність – К.: Логос, 1995. – 448 с.
24. Кот С., Нестуля О/. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917-1918 / НАН України, Інститут історії України – К. : Соборна Україна, 1996. – 300 с.
25. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. (Центральна рада, гетьманщина, Директорія.) – К. Полтава, 1994. – 240 с.; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні – К., 1995 – Т.1. – 278 с.
26. Маньковська Р. Музейництво в Україні : питання теорії і практики (1917 – червень 1941) : Дисерт., канд. іст. наук.(07.00.01)./НАН України – К., 1997.

Сергій Кот
(м. Київ)

В ПОШУКАХ ВТРАЧЕНИХ КЛЕЙНОДІВ

Одним з найтрагічніших наслідків приєднання України до Російської імперії і згодом до Радянського Союзу стало безпрецедентне переміщення величезних масивів культурних цінностей українського народу та їх концентрація на території Росії. Це був не лише акт механічного культурного присвоєння видатних реліквій та творів мистецтва – відбувся цілком керований та планомірний процес розчинення української культури в культурі російській. В українців було вкрадено їх історію та культуру, які стали трактуватися як історія та культура Росії. Це відбувалося не лише через шкільні та інститутські підручники, наукові праці, урядову політику, а й шляхом безцеремонного вивезення національних культурних надбань України, котрі вважалися «російськими», або символізували її «упокорення» і повинні були стверджувати «споковнічні історичні права» Москви на зверхність над українськими землями.

Серед історичних реліквій, втрата яких стала особливо болючою для українського народу, окремо слід наголосити на вивезених до Росії клейнодах запорозького козацтва та українських гетьманів (символах військової та державної влади – від польського «kleinot» та німецького «Kleinod»). Традиційно до них відносять прапори, корогви, значки, бунчуки, булави,

перначі, трості, літаври, гармати, печатки, чорнильніці та каламарі, які символізували владні повноваження козацької старшини.

Козацькі клейноди потрапляли до Росії за різних обставин.

Найчастіше, їх захоплювали як військову здобич московські та російські війська, що розпочали постійні загарбницькі війни на території України починаючи з середини XVII ст., використовуючи відсутність єдності серед української владної еліти та рядового козацтва в трагічний період Руїни. Були в тих війнах і блискучі козацькі перемоги, як в битві під Кототопом 1659 року, але й були болочі поразки. Зокрема, після поразки війська гетьмана Юрія Хмельницького, його військові клейноди були захоплені московським воеводою Ромодановським і відправлені до Москви.

На поч. XVIII ст. намагаючись придушити опір українців на чолі з гетьманом Іваном Мазепою російській експансії, цар Петро I запровадив на території України режим жорстокого терору. Сучасник тих подій німецький діяч Вебер у своїх спогадах зазначає: «Московський генерал Меньшиков приніс на Україну всі страхиття помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і виявляє скрізь страшну картину варварства переможців». Були повністю стерті з лиця землі такі містечка, як Гадяч, Келеберда, Маячка, Нехвороща, Переволочна, Ромни, Старий і Новий Кодак та інші. Цивілізована Європа була шокована звірствами російської армії в гетьманській резиденції – місті Батурині, яке, за свідченнями англійського посла лорда Ч.Уайнворта, «було взяте і спалене, і понад сім тисяч чоловік було вбито незалежно від віку й статі». При цьому були повністю розграбовані величезні колекції старожитностей і книжкове зібрання І. Мазепи, про які француз Жак Баллоз після зустрічі з гетьманом писав: «Він показав мені збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки». Відомо, що в подальшому згадана колекція зброї склала основу хатньої збірки Меньшикова в його палаці на набережній р. Неви у Санкт-Петербурзі. Тут же, у домовій церкві князя, знаходилися срібний напрестольний хрест з ім'ям легендарного українського гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, срібна дарохранительниця, два Євангелія – львівського друку 1644 року та друку 1698 року – в дорогоцінних оправках і два позолочених вінця. Згодом ці речі перебували в розташованому у будинку Меньшикова I-му кадетському корпусі, з якого потрапили частково до Ермітажу, частково до інших музеїв Петербургу. Сповідуючи Петру I про захоплення Батурина, князь Меньшиков зазначав, що серед захопленого майна є «три булави, також і бунчук, і між достатнім (числом) усяких прапорів – прапор перший, котрий завжди перед гетьманом підносили».

Захоплення та руйнування Запорізької Січі в 1709 р. також супроводжувалося перевезенням до Москви та Петербургу як трофеїв козацьких клейнодів: в офіційних документах згадуються 13 прапорів та понад 60 га-

рмат. Така ж участь спліткала реліквії козацької церкви на Січі – російське військо захопило та вивезло з неї «іконостас різьблений з царськими образами та з поставними іконами, і з деісусом та з іншими поставними іконами, котрі писані на дошках і на полотнах, ... 3 хреста залізних великих з церкви, ... святе Євангеліє, в ящик не в палітурках...».

В ході бойових дій до російських військових потрапила особиста шабля гетьмана Мазепи, датована 1687 р. У 1836 р. власник шаблі Батурлін подарував її міській думі Воронежа. В 1849 р. через міністра внутрішніх справ шабля була піднесена імператору Миколі I і потрапила до музею-арсеналу в Царському селі. В другій половині XIX ст. більшість пам'яток цього музею потрапила до відділу середніх віків і доби Відродження Петербурзького Ермітажу та Збройної палати Московського Кремля. У фондах останньої «шабля Мазепи» була зафіксована в 1930 р.

Нове підступне захоплення та руйнування Запорізької Січі за наказом Катерини II у 1775 р. (саме тоді, коли українські козаки брали участь у російсько-турецькій війні на боці Росії) знову позначилося вивезенням козацьких клейнодів до Москви та Петербургу. Тоді особливо відзначився князь П'ютомкін, який долучив до награбованого майна ще і реліквії січової церкви, у якій за традицією зберігалися козацькі клейноди. Згодом частина клейнодів (14 прапорів і корогов) потрапила до його управителя, після смерті вдови якого у 1829 р. – до Царсько-Сельського Арсеналу. Звідти вони поступили до Ермітажу.

Разом з тим, від часу гетьмана Івана Бруховецького (з 1665 р.) козацька старшина, яка визнавала владу Москви, взяла на себе зобов'язання в разі смерті гетьмана чи скасування його повноважень повертати російському цареві надані ним військові клейноди. Так було, зокрема, з прапором гетьмана І.Самойловича (який згодом переходив до І.Мазепи та І.Скоропадського), прапором Д.Апостола. Як правило, повернуті прапори зберігалися у Посольському приказі, а згодом у Міністерстві закордонних справ та Міністерстві юстиції Росії в Петербурзі.

Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. частина Задунайського козацтва на чолі з кошовим Осипом Гладким повернулися під зверхність Росії і передали царю клейноди, подаровані їм турецьким султаном. Ці клейноди (двадцять куренних прапорів, три бунчуки, срібні булава та трость) зберігалися у Преображенському соборі в Петербурзі.

З своїми військовими клейнодами від'їжджали українські козаки на Кубань, започаткувавши Чорноморське козацьке військо. Клейнодні гармати гетьмана К.Розумовського, запорозьке Євангеліє 1759 р. з Січової церкви та прапори досі зберігаються в Краснодарському краєзнавчому музеї.

Московити намагалися привласнити і військову славу козацького війська. Зокрема, відомий указ Петра I про вилучення з арсеналів міст Києва і Батурина захоплених козаками «у султанів турецьких і у королів польсько-

го і шведського на боях» гармат, які мали «у Москві в новозбудованому Цехаузі для пам'яті і на вічну славу поставити».

В музеях Москви та Петербургу досі перебуває також значна кількість козацьких гармат, вироблених в Україні, які є видатними пам'ятками ливарного мистецтва і важливими історичними реліквіями.

В українському суспільстві ХІХ – поч. ХХ ст. сформувалося досить чітке і ясне усвідомлення несправедливого характеру, масштабів та негативного впливу на розвиток української культури примусового відриву від народу його історичної та культурної спадщини. «Таким чином Україна позбавлялася якраз того, що дає її народові національне обличчя, губила свої скарби, губила назавше», – зазначав тоді один з найавторитетніших знавців та послідовних хранителів української старовини Микола Біляшівський.

Ще 1902 року під час роботи ХІІ археологічного з'їзду кубанський історик-українець П. Короленко поставив питання про повернення клейнодів українського козацтва із сховищ Москви та Петербургу. Кубанська козацька старшина, яка пів століття ще складалася переважно з українців, 1911 р. звернулася з такою вимогою до російського уряду, проте Генеральний штаб російської армії відповів категоричною відмовою.

Та на повний голос вимога про повернення в Україну козацьких клейнодів залунала після Лютневої революції 1917 року з падіння царату. На хвилі бурхливого національного піднесення ця ідея, вперше проголошена на Всеукраїнському учительському з'їзді 5-6 квітня 1917 р., дуже швидко набула загальнонародного значення. Шостого травня на вечірньому засіданні Першого Всеукраїнського військового з'їзду, одразу після доповіді Симона Петлюри про будівництво національного війська, було розглянуто питання про українські клейноди. У спеціальній резолюції «Про українські клейноди та про перший Український козацький імені Богдана Хмельницького полк» зазначалося: «а) всі старовинні українські прапори, які перебувають по різних державних сховах (музеях) Петрограда, Москви та інших міст, повинно негайно віддати у Київ до Українського Національного Музею.» 17 квітня 1917 р. на засіданні комітету Української Центральної Ради, на якому головував М. Грушевський, по доповіді М. Біляшівського було поставлено питання про повернення із сховищ Москви та Петербургу козацьких клейнодів та інших історичних реліквій до України. У вересні 1917 року Біляшівський підготував перший приблизний перелік українських клейнодів у сховищах Москви та Петрограда. На його думку, поверненню підлягали козацькі прапори та зброя з Ермітажу, українські прапори з Самсонівського собору, речі січової церкви – з церкви І-го кадетського корпусу, гармати з гербом Мазепи, козацька зброя з Артилерійського музею й Збройної палати в Москві.

Восени 1917 року в Москві та Петербурзі були створені осередки по виявленню речей українського походження та складанню їх реєстрів, які

діяли у погодженні з Центральною радою. В Москві цю працю взяв на себе О.Новицький, в Петербурзі – заснована заходами В.Щавинського Комісія по складанню реєстрів речей української старовини (очоловав Ф.Вовк, співпрацювали В.Колбасьєв, Б.Крижановський, М.Макаренко, М.Могилянський, П.Потоцький, П.Стебницький, С.Тройницький, В.Щавинський, С.Яремич).

Проголошення незалежності Української Народної Республіки та підписання Брестського мирного договору відкрило шлях до постановки питання про українські культурні цінності в Росії на міждержавному рівні. За дорученням міністра освіти УНР В.Прокоповича у зв'язку з майбутніми мирними переговорами УНР та РСФРР була створена спеціальна комісія в справі повернення з Росії культурних цінностей України. До роботи комісії були залучені видатні українські історики, археологи, архівісти та мистецтвознавці М.Біляшівський, М.Грушевський, В.Модзалевський, О.Грушевський, М.Василенко, І.Каманін, О.Левицький та ін.

Після гетьманського перевороту 1918 р. уряд новоутвореної Української Держави П.Скоропадського продовжив цю працю. У зв'язку з початком мирних переговорів склад Комісії було значно розширено за рахунок залучення таких фахівців, як Д.Антонович, О.Благодір, П.Зайцев, І.Кречетович, В.Міяковський, Г.Павлуцький, Г.Стеллецький, Д.Щербаківський, К.Широцький та ін. На початку червня Комісію було конституйовано як «Культурну комісію при Українській Мирній Делегації». В атмосфері напружених дискусій нею були опрацьовані загальні підходи до питання долі культурних цінностей в ході переговорів, проект відповідних статей мирного договору та об'ємні списки речей, на які претендувала Україна,

Цілком закономірно, що в центрі уваги Комісії опинилися козацькі клейноди. За їх повернення виступали не лише науковці та діячі культури, а й широка громадськість України. Наприклад, 27 травня 1918 р. до голови української делегації на мирних переговорах з Росією С.Шелухіна звернувся з листом голова Ради вільного козацтва м. Києва М.Коваленко, який просив «вжити всіх заходів перед Великоруською мировою делегацією, аби всі ті клейноди, які належать до історії козацтва на Україні, були обов'язково повернуті».

Незабаром до Комісії свої пропозиції надіслав відділ охорони пам'яток Міністерства народної освіти, який також наголосив на поверненні з музеїв та церков Москви і Петрограду вивезених з України прапорів, булав, перначів, гармат, церковних речей з Січової церкви. Однак, тоді бракувало відомостей про обставини, за яких зазначені речі були вивезені з України та в яких конкретно музеях чи інших збірках вони зберігалися.

У зв'язку з цим представник Військового міністерства у Комісії Є.Шайтанов звернувся за відповідними консультаціями до директора Військово-історичного музею О.Благодіра. Той, в свою чергу, повідомив, що найбільше національних історичних реліквій зберігалося в Збройній пала-

ті, Грановитій палаті, Історичному музеї, архіві Міністерства юстиції, приватних колекціях князів Уварова та Щукіна в Москві, Артилерійському музеї, Казанському соборі, Ермітажі, Музеї ім. Олександра III у Петрограді. 12 червня 1918 р., культурна комісія саме О.Благодіру доручила «скласти список військових речей історичного характеру, які мають бути повернуті з Російських збірок на Україну, які вивезені.» «Також, – зазначалося у рішенні Комісії, – по змозі додати туди й старовину, здобуту козаками під час їх давніх сутичок й борні з татарами, турками тощо, а потім вивезену до Московщини».

Культурна комісія затвердила поданий О.Благодіром список, однак, наголосила у своєму рішенні, що він далеко не вичерпує тих історичних козацьких реліквій, які Росія мала повернути Україні.

В зв'язку з цим, на засіданні було вирішено доповнити даний список статтею загального змісту: «Вимагати усі клейноди, які в різний час були забрані з України й переходять у Петербурзі, Москві та інших містах (по церквах, арсеналах, в Ермітажі, Палаті зброї): перначі, гармати, церковні речі, забрані з січової церкви й т. ін.»

Характерно, що з свого боку готуючись до переговорів, росіяни фактично знову визнали справедливими, хоча і частково, претензії України. Згідно з вказівками Управління справами РНК РСФРР наркомату освіти, позиція Росії мала полягати в тому, що «видачі підлягають лише ті художні та архівні цінності, котрі були вивезені до наших сховищ в якості військової здобичі, або ті, котрі були евакуйовані за випадком останньої війни».

Та у зв'язку із зривом мирних переговорів більшовицьким урядом Росії, ця справа знову не була доведена до завершення.

Однак, ідея повернення історичних та культурних цінностей в Україну не загинула під час кривавих подій громадянської війни. Після встановлення більшовицького режиму в поневоленій Україні її провідниками стали відомі діячі української науки та культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради, УНР, Української держави. На хвилі «українського відродження» 20-х років їм вдалося досягти продовження її реалізації на державному рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій визвольних змагань українського народу.

Та українці не склали руки. Навесні 1925 р. ВУЦВК знову порушив перед загальносоюзними органами питання про повернення із сховищ колишньої імперії усіх матеріалів, які мають для України історичне значення. Восени наступного року Мала Президія ВУЦВК доручила наркомату освіти України підготувати пропозиції до союзного уряду про створення спеціальної комісії, яка б мала розглянути питання про передачу культурних цінностей з різних республік «по належності». Це питання планувалося порушити й під час проведення Всесоюзної наради працівників освіти.

Водночас розпочалася підготовка списків пам'яток історії та культури, на які претендувала Україна.

Одним з тих, хто на початку 20-х років здійснював практичну роботу по поверненню в Україну культурних цінностей, був відомий український вчений Микола Макаренко. Він був прекрасним знавцем колекцій Ермітажу, в якому працював протягом 1906 – поч. 1919 років і автором одного з кращих путівників по відомому музею, котрий хоч і називався «коротким», проте налічував понад 300 сторінок і крім огляду старих колекцій вперше наводив систематизовані дані про найновіші надходження. Використовуючи свої знання на користь української культури, у 1924 р. Макаренко опублікував ґрунтовну статтю, присвячену опису запорозьких клейнодів (а саме корогів), які перебували на той час у фондах Ермітажу. В ній детально характеризувалося 14 козацьких прапорів XVIII ст. та робилася спроба прослідкувати, за яких обставин ця збірка реліквій українського народу потрапила до імператорського музею після зруйнування Запорозької січі. «Тепер ці клейноти, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайно великого і важливого хазяїна. Нікому не потрібні, запорошені, висять вони на стінах передпокою середньовічного відділу Ермітажу. Вони порушують в ньому загальний ансамбль, бо в нім нема навіть відділу, де-б ці корогви почували себе добре між речами їм подібними... Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дати, а також ті художні особливості якими визначаються корогви, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову побачать береги рідного Дніпра», – зазначалося у статті.

Очолюючи відділ мистецтв Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, вчений протягом 1925-1926 рр. працював над складанням реєстру пам'яток української культури, які знаходилися поза межами України. 2 лютого 1927 року на засіданні відділу була заслухана доповідь Макаренка про завершення роботи.

Свої заявки подали і українські музеї. Зведені матеріали отримали назву «Попередній реєстр історико-культурних і художніх музейних цінностей, що належить повернути УСРР» були розглянуті 5 жовтня 1927 р. на засіданні Президії ВУЦВК. До нього були включені всі відомі на той час історико-культурні цінності, вивезені з території України до Росії, незалежно від того, чийми силами і засобами вони були здобуті і яким шляхом перейшли у власність російських державних сховищ. В ньому чільне місце посідали козацькі клейноди і зброя.

9 липня 1928 р. Президія ЦВК СРСР, нарешті, ухвалила постанову, якою наркоматам освіти обох республік про обмін культурними та мистецькими цінностями між Україною та Росією. На її реалізацію мала бути створена спеціальна Паритетна комісія за участю обох сторін.

Окрилені першим успіхом, українці розгорнули титанічну працю. Протягом 1929 р. під егідою Наркомату освіти України в терміновому порядку були складені уточнені переліки речей та архівних фондів в музеях,

архівах та бібліотеках Росії. Перелік культурних цінностей, на які претендувала Україна був направлений заступником наркому освіти О.Полоцьким постійному представникові УСРР при уряді СРСР Янському. Українські вимоги були доведені до російського уряду, за дорученням якого розпочалося їх вивчення російськими експертами.

В першому числі Львівського часопису «Нові шляхи» за 1929 р. повідомлялося, що український уряд звернувся до РСФРР з домаганням повернути на Україну ряд мистецьких історично-культурних цінностей, вивезених свого часу царськими урядами в Москву та Петербург 3 тисяч образів, різьб, археологічних колекцій, старовинних книг і документів. В тому числі називалися гармата 1705 р., вилита коштом І.Мазепи в Глухові, п'ять запорозьких прапорів та бунчуків з Збройної палати в Москві, 17 запорозьких клейнодів (корогов) з Ленінградського Ермітажу. За даними часопису, Наркомат РСФРР в цілому погодився з вимогами України.

Робота Паритетної комісії почалася в 1930 р. До її складу входили від РСФРР: академік М.Марр – директор Академії Матеріальної Культури в Ленінграді, професор М.Машковцев – заступник завідуючого Державної Третьяковської Галереї в Москві, А.Вольтер – заступник завідувача Головнауки РРФСР; від України: заступник завідувача Укрнауки К.Коник, професор М.Болтенко – заступник директора Державного археологічного музею в Одесі, професор Ф.Ернст – завідуючий художнім відділом Всеукраїнського музею ім. Т.Г.Шевченка у Києві.

Перша сесія Паритетної комісії відбулася 20-28 березня 1930 р. у Москві під головуванням академіка М.Марра.

Під час сесії члени комісії почали огляд експонатів та фондів ряду московських музеїв – Збройної палати в Кремлі, Історичного музею, Третьяковської галереї. Остаточо було вирішена передача запорозьких клейнодів, прапорів, гармат тощо, котрі перебували в Збройній палаті Московського Кремля та у відділі зброї Державного Ермітажу в Ленінграді. На думку української делегації, увесь цей матеріал справедливим було б розмістити в Дніпропетровському державному музеї разом з картиною Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Разом з тим, по цілому ряду пам'яток виникли серйозні розходження.

Наприкінці травня – в першій половині червня 1930 р. відбулася друга сесія Паритетної комісії. Вона проходила в Москві та Ленінграді під головуванням заступника завідуючого Укрнауки УСРР К.Коника. Цього разу розглядалися заяви української сторони, подані до Третьяковської галереї, Збройної палати, Історичного музею, Музею революції, Антирелігійного музею в Ленінграді, Державного Ермітажу в Ленінграді. В ході роботи сесії українській делегації вдалося позитивно вирішити долю речей, з приводу яких раніше точилися суперечки: глухівської гармати 1705 р. з гербом І.Мазепи та невеличкого запорозького прапора (тканина «байберек») з Державного Ермітажу. Крім того, була досягнута згода у переданні на

Україну з Ермітажу збірки речей з хатньої церкви князя Меншикова, який розграбував гетьманську столицю Батурин (в тому числі, на престольний хрест гетьмана Сагайдачного), медальон кінця XVI-поч. XVII ст. князя Костянтина Острозького. За цією ж постановою Паритетної комісії Ермітаж повинен був виділити для України зразкову збірку зброї різних часів.

Крім зазначених вище пам'яток, Паритетна комісія прийняла ухвалу, за якою музеї України мали одержати зі Збройної палати у Москві 18 запорозьких прапорів XVI-XVII ст., булаву миргородського полковника Данила Апостола, шаблю І.Мазепи, 5 гармат майстрів Карпа і Йосипа Балашевичів. Велика кількість музейних цінностей повинна була передаватися з Історичного музею. Серед них – портрети гетьманів Б.Хмельницького та П.Дорошенка, невідомого польського вельможі, портрет жінок козацької старшини.

Коментуючи наслідки другої сесії Паритетної комісії, журнал «Україна» зазначав, не стримуючи емоцій: «Всі наукові скарби, особливо з давніх культур, що колись існували на Україні, мають світове значення і передача їх до головніших українських музеїв, наслідком праці двох сесій Паритетної комісії, надають музеям України світового значення, яке мали раніш сховища царських столиць».

Слід особливо наголосити на тому, що робота Паритетної комісії, яка вимагала тривалого вивчення музейних фондів, була далеко не закінчена. Мала відбутися її третя сесія, цього разу в Україні, в ході роботи якої передбачалося вирішити питання повернення головної маси історико-культурних цінностей, в різні часи вивезених з української території.

Проте, наступна сесія Паритетної комісії не відбулася. Це напряму пов'язується із загальною суспільно-політичною атмосферою в Україні, основний зміст якої визначали розв'язані проти української інтелігенції сталінські репресії.

Криваві 30-ті роки, а згодом і нищення та розграбування українських музеїв, архівів, бібліотек під час другої світової війни, сповили покровом таємниці діяльність Паритетної комісії. Протягом тривалого часу невідомою була доля рішень про повернення історичних та культурних цінностей в Україну, прийнятих під час роботи комісії в 1930 р. Невипадково, і сьогодні переважна більшість дослідників вважає, що до їх практичної реалізації справа так і не дійшла. Між тим, окремі опубліковані наукові розвідки та архівні документи переконливо свідчать на користь того, що ухвалені Паритетною комісією рішення мали юридичну силу і Україна все ж одержала значну кількість пам'яток.

Вперше на це питання спробували відповісти в 1953 році у зв'язку з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської Ради. ЦК КПУ доручив Міністерству культури України вивчити питання про долю проголошеного ще в 1917 р. урядом більшовицької Росії декрету про передання історичних реліквій українському народові. Ця робота проходила під кері-

вництвом начальника Державної інспекції по охороні пам'яток історії та мистецтва Міністерства культури УРСР О. Вікторова і велася в архівах та музеях республіки. У доповідній записці, направленій на ім'я секретаря ЦК КПУ І.Назаренка зазначалося, що в її ході вдалося відшукати копію мандату від 16 грудня 1930 р. № 701-13 на ім'я представника Наркомосу України, начальника музейної групи відділу науки К.Червяка, якому доручалося отримати культурні цінності з музеїв Москви та Ленінграду на основі списків, розглянутих Паритетною комісією і затверджених Наркоматом освіти РСФФР. В тому ж мандаті Наркомос України просив виділити з фондів Російського музею матеріали по Україні і, окремо, по Західній Україні. Вказувалося також і на існування інших документів наркомату освіти, у яких згадувалася робота Паритетної комісії. Цікаві свідчення були отримані від викладача Харківського художнього інституту С.Ф.Беседіна, який в 1929-1938 рр. працював художником харківського Музею Слобідської України ім. Г.Сковороди (згодом Харківський історичний музей). За його спогадами, в 1932 р. музей отримав багато цінностей, серед яких були і прапори, бунчуки, булава і шабля Б.Хмельницького, козацькі речі, багато живопису, графіки, документів. На наявність в 30-х роках у фондах музею великої кількості козацької зброї (в тому числі шаблі і булави Б. Хмельницького), прапорів, перначів, бунчуків, побутових речей, картин та акварелей, козацького та селянського одягу, документів вказувала також науковий працівник Харківського історичного музею Назаренко.

Із змісту документів випливає, що історичні та культурні цінності, передані в Україну на початку 30-х років, були зосереджені у тодішній столиці республіки м. Харкові. Вони знаходилися в Музеї ім. Г.Сковороди. В 1932-1933 рр. частина творів мистецтва (живопис, графіка, скульптура) були передані Харківській картинній галереї (нині Харківський художній музей) та Державній галереї творів Т.Г.Шевченка. В роки другої світової війни фонди історичного музею були повністю втрачені. Розграбованою та знищеною виявилася і переважна частина фондів Харківської картинної галереї. Однак, деякі експонати цих музеїв все ж було евакуйовано до східних районів СРСР. Серед них були і пам'ятки, отримані Україною з музеїв Росії. У доповідній записці наводяться дані про місцезнаходження деяких із них після повернення в Україну в повоєнний час. Зокрема, в тексті документу зазначається:»З повернутих цінностей РСФФР Україні, в даний час залишилися:

- а) У Харківському історичному музеї:
 1. Прапор Запорозьких козаків 17 ст.
 2. Потир (невелика ваза). Золота робота 1686 г., що належала гетьману Самойловичу.
 3. Голівка обгорілої гетьманської булави.
- б) В Харьковському музеї українського мистецтва:

Живопис

1. Репін І.Є. «Запорозжці пишуть листа турецькому султану» та ін.

Проте, відомості з доповідної записки не вийшли за межі міністерських кабінетів і не стали відомі широкій громадськості. А сама тема повернення в Україну історичних та культурних цінностей знову виявилася закритою.

На основі ретельного вивчення літературних та архівних джерел, фондів музейних установ України, Москви і Ленінграду сьогодні можливо переконливо довести, що на виконання рішень Паритетної комісії, передавання значної кількості культурних цінностей з музеїв Росії на Україну таки відбулося протягом 1930-1932 рр. Це були біля 12 тисяч цінних експонатів, серед яких в документальних актах передачі зафіксована і ціла низка козацьких клейнодів. Зокрема, в 1930 р. зі Збройної палати Московського Кремля на Україну було передано 5 одиниць зберігання, в тому числі прапор Війська Запорозького 1688 р. та значок XVII ст., два запорозькі прапори XVIII ст. часів Єлизавети Петрівни, напрестольний хрест та Євангеліє, що належали гетьману Петру Калнишевському і були подаровані ним Соловецькому монастирю. Того ж року Державний історичний музей у Москві передав представникові України мідну визолочену булаву, «голівка» якої була прикрашена смальтою. Імовірно, за атрибуцією музею, вона походила з Вишневецького замку. Та особливо багато експонатів 31 січня 1932 р. представник Наркомосвіти України прийняв з фондів Державного Ермітажу. Серед 1771 одиниць зберігання (разом понад 11 тис. речей) також були козацькі реліквії. Тоді було повернуто напрестольний визолочений хрест з ім'ям гетьмана П.Сагайдачного та два Євангелія 1644 і 1698 років, вивезені Меншиковим з палацу І. Мазепи 1709 р. З відділу зброї Ермітажу – 12 козацьких прапорів (з 14 описаних раніше М. Макаренком), зокрема, велика морська корогва Війська Запорозького XVIII ст., прапори 1759, 1764, 1771, 1772, 1773, 1774 років та один не датований прапор, з мистецького відділу – портрети гетьманів та козацької старшини. На жаль, з усього величезного скарбу, який вдалося повернути з Росії на Україну, сьогодні невідома доля майже усіх тяжко здобутих реліквій. На сьогодні в музеях України виявлені лише 2 козацькі корогви, передані в 30-ті роки з фондів Ермітажу та кілька окремих речей.

Водночас, порівняльний аналіз даних про ті пам'ятки, які мали повертатися в Україну з російських сховищ, та виявлених актів того, що було передано до українських музеїв засвідчує, що досягнуті домовленості не були виконані повністю. Не переданими лишилися багато пам'яток козащини із Збройної палати, Історичного музею, Третьяковського галереї, Ермітажу, фактично поза увагою залишилися фонди інших музеїв Москви та Петербургу, що фігурували в рішеннях комісії. Разом, за нашими підрахунками, це складає щонайменше біля тридцяти корогв, прапорів, значків та бунчуків, а також козацькі булави, перначі та трости, зразки козацької

зброї, в тому числі меморіальної – шабля І.Мазепи, булава Д.Апостола й ін. Усі ці реліквії ще чекають на своє повернення.

Історична доля розпорядилася таким чином, що козацькі реліквії опинилися і в інших країнах. Зокрема, є згадки про те, що в польських музеях досьогодні зберігаються келих гетьмана Богдана Хмельницького та бердиш, подарований йому російським царем Олексієм Михайловичем, шабля гетьмана Петра Дорошенка, велика збірка історичних портретів козацької старшини. Значна збірка козацьких прапорів нещодавно виявлена в Швеції.

Козаччина – душа українського народу, символ його лицарського духу, звитяги, вільного життя. Реліквії українського козацтва дорогі кожному українцю, куди б не занесла його доля, викликають в нього трепетно-буремний щем за героїчним періодом історії свого народу, гордість за приналежність до козацького кореню. Тому боротьба за повернення втрачених клейнодів ніколи не може бути завершена, поки усі козацькі святині не знайдуть свої місце на рідній українській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф.166, ф. 2201; Архів Державного Ермітажу. – Ф.1; Архів Історичного музею (Москва). – Акти передачі експонатів за 1930 р.; Архів Державного історико-культурного заповідника «Московський кремль» – Ф.20; Україна – 1924. – кн.3. – С.25-34; 1930 – липень-серпень. – С.191.

Денисенко Г.Г.
(м. Київ)

УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Глибокий слід в історичній долі українського народу залишила Друга світова війна. З нападом Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. розпочалась радянсько-німецька війна, яка увійшла в історію і залишилася в пам'яті поколінь як Велика Вітчизняна війна. 60 років минуло від того фатального дня – 22 червня 1941 р. – початку війни і 55 років з дня Перемоги.

Безцінними реліквіями мужності і звитяги народу стали пам'ятки, присвячені подіям війни. Їх нараховується в Україні понад 73 тис. [1]. Основну частину серед них складають братські та одиничні поховання радянських воїнів, партизанів, підпільників, вояків ОУН-УПА, жертв фашизму, пам'ятні місця боїв військовополонених, обеліски, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси.

Проблеми упорядкування поховань радянських воїнів, їх охорони стали уже в ході війни. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил воїнів і командирів Червоної Армії покладалася на військові ради фронтів і окремих армій [2].

Після визволення території від нацистських окупантів серед інших заходів, пов'язаних з відбудовою народного господарства, піднімались і питання охорони пам'яток. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини» сприяла значному розширенню цієї роботи. Згідно з нею місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації мали взяти на облік та занести до Книги Пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих воїнів [3].

Питання про увічнення пам'яті загиблих воїнів, партизанів знаходились в полі зору державних і партійних органів і у повоєнні роки. Постановою Раднаркому СРСР від 18 лютого 1946 р. передбачалось не тільки впорядкування всіх поховань періоду Великої Вітчизняної війни, але й завершення до 1 серпня 1946 р. робіт по розробці 50 типових проєктів пам'ятників для військових кладовищ, братських та одиничних могил [4]. На місцях розпочалося виявлення і постановка на облік військових цвинтарів, братських та індивідуальних поховань, спорудження пам'ятних знаків, встановлення надгробків. У виконкомках міських і районних Рад накопичувалися дані про події і героїв воєнних років, створювалися Книги Пам'яті.

Були прийняті постанови Раднаркому республіки «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру» від 13 березня 1945 р., «Про проектування і спорудження пам'ятника героям Червоної Армії в м.Корсунь-Шевченківському від 30 січня 1946 р.

Згідно з постановою Раднаркому СРСР від 15 квітня 1944 р. особлива увага уряду республіки приділялась будівництву пам'ятника на могилі командуючого 1-м Українським фронтом, генерала армії М.Ф.Ватутіна. Багато зусиль щодо його спорудження доклав М.С.Хрущов. Він неодноразово зустрічався з автором пам'ятника – скульптором Є.Вучетичем, висловлював йому свої міркування та пропозиції. 2 грудня 1947 пам'ятник оглянули члени уряду республіки, Верховної Ради України, представники громадськості, які дали йому високу оцінку [5]. Відкриття пам'ятника відбулося 21 січня 1948 р.

У 1944-50 рр. були споруджені пам'ятники генерал-лейтенанта М.В.Волоху (Харківська обл.), О.Смирнову (Запорізька обл.), Герою Радянського Союзу І.Нестеренку (Запорізька обл.).

В ході обстеження Запорізької області за даними на 1946 р. було зареєстровано 5534 пам'ятника, у тому числі 5318 пам'ятників Великої Вітчизняної війни, з них 3600 одиничних і 1697 братські могили. На кін. 1947-поч. 1948 рр. з 3445 пам'яток, взятих на облік державними органами на

Вінничині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів періоду Другої світової війни [6]. Така тенденція, коли 90% всіх пам'яток, були пам'ятки, пов'язані з воєнними подіями, була характерною і для інших регіонів України.

По всій території, де гриміли бої почалося упорядкування військових цвинтарів, перепоховання полеглих воїнів. Протягом 50-х років на території України було впорядковано понад 19 тис. могил, споруджено понад 11 тис. пам'ятників, обелісків, нагробків та меморіальних плит. Подальша програма по увічненню історії Великої Вітчизняної війни була розрахована на десять років. Її завершення планувалось до 25-річчя Перемоги. На місцях оборонних боїв у Бердичеві, Білокоровичах, Житомирі, Коломиї, Луцьку, Могилеві-Подільському, Стрії, Слауті, Тернополі, Хмельницькому пропонувалось спорудити пам'ятники. Важлива роль відводилась відображенню бойових дій Радянської Армії під час визволення української землі від нацистських загарбників [7].

Але ці заходи стосувались не всіх воїнів. За відомих історичних обставин, радянських воїнів, які потрапили до фашистського полону, в умовах тоталітарного режиму прирівнювали до зрадників Батьківщини. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної Армії потрапили у полон через стратегічні та тактичні прорахунки вищого воєнного командування. За півроку війни до німецького полону потрапив основний склад кадрової армії та сотні призовників воєнного часу.

В Україні гітлерівці влаштували 180 концтаборів, 50 гетто, в республіці відомо 250 місць масових страт радянських людей. За період окупації в Україні вбито і замучено 3,898 млн. цивільного населення, близько 1 млн. 800 тис. військовополонених [8]. Майже у кожному місті існували концтабори, де утримувалися військовополонені і мирні громадяни. Найбільш сумної слави зажили Дарницький, Сирецький (Київ), Богунський (під Житомиром), «Цитадель» (Львів), Володимир-Волинський (Волинська обл.), «Уманська яма» (Черкаська обл.), Рава-Руський (Львівська обл.), «Грос-лазарет Слаута» (Хмельницька обл.)

У 70-ті-90-ті рр. на місцях масових страт мирних громадян, розташування концтаборів почали встановлювати пам'ятні знаки, споруджувати монументи. У 1975 р. (рек. 1985) в пам'ять про 67 тис. 150 мирних громадян Житомира і військовополонених на околиці міста споруджено величний Меморіал, у 1967 р. – на місці – концтабору у Слауті споруджено пам'ятник. Пам'ятні знаки встановлені на місцях розташування концтаборів у Сімферополі, в селищі Массандра. У 1992-1993 рр. встановлені меморіальні дошки на будинках колишніх гетто у Львові. У Харкові створений перший в Україні Музей голокосту, в якому зібрані документи і матеріали про трагедію єврейського населення в роки Другої світової війни [9].

Режим терору, геноциду і пограбування встановили окупанти на загарбаній території. Українці воювали в лавах Червоної Армії, певні кола з рі-

зних причин вдалися до корпорації, частина населення воювала в партизанських загонах, боролася в антинацистському підпіллі.

Переважна більшість досліджених і взятих на державний облік пам'яток, присвячених визвольним змаганням українського народу в роки Другої світової війни, пов'язана із становленням і розвитком комуністичного підпілля і партизанського руху.

Спорудження пам'ятників на честь радянських партизанів і підпільників розпочалося в перші повоєнні роки. Активно ця робота продовжувалася і в наступні роки. Понад 250 пам'ятників на честь радянських партизанів і підпільників встановлено в Житомирській, Запорізькій, Полтавській, Чернігівській областях. Близько 100 будинків відзначено меморіальними дошками про діяльність підпільних патріотичних груп у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Чернігівській областях [10].

Складовою частиною руху опору була боротьба проти нацистського режиму і національно-визвольна боротьба проти тоталітарного режиму, яку очолила ОУН, і згодом, національне збройне утворення – Українська Повстанська Армія.

На місцях, де гриміли бої за національні ідеали, залишилися тисячі братських могил тих, хто зі зброєю в руках по обидві сторони фронту брав участь у братовбивчій війні або став її жертвою. Ці події не знайшли належного відображення у мистецтві, яке знаходилося у полоні усталених концепцій, увічнюючи лише вибіркові сторони єдиного процесу. Лише в умовах розбудови незалежної Української Держави стало питання про об'єктивне відтворення всієї палітри визвольної боротьби українського народу в роки Другої світової і Великої Вітчизняної війн. Виявлення пам'яток і пам'ятних місць, пов'язаних з визвольною боротьбою українського народу в роки війни, дозволить відтворити історичні реалії. Протягом 1995 р. у Львівській області споруджено 20 пам'ятних знаків на могилах воїнів УПА, встановлені меморіальні дошки на будинках, де жив О.Ольжич, заступник голови Проводу ОУН(м) (м.Львів, вул.Личаківська, 32), загинув генерал-хорунжий, головний командир УПА Р.Шухевич (вул.Новоповітряна, 78), було проголошено акт відновлення Української Держави (пл.Ринок, 10), де народився генерал-хорунжий УПА Д.Грицай (с.Дорожів Дрогобицького р-ну). Символічні хрести, пам'ятні знаки у формі тризуба встановлені на братських могилах бійців УПА в селах Калуського, Коломийського, Рогатинського, Тисменецького районів Івано-Франківської області [11].

В ході роботи над багатотомним Зводом пам'яток історії і культури України обласні редколегії Житомирської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, міська редколегія м.Києва виявили велику кількість пам'яток, пов'язаних з національно-визвольним рухом, формуванням оунівського підпілля у столиці України, з діяльністю провідників ОУН(м)

О.Теліги, О.Ольжича. У Житомирі (вул.Пархоменка, 12/15) зберігся будинок, де народився О.Ольжич, Свято-Успенська церква, де його було охрещено. В ознаменування 50-х роковин від дня смерті поета, археолога О.Ольжича у Києві на будинку (вул.Толстого, 15), де він мешкав у 1941-1942 рр. і де знаходилась підпільна квартира ОУН(м), встановлено меморіальну дошку [12].

В західних областях, з одного боку, прокотилася хвиля будівництва пам'ятних знаків, встановлення меморіальних дошок на будинках, пов'язаних з діяльністю ОУН-УПА. З іншого, активізувалась наруга над пам'ятками, пов'язаними з Червоною Армією. Так, в Тернопільській області в 1992 р. знято з обліку 177 пам'яток, у тому числі будинки, де знаходились штаби, командні пункти 302-ї, 338-ї стрілецьких дивізій, бойова техніка, встановлена на честь визволення міст і населених пунктів від нацистських загарбників. Івано-Франківський міськвиконком 10 жовтня 1995 р. прийняв постанову «Про демонтаж меморіальних дошок та пам'ятних знаків», згідно з якою передбачалось знасення двох пам'ятних знаків, 37 меморіальних дошок з будинків, де мешкали Герої Радянського Союзу [13].

Майже 80% пам'яток – присвяченим подіям Другої світової війни – братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося в роки війни. В 1944-1945 рр. величні монументальні пам'ятники були споруджені на братських могилах воїнів-визволителів на висоті Гостра могила у Ворошиловграді, Керчі, Макіївці, Мукачеві, Нижньодніпровську, Ужгороді, Хусті, Харкові та багатьох інших містах і населених пунктах України [14]. У другій половині 60-х років в Україні розгорнулись роботи по спорудженню обелісків у містах-героях.

Підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, Книг пам'яті, Державного реєстру національного культурного надбання стали новим етапом у справі увічнення подій Другої світової війни. У ході пошукових робіт виявлені сотні нових пам'яток, встановлені прізвища тисяч загиблих наших співвітчизників, вшанування їх пам'яті – важливе завдання держави і кожного громадянина. Ми повинні зберегти пам'ять про всі події, які залишили по собі глибокий слід в історії України, про всіх полеглих на українській землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. П.Т.Тронько. Навічно в пам'яті народній: З історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1995. – С.147.
2. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С.220-221.
3. Военно-исторический журнал. – 1998. – № 1. – С.73.

4. Там само. – С.74.
5. П.Т.Тронько, В.А.Войналович. Увічнена історія України. – К., 1992. – С.157.
6. ЦДАВО України. – Ф.4761, оп.1. спр.156. – Арк. 21, 24; ДАЗО. – Ф.Р.2654. оп.1, спр.456. – Арк.1-7.
7. П.Т.Тронько, В.А.Войналович. Вказ.роб. – С.142.
8. Безсмертю Книга пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. – С.205.
9. Поточний архів відділу охорони пам'яток історії і культури Міністерства культури і мистецтв України. – Державний реєстр нерухомих пам'яток історії і культури Автономної Республіки Крим. – Сімферополь, 1995; Список пам'яток історії та культури по Львівській області; Вісник: загальнодержавний бюллетень. – 1998. – 1.
10. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К., 1987 (підрах. автора).
11. Поточний архів відділу охорони пам'яток історії та культури Міністерства культури та мистецтв України. – Списки пам'яток історії та культури по Львівській та Івано-Франківській областям; Г.Щерба. Від Золотої поляни до карпатських бескидів // Літопис Червоної Калини. – 1992. – 3. – С.31.
12. В.Скрипничук. Популяризація матеріальних і духовних пам'яток визвольного руху українського народу 1940-1950 // Вісник: загальнодержавний бюллетень. – 1998. – 1. – С.56-57.
13. Незалежність України: Історичні витоки та перспективи. // Матеріали наукової конференції 22 серпня 1996 р. – К., 1997. – С.234. С.56-57.
14. В.М.Волковинський, Є.П.Шаталіта. З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні // Укр.іст.журн. – 1973. – 7. – С.115.

*Олена Гайдукевич
(м. Івано-Франківськ)*

МІСЦЕ СКОРБОТИ НАРОДНОЇ: ДЕМ'ЯНІВ ЛАЗ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

Коли Ви вмирили, Вам дзвони не грали,
Ніхто не заплакав за Вами...

Впродовж багатьох віків Україна страждала від різноманітних поневолювачів, кожний з яких по-своєму знущався над нею. Проте, якраз ХХ століття чи не найтрагічніше для України: на вівтар свободи були принесені численні жертви мільйонів людських душ. В період панування двох нелюдських мізантропських тоталітарних систем: гітлерівського нацизму і сталінського тоталітаризму саме ідеологія «диктатури пролетаріату» з її

практичним втіленням «червоного терору» стали вінцем геноциду проти українського народу [1]. Політичне, національне, духовне і фізичне насильство у своїй жорстокості сталінсько-беріївська репресивна машина довела до найвищих ступенів людських трагедій. «Червоний вересень» 1939 р. приніс на Захід України масові репресії, депортації місцевого населення у східні райони, жорстокі вбивства. Як свідчать архівні матеріали [2], на 22 червня 1941 р. в 21 тюрмі Галичини і Волині знаходилося 20263 арештованих. З наступом німців постало питання про їх долю. Народний Комісар Внутрішніх Справ СРСР Берія і Прокурор СРСР Бочков прийняли рішення в ленінському дусі – ліквідувати! І рапорти тогочасних начальників в'язниць подають нам жахливі цифри: 2464 особи страчено у Львові, 2000 – у Луцьку, 2000 – у Дубно, 1101 – в Стрию і Самборі, 1000 – у Станіславі, 560 – у Тернополі, 222 – в Бережанах, 194 – у Ковелі. Відступаючи, вбивці не встигали приховати сліди своїх кривавих злочинів. В багатьох містах і селах було знайдено ями та тюремні камери, повні жахливо понівечених трупів.

Таке місце скорботи народної є і на околиці м. Івано-Франківська в урочищі Дем'янів лаз, де віднайдено останки 532 осіб – в'язнів Станіславівської тюрми, закатованих енкаведистами у 1941 р. Про масові вбивства в тюрмі м. Станіслава перед війною було відомо давно, проте в радянські часи мало хто насмільковався говорити про це. Лише у 1989 р. товариство «Меморіал» розпочало пошуки могил. Місцеві жителі, які пам'ятали ці події і були частково їх очевидцями, приблизно вказали на місцевості координати жахливих злочинів НКВС. Судово-медичний експерт-криміналіст п. Омелян Левицький так описує наступні події: «У четвер, 21 вересня 1989 р., в день Різдва Пречистої Діви Марії, о 16 год. екскаватором «Беларусь» розпочато копання пробних ям з метою виявлення поховань в Дем'яновому лазі. 13 ям не дали очікуваних результатів. Тільки при копанні чотирнадцятої, яка знаходилася на віддалі 80 м на південь від старої дороги та 120 м від джерела в напрямку дачних ділянок, на глибині 1,2 м виявлено залишки напівзотлілого одягу, під яким, на глибині 1,5 м від поверхні знаходилися скелетовані трупи людей... Так було виявлено ПЕРШЕ ПОХОВАННЯ, з якого вийнято 212 людських скелетів. На 8 м нижче від південно-східного кута першого поховання виявлено ДРУГЕ ПОХОВАННЯ, яке розташоване перпендикулярно до першого..., з якого вийнято 204 скелетованих трупів. ТРЕТЄ ПОХОВАННЯ виявлено на віддалі 3 м на південь від першого..., де виявлено 108 трупів» [3].

Немає слів, щоб висловити жах людських трагедій: їх болю, мук, страждань і сліз! Численні фотознімки та ще документальні кадри відеофільму, відзнятого п. Мартою Когутяк у жовтні 1989 р. під час перезахоронення нещасних жертв говорять самі за себе: прострелені людські черепа, поламані плечові та стегнові кістки, підготовлені до експертизи, сплетені жіночі коси, складені у купи численні дрібні речі (гребінці, за-

пальнички, заколки, взуття тощо) і – два скелети, зв'язані колочим дротом – мати і немовля!!!

Надалі судмедекспертизою було встановлено, що 359 останків належать чоловікам, 159 – жінкам і 14 – стать не визначено. Віковий розподіл загиблих наступний: діти і особи до 20 років – 76 чол., 20-30 років – 112 чол., 30-40 років – 117 чол., 40-50 років – 118 чол., 50-60 років – 57 чол., вік не встановлено – 31 чол. [3]. З обривків документів, записок, написів на речах тощо вдалося встановити декілька прізвищ: Антонюк С., Бойків Василь Онуфрійович (с.Бурштин Галицького р-ну), Бойко...(ім'я та адреса не встановлені), Войнарович або Войцерович, Голинський Григорій Васильович (сотник УГА, с.Делятин), Гургула Ярослав Ярославович (с.Бурштин), Душак Мирослав Миколайович (м.Станіслав), Касюк Марія Василівна (с.Кути), Козьмин Іван Онуфрійович (с.Белелуя Снятинського р-ну), Корпан Микола Петрович (с.Делів), Кузан..., Мазуркевич (або Лазуркевич) Григорій Михайлович, Максимів..., Максим'юк... Федорович, Мишківський Станіслав Іванович (польський офіцер), Пастушенко Федір Олексійович (с.Павлівка), Пірус Михайло Григорович, Стиць Михайло (м.Турка Львівської обл., Стасюк Станіслав Іванович (м. Станіслав), Ухач Я. (с.Делятин), ...Григорій Мирославович, ...теюк Григорович (прізвище, ім'я та адреса не встановлені).

Вдалося розшукати деяких родичів закатованих, які розповіли нам про своїх замучених краян [4]. Так, Гургула Ярослав Ярославович – член ОУН, засуджений на 10 років – до 1939 року працював інспектором народної освіти у м. Бурштині. Одночасно, диригував оркестром у об'їздовому театрі Войтовича (пізніше – «Веселки»). Збереглася його фотографія з дружиною Оксаною, датована 1938 р. (с.Убинь біля Львова) на гастролях театру.

Про Голинського Григорія Васильовича знаємо набагато більше. Його особу вдалося встановити під час розкопок за нехарактерним отвором у задній частині черепа, який міг бути наслідком трепанації. На запит відгукнулася дочка Г.Голинського – Любов Григорівна, яка проживає сьогодні у м. Надвірні. Вона розповіла, що її батько – Григорій Васильович Голинський в 1914 р., відразу після закінчення Коломийської гімназії, записався в ряди Легіону УСС. Став сотником кавалерії Гуцульського куреня. Брав участь в бою на Маківці, де був поранений в голову. Після розгрому Австро-Угорщини з сотнею своїх земляків-гуцулів виступив на захист ЗУНРу. Самовіддано боровся за незалежну Українську Республіку. Пізніше, з кількома побратимами переправився в Чехію. Навчався в Празькому університеті. Саме в цей час нагадала йому про себе фронтова рана від осколка набою, що потрапила в голову. Тут, у Празі йому зробили термінову операцію, в результаті якої на черепі залишився характерний отвір. Згодом Григорій повернувся в рідний Делятин. За ним тут же польська поліція встановила посилений нагляд. Як неблагонадійному, постійно

відмовляли в роботі. Перебивався окремими заробітками. Тому з великою радістю зустрів Г.Голинський вересень 1939р., вважаючи, що в край і справді прийшли брати-визволителі. Але до спецслужб НКВС дуже скоро дійшла звістка про стрілецьке минуле Голинського: 18 березня 1941 р. його заарештували і відправили у Станіславівську тюрму. Тут і загубився слід Григорія Голинського. І повернувся до рідних болочою звісткою з Дем'янового лазу лише через 48 років... 25 лютого 1990 р. в с. Делятин Надвірнянського р-ну відбулося численне зібрання громади з нагоди освячення відновленої могили січових стрільців та перепоховання колишнього сотника УСС Григорія Голинського. Прах Голинського, закатованого влітку 1941 р., проводжала в останню путь більш як двохкілометрова процесія...Сьогодні ця могила взята на облік, як пам'ятка історії краю.

Про свого батька – Бойка Дмитра Михайловича – розповідає син Онуфрій Дмитрович, житель с. Старий Лисець Тисменецького району: «12 лютого 1940 р. НКВС забрали мого батька, який працював секретарем сільської Ради і став на захист односельчанина в розмові з головою сільради, коли той назвав його куркулем. За доносом останнього, батька, як небезпечного елемента радянської влади, забрали в Станіславівську тюрму... Коли почалася Велика Вітчизняна війна і радянські війська відступили...приблизно 4-5 липня 1941 р. я із своїм братом побігли до тюрми. Мені тоді було 13 років. Біля тюрми було дуже багато людей, які плакали і кричали від горя... На подвір'ї ми підійшли до розритої ями, в якій лежали трупи людей... В одній жертви я бачив, що в ніс було забито два цвяхи, в іншій був знятий скальп. В одній жінки були відрізані груди, а в іншій був розпорений живіт і плід дитини лежав у неї на грудях... Серед людей я чув розмови, що на подвір'ї тюрми постійно гули трактори, щоб не було чути криків катованих. Батька ми так і не знайшли, бо він був виселений і повернувся додому в 1944 р.... Батько після повернення багато не розказував, бо боявся, але говорив, що його 16 разів викликали на допит і били до того часу, поки не втрачав свідомість. До свідомості приходив тільки в камері. Били завжди вночі...» [3].

Ще один свідок подій – Децик Дарія Романівна, жителька м. Івано-Франківська – розповідає: «... Що мені врізалось в пам'ять – це дев'ять чоловічих трупів, що лежали прямо на подвір'ї тюрми. Серед них лежала одна жінка і дитина. Дитина була дуже маленька, напевно, народилася в тюрмі. Вік загиблих, в тому числі і жінки з дитиною, трудно було визначити, тому що тіла були чомусь коричневі і розпухлі. Всі трупи були голими. Мені здається, що тіла їхні були чимось политі...».

Інший свідок, колишній в'язень Станіславівської тюрми – Омелян Крайківський, уродженець с.Різдь'я Галицького р-ну (нині житель м. Едмонтон, Канада), так описує ці трагічні дні: «... У квітні 1941 р. – арешт. Станіславівська тюрма, допити, знущання, тортури... В камері – 44 таких же «ворогів народу». Слідчий весь час домагається визнання належ-

ності до контрреволюційної молодіжної націоналістичної організації. Заперечую... Били, спеціальною колочкою завдавали ударів по хребті... А на тюремному подвір'ї постійно ревуть потужні дизельні двигуни: одних в'язнів розстрілюють тут же, в дворі тюрми, інших – везуть на розправу у Дем'янів лаз...» [5].

І подібних спогадів та окремих свідчень людей, які в тій чи іншій мірі причетні до жахливих подій 1941 р. у Дем'яновому лазі – багато. Їх не можна читати без хвилювання, жаху і сліз. І сьогодні ми запитуємо себе, як могла ота сталінсько-беріївська система найпрекраснішу ідею і мрію людства – комунізм – перетворити у ширму для своїх страшних злочинів? І саме тому, що подібні злочини проти людства не можна забути, саме, як попередження наступним поколінням, що подібні антилюдські режими не повинні в майбутньому захоплювати владу, щоб геноцид, репресії і катування мільйонів людей ніколи більше не повторилися – саме тому маємо пам'ятати Дем'янів лаз.

Тоді, в далекому вже 1989 р., розкопані у вересні-жовтні трупи мучеників були 29 жовтня перепоховані і віддані рідній землі за нашим християнським звичаєм. Пізніше, через 9 років, 31 жовтня 1998 р. тут, в Дем'яновому лазі був урочисто відкритий і освячений чи не перший в Україні пам'ятник жертвам сталінізму – Меморіальний комплекс, представлений каплицею-дзвіницею. А в докiллi – закладено ботанічний сад. Під мелодійний наспів «Ой, у лузі червона калина», який виконували хор та оркестр музичного факультету Прикарпатського університету ім.В.Стефаника, перші опоетизовані народом тендітні кущики калини були висаджені у зрошену кров'ю землю. Всього більш як 250 саджанців дуба, бука та інших дерев було висаджено цього дня присутніми на багатогектарній площі, які мають створити затишок і спокій численним останкам жертв сталінських репресій.

Сьогодні, сюди у дні Зелених Свят, інших державних, релігійних та народних свят приходять сотні людей: священики служать Панахиду за душами усопших; школярі, студенти та молодь міста проводять «Ватри пам'яті»; відбуваються народні віча. До підніжжя пам'ятника лягають численні вінки, квіти...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн.1. – К., 1994. – 432 с.
2. Андрухів І. Вороги народу: причини, методи і наслідки сталінських репресій на Східній Україні в 1920-1930 рр. та на західноукраїнських землях у 1939-1941 рр. – Івано-Франківськ, 1990. – 36 с.

3. Левицький О. Непокараний злочин. Матеріали офіційної експертизи ексгумованих кісткових останків жертв Сталінської тюрми НКВС... – Івано-Франківськ, 1999. – 135 с.
4. Круцик Р. Дем'янів лаз: хроніка злочинів // Галичина. – 1991. – 9 лютого (№ 26) – 28 березня (№ 48).
5. Крайківський О. Визволителі. – Дрогобич, 1998. – 803 с.

*Крук О.І.
(м. Чернігів)*

ДЕРЖАВНІ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА (1950 – поч. 1990-х рр.)

Державний історико-культурний заповідник «Києво-Печерська лавра» з самого початку свого існування завжди відігравав важливу роль у розвитку музейної справи України, створюючи широкі можливості для збереження унікального комплексу пам'яток, його широкої популяризації серед населення.

Непоправної шкоди було завдано заповіднику в роки війни. Пограбовані і розпорошені музеї, створені у 20-30-ті рр., висаджений у повітря Успенський собор, численні будівлі в аварійному стані, порушені дренажні системи – таким він постав після визволення столиці України. Тому не випадково, вже 30 травня 1944 р. урядом України була прийнята постанова, яка передбачала заходи по його відбудові.

Незважаючи на прийняті рішення, ремонтно-реставраційні роботи на території комплексу не виправдано затягувались. Тривогу забили самі працівники заповідника. Зібравшись на збори 9 травня 1950 р., вони констатували, що «...більшість архітектурних пам'яток знаходиться в загрозовому стані: протягом семи років без дахів; розмиваються атмосферними водами; стіни осипаються; цегляні своди падають. Багато пам'ятників XII ст. дали глибокі тріщини, несправні дренажні і каналізаційні системи, що призвело до нерівномірних осідань ґрунту і зсувів, які загрожують повним знищенням пам'ятників архітектури. Збори одностайно ухвалили звернутися до ЦК КП(б)У з об'єктивною інформацією про стан збереження історико-культурної пам'ятки» [1].

Як переконаємося, інформація працівників заповідника дійшла за адресою. За особистим дорученням першого секретаря ЦК КП(б)У О.Кириченка, питання «Про стан державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра» 4 серпня 1950 р. розглянуло оргбюро ЦК КП(б)У. Воно доручило Раді Міністрів України розглянути і вирішити такі першочергові питання:

- 1) здійснити відбудову, реставрацію та охорону історико-культурних, архітектурних пам'яток на території заповідника;
- 2) провести відселення з території заповідника установ, організацій та осіб, які не мають безпосереднього відношення до його діяльності;
- 3) визначити порядок використання будинків і споруд заповідника культурно-освітніми та науковими установами;
- 4) зміцнити заповідник керівними і науковими кадрами [2].

Основні завдання відбудови заповідника були конкретизовані постановою Ради Міністрів УРСР від 23 листопада 1950 р., якою давалися доручення, пов'язані з заповідником, різним міністерствам і відомствам, Київському міськвиконкому, ремонтно-реставраційним і будівельним організаціям [3].

Вже через кілька місяців, 30 березня 1951 р. директор державного заповідника «Києво-Печерська лавра» Корнієнко інформував ЦК КП(б)У про проведену роботу. На цей час дирекцією заповідника спільно з міськвиконкомом, науковими і ремонтно-реставраційними організаціями була проведена інвентаризація та паспортизація всіх 51 пам'ятника заповідника, сформовано генеральний план їх відбудови, з'ясована кошторисна вартість робіт, яка сягала 32 млн.крб.

Досить енергійно взялися керівники заповідника за першочергові ремонтні роботи. Зокрема, в 1950 р. ними було освоєно 371 тис.крб., що дало змогу відремонтувати пам'ятники XVIII ст.: купол Ковніврівської дзвіниці, корпус №3, Благовіщенську церкву, корпус №10 та інші [4].

У першому кварталі 1951 р. за рахунок надходжень орендних коштів у сумі 300 тис.крб. розпочався ремонт усипальні основоположника Москви Юрія Долгорукого, церкви Спаса на Берестові, Троїцької надбрамної церкви, Всіхсвятської церкви та інших, заплановані роботи по дренажних і каналізаційних системах [5].

З метою подальшого залучення коштів орендарів в 1951-1952 рр. Рада Міністрів УРСР дозволила укласти охоронно-орендні договори з цілим рядом організацій і підприємств. Серед них: дирекцією «Будмехмонтажу», Державним видавництвом художньої літератури, Київським відділенням Всесоюзного державного проектного інституту «Дніпролегпром», Українським філіалом худфонду СРСР, експериментальною майстернею Інституту чорної металургії АН України.

На перший погляд, при відсутності коштів цей крок був виправданий. У 1951 р. орендарями по Києво-Печерській лаврі були проведені реставраційні роботи на суму 600 тис.крб. У 1952 р. на ці цілі вони запланували 3 млн.крб. [6].

Однак, як показала перевірка відділу охорони пам'яток архітектури Управління у справах архітектури при Раді Міністрів України, проведені роботи можна лише умовно було назвати реставрацією. У своїй

записці його завідувача Є.Горбенко відзначала, що перевіркою встановлені грубі порушення.

При відбудові Трапезної церкви трест «Будмехмонтаж» Міністерства дорожнього машинобудування СРСР не забезпечив збереження унікального живопису на стінах залу. З недопустимими порушеннями експлуатувала приміщення дирекція Інституту чорної металургії АН України, встановивши в цокольному приміщенні бак для води і системи водопровідних труб. Випаровування гарячої води в приміщенні, яке не обігрівалося, сприяло інтенсивному його руйнуванню

Висновок після проведеної перевірки був невтішним: «Відновлення корпусів заповідника здійснюється без врахування їх цінності» [7].

Результати роботи комісії стали предметом обговорення на нараді у заступника Голови Ради Міністрів В.Бондарчука. Заступник голови уряду зажадав від Управління у справах архітектури зробити експертну оцінку генерального плану ремонтно-реставраційних робіт, визначити їх пріоритетні напрямки, доручив дирекції заповідника встановити творчі взаємостосунки між замовниками і орендарями, рекомендував розірвати договори з тими, що не виконують взятих на себе зобов'язань [8].

Незадовільний стан справ з реставрацією Києво-Печерської лаври викликав зливу листів до вищих органів влади, вищого політичного керівництва республіки. В деяких з них пропонувалося оголосити збір коштів на відновлення святині. Однак, з погляду на можливе піднесення релігійних почуттів віруючих ця ідея на той час виявилась неприйнятною.

Разом з тим, відсутність реальних результатів у відбудові заповідника змусила певним чином реагувати вище політичне керівництво України. В жовтні 1954 р. відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ в особі його завідувачого Я.Пашко був змушений визнати, що прийняті постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів України виконуються незадовільно [9].

Ознайомившись з довідкою відділу пропаганди і агітації, О.Кириченко наклав на ній досить жорстку резолюцію: «Тов. Кальченко Н.Т.* Прошу розглянути це питання, вирішити його, а винних у тяганні покарати» [10].

Нам не відомо, чи був хтось покараний за неприпустиму тяганину. Однак, нам відомо, що Рада Міністрів у пожежному порядку почала шукати кошти на Лавру.

Якщо рішення вищого політичного керівництва, схвалені в першій половині 50-х рр., носили здебільшого загальний характер, то постанови Ради Міністрів від 16 серпня 1956 р. вже чітко визначала першочергові об'єкти. До них увійшли митрополичий будинок, дзвіниця, Троїцька надбрамна церква, Миколаївська трапезна, Всіхсвятська церква, церква Різдва Богородиці з аркадами. Всього список налічував 18 об'єктів [11].

* Примітка. Голова Ради Міністрів України.

Як би не було прикро, але реалізація положень зазначеного документу обмежилась лише половинчатими заходами. Одним з перших це був змушений визнати міністр культури України Р.Бабійчук. У своїй доповідній на ім'я заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.Гречухи в 1961 р. він писав: «Постанова Ради Міністрів зобов'язала Держплан УРСР і Міністерство культури УРСР передбачити в державному плані розвитку народного господарства і культури УРСР на 1956-1960 рр. виділення капіталовкладень у сумі 9 млн. 820 тис.крб. для відбудови 11 об'єктів заповідника. Крім цих асигнувань, Міністерство фінансів УРСР повинно було виділити Міністерству культури України протягом 1957-1960 рр. кошти, необхідні для проведення реставраційних робіт по окремих пам'ятниках.

Протягом 1956-60-х рр. на відбудову історико-культурних пам'ятників і споруд заповідника по лінії капіталовкладень було виділено замість 9 млн. 820 тис.крб., як це передбачалося постановою, лише 4608 тис.крб., тобто 46,9% від запланованої суми» [12].

Таким чином, терміни реставраційних робіт затягувалися. Між тим, владні структури України зазнавали все гострішої критики за затримку відкриття історико-культурного заповідника. В середовищі віруючих все більше точилися розмови про те, що партійно-державне керівництво України під виглядом реставрації, планує поступово знести одну з найвизначніших святинь православ'я.

Отже, на даному етапі необхідно було вирішувати не лише питання ремонту та реставрації заповідника, а й його подальшого використання. Подібні підходи спостерігалися в спільній постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1962 р. «Про заповідник Києво-Печерська лавра». Нею схвалювалась пропозиція Міністерства культури України про об'єднання всіх історичних, архітектурних пам'ятників, будинків, розташованих на території Києво-Печерської лаври, включаючи печери і споруди в нижній її частині, в єдиний комплекс і створення на їх базі Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Міністерства культури УРСР.

Була прийнята також пропозиція Міністерства культури УРСР про використання будинків і споруд заповідника для розміщення в них музеїв, постійних і періодичних виставок, зберігання історико-культурних фондів. Було визначено термін відкриття заповідника — до 1 жовтня 1962 року [13].

Цілком очевидно, що відкриття Києво-Печерського історико-культурного заповідника повинно було стати важливою подією в громадському і культурному житті не лише України, а й усього цивілізованого світу. Очевидно, саме це і тривожило авторів доповідної записки до президії ЦК КПУ М.Гречуху, А.Скабу, В.Нікітченка, В.Дрозденка. Розглянувши її 18 березня 1961 р., вище політичне керівництво схвалило запропонований комплекс ремонтно-реставраційних, пропагандистських, правоохоронних та інших заходів [14].

Очевидно, що їх реалізація вимагала часу, що ставило під загрозу встановлені раніше терміни відкриття заповідника.

Зважаючи на це, президія ЦК КПУ своєю постановою від 27 листопада 1962 р. доручила комісії у складі А.Скаби, П.Тронька, М.Андріанова «додатково розглянути питання про завершення розборки руїн Успенського собору..., внести до Президії ЦК пропозиції про терміни для масового відкриття комплексу» [15].

Вищезначена комісія, визначивши завдання і реальні можливості, запропонувала перенести відкриття історико-культурного заповідника на травень 1963 р. [16].

Починаючи з середини 60-х років, перед заповідником стояло нелегке завдання. По-перше, необхідно було продовжувати ремонтно-реставраційні роботи по окремим пам'яткам, по-друге, вести експозиційну і масову роботу. Одним з перших, у 1964 р. у будинку колишніх митрополичих покоїв, розташувався Український музей народного декоративного і прикладного мистецтва. В його 14 залах народне мистецтво XV-XXст. було представлено різьбленням по дереву, художньою вишивкою, ткацтвом, керамікою, народним одягом, художнім склом, порцеляною тощо. Відділ сучасного народного мистецтва широко популяризував творчість І.Балагурака (різьблення), М.Примаченко, К.Білокур (живопис), І.Зарицького (художнє скло) та багатьох інших.

У 1969 р. в ковнірівському корпусі Лаври відкрився для відвідувачів Музей історичних дорогоцінностей України. В його експозиції, яка на кінець 80-х рр. налічувала більше 130 тисяч пам'яток, виставлялись такі унікальні зразки як срібна ваза з Гайманової могили, золота пектораль з Товстої могили тощо.

Крім того, на території Києво-Печерського заповідника в 60-70-х рр. функціонували музеї книги і книгодрукування, театрального, музичного і кіномистецтва, Історична бібліотека. Щорічно заповідник у досліджуваний період відвідувало 1,5 млн. чоловік.

У другій половині 60-х років повинні були істотно активізуватися і ремонтно-реставраційні роботи, які стимулювала постановою Ради Міністрів УРСР від 20 березня 1969 р. «Про заходи по поліпшенню роботи Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника» [17].

Аналізуючи документи, пов'язані з її реалізацією, ми зіткнулися з явищем, характерним для звітності т.з. «періоду застою», коли в офіційних інформаціях наводились факти, далекі від реальної дійсності. Спробуємо порівняти два оригінальні документи. Перший – це інформація відділу культури Управління справами Ради Міністрів УРСР для заступника голови уряду П.Т.Тронька від 24 грудня 1976 р. Другий – доповідна записка комісії Українського товариства охорони пам'яток історії і культури голові УТОПСК П.Троньку від 30 липня того ж 1976 р.

У записці відділу культури Управління справами Ради Міністрів УРСР говориться, що по виконанню постанови від 20 березня 1969 р. проведена велика за своїм обсягом робота. Зокрема, інститутом «Київпроект» був розроблений проект, за яким здійснювалось приведення в належний стан дренажної і зливовивідної систем, замінено каналізаційну і водопровідну мережу, упорядковано сквери і палісадники. В 1975 р. Київським міськвиконкомом було витрачено на зазначені цілі 400 тис. крб., заплановано на 1976 р. – 480 тис. крб.

У дев'ятій п'ятирічці (1971-1975 рр.) проведено значні роботи по реставрації пам'яток архітектури та творів монументального живопису. Відреставровано Аннозачатівську церкву, вежі Купчикову і Годинникову, південні ділянки фортечного муру XVII ст., галереї від Ближніх до Дальніх печер, печерні лабіринти, які в 1975 р. відкриті для відвідувачів. У 1976 р. проведена реставрація настінних розписів у Всіхсвятській та Хрестовоздвиженській церквах, в Трапезній палаті та церкві при ній, здійснені роботи по консервації монументального живопису, церкви Спаса на Берестові XVII ст., закінчується реставрація Троїцької набрамної церкви.

Виконані архітектурно-археологічні дослідження решток Успенського собору, проводиться їх консервація. Загалом на ремонтно-реставраційні роботи в заповіднику в роки дев'ятої п'ятирічки відпущено 3 млн. крб. Виділені кошти освоєні повністю [18].

Дещо інше побачила у заповіднику комісія Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Пропрацювавши у заповіднику майже два місяці, комісія визнала стан заповідника досить тривожним. У ньому, як і раніше, продовжували хазяйнувати орендарі, які займали дві третини з усіх 70 будинків.

Діяльність ряду орендарів нерідко призводила до руйнування лаврських будинків. Так, Інститут металокераміки АН УРСР застосовував у своїй виробничій технології важке і динамічне за своєю дією обладнання, внаслідок чого була доведена до найтяжчого стану цінна пам'ятка фортифікаційного зодчества – Онуфрієвська башта.

У лаврських корпусах №20, 21, 22, 23 розташовувались виробничі майстерні тресту «Укртеатрмонтаж» з металообробними станками, потужними пресами, що, звичайно, було несумісним з правилами зберігання пам'яток історії та культури. Комісія визнала згубним стиль ремонтно-реставраційних робіт у заповіднику, помітила не виправдане розпорощення сил і коштів на значній кількості об'єктів. У червні 1976 р. на 18 об'єктах заповідника працювало в середньому 20-30 чоловік. Причому роботи здебільшого велися на фасадах. Останнє призводило до незавершеності робіт. Наприклад, фортифікаційний мур від Верхньої лаври до Південної брами, який знаходився в аварійному стані, реставрувався протягом 10 років.

У заповіднику при відновленні історико-культурних об'єктів спостерігалась відсутність принципів достовірності. Так, при відновленні галереї

на Далеких печерах замість пандусів, що були тут колись, зроблені підпирні стіни, які не тільки спотворили цю споруду зодчого Шеделея, а й закрили її для широкого огляду.

На момент перевірки монументальний живопис перебував у жахливо-му стані. Була відсутня науково обгрунтована програма його дослідження. Наприклад, рештки уславлених фресок 1113-1125 рр. в церкві Спаса на Берестові були виявлені випадково після відходу тиньку.

Вищою мірою незадовільно використовував заповідник наявні в його фондах унікальні експонати. Так, з 52780 одиниць демонструвалося лише 1590, що становило приблизно 3% [19].

Співставляючи два наведених документа, схиляємося до думки, що другий з них виявляється більш достовірним. По-перше, висновки комісії УТОПК не обмежувалися ніякими відомчими рамками, по-друге, якщо справи у заповіднику були не такі вже погані, навіщо Раді Міністрів УРСР 2 лютого 1977 р. було потрібно приймати нову постанову «Про додаткові заходи в подальшому поліпшенні роботи Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника».

Відзначивши окремі позитивні моменти, уряд України був змушений визнати, що: «Міністерство культури не вжило заходів для поліпшення рівня наукової і культурно-освітньої роботи, не забезпечило укомплектування його висококваліфікованими спеціалістами, зокрема, архітекторами, мистецтвознавцями, художниками, реставраторами, та належний облік охорони і збереження музейних цінностей заповідника. Внаслідок недостатнього контролю з боку Держбуду УРСР Українське спеціалізоване науково-реставраційне управління не виконує планів ремонтно-реставраційних робіт, через що частина унікальних пам'яток архітектури (Головна дзвіниця, Троїцька надбрамна церква, дзвіниця на Ближніх печерах, фортечні мури тощо) протягом багатьох років не ремонтувалися, а проведені роботи здійснені на низькому науково-технічному рівні» [20].

З метою істотного поліпшення роботи заповідника постановою уряду передбачало розробку нового генерального плану та програми перспективного розвитку заповідника, проведення ґрунтового вивчення підземних споруд, економічних досліджень, створення двох спеціалізованих ремонтно-реставраційних дільниць, видання туристсько-екскурсійної літератури [21].

Схвалення вказаного документу дещо активізувало роботу по заповіднику, дозволило завершити реставрацію окремих найцінніших об'єктів, підняти рівень експозиційної, фондової, науково-дослідної, масової роботи музеїв. Разом з тим, у 80-х роках перед заповідником продовжували стояти гострі проблеми. Так, у своєму листі від 14 січня 1985 р. на ім'я першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького голова міськвиконкому В.Згурський повідомляв, що в заповіднику залишалася невідселеною 81 сім'я, 21 майстерня художника. Незважаючи на створення постійно діючого птабу міськвиконкому, очолюваного заступником його голови

М.Лаврухіним, ремонтно-реставраційні роботи просувалися повільно. У зв'язку з цим В.Згурський наполягав на виділенні додаткових державних асигнувань у розмірі 25 млн.крб.

Новий етап у розвитку Києво-Печерського державного заповідника ознаменувало рішення вищого політичного керівництва про передачу окремих культових споруд заповідника релігійним конфесіям. Воно містило в собі як позитивні, так і негативні моменти. З одного боку, це відновлювало історичну справедливість, дозволяло залучити для ремонтно-реставраційних робіт кошти УПЦ Московського Патріархату, надходження від віруючих.

Разом з тим, воно посилило міжконфесійне протистояння, загострило боротьбу між різними гілками православ'я за право володіти святинєю. В той же час, аналізуючи стан заповідника, провідні фахівці не раз відзначали порушення наукових принципів ремонтно-реставраційних робіт на сучасному етапі, що призводить, зокрема, до непоправних втрат окремих архітектурних деталей, монументального живопису, тощо. Вихід із зазначеного становища вони вбачають у посиленні контролю за реставрацією Лаври з боку уповноважених державних органів.

Аналіз документальних матеріалів, нормативних актів, пов'язаних з організацією і діяльністю Києво-Печерського історико-культурного заповідника, дає підстави для таких висновків:

– рішення вищої законодавчої і виконавчої влади, спрямовані на підтримку Києво-Печерського історико-культурного заповідника дозволили зберегти унікальні пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва, численні музейні експонати;

– однак, відсутність необхідних коштів не дозволила у 1950х-1980х рр. здійснити весь визначений комплекс ремонтно-реставраційних робіт, змушувала уряд і відповідні органи державного управління маневрувати, обмежуючись половинчатими заходами;

– передача комплексу будівель і споруд релігійним конфесіям вимагає розробки ряду нормативних документів, які б регламентували функції Києво-Печерської лаври як духовного центру, так і історико-культурного заповідника світового значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.30, спр.1990. – Арк.115.
2. Там само. – Спр.3655. – Арк.149.
3. Законодавство про пам'ятки історії та культури.-К.: Політвидав України, 1970.- С.240.
4. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.30, спр.2342. – Арк.15.
5. Там само. – Арк.20.
6. ЦДАВО України. – Ф.2, оп.8, спр.4978. – Арк.140-142.

7. Там само. – Арк.138-139.
8. Там само. – Спр.5419. – Арк.37-38,51-52.
9. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.30, спр.3655. – Арк.49.
10. Там само. – Арк.149.
11. ЦДАВО України. – Ф.2, оп.9, спр.1589. – Арк.117-118.
12. Там само. – Ф.5116, оп.10, спр.183. – Арк.320-321.
13. РДАСП. – Ф.17, оп.92, спр.787. – Арк.183-184.
14. Там само. – Оп.91, спр.836. – Арк.162.
15. Там само. – Оп.92, спр.796. – Арк.158.
16. ЦДАВО України. – Ф.2, оп.10, спр.180. – Арк.180.
17. Там само. – Оп.12, спр.764. – Арк.117.
18. Там само. – Арк.117-118.
19. Там само. – Арк.65.
20. Там само. – Спр.933. – Арк.1.
21. Там само. – Арк.2-4

*Пащенко В.
(м. Полтава)*

ПОЛГІКА КПРС І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ КУЛЬТОВОГО ПОХОДЖЕННЯ (к. 50-х – поч. 60-х рр.)

Наслідком реалізації богоборчого курсу Комуністичної партії і Радянської держави щодо православної церкви протягом 20-30 – х років стала фактична ліквідація матеріальної бази, кадрів духовенства. У час Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні місяці віруючі зуміли відродити храми, налагодити в них загалом нормальне церковне життя. Під храми переобладнали частину пристосованих приміщень. Проте відносна свобода в діяльності церкви тривала недовго. Уже травневий (1946 р.) пленум ЦК КП(б)У зобов'язав партійні комітети до 1 липня поточного року звільнити всі приміщення культурно-освітніх закладів, зайняті для інших цілей, і категорично заборонити використання їх надалі не за призначенням [1].

Отже, в Україні на найвищому рівні було санкціоновано новий наступ на «пережитки капіталізму», до яких відносили і релігію (невідомо, чому капіталізму – В.П.). Наступ, за сумною традицією попередніх років, із площини ідейних дискусій перенесли в площину переслідувань та утисків духовенства, закриття та руйнування храмів, в т.ч. і пам'ятників культури, що особливо посилюлося після приходу до керівництва партією М. Хрущова.

Так, у вересні 1954 р. згустилися хмари над Києво-Печерською лаврою, в якій знаходилося 120 мощей святих із 128, наявних в Україні і особливо

тими віруючими. 11 вересня міністр культури К. Литвин направив листа на ім'я секретаря ЦК КП України. І. Назаренка, в якому зазначав, що до війни на базі заповідника Києво-Печерська лавра був організований антирелігійний музей. Його експозиція, на думку міністра, відображала контрреволюційну діяльність православної церкви проти Жовтневої революції і соціалістичного будівництва, висвітлювала питання науково-атеїстичної пропаганди. Одним із важливих засобів наочної пропаганди були ближні і дальні печери», розташовані на території Києво-Печерського монастиря. Для «наочного викриття міфів, – пише К. Литвин, – видуманих монахами про «святість» печер і «мопців», печери були обладнані електричним освітленням і виставлені в них для масового огляду сфабриковані монахами «мопці», а також відкритий був доступ населенню в камери, де знаходились сліди злочинних дій монастиря». В період тимчасової окупації Києва «монахи захопили печери, зняли з них електричне освітлення, відновили в попередньому вигляді «мопці» і почали використовувати їх для проведення релігійного затуманення трудящих». Внаслідок цього, продовжує міністр, заповідник-музей був позбавлений важливого засобу наочної науково-атеїстичної пропаганди і свою роботу щодо викриття Києво-Печерського монастиря «як великого центру релігійного мракобісся» змушений проводити лише шляхом «побудови виставки «Печери і муміфікація» та читання лекцій». Численні відвідувачі музею начебто висловлюють незадоволення захопленням ченцями печер і вимагають передачі їх знову заповіднику-музею з тим, щоб «мопці» були розкриті і виставлені для масового огляду «як знаряддя, сфабриковане монастирем для обману трудящих з метою релігійного впливу на людей».

Міністр просив ЦК КП України порушити клопотання перед ЦК КПРС про передачу ближніх і дальніх печер заповіднику-музею «Києво-Печерська лавра». Лист аналогічного змісту в Москву направили. Проте під час вивчення питання виявилось, що в липні 1944 р. дирекція заповідника-музею уклала з монастирем угоду про передачу в його користування фактично зайнятих житлових, господарських та церковних споруд. У 1950 р. угоду продовжили. Тому авторитетна комісія на чолі з завідувачем відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Шульженком зробила висновок про неможливість передачі печер у зв'язку з їх захопленням ченцями, оскільки захоплення як такого не було. Окрім того, виселення ченців із монастиря ускладнювалося ще й проживанням поруч значної кількості населення, яке нікуди було переселити [2]. Києво-Печерський монастир на короткий час залишили у спокої.

Відомо, що в другій половині 50-х років у партії та державі почав утверджуватися політичний та ідеологічний волонтаризм, все більше брали гору настрої про необхідність розробки, прийняття та реалізації у найближчі десятиліття розгорнутої програми будівництва комуністичного суспільства, що означало і викорінення релігійних вірувань із свідомості мас. Саме названими причинами, на наш погляд, зумовлювався новий на-

ступ на релігію, котрий, як і раніше, звівся, в основному, до боротьби з носіями релігійної ідеології.

Наприкінці 50-х років головні зусилля як у Москві, так і в республіках та областях були зосереджені на закритті духовних семінарій, ліквідації монастирів. Це – справжня трагедія всіх повоєнних років. Уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук писав у травні 1957 р.: «Необхідно посилити спостереження за діяльністю монастирів з боку уповноважених на місцях. У першу чергу... через єпископів добитися такого стану, щоб нові послушники приймалися тільки з відома архієрея, котрий про кожного прийнятого в монастир повідомляв уповноваженого Ради. Органи міліції мають слідкувати за тим, щоб у монастирських приміщеннях прописувалися особи з максимальною нормою житлової площі у даній місцевості (!). Доцільно не допускати ніякого нового будівництва, котре розширює житлові можливості монастирів. Необхідно вивчати питання про можливість ширшого застосування в монастирях... різних форм громадсько-корисної праці, що сприятиме деякому послабленню чисто церковної діяльності ченців» [3].

Наступним кроком у знищенні монастирів стала доповідна записка Комітету Державної безпеки УРСР від 1 липня 1958 р., направлена в ЦК КП України. В ній аналізувалася діяльність чернецьких елементів та пропонувалося розглянути питання про скорочення кількості монастирів. Голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов, своєю чергою, інформував Київ, що Рада подала свої пропозиції Центральному урядові [4]. Його рішення не забарилися. У жовтні 1958 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила низку постанов, які по суті, знищували монастирі. Ради Міністрів союзних республік протягом кількох місяців мали внести пропозиції щодо скорочення кількості монастирів, зменшення розмірів монастирської землі, підвищення ставок податку з цих земельних ділянок. Уводилося й нове оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь і монастирів, що підривало економічні основи існування церкви.

Ставка податку на земельні угіддя виявилася настільки високою, що більшість монастирів відмовилася від них. Рішенням Ради Міністрів землю в монастирів фактично відібрали, оскільки наділи зменшилися із 357 гектарів до 60 [5]. Ще однією постановою уряду в монастирях заборонялося використовувати найману працю, що в умовах переважання у багатьох із них людей похилого віку теж завдало удару по господарській діяльності. Патріарху заборонялося надавати дотації окремим обителям.

Одночасно з цим Рада у справах РПЦ домоглася від патріарха Олексія заборони прийому в монастирі осіб, яким не виповнилося 30 років [6].

В Україні боротьба за ліквідацію монастирів набула особливого розмаху. Серед 40 існуючих у республіці монастирів та скитів властям найбільш небажаною була Києво-Печерська лавра. Невдача з її закриттям у 1954 р. не означала, що бійці за ідеологічну чистоту народу змирилися. 13 вересня 1958 р. секретар Київського обкому партії Г. Шевель направив до

ЦК КП України листа, в якому зазначав, що з часу після укладення орендно-охоронної угоди управління в справах будівництва і архітектури міста не контролювало виконання її пунктів, що призвело до руйнування лаври. У колодязях «Антоній» та «Феодосій» бактеріальний та хімічний склад води продовжує залишатись вкрай незадовільним. Колодязі потребують негайного капітального ремонту. В аварійному стані знаходяться печери. В стінах і склепіннях печер є тріщини, обвали, проникають ґрунтові води, відсутнє електроосвітлення. Монастир самовільно закритий ряд печер, де були останки знищених церквою людей, з тим, щоб не викривати свою реакційну, антинародну суть. Охоронну зону монастир повністю використовує під господарчі потреби. Тут постійно порушується паспортний режим. У зв'язку з необхідністю врятування національної святині Г. Шевель вважав за доцільне перенести монастир в інше місце, а приміщення передати у розпорядження заповідника [7].

Пропозиція Г. Шевеля знайшла підтримку в першого секретаря ЦК КП України М. Підгорного, який 24 жовтня 1958 р. направив лист до ЦК КПРС, в якому фактично повторив написане Київським обкомом, додавши від себе, що численні екскурсії і наукова громадськість все частіше висловлюють невдоволення релігійною пропагандою ченців і, головне, тим, що такий цінний історико-археологічний пам'ятник, як печери, відданий церковникам і не може служити справі освіти і науково-атеїстичного виховання мас.

М. Підгорний зазначав, що ЦК КП України і Рада Міністрів республіки неодноразово порушували питання про обмеження діяльності монастиря. Однак в Раді у справах РПЦ воно не вирішувалось. Тому ЦК визнав за доцільне проведення підготовчої роботи, посилення науково-атеїстичної пропаганди тощо. Звичайно, серед 5 запланованих заходів були і, м'яко кажучи, утопічні. Наприклад, на місці шанованих віруючими колодязів «Антоній» і «Феодосій» передбачалося спорудити майдан для відпочинку населення і відкрити бібліотечний зал-павільйон. М. Підгорний просив ЦК КПРС доручити Раді у справах РПЦ спільно з Радою Міністрів УРСР внести в союзний уряд пропозицію щодо обмеження діяльності монастиря Києво-Печерської лаври [8]. Відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС погодився повністю припинити діяльність монастиря. У січні 1959 р. почалася реалізація заходів – відселили 32 ченців. В одній із доповідних записок зазначалося, що місцеві органи влади діяли самостійно, «неприпустимими методами», не погоджуючи план із відомством Г. Карпова. Після проведеної акції у монастирі залишилися тільки хворі та старі люди, за якими не було кому доглядати [9].

Рада у справах РПЦ змусила патріарха Олексія 2 квітня 1959 р. дати згоду на ліквідацію 19 (в інших джерелах 20. – В.П.) із 40 діючих у республіці монастирів і скитів протягом 1959 – 1960 років. Рада Міністрів УРСР наполягала на їх закритті протягом літа 1959 року. Про справжній характер сто-

сунків Ради у справах РПЦ з патріархом Олексієм, як і про роль останнього в захисті інтересів конфесії, свідчить лист глави РПЦ від 4 квітня на ім'я Г. Карпова із словами «схвалення» акції, яка ставила церкву на коліна. «...План скорочення, – писав патріарх Олексій, – схвалений Радою, є найбільш безболісним вирішенням питання, котре безперечно зачіпає становище багатьох монашествуючих, позбавляючи їх звичного положення у насиджених гніздах – монастирях.

Безболісність плану полягає, головним чином, у тому, що запрограмовано скоротити не так уже багато із загальної кількості існуючих в даний час монастирів; що передбачено насельників обителей, що скорочуються, перевести в інші монастирі і, що головне, саме закриття монастирів провести не одночасно, а поступово протягом найближчих років. Внаслідок цього не так гостро сприйматиметься скорочення як самими монашествуючими, так і віруючими взагалі.

Ми одностайно оцінюємо в даному випадку Вапу, глибокошановний Георгій Георгійович, велику досвідченість у вирішенні церковних питань, а також доброзичливість і обережний підхід до такого життєвого питання, яке стосується становища багатьох громадян, котрими є насельники і насельниці монастирів. Ми сподіваємося, що розроблений Вами план поступового скорочення ряду монастирів буде схвалений і прийнятий Урядом нашим, який неодноразово виявляв доброзичливе ставлення до православної церкви, і що таким чином безболісно пройде запропоноване скорочення наших обителей у зазначених областях нашого Союзу».

Уповноважений Ради у справах РПЦ у республіці Г. Пінчук «за парадокс» ЦК КП України відвідав 3 червня 1959 р. екзарха України митрополита Іоана, де мав розмову про розформування деяких монастирів. Для останнього це не було новиною [10].

Протягом 1959 р. в Україні запланували ліквідувати 8 монастирів. Г. Пінчук інформував ЦК партії про проведену попередню роботу, яка звелася до серії нарад та зустрічей. Уже тоді стало ясно, що акція викличе протест і не тільки з боку ченців та черниць. Можна було зупинитися, перевести подих. Проте маховик уже працював...

Власті не могли залишити поза увагою і монастир Києво-Печерської лаври, «цитадель мракобісся», який знаходився поруч храму «науково-матеріалістичного світогляду» – ЦК КП України. Зрозуміло, що їх подальше мирне співіснування було неможливим. Г. Пінчук на вимогу відділу пропаганди і агітації ЦК партії у червні 1960 р. направив перелік заходів, реалізація яких суттєво обмежила б діяльність обителі. Вони, як тоді і водилось, попірала надані Конституцією права і свободи віруючих і церкви. Наведемо деякі з них:

1. Поліпшити контроль за діяльністю кликуш на території лаври, попередити духовенство, екзархат про необхідність вжиття серйозних заходів у боротьбі з ними.
2. Продовжити дослідження паломництва в лавру.

3. Скоротити кількість найманих працівників у монастирі. 4. Установити суворої контроль за діяльністю ченців-екскурсоводів, котрі супроводжують групи в печери. 5. Через Раду у справах РПЦ домогтися, щоб патріархія більше не зміцнювала лавру реакційними церковними мракобісами. 6. На місці колишніх колодязів «Антоній» та «Феодосій» встановити кіоски з літературою, газованою водою, майданчик використовувати для демонстрації наукових фільмів. 7. Вважати доцільним обкладання священників лаври прибутковим податком. Такий же податок пропонувати брати і з ченців, котрі отримували пожертвування готівкою. 8. Органам внутрішніх справ посилити контроль «за спекуляцією на території лаври предметами культу» [11]. Проте цього виявилось замало. Наступ на монастир тривав, і він «самоліквідувався», як писали чиновники у звітах, у 1961 році.

Така ж трагічна доля спіткала й інші православні святині. Черниці Богоявленського монастиря, розташованого в м. Кременці на Тернопільщині, писали, наприклад, у листі на ім'я Г. Пінчука від 19 червня 1959 р., що їх після ряду переселень у 1953 р. з благословення архієпископа Львівського і Тернопільського Палладія помістили у цій обителі, зобов'язавши підтримувати належний порядок, оскільки вона є пам'яткою архітектури. Монастир регулярно вносив всі належні податки. «Ми думали, – говорилося в листі, – що вже покладено кінець нашому постійному мандруючому життю, але знову нависла хмара, котра погрожує нашій осілості. З 12 червня по сьогоднішній день представники цивільної влади м. Кременця та Тернополя щоденно наказують нам залишити монастир».

Черниці зазначали, що протягом 6 років вони доклали багато зусиль для капітального ремонту церков та житлових і допоміжних приміщень. Тут «вичерпалися всі наші сили, пішло чимало здоров'я. А тому найпереконливіше вмовляємо Вас залишити нас при Кременецькому (Богоявленському. – В.П.) монастирі, оскільки за час мандрування ми гірко набідувалися і не маємо більше сил і здоров'я. До того ж половина черниць похилі і непрацездатні. У крайньому випадку, якщо вважаєте неможливим наше тут перебування, то хоч до осені дозвольте дожити, щоб зібрати городину» [12].

Група віруючих м. Кременця звернулася з листом в органи влади з проханням залишити черниць у спокої. Архієпископ Палладій у своєму рапортіві на ім'я патріарха Олексія від 20 квітня 1959 р. підкреслював, що черниці Богоявленського монастиря не з власної вини вчетверте переселяються в залуцені приміщення різних монастирів. За період проживання в останньому черниці завершили ремонт. Монастирський храм одночасно і є парафіяльною церквою, котра користується великою популярністю у мешканців міста. Архієрей писав, що протягом 1926-1939 рр. польські власті наполегливо хотіли передати його у розпорядження греко-католицької церкви і навіть пред'явити судовий позов. Проте успіху не досягли. В роки Великої Вітчизняної війни монастир твердо стояв на позиціях Руського православ'я. Тут служив глава Автономної церкви митрополит Олексій. Зазначимо, що черниць із Кремен-

ця передбачали переселити у Корецький монастир, скит Почаївської лаври, виселивши з останнього ченців у головні корпуси обителі. Архієпископ Палладій вважав сумнівним спільне існування чоловічого і жіночого монастирів і тому благав патріарха Олексія відстояти Богоявленський монастир [13].

Через два місяці архієрей знову інформував главу РПЦ про розвиток подій у Кременці. У рапорті від 25 червня 1959 р. він писав, що рішення уряду стосовно Богоявленського монастиря викликало негативну реакцію як черниць, так і віруючих міста, які вимагали захистити святиню. Скарги, протести дійшли й до Москви та Києва, хоча і залишилися незадоволеними. Монастир закрили.

Ми навели два випадки свідомого руйнування православних монастирів у часи «хрущовської лібералізації» суспільства, руйнування, котрі посилювали дегуманізацію суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х томах. – Т.2.– К., 1977. – С. 144-145.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). Ф.1, оп. 24, спр. 3532. – Арк. 86-92.
3. Там само. – Спр. 4494. – Арк. 235.
4. Там само. – Спр. 4708. – Арк. 134.
5. Центр збереження сучасної документації (Росія). – Ф.5, оп. 33, спр. 126. – Арк. 53,54.
6. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 70, спр. 2420. – Арк. 240.
7. Там само. – Арк. 259-263.
8. Там само. – Арк. 248-250.
9. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945-1965 роках // Сучасність. – 1995. – № 5. – С.122.
10. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 70, спр. 2420. – Арк. 20.
11. Там само. – Ф.1, оп. 24, спр. 5205. – Арк. 161-162.
12. Там само. – Оп. 70, спр. 2470. – Арк. 55.
13. Там само. – Оп. 24, спр. 5205. – Арк. 164-165.

Богдан Колосок
(м. Київ)

ПРО ПОНЯТТЯ «ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ» І «ПАМ'ЯТКА МІСТОБУДУВАННЯ»

Ще зовсім недавно поняття «пам'ятка містобудування» не зустрічалось в нормативній літературі. Юридичну основу термін отримав в 1976 р. завдяки Закону СРСР, а потім, в 1978 р., – Закону УРСР «Про охо-

рону і використання пам'яток історії та культури». В законах цей термін вживався разом з терміном «пам'ятка архітектури», що не давало підстав розділити їх. Після цієї фіксації термін довгий час не розроблявся. Якщо простежити його даліше вживання в нормативних документах, методичних рекомендаціях та в літературі, то побачимо значну непослідовність у його використанні, що свідчить про відсутність розуміння специфіки цього феномену та відсутність порозуміння між спеціалістами.

В 80-х рр., в зв'язку з роботою над Зводом пам'яток історії та культури, значно зросла потреба в дефініціях різних видів пам'яток. І тут його автори стикнулися зі значними труднощами. Подивіться на різноманітні методичні рекомендації для авторів Зводу та супутні публікації і ви побачите, якими суперечливими є формулювання поняття «пам'ятка містобудування», як цей термін, по суті, відкидали, а потім знову повертали. При цьому багатьох авторів задовольняло вживання єдиного терміну «пам'ятка архітектури й містобудування», і нікому не вдавалося розірвати його на «пам'ятку архітектури» і пам'ятку містобудування». Це приводило до значних протиріч. Така ситуація пояснюється тим, що урбаністика виросла в архітектурі і знаходиться в процесі остаточного відділення від неї, як це вже зробили деякі галузі. Відділення містобудування від архітектури є об'єктивний процес, який почався досить давно і зараз перейшов у активну стадію.

Визнавати для архітектора втрату володінь архітектурою важко, тому деякі автори намагаються затриматись в минулому, або не звертають увагу на зміни, що сталися. Прикладів цьому є багато. Наприклад, не можна погодитись з відомим спеціалістом з питань охорони історичного середовища Ю.В.Ранінським, який пояснює поняття «пам'ятка містобудування» як розширення нашої уяви про «пам'ятки архітектури»: «Представление о «памятниках архитектуры», являющееся продуктом культуры предшествующего столетия, становится шире, включая понятия «памятник градостроительства», «исторической городской среды» и прочие, относимые иногда к значительным территориям». (Памятники архитектуры и градостроительства. – 1988.- С.11). Не вдаючись зараз до аналізу усіх його аргументів, як і аргументів інших авторів, скажемо, що вживаючи термін «пам'ятка містобудування» і не даючи йому чіткої дефініції, автори намагаються натягти архітектурне поняття на явище урбаністики.

Звертаємо вашу увагу на такі суттєві відмінності пам'яток архітектури від пам'яток містобудування. Пам'ятка архітектури проектувалась і розуміється як статична споруда (або комплекс споруд), яка не змінюється в часі і просторі. Архітектурний твір припиняє свій розвиток з часу закінчення будівництва. Після цього починається процес старіння споруди. Відповідними є завдання по охороні пам'яток цього виду. Пам'ятка містобудування (поселення або його фрагменти) проектувалися свідомо або стихійно як утворення, що має розвиватись, змінюватись в часі й про-

сторі. Архітектурні (окремі) споруди по своїй суті статичні, а урбаністичні утворення (поселення) динамічні. Поселення поводять себе як складна, багатofункційна система, що має інерцію розвитку. По відношенню до них архітектурні споруди мають більш чіткі, обмежені хронологічні та просторові межі і є елементами поселень. В системі поселення окремі споруди (пам'ятки архітектури) є його елементами, компонентами або комплексами, а не навпаки.

Зміна, розвиток пам'яток містобудування в часі є іншою важливою ознакою, що не властива пам'яткам архітектури. Якщо говорити про пам'ятки містобудування, то охороні в них підлягає також те, що змінюється. Утворення та розвиток міст – складний соціально-економічний процес, відмінний від будівництва окремих споруд.

Архітектура є однією з ознак ансамблю і міста (а не навпаки). Не архітектура, як діяльність, включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Урбаніст, містобудівельник стали визнаною спеціальністю. Під назвами, що включають ці слова, працюють наукові та проектні інститути. На тему містобудування написано тисячі книг. Важливою відмінністю містобудівних утворень від архітектурних є те, що вони являються природно-техногенними комплексами. При цьому природні умови виступають (також) як важливий структуро- і формотворчий чинник розвитку міст.

Архітектурні об'єкти (окремі споруди) реально можуть бути переміщеними. Звідси можливість зразкового чи типового будівництва.

При розгляді і формуванні поняття «пам'ятка містобудування» продуктивним є використання фундаментального географічного поняття «ландшафт». Складний комплекс, яким є місто, складається з багатьох окремих комплексів, що перекривають один одного. Вони відбивають ті, чи інші сторони і властивості ландшафту. Розміри комплексу залежать від ступеня його впливу на оточення.

Міста – багатofункціональні утворення.

Минуле міста – дійовий чинник його дальшого розвитку.

Враховуючи те, що міста є складними системами, утвореними з багатьох різнорідних зі своїми специфічними рисами підсистем, комплексів, компонентів і елементів, і те, що охороні може підлягати як усе місто, так і його фрагменти, в межах терміну «пам'ятка містобудування» повинна існувати більш дрібна класифікація назв пам'яток.

З погляду наведених критеріїв, кожна пам'ятка містобудування має певний час життя, який обумовлений швидкістю змін її складових.

Містобудівельною спадщиною є не сукупність архітектурних творів, як це звичайно вважається, а усі чинники, які забезпечують існування й розвиток поселень, в тому числі в масштабі держави. Містобудівна спадщина – природно-техногенний комплекс, що складається з природної підоснови і накопиченої віками надбудови, яка формувалась з метою засе-

лення у гармонічній взаємодії з природною підосновою за визначеними життєвим досвідом принципами. Під охороною містобудівної спадщини слід розуміти не її консервацію, а вдосконалення шляхом спадкового розвитку за притаманними їй традиціями, принципами, закономірностями, ідеями.

Пам'ятка містобудування – природно-техногенний комплекс, що складається з природної підоснови та штучної надбудови, елементами й компонентами якої є окремі споруди, що є носієм значних містобудівних ідей, принципів розпланування та забудови, є визначним повчальними прикладом створення гармонійного з природою, екологічно безпечного середовища. Пам'ятка містобудування, постійно змінюючись, втрачає з часом певні якості і набуває нових. Час життя пам'ятки містобудування як носія певних ознак обмежений. До найбільш стійких й довготривалих частин пам'ятки містобудування належить природна підоснова, до найбільш мінливих і короточасних – забудова. Ефективна охорона пам'ятки містобудування можлива лише за умов встановлення її походження, її складових та врахування реальних чинників розвитку. Охорона пам'ятки містобудування як найціннішої частини містобудівної спадщини передбачає максимально деталізовану розробку ідеальної моделі спадкового розвитку природно-техногенного комплексу з визначенням місця і ролі в ньому пам'ятки з метою збереження тих її параметрів, які на даний час визнані такими, що підлягають охороні.

*Бондаренко Р.І.
(м. Київ)*

МІСТОБУДІВНІ СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ЯК КОМПЛЕКСНІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У найкращих зразках архітектури та містобудування художніми засобами й конструктивно-технічними просторовими вирішеннями відображено характер життя, громадські, побутові, трудові процеси, а також естетичні погляди того часу, до якого вони належать. Ці пам'ятки, що були осередком історичних подій, нині набувають меморіальної цінності. У таких випадках архітектурна пам'ятка вже виступає як комплексна пам'ятка історії та культури й, відповідно, потребує комплексного вивчення й дослідження з боку не тільки архітектурних якостей, а й археологічних, історичних та мистецьких особливостей. Насамперед цього потребують населені пункти, або їх окремі організуючі структурні елементи (наприклад, майдани, вулиці), оскільки вони несуть інформацію про історико-культурну цінність історичного середовища у цілому.

Отже, пам'ятки містобудування та архітектури нашої країни складають невід'ємну частину цілісного розвитку художньої культури українського народу на всіх етапах його соціального і духовного становлення. При визначенні загальної цінності пам'яток цього типу вирішальна роль відводиться історико-архітектурному значенню об'єктів дослідження. Водночас намітилась тенденція до комплексного підходу (оцінки) архітектурного твору і на передній план висунулись містобудівні критерії. Адже саме історико-архітектурне середовище і його складові елементи забезпечують своєрідність як окремого архітектурного об'єкту, так і цілих комплексів. Це можуть бути і характерний ландшафт із системою архітектурних споруд, і історична забудова вулиць, площ, майданів. У такому разі, цінність окремого об'єкту буде визначатись його місцем і роллю у містобудівній структурі, ландшафтній ситуації, силуеті, панорамі міста, перспективах вулиць і площ. На терені України збереглося чимало архітектурних пам'яток, які є безперечними домінантами оточуючого їх ландшафту і мають у зв'язку із цим особливу містобудівну цінність. Але, зберігаючи своєрідність архітектурного вирішення історичних районів міст і сіл, вулиці, комплекси, квартали, площі і майдани можуть мати і самостійне містобудівне та історико-архітектурне значення. Отже окремі архітектурні об'єкти розглядаються разом із супроводжуючим історичним міським середовищем як частина історико-архітектурного цілого і як пам'ятки містобудівного мистецтва, тобто комплексні пам'ятки.

Найперше визначається історико-культурна цінність певної території із зазначенням зон композиційного впливу об'єктів-пам'яток архітектури і візуальним аналізом їх сприйняття. Проведенню комплексної оцінки історико-архітектурної спадщини на певній території району чи міста присвячені методичні рекомендації, розроблені інститутами НДП містобудування та НДПІАМ (Науково-дослідний інститут теорії, історії архітектури і містобудування) [1]. У них викладається класифікація історичної забудови по композиційній ролі в оточуючому природному, міському середовищі, пропонується методика досліджень історико-культурного й історико-архітектурного потенціалу міського середовища за ансамблевістю забудови, а також за мірою насиченості пам'ятками історії та культури. Підкреслюється значення первісного планування населеного пункту як основи архітектурно-просторової композиції з його своєрідністю й індивідуальними відмінностями історичного міста. Зазначається, що в окремих випадках планування може мати самостійну історичну і наукову цінність і відповідно розглядається як пам'ятка містобудування й національної культури народу. Міра збереження планувальної системи визначається шляхом співставлення сучасного її стану із архівними планами міста й результатами натурного обстеження. Як найбільш довготривалий елемент історичного міського середовища, планувальна структура міста (за виключенням випадків реалізації генпланів міст кінця XVIII – поч. XIX ст.)

збереглась без суттєвих змін майже до початку ХХ ст. Тому при оцінці ступеню збереження планувальної сітки, можливе використання планів міст, які виконувались у ХІХ ст. – на поч. ХХ ст.

Обстеження і вивчення історії населеного пункту по архівних картографічних матеріалах дозволяють визначити основні етапи розвитку, тип і час формування планувальної системи. Її цінність найперше визначається основними композиційними особливостями (головними й транзитними вулицями, площами) й основними композиційними вісями, межами стародавнього міського ядра, спрямуванням й габаритами вторинних за значенням вулиць [2]. Слід звернути увагу на те, що стародавня планувальна структура виявляє принципи давнього майнового розподілу і має тенденцію до збереження свого характеру, який сформувався завдяки специфічному нарізанню ділянок й традиційності забудови. Так, археологічними дослідженнями встановлено, що поділ території кварталів на садиби був характерний для античних та давньоруських міст. Західноукраїнським пізньосередньовічним містам притаманні квартали, поділені на витягнуті в середину ділянки, довжина яких дорівнювала від 20 до 50 м, із удвічі й більше скороченою широчиною від 8 до 15. Для історичних міст центральних і східних районів України характерні більш широкі по фронту ділянки кварталів із урахуванням розміщення будинків садибного типу з садами та городами (ХVI-ХVII ст.). Кwartали ХІХ-ХХ ст. уніфікуються й отримують звеличені ділянки. Принцип розбивки кварталів визначив ритм і характер історичної житлової забудови і окремих будівель соціально-побутового призначення.

Кожне історично сформоване місто є акумулятором історії й виступає одночасно свідком та учасником багатьох видатних подій. Історія його буття живе в архітектурі будівель, плануванні міських вулиць, котрі зберігають топографічні, топонімічні й інші особливості міста і несуть нащадкам меморіальну пам'ять. Тобто вулиці міста із часом стають своєрідними вітринами, або ж ілюстраціями книги буття – історії міста. Так, культурна спадщина Києва, яку репрезентує уже видана 1-ша книга 1-ого тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України – енциклопедичного науково-довідкового видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування і монументального мистецтва, сконцентрувала у собі найважливіші події соціально-економічного, громадсько-політичного, культурного життя і окремо міста, і країни впродовж багатьох століть. За структурою побудови тому саме вулиці розкривають тут розвиток національної культури, своєрідний імідж міста [3].

Подібно до того, як загальна історія єднає собою історію культури, історію окремих видів мистецтв, історію науки, історію окремих видатних осіб, так історію міста можна поділити на цілий ланцюг історій, кожна із яких пов'язана із історією життя окремої вулиці [4]. Адже тільки крокуючи

вулицями міста пізнається його історія. Зовнішній вигляд вулиці, її естетичне наповнення, меморіально-історична пам'ять розкривають історію життя поколінь, виховують нащадків, залучаючи їх до сприйняття прекрасного. Кожне місто має свої особливо характерні вулиці. Для Києва – це, перш за все, Володимирська [5]. Прокладена у X столітті, вона поєднує центр стародавнього Києва із залишками палацу Ольги, Десятинної церкви; Андріївську церкву, всесвітньо відому Київську Софію, Золоті ворота, театр опери та балету імені Т.Г.Шевченка. головний корпус університету ім. Т.Г.Шевченка. У скверах та курдонерах вулиці розміщені пам'ятки монументального мистецтва.

Багато будинків на Володимирській визнані як пам'ятки історії, пов'язані з видатними подіями різних часів та славетними діячами – гордістю нашої національної культури: М.Грушевським, Т.Шевченком, М.Лисенком, М.Мурашко, Л.Українкою, І.Франком, І.Нечуй-Левицьким і т.д. Київ не можна уявити без Андріївського узвозу, численних подільських вуличок і провулків. Формулою Києва, його образом вважається красень – Хрещатик із майданом Незалежності.

Про вулиці Житомира написано, та це можна сказати про будь-яке місто, «що вони є візитною карткою часу, за ними можна прочитати історію й сьогодення: Київська, Велика Бердичівська, Михайлівська». Відчуті неповторність колориту Бердичева можна по вулицях і вуличках його центральної частини. Особливо, якщо повернути їм історичні назви, які мають безсумнівну топонімічну цінність: К.Либкнехта – Білопольська; Свердлова – Махновська; Комінтерна – Садова; Красіна – Мостова; А.Іванова – Греківська; Піонерський провулок – Крикинський [6].

Перелік вулиць – виразників міст багатющий. Вулиця історично сформованого міста є його первинний структурний елемент, оскільки виконує початкову роль пішохідного або транспортного зв'язку. Одночасно вона являє собою своєрідний організм, функціональний та естетико-інформативний зміст якого зазначає її цінність як пам'ятки історії та культури. Як одна із складових історичного середовища, вулиця поєднує собою історичну, функціональну та естетичну його цінності. Насиченість такої вулиці історичною меморіальною інформацією народжує відчуття історії, відчуття обов'язку перед наступним поколінням, можливість пізнання прекрасного через спілкування з історією міст. А це вже кроки до вирішення серйозної проблеми духовного життя, духовної єдності поколінь.

Так, через історичне середовище, зокрема вулицю – пам'ятку історії та культури, через її естетичний, історико-інформаційний стан виховується національна свідомість людини [7].

Зрозуміло, збереженню, охороні та розвитку підлягає історичне середовище в усій своїй повноті, і саме планувальна і обсягова архітектура формує його протягом не одного тисячоліття. Взагалі, містобудівна спадщина потребує систематичного дослідження і цим займається відповідний

Інститут НДТІАМ, який вивчає взаємовпливи й взаємозалежність містобудівних традицій різних архітектурно-етнографічних регіонів України по областях. Їх різнобарвність свідчить про суттєву цінність історико-культурної спадщини кожного регіону країни [8].

Звичайно, дуже необхідна державна фінансова допомога і увага до міст, містечок та сіл як цілісних історичних архітектурно-просторових формувань, і тих, які за часом змінили свій зовнішній вигляд, але зберігають окремі пам'ятки історії та культури. Це необхідно для виявлення, обстеження і визначення історичної, наукової, художньої та іншої їх культурної цінності. Оскільки робота над томами до Зводу пам'яток історії та культури України слугуватиме джерельній базі, яка у подальшій роботі дозволить вдосконалити процес охорони цінної спадщини і внесе суттєвий вклад у розвиток досліджень в галузі історії містобудування та архітектури на Україні, то фінансове забезпечення її з боку фінансових органів є істотне й вкрай необхідне, адже пам'ятки містобудування та архітектури – це і складова частина антропогенного ландшафту [9], і штучне середовище, і об'єкти, які в образній формі, художніми засобами відображають духовну культуру народу.

Сприйняття ж духовної культури певного етносу починається із знайомства з оточуючим середовищем. Саме його особливості визначають приналежність певного регіону до тих чи інших, характерних своєю етнографією, історичних зон. Далі сприймаються безпосередньо містобудівні особливості населених пунктів, які, у свою чергу, вивчаються через окремі об'єкти, із яких складається певний характер містобудівного мистецтва та архітектури. Такий процес досліджень від загального до часткового особливо необхідний при визначенні історико-культурного потенціалу певного регіону нашої країни. У цьому плані набуває актуальності історико-культурне дослідження цілих територій для відбору пам'яток історії та культури. У такий спосіб вперше на Україні вирішуються проблеми збереження й використання історико-культурної спадщини та природних ресурсів. зокрема, у роботі кандидата архітектури С.В.Волкова «Наукове обґрунтування державного історико-культурного й природоохоронного комплексу дельти р.Дунаю Кілійського району Одеської області – Українського національного парку «Запорожець на Дунаї». Кандидатом архітектури З.С.Гудченко розроблені пропозиції щодо збереження та використання історико-культурної спадщини в селах України. Отже, останнім часом на Україні особливо збудилася зацікавленість до проблем збереження пам'яток архітектури та містобудування на великій площині відповідно міст і сіл.

Чимало комплексів історичної забудови у містах України сформувалися на межі XIX–XX століть. Значної актуальності набуває сьогодні проблема композиційного включення нових елементів в історичному середовищі без порушення усталеної просторової організації. Тобто намітилась

орієнтація на збереження або відновлення цілісності та художньої своєрідності історичної забудови із урахуванням її культурної та історичної цінності, на відміну від тенденції, яка набула гостроти наприкінці 50-х років – початку 60-х, коли націлено стара забудова просто витіснялася новою.

У руслі означеної орієнтації треба розглядати Звід пам'яток історії та культури України не як статичну, а як динамічну систему, яка знаходиться у русі поповнення новими відомостями, й новими об'єктами. Тим більш, що на Україні національна культура знаходилась під тиском не тільки адміністративно-командної системи тоталітарного режиму радянського періоду, а багатьох попередніх сторіч, коли свідомо нищились культурна пам'ять українського народу. Тому одним з першочергових завдань Зводу пам'яток історії та культури України є повернення народу його культурної спадщини, оскільки культура – це екологія суспільства, середовище існування, нарешті, це дзеркало суспільної будови [10], за визначенням видатних представників культури усього світу. Про це ж ґрунтовно сказано і в Міжнародній хартії по охороні історичних міст, яка була прийнята в 1987 р. в Вашингтоні [11]. В ній підкреслюється, що формі міста, відбитій в мережі вулиць й плануванні ділянок, притаманна виняткова цінність, оскільки в характеристиках населених пунктів, районів, місцевостей, планувальні особливості території складають їх основні ціннісні характеристики.

Процес підготовки томів Зводу пам'яток історії та культури саме орієнтує на комплексне дослідження й охорону матеріального довкілля, тобто об'єктів архітектури і містобудування як осереддя спадщини в нерухомих пам'ятках.

Звичайно, керівна роль у формуванні міст, що історично склалися, належить видатним архітектурним спорудам, але рядова забудова, створює своєрідну емоційну паузу, життєдайне тло, на якому сприймаються пам'ятки архітектури. Взагалі й традиційна забудова міста може представляти історичну, естетичну або архітектурно-художню цінність, мати особливі містоформуючі якості і в такому разі її треба розглядати як комплексну пам'ятку: містобудування, історії, археології, архітектури чи монументального мистецтва. Для поглибленого територіального визначення і, відповідно, докладного вивчення комплексної пам'ятки з пріоритетною її містобудівною характеристикою розроблено автором цієї статті окремий розділ у методичних рекомендаціях по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України [12].

Таким чином, ціннісної вартості з часом набуває не тільки окрема архітектурна споруда, ансамбль чи комплекс, а й зовнішній вигляд населеного місця, його план і структура, співвідношення між різними міськими просторовими утвореннями, а також між самим населеним місцем та його оточенням природного характеру або створеним людиною. Тобто кожний

населений пункт, незалежно від статусу міста, села чи селища, якщо він має комплекс унікальних рис, фактично є пам'яткою, а його ціннісні фактори мусять бути виявлені, зафіксовані в матеріалах підготовки Зводу пам'яток історії та культури України на всіх стадіях розвитку населеного пункту. Адже охорона культурних цінностей – це необхідність з точки зору не тільки моралі, а й економіки, тобто прямо й опосередковано вирішує долю майбутнього покоління нації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украины. – К., 1982. – С.25-26.
2. Бондаренко Р.І. Вулиця як комплексна історико-архітектурна пам'ятка // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – С. 116-118.
3. Звід пам'яток історії та культури України. – Київ. – К, 1999. – Кн. 1. – Ч.1. – 608 с.
4. Кальницький М. Путеводитель. Знакомьтесь: Киев. Подол. – К., 1996; його ж. Знакомьтесь: Киев. Путеводитель. Верхний город. – К., 1998.
5. Бондаренко Р.І. Володимирська вулиця // Київ. – 1984. – №11.
6. Бондаренко Р.І. Проблеми збереження історичного середовища в містах України (за матеріалами Житомира та Бердичева) // Історико-географічні дослідження на Україні. – К., 1992. – С.47-54.
7. Бондаренко Р.І. Інформаційно-виховне значення вулиці – комплексної пам'ятки історично сформованого міста // Всеукраїнська науково-практична конференція «Туризм і завдання національно-культурного відродження України». – Київ–Черкаси, 1992. – С. 150-151.
8. Трегубова Т.А., Водзинский Е.Е. Изучение и учет исторических населенных мест Украины // Строительство и архитектура. – №10. – 1990. – С. 8-10.
9. Гумилев Л.Н. Юность этноса (главы из книги). – Архитектура. – №18. – 1990. – Сент. – С. 6.
10. Там само.
11. Игнаткин И.А. Охрана памятников истории и культуры. – К., 1960. – С.158-163, 172-173.
12. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1993. – С.47-56, 68-70, 79-83, 86-90.

ПАРК ПАМ'ЯТІ: МИНУЛЕ І СЬОГОДЕННЯ

В одному з старих районів Києва на Байковій горі стоїть сіра, понура споруда, тут під ворожим бетоном поховано надзвичайний витвір мистецтва, який немає аналогів у світі – Стіну Пам'яті. На жаль в ХХ ст. Бачити Стіну в завершеному вигляді не судилося нікому, доля цієї споруди трагічна. Авторами Стіни Пам'яті, а також меморіального комплексу Парку Пам'яті є видатні київські художники, скульптори, архітектори – Ада Рибачук та Володимир Мельниченко, вони і сьогодні не полишають мрії про, те що їх витвір нарешті буде відкритий очам сучасників вже в новому ХХІ ст.

Наприкінці 60-х років, на Байковій горі, за рішенням Київського міськвиконкому вирішено було збудувати крематорій з колумбарієм – споруду таку ж необхідну, як і печальну і найголовніше зовсім нетрадиційну для України службу поховань.

Керівництво УРСР ухвалило рішення про будівництво першого в Україні крематорію суто з економічних розрахунків: на той час в Києві помирало близько 100 чоловік, а у свята до 200 чоловік на добу, з поховальних ритуалів державі можна було мати чималий зиск [1].

1969 року відомий архітектор Авраам Мойсейович Мілецький з яким Аду Федорівну та Володимира Володимировича пов'язувало багаторічне співробітництво – Автовокзал, Палац піонерів, проект пам'ятника жертвам фашизму в Бабиному Яру – розповів художникам про замовлення «Київпроекту» на будівництво крематорію. Оскільки ніхто не хотів проектувати цю печальну і нову для України споруду, то Мілецький запропонував Аді Рибачук та Володимиру Мельниченку, якщо вони погодяться знову працювати разом, взяти цей проект у свою майстерню. Вони пообіцяли подумати... [2]

Роздуми почалися від противного, від того, чого напевне не мало бути. Власне від самої назви «крематорій» – жакливі асоціації з крематоріями Другої світової війни травмували б психіку людей, нагадуючи їм про події минулого.

«У 1967 році нам з Адою показали ескізний проект київського крематорію, і ми жахнулися, – розповідає В.Мельниченко, – фабрика смерті якась – з розподільвачем, накоплювачем, об'явами по радіо кому в який зал йти для прощання» [3]. Тому новобудову спочатку назвали поховальним комплексом, а згодом Парком Пам'яті [4].

Художники вирушили у подорож: обійшли мало не всю Україну. Придивлялися, як цвинтарі влаштовані, як проходить обряд прощання. Трагічний і мудрий. Все народжувалося в серці» [5]. Саме так у подорожах і визріла ідея створення величного архітектурно-ландшафтного комплексу

«Парку Пам'яті». Його серцем мала стати грандіозна Стіна Пам'яті. Дві тисячі квадратних метрів скульптурних рельєфів супроводжували б у вічність мертвих і давали надію живим. Стіна – то колосальна поминальна свіча і водночас символ перемоги над темрявою забуття [6].

Художники пояснюють: «Ми почали проектування з пояснювальної записки на ім'я Щербицького. В цій записці було написано, що в Києві не можна будувати крематорії, що людина єдина на всій Землі знає про кінцеве, знає, що вона смертна і тому все, що б не робила людина, вона все робить свідомо» – розповідає В.Мельниченко. Підпірна стіна довжиною 213 м, площею 2000 квадратних метрів, висотою від 4 до 14 м... На побудову меморіально-обрядового комплексу Парку Пам'яті держава виділила лише 3 млн. карбованців (для порівняння: на будівництво крематорію у Москві на ті часи 12 млн. крб., у Ленінграді – 8 млн. крб.), отже, художники мали заощаджувати [7]. Розуміючи це, А.Рибачук та В.Мельниченко винайшли та розробили унікальну економну технологію: всі фігури зварювали на землі зі сталевих арматур, каркаси обтягували металевим сіткою, піднімали та приварювали до пілонів, утворюючи конструктивну основу стіни. У форми вкладали бетон, який, протікаючи через сітку, накривав сторону фігур. Далі залипилися шліфовка, проробка, покриття кольоровими глазурями, колір йшов від народного обряду. Втілювали свій проект у життя художники майже власноруч, лише три помічники – ентузіасти зварювали в руках авторів кожен перетин плетіння. Майже 14 років життя, 7 повних років, не рахуючи ескізів, віддано рельєфам. «Ми робили це дійсно як подарунок, у нас в кожному протоколі зазначалося: «1090 квадратних метрів до оплати не додаються і художники роблять це в дар». Ми отримали гонорар за 510 метрів і всі зароблені гроші витрачали на зварників» – ділиться спогадами В.Мельниченко.

До речі, проект Ади Рибачук та Володимира Мельниченка прийняли з високою оцінкою, макети та ескізи рецензувались, виставлялись, обговорювались у Києві та в Москві. Технологія була схвалена на спеціальній інженерній нараді [8].

І ось коли, найважча робота була вже виконана творіння художників знищили, звичайно неозброєному ці грубі поки що складки виїмки, форми, не розкрили б задуму до кінця, ще була необхідна ручна обробка, розпис легкоплавкими та емаллями. Та чи можна судити по незавершеній справі? Виявляється можна. Комуś не сподобалось. Площадку огородили виставили охорону, припинили роботу, і 13 січня 1982 року Стіну Пам'яті було знищено. Цей акт вандалізму було здійснено за рішенням Держбуду УРСР. Саме за його наказом було призупинено будівництво меморіального Парку Пам'яті, а згодом – через два місяці здійснено «капітальне декорування», інакше кажучи безжальне знищення Стіни [9].

Проте, перед цим було обговорення – лише для формальності – на художній нараді Міністерства культури УРСР. І все ж таки двадцять членів

художньої ради, а це майже половина присутніх, висловили «особливу думку» – довірити авторам завершити сюжетний фрагмент, розписати згідно задуму, після чого ще раз зібрати нараду для остаточного рішення. Не прислухалися. І Держбуд УСРС видав наказ «капітально декорувати» рельєф, що значило б покрити її бетоном [10].

А художників навіть не викликали на нараду, не ознайомили з протоколами обговорення, з яких можна було б дізнатися про причину знищення пам'ятки. Чим же керувалися управлінці Держбуду УСРС, виносячи варварські рішення, здійснюючи, як правильно сказав секретар Союзу архітекторів СРСР В. Глазичев, «злочин перед культурою»?

Тут все було звалене до купи: посилення на Пікассо та образ ворожої ідеології, звинувачення у запозиченні ідей з проекту Бабиного Яру і переконання в тому, що народу, вмовляв, цього не зрозуміти. Хоча народ ніхто і не питав. Та, перш за все, витвір було знищено, бо його ідеї, образи суперечили методу «соціалістичного реалізму».

Лише 1988 року авторам комплексу стали відомі автори тих, хто підписав акт про знищення. Ідеологічну операцію тримали у великій таємниці. Ось протокол, складений від імені архітектурної секції художньо-експертної Ради міністерства культури УСРС і Держбуду Республіки: «враховуючи недопустимість існування в ансамблі київського крематорію витвору, що за своїм ідейно – художнім принципом чужий мистецтву соціалістичного реалізму, Рада рекомендує знищити барельєф...» Затверджено заступником голови Держбуду УСРС Н. Жариковим, підписано головою секції С.Миргородським [11].

Отже, 14 довгих років тяжкої роботи тисячі й тисячі робочих годин було витрачено на побудову комплексу Парка Пам'яті й найголовніше Стіни Пам'яті, та навіщо? Можна лише віддалено уявити, як почували себе автори під час «вбивства творіння всього їхнього життя».

З 1988 року про це почали говорити. Кінематографи зняли цілу серію пронизливих документальних фільмів про драму А.Рибачук і В.Мельниченка, серед них: «Стенограма» (режисер А.Борсюк), «Стіна» і «Крик птаха» (І.Гольштейн), а також «Лінія краси» (О.Довиденко).

Преса теж не залишилася байдужою, незважаючи на те, що чиновники заборонили писати про цю страшну трагедію. Проте в місті ця подія мала неабиякий резонанс, що засвідчує Книга відгуків, яка містить гнівні обурення, відгуки, підписані М.Амосовим, Ф.Новиковим, П.Загребельним, Ю.Ільєнком, Ю.Моріц та іншими авторитетними діячами мистецтва, культури, науки.

З'явився цілий ряд статей на підтримку відновлення Стіни Пам'яті, проте були й негативні відгуки, зокрема стаття С.Лапоногова, в якій він відкрито вітав скоєний злочин.

Трагедія київських художників знайшла відгук у серцях і душах митців Італії,

Нідерландів, Швеції, Бельгії та Франції. Особливо цією проблемою перейнялись жителі французького міста Сен-Мор, організуючи підтримку, завдяки своєму меру Жана-Луї Бомона, відновлення меморіалу, збору коштів на його реставрацію.

Тим часом українські художники не гаяли часу даремно, тому що не могли змиритися з роллю пасивних жертв бюрократичного гніту. Вони одразу почали працювати над проектом реконструкції свого барельєфу, і на даний час існує п'ять технологічних способів звільнення стіни від бетону. Зруйнування цих рельєфів коштувало в двічі дорожче ніж спорудження Стіни (для цього використано 500 самоскидів бетону) [12].

Історію не можна переписати. Але можна і треба виправити ті помилки, які були допущені нашими попередниками. І серед таких помилок-злочинів – знищення Стіни Пам'яті. Тож розпочнемо ХХІ ст. по-новому, звільнимся від старих стереотипів і доведемо, що ми – держава, яка цінує своїх громадян, підносить людську особистість, її право на творчість

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Толуб Н. Храм Смерті. – К., 1997.
2. Олександрова Т. Стена // Дружба народів. – 1989. – №4.
3. Кисельов С. Когда востановят Стену Памяти // Киевские Ведомости. – 1997. – 5 березня.
4. Толуб Н. Храм Смерті. – К., 1997.
5. Майкут В. Молитві серед ночі // Ukrainian, Успіх. – 1997.
6. Майкут В. Молитві серед ночі // Ukrainian, Успіх. – 1997.
7. Толуб Н. Храм Смерті. – К., 1997.
8. Олександрова Т. Стена // Дружба народів. – 1989. – №4.
9. Федотов Г. Ямпольський Е. Стіна // Архітектура. – 1988. – №23 (10 грудня)
10. Олександрова Т. Стена // Дружба народів – 1989 – №4.
11. Федотов Г. Ямпольський Е. Стіна // Архітектура. – 1988. – №23 (10 грудня)
12. Олександрова Т. Стена // Дружба народів. – 1989. – №4.

*Катаргіна Т.І.
(м. Київ)*

ІНТЕГРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В СТРУКТУРУ ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

Система збереження пам'яток історико-культурного значення крім своєї освітньої та культурно-естетичної функції має досить утилітарний характер. Широкі можливості, які мають країни з ринковою економікою дозволяють проаналізувати проблему використання пам'яток і виявити найбільш важливі сторони цього процесу. В багатьох країнах заходу йде

процес стрімкого розвитку інфраструктури туризму та зростання уваги до налагодження туристичного сервісу. Туристична індустрія, яка набула стрімкого розвитку в другій половині ХХ ст. поділяється на рекреаційний туризм – відпочинок на лоні природи і заняття спортом; релігійний туризм – надає можливість паломникам дістатися релігійних святинь; культурний – відвідування історико-культурних об'єктів, ознайомлення з історією країни та її культурними цінностями. Вдосконалення системи туризму дає можливість країнам, які приділяють цьому сектору економіки увагу, отримувати значні надходження до бюджету країни, а також вирішувати ряд соціальних проблем, таких, як організація нових робочих місць і трудоустрій громадян, захист навколишнього середовища та надання йому привабливості, організація відпочинку та проведення оздоровчих заходів для населення, отримувати певні кошти для забезпечення збереження пам'яток історії та культури. Різноманітні напрями впливу туризму на життя суспільства, а також прибуток, який отримує держава від правильно побудованої системи туристичного обслуговування, підвищення ролі туризму у вихованні вивело цю сферу в ряд привабливої індустрії та прибуткового бізнесу.

На міжнародному рівні проблемами організації туризму, а також розповсюдженням інформації щодо культурної спадщини кожної з країн, опікується Міжнародна рада офіційних туристичних організацій, яка об'єднує туристичні агенції близько 100 країн. Вона має понад 70 асоційованих членів – міжнародних та національних туристичних організацій і плідно співпрацює з ЮНЕСКО. Рада виконує інформаційні та консультативні функції щодо подальшого розвитку всіх форм туризму, створює умови для налагодження добровільних соціальних і культурних стосунків між державами.

Крім міжнародних, в межах кожної країни розгортають діяльність національні та регіональні туристичні агенції, які займаються розвитком цієї сфери в межах країни або окремого регіону. Наприклад, у Великобританії туристичний бізнес підпорядкований Асоціації Британських туристичних агенцій. До її складу входять 2900 бюро, які мають 7 100 офісів в різних кутках країни [1]. Поряд з невеликими турфірмами до цієї організації входять крупні фірми, такі, як «Томас Кук» з 320 відділками та «Ланн Пол» – з 420 офісами по всій країні. В цілому туристичними програмами займаються 760 туристичних операторів-диспетчерів Асоціації та 336 фірм. За даними статистики у 1989 р. Британію відвідали 15,4 млн. закордонних громадян [2]. Слід додати, що компанії та агенції в Британії мають значну фінансову підтримку уряду країни, яка збільшується з року в рік. Держава матеріально підтримує цю сферу діяльності, особливо в регіонах, де спостерігається великий рівень безробіття й там, де визначені можливості активізації економічного розвитку за рахунок організації туристичних атракціонів.

Зростання уваги до цієї сфери діяльності спостерігаються не тільки в країнах, які традиційно вважають туризм головним сектором державної економіки, але й у промисловорозвинених країнах. Так, у США на сучас-

ному етапі туризм вважається третьою найприбутковішою галуззю економіки, а в таких штатах, як Вірджінія, Джорджія, Луїзіана туризм посів друге місце [3]. Наприклад, за 1996 р. до бюджету штату Джорджія надійшло 453 млн. доларів від туристів, які пріоритат віддавали відвіданню пам'яток історії та культури [4]. В США на загальнонаціональному рівні розвитком туризму керує створена в 1973 р. Американська асоціація індустрії подорожей. Вона координує діяльність розвитку туристичного обслуговування з департаментами індустрії торгівлі та туризму кожного з штатів та фіксує основні досягнення в сфері обслуговування іноземних та вітчизняних туристів [5].

Своєчасне визначення, поцінування та дбайливе використання ресурсів історико-культурного значення несе країнам економічну користь. Проблеми комплексного збереження пам'яток залежать від планів їх подальшого використання. Постають питання щодо збереження обмеженої їх кількості в місцевостях з низьким рівнем прибутку та сумнівними умовами економічного відродження регіону. Такі питання, характерні для кожної з країн, можуть бути вирішені за рахунок розвитку налагодженої системи відпочинку для туристів. У Великобританії, США, Канаді інших розвинутих країнах спеціальні комісії розробляють детальні плани по вивченню економічного потенціалу та можливостей подальшого розвитку регіонів, історичних міст, сільських місцевостей з урахуванням наявності на їх території екзотичних природних об'єктів або пам'яток історії та культури й здійснюють популяризацію регіонів. Саме наявність об'єктів історико-культурного значення часто впливає на збільшення потоку відвідувачів. За даними опитувань у Великобританії – 41% туристів висловили бажання відвідати той чи інший історичний об'єкт, 38% – історичне місто. Саме такі причини вплинули на вибір саме Британії для туристичної подорожі [6]. За підрахунками Американської асоціації майже 50% туристів виявляли бажання відвідати історико-культурні об'єкти під час своєї подорожі по різноманітних штатах США.

Інтеграція історичних пам'яток в структуру туризму проходить по декількох напрямках:

- використання об'єктів екскурсійного значення у розробці туристичних маршрутів;
- пристосування історико-культурних пам'яток в якості музеїв, культурних центрів, зон відпочинку;
- переобладнання історичних будинків у готелі з урахуванням сучасних вимог до благоустрою, або створення кемпінгів поблизу стародавніх маєтків;
- використання історико-культурних об'єктів для організації різноманітних перфоменсів, шоу-програм, фестивалів тощо.

Для визначення ролі і місця історико-культурних зон в розвитку туристичного бізнесу можна звернутися до досвіду Національного форуму історичних міст Великобританії. Так, в Англії до історичних міст віднесені

Лондон, Бат, Брайтон, Брістоль, Кембридж, Кентербері, Оксфорд, Страдфорд – на-Авоні, Вінчестер, Йорк, Віндзор, Карлайль та ін. [7]. Ці міста займають значне місце у маршрутах іноземних туристів. У 1988 р. туристи з інших країн склали 65% і переважно мешкали в історичних будинках, переобладнаних під готелі. Кількість відвідувачів в містах Англії різноманітна й складає в середньому 2 млн. осіб на рік. Більшість з них використовує власний автотранспорт. Взагалі, проблеми автотуристів останнім часом постали перед усіма країнами, бо це одна з особливостей розвитку туризму останніх двох десятиліть [8]. Історичні міста з найбільшою кількістю відвідувачів зазнають велике навантаження, особливо в літній період. Іноді виникають серйозні проблеми, пов'язані з необхідністю керувати великою кількістю автотуристів. Але ці проблеми не знижують зусилля муніципалітетів історичних міст по залученню потоку туристів, тому що існує зв'язок між позитивним впливом туризму на економічний розвиток та збільшенням ресурсів для проведення заходів по реставрації та консервації пам'яток в місті. Так, огляди історичних міст Великобританії, які проходили у 1967, 1979 рр. Міністерством праці та Товариством захисту Британської спадщини» визначили, що історичні будинки представляють вагомий фондовий капітал та джерело економічних надходжень, так як туризм означає надходження іноземної валюти, робочі місця для мешканців міста та податки до бюджету. Наприклад, у Віндзорі фінансові надходження від туризму становлять 136 млн. фунтів стерлінгів, з яких до місцевого бюджету надходять 32 млн. В середньому в містах з подібною кількістю туристів до місцевих бюджетів надходить 20-25 млн.ф.ст. [9].

За підрахунками Департаментів у штатах США туризм залучає щорічно до місцевих бюджетів майже 450 млн. доларів. Але така цифра характерна для регіонів зі значною кількістю історико-культурних об'єктів та налагодженою системою сервісу [10]. Частина цих коштів використовується для проведення реставрації та консервації пам'яток та історичних ландшафтів, а також на здійснення проектів благоустрою зон історичної забудови, поліпшення умов відпочинку для туристів та мешканців регіону. Таким чином, спостерігається взаємозв'язок процесу правильної організації туристичного обслуговування з умовами збереження довкілля та історичної фактури міст і містечок. У випадку недбалого господарювання та поганої організації керівництва цими процесами позитивні фактори можуть стати великою вадою. Тоді виникають екологічні проблеми, пов'язані передовсім з великою кількістю транспорту та забрудненням атмосфери шкідливими викидами. Це в свою чергу веде до пошкодження пам'яток, які можуть постраждати від надмірних реставраційних робіт або непродуманої перебудови. Таким чином, зважене, вмяле керівництво цим процесом – це ключ як до вирішення проблем туризму, так і до здійснення завдань збереження неповторного колориту кожної історичної місцевості.

Цікаво, що Великобританія має усталені традиції у комплексному вивченні проблеми захисту, збереження та використання пам'яток в контексті збереження оточуючого середовища. Так, раз на 10 років тут проводяться комплексні обстеження історико-культурних зон, до яких відносяться й історичні міста. Програми такого бізнесобстеження включають вивчення різноманітних форм консервації та реставрації пам'яток, складання реєстрів історико-культурних об'єктів. При цьому аналізують можливості економічного розвитку регіону, наявність консерваційних зон та можливості покращення довкілля з урахуванням майбутніх фінансових надходжень [11]. У США та Канаді, подібно до Великобританії, спеціалізовані комісії та асоціації при департаментах штатів, урядах провінцій та муніципалітетах розробляють стратегію консервації регіонів та перспективні бізнесплани їх використання. Такі дослідження охоплюють ряд проблем, які мають бути вирішені в комплексі. Наприклад, в м. Честері аналіз включав такі питання, як обстеження міста з урахуванням розвитку транспортних сполучень, кількості населення, можливості трудоустрою, наявність занедбаних районів, розвиток інфраструктури туризму в регіоні й можливості його поживлення, використання земель навколо міста, кліматичні особливості, якість комунального господарства в місті, стан довкілля в центральній частині, наявність пам'яток культури та історичних будинків та стан їх утримання, проблеми будівельного довкілля, фізичний стан старих споруд тощо [12]. Крім того, для ретельного обстеження місто було розподілено на 10 зон, кожна з яких вивчалась за такою схемою: 1. Місцерозташування в структурі міста; 2. Якість архітектурних ансамблів; 3. Власність, використання та умови збереження; 4. Консервація й використання. Майже через 10 років після того, як були за подібною схемою обстежені міста Йорк, Бат, Чічестер, в 1975 р. муніципалітет м. Кентербері опублікував доповідь, в якій визначив проблеми консервації історико-культурних зон в місті. Завданням цього документу було вирішення низки проблем щодо питань консервації і головними з них вважались такі:

1. Ідентифікація елементів неповторності археологічного, архітектурного й ландшафтного вигляду Кентербері;
2. Виявлення факторів загрози цим компонентам;
3. Проведення детального архітектурного й ландшафтного дослідження з метою пристосування міста до можливих змін у контексті розвитку туризму;
4. Визначення й розробка пропозицій щодо консервації та збереження комплексу історичної зони міста;
5. Здійснення контролю за переобладнанням, знесенням та будівництвом нових споруд в історичній зоні [13].

В історичних містах США та природно-історичних парках Канади подібні бізнес обстеження спрямовані на вирішення таких проблем, які стосуються дослідження нових історико-культурних об'єктів з метою їх

подальшого використання як музеїв, громадських центрів, готелів, туристичних атракціонів тощо. Крім того, аналізуються умови розвитку підприємств малого бізнесу у регіонах з найбільшою концентрацією історико-культурних об'єктів. Досліджуються проблеми працевлаштування для мешканців на основі створення нових робочих місць в сферах побутового, екскурсійного обслуговування, в галузях будівництва й транспорту. Так, у 1989р. було проведено обстеження п'яти міст штату Джорджія з метою визначення впливу збереження історико-культурних об'єктів на пожвавлення в них туристичної активності. За підсумками дослідження виявилось, що проведені роботи з реставрації історико-культурних об'єктів та благоустрій зон консервації вплинув на підвищення надходжень до місцевих бюджетів завдяки збільшенню потоку туристів [14]. Слід зауважити, що Канадські бізнес-плани, які розробляє Департамент оточуючого середовища, у більшості аналізують умови відпочинку туристів у рекреаційних зонах і загалом досліджують перспективи розвитку природних об'єктів. Але це не зменшує ваги завдань щодо використання пам'яток історико-культурного значення, які в більшості розташовані на територіях парків. У США та Канаді при розробці туристичних маршрутів визначаються найбільш цікаві об'єкти, які можуть мати туристичний сенс та використані як об'єкти екскурсійного призначення. Наприклад, у штаті Флорида – це археологічні місця та фольклорні музеї, у штаті Вірджинія – архітектурна спадщина періоду колонізації континенту, у штаті Джорджія – історичні місця, поля боїв, пов'язані з подіями й персоналіями Громадянської війни Півночі з Півднем, війни 1812 р. [15].

Крім того, у країнах Північної Америки досить продумано здійснюють політику щодо корінних народів та етнічних меншин. До складу реєстрів історико-культурної спадщини штатів та провінцій включені історичні об'єкти й поселення, культурні пам'ятки корінних жителів континенту – індіанців, ескімосів. Створені музеї – скансени українських, російських емігрантів та інших етнічних діаспор. Кожна з етнічних культур входить до розробки тематичних етнологічних екскурсійних маршрутів. У США особливе місце займає визначення та дослідження культури афроамериканців. Так, у штаті Джорджія в місті Макон створений афро-американський музей. У 1980 р. під патронатом Служби національних парків у м. Атланта був організований музей Мартіна Лютера Кінга – відомого політичного діяча, борника прав і свобод африканського населення Сполучених Штатів. Музей став одним з провідних культурних центрів міста, який щорічно відвідують майже 800 тис. вітчизняних та іноземних туристів. Крім цього, інші міста штату, такі як Саванна, Августа, Колумбус, Макон розробили пішохідні та авто маршрути по історичних місцях, пов'язаних з історією афроамериканців [16].

До позитивних наслідків такого взаємозв'язку можна віднести:

1. Поступове зростання економічного потенціалу занедбаних регіонів за рахунок інвестування проектів розвитку туризму;

2. Працевлаштування молоді та створення нових робочих місць в сфері малого бізнесу, громадського обслуговування, транспорту;

3. залучення коштів від туристів до місцевих бюджетів з їх подальшими витратами на соціальні та культурні проекти, на здійснення ремонтно-реставраційних та відновлювальних робіт в об'єктах історико-культурного значення;

4. Розробка туристичних маршрутів з урахуванням вікового, соціального, освітнього, етнічного сенсу відвідувачів надає можливість використовувати об'єкти історико-культурного значення для поліпшення вивчення різноманітних особливостей історії кожного з регіонів у рамках освітніх програм з локальної історії.

Але занадто стрімкий розвиток туристичної індустрії, збільшення потоку відвідувачів історико-культурних об'єктів без врахування можливостей регіону та без створення необхідної інфраструктури побутового обслуговування може привести до негативних наслідків. Це стосується насамперед екологічних та санітарно-гігієнічних питань, які вирішують органи місцевого управління. Тому, при розробці програм туристичної перспективи кожного з регіонів обов'язково розглядаються пропозиції муніципальних служб й неодмінно враховуються їх вимоги щодо створення умов для благоустрою життя мешканців регіону та відпочинку туристів.

В цілому, культурна спадщина в кожній з країн вважається частиною культурно-соціальних ресурсів. Своєчасне визначення, поцінування та дбайливе використання цих ресурсів несе країнам економічну користь. Збереження об'єктів історико-культурного значення цілком можливо поєднати з поліпшенням умов економічного розвитку місцевостей з низьким розвитком промислового або сільськогосподарського потенціалу. Розвиток сучасної індустрії туризму має щільний зв'язок із збереженням історико-культурної спадщини в кожній з країн. При цьому відслідковується взаємовплив процесів поживлення туристичного бізнесу та утримання пам'яток історії та культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Britain 1989. – London, 1989. – P.281.
2. Ibid. – P.282
3. Profiting from the past: The economic impact of historic preservation in Georgia. – 1997. – [http:// dir.yahoo.com/ Arts/US History](http://dir.yahoo.com/Arts/US%20History). – P.10
4. Profiting from the past: The economic impact of historic preservation in Georgia. – 1997. – [http:// dir.yahoo.com/ Arts/US History](http://dir.yahoo.com/Arts/US%20History). – P.11.
5. Ibid.- P.10
6. Britain 1989. – London, 1989. – P.281.

7. Historic cities of England. – London. – 1988. – P.143
8. Бекон М. Как заставить туризм способствовать сохранению исторических городов Англии (на материалах г.Кентербери) // Памятники в изменяющемся мире. – М. – 1993. – С.91
9. Там само.
10. Profiting from the past: The economic impact of historic preservation in Georgia. – 1997. – [http:// dir.yahoo.com/ Arts/US History](http://dir.yahoo.com/Arts/US%20History). – P.11.
11. Гранин А.А. Охрана окружающей среды : проблемы развития буржуазного права . -М., 1987. – С.10.
12. Chester. A study in conservation. Report to the Minister of Housing and Local Government and the City and County of the City of Chester by Donald W.Insall and Associates. – London, 1968. – 219 p.
13. Бекон М. Как заставить туризм способствовать сохранению исторических городов Англии (на материалах г.Кентербери) // Памятники в изменяющемся мире. – М. – 1993. -С.91-101.
14. Profiting from the past: The economic impact of historic preservation in Georgia. – 1997. – [http:// dir.yahoo.com/ Arts/US History](http://dir.yahoo.com/Arts/US%20History). – P.16-17.
15. Florida. Division of Historical Resources.– [http:// dir. yahoo. com/](http://dir.yahoo.com/) – 2000.– P.1.; Historic Landscape initiative, National Park Servis.– 2000.– [http:// www 2. cr. nps. gov / hli / hli](http://www2.cr.nps.gov/hli/hli) – P. htm.
16. Economic Yearbook. 1997.– [http:// dir. yahoo. com.](http://dir.yahoo.com/); Юг де Варин-Боан. Община как двигатель культуры // Культуры. – № 1-2. – 1982. – С.27-48.

*Місінкевич Л.Л.
(м. Хмельницький)*

ПРЕСА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОДІЛЛЯ У 20-30-ті рр. ХХ століття

Вагоме місце у формуванні культурних потреб національних меншин регіону, мали засоби масової інформації, зокрема газети. Найбільш поширеною і читабельною серед польського населення була газета «Серп», заснована 24 липня 1922 р. Польбюро ЦК КП(б)У, тираж якої складав 5 тисяч примірників з широкою кореспондентською мережею. Очоловав редакційний колектив І.Вишневський, до складу редакції входили Б.Скарбек та Г.Політур.

Проблеми молодого польського читача висвітлювала молодіжна газета «Глос млодзєжи», орган ЦК ЛКСМУ, яка була заснована у січні 1925 р. Вона мала близько 2 тисяч передплатників та сотню кореспондентів. Понад тисячу читачів мав дитячий журнал «Штандар пионера», що видавався у Москві [1].

Серед єврейського населення Поділля найбільш популярними були газе-

ти «Дер Емес», «Дер Штерн» та тижневик для молоді «Ди юнге Гвардин».

Враховуючи інтерес національних меншин до центральних та республіканських періодичних видань, місцеві органи радянської влади при підтримці партійних комітетів регіону та республіки, починаючи з 1930 року, провадять значну роботу по створенню газет, які б видавалися польською мовою. Протягом двох років у Проскуріві виходила польською мовою газета, яка в 1932 р. була реорганізована, внаслідок чого з'явилося 8 польських вкладок до районних українських газет. Існуючи як вкладки до українських газет, вони мали редакційні колективи на чолі з редакторами-поляками, власний бюджет і виходили 10 разів на місяць розміром райгазети. Проте, в своїй більшості, ці видання не задовольняли потреби польських читачів, бо Союздрук не приймав на вкладки передплату і ніхто не займався їхнім розповсюдженням. Вінницький обком КП(б)У своєю постановою від 5 березня 1933 р. «визнав за доцільне в Городецькому, Заславському, Шепетівському та Бердичівському районах реорганізувати польські вкладки в окремі газети та просив ЦК КП(б)У затвердити дану реорганізацію» [2].

Проведена реорганізація місцевих періодичних видань призвела до того, що в регіоні утворилося 8 районних польських газет з випуском 8-10 разів на місяць та щоденна Проскурівська польська газета «Коллективіста пограніччя», яку очолив редактор Воронецький. На базі Бердичівської районної єврейської газети було вирішено видавати обласну газету «Дер Альбетер» єврейською мовою [3].

У Бердичівському районі виходила польська газета «Штурм більшовицький» (редактор Май), Славутському – «Погранічна правда» (редактор Бабійчук), Шепетівському – «О більшовицьке колективи» (редактор Немцович), Полонському – «Лочность витурга» (редактор Щепинкевіч), Заславському – «О весь соціалістична» (редактор Водзінський), Волочиському – «Комунар пограніччя» (редактор Погоржельський), Затонському – «Натрус соціалістичне» [4].

На сторінках цих газет висвітлювалися важливі питання соціально-економічного розвитку районів, актуальні проблеми національного та культурного будівництва. Навколо місцевих національних періодичних видань згуртувався значний робітничий актив. Редакція Проскурівської газети «Коллективіста пограніччя» працювала з 150 дописувачами. З їх допомогою в колгоспах, бригадах польських сіл були організовані десятки бригадних та загальноколгоспних стінних газет [5]. Редакція Волочиської польської газети «Комунар пограніччя», працюючи з сількорами, провела в 1934 р. три районні зльоти та дві куцові наради, практикувала проведення інструктивних нарад у селах району, направляла письмові поради позаштатним кореспондентам [6]. Вдосконалюючи роботу з сількорами, редакція прагнула підвищувати дієвість публікацій, постійно направляла критичні матеріали у відповідні районні інстанції. Принципова позиція газети та її

позаштатних кореспондентів не завжди схвально сприймалася місцевими керівниками. Мали місце випадки переслідування сількорів. У с.Війтовці голова колгоспу Ніконенко звільнив з роботи кухаря дитячих ясел Кіренко лише за те, що вона проінформувала газету про наказ керівника використовувати для харчування гнилу капусту [7]. Факти переслідування сількорів польської газети «О весь соціалістична» Заславського району відмічались в селах Мала Радогоща та Межиліски, де на сількорів були вчинені розбійні напади. Винних притягнуто до відповідальності [8].

Партійні органи мало цікавилися проблемами та життям редакційних колективів польськомовних газет. У 1934 р. на бюро Проскурівського, Затонського та Волочиського РК КП(б)У не заслуховувалися звіти про їх роботу. Конструктивні пропозиції редакцій не завжди знаходили підтримку окремих партійних органів. Ділова пропозиція редакції Волочиської газети «Комунар пограниччя» щодо організації спільної з партійним комітетом рейдової бригади по перевірці якості збиральних робіт була відхилена секретарем РК КП(б)У Григоренком, лише тому, що у партійному комітеті не вистачає людей, а коли є така потреба в газети то вона в змозі вирішувати цю проблему сама [9].

Представники національних меншин Поділля активно підтримували польські та єврейські періодичні видання. На початку 30-х років етнічні групи краю передплачували щорічно близько 30 тисяч примірників центральних та республіканських газет і журналів [10]. Загальний тираж місцевої преси польською та єврейською мовами становив близько 40 тисяч примірників [11]. Проте, ні кількість видань, ні їх передплата не відповідали рівню та завданням культурно-освітньої роботи. Її активізації сприяли традиційні, на той час, республіканські огляди, які проходили під егідою польської газети «Серп». Підкреслюючи їх важливість, голова Всеукраїнського ЦВК Г.І.Петровський, секретар ВУЦВК, голова ЦКНМ А.Буценко в листі до окружних та районних виконкомів у липні 1927 р. писали: «... Президія ВУЦВК прохає ОВК та РВК уважно поставитися до цієї справи, обміркувати заходи, які можуть бути прийняті з вашого боку для найкращого проведення цієї кампанії та своєчасного виконання тих заходів, які намічені в основному плані проведення огляду. Головну увагу слід звернути на залучення громадської думки до справи огляду через громадські організації, округову пресу, постановку інформації на засіданнях рад, притягаючи до роботи членів ВУЦВК, ОВК, РВК, Рад, головним чином поляків» [12].

Позитивно оцінюючи факт проведення подібних оглядів, не можна не відзначити, що в ряді випадків вони набували характеру масових кампаній і мали не стільки практичне, скільки ідеологічне значення.

У 30-х роках все більше проявляється тенденція, що характеризується зниженням уваги до проведення національної культурно-освітньої роботи серед меншин України. На сторінках місцевої преси, яка раніше постійно

висвітлювала життя польського та єврейського населення, роботу національних рад, все менше уваги приділяється цим проблемам. А після фальсифікації органами ДПУ (кінець 1933 – початок 1934 рр.) справи Подільського обласного центру «Польської організації військової», керівником якої був оголошений польський інспектор Вінницького облвню А.Григорович та висунуто звинувачення у шпигунській діяльності до 103 працівників польських навчальних закладів, розпочався процес повсюдного згорання політики коренізації національних меншин, який супроводжувався закриття польських клубів, бібліотек, навчальних закладів та засобів масової інформації [13]. Підстави для цього випукувалися всюди. Починаючи з другої половини 1934 р., польськомовні районні газети починають звинувачуватися у пропаганді ідей націоналізму, хоча в дійсності таких публікацій не було. Славутську газету «Погранічна правда» звинуватили у націоналістичній пропаганді лише тому, що у вересні місяці під час передплатної кампанії на останній сторінці газети був надрукований заклик до передплатників «Кожний вмючий читати по-польськи, кожен поляк повинен читати польську газету!». Саме через такий «націоналістичний» ухил секретар райкому партії Левіцький заборонив розповсюдження крамольного номера газети. Весь тираж був вилучений і знищений [14].

Поряд з проявом націоналізму, редакції польських газет звинувачувалися в тому, що їх колективи стали пристановищем для «чужих» елементів. Наприклад, оцінюючи склад редакції Шепетівської газети «О більшовицьке колективи», завідуючий відділом культури і пропаганди Вінницького обкому КП(б)У Самутін у доповідній записці бюро обкому 24 грудня 1934 р. зазначав, що сам редактор Немцевіч приймав участь у підтримці троцькістської опозиції в Ленінграді... Виступаючи на зборах по обговоренню питання липневого пленуму ЦК ВКП(б), Немцевіч явно підтримав демагогічний троцькістський виступ члена партії директора друкарні Дратви. За це бюро Шепетівського РПК винесло йому сурову догану, а його заступнику Михальському, що головував на цих зборах і теж підтримав «троцькістський» виступ Дратви, – догану. У колективі редакції працював секретарем Іван Бояновський. Його свого часу звільнено з Проскурівської польської газети. У 1932 р. він працював у газеті в Бердичеві і за прояви «націоналізму» був виключений з комсомолу. Кульчицька С.Л. працювала літпрацівником редакції. Її батько – колишній власник підприємства та брати працювали за кордоном. З ними Кульчицька підтримувала зв'язки [15]. Висновок відділу однозначний – таким працівникам не місце в газеті.

Звертаючи увагу на прорахунки, що мали місце в роботі колективів редакцій польськомовних газет Поділля та недостатню базу читачів, секретаріат ЦК КП(б)У 1 лютого 1935 р. прийняв постанову «Про реорганізацію сітки районних польських газет». У Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області у зв'язку з відсутністю достатньої кількості читачів газети ліквідовувалися [16]. 3 15 квітня 1935 р. припини-

вся вихід газети «Погранічна правда» в м.Славуті [17]. Постановою Про-
скурівського окружкому КП(б)У «Про ліквідацію польських районних га-
зет» з 1 вересня 1935 р. був припинений випуск газет «Колективіст погра-
ніччя» Проскурівського, «Штурмовик надзбручанський» Городоцького та
«Комунар пограніччя» Волочиського районів. Майно цих газет було пере-
дано редакціям україномовних райгазет тих же районів, а прифти – від-
правлені центральній польській газеті «Глос радзецьний». За рішенням
партійних комітетів були ліквідовані польські районні газети, що видава-
лися у Славутському та Ізяславському районах Шепетівського округу [18].

Архівні матеріали досліджуваного періоду, дають підставу стверджу-
вати, що, починаючи з 1933 р., робота серед національних меншин по всіх
напрямах їх діяльності все більше загострюється. Найбільше число по-
станов політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, які стали базовими
для її згортання, припадає на 1933-1937 рр. За цей період ЦК КП(б)У при-
йняв 28 таких постанов, в той час як у 1929-1932 рр. було прийнято всього
5 «заборонних» документів, а до 1928 р. вище партійне керівництво респу-
бліки їх практично не приймало [19].

Політика коренізації в Україні, хоч якою обмеженою не була, пройш-
ла непростий шлях від перших успіхів у другій половині 20-х, через зане-
пад на початку 30-х, до повної ліквідації наприкінці 30-х рр. Незважаючи
на недоліки та прорахунки, політика коренізації не була повністю реалізо-
вана, а почала згортатися тоді, коли представники національних меншин
відчули турботу про них з боку керівництва республіки. Тогочасні процеси
в середовищі національних меншин засвідчили, що то був лише початок
довгого важкого шляху в розвитку національних меншин та їх культур.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України. – Ф.413, оп.2, спр.5. – Арк.34-35.
2. Державний архів Вінницької області (далі ДАВін.О.). -Ф.П.136, оп.6,
спр.128. – Арк.13.
3. Там само. – Спр.503. – Арк.95-96.
4. Там само. – Спр.533. – Арк.62-70.
5. Там само. – Арк.9.
6. Там само. – Арк.3-4.
7. Там само. – Арк.7.
8. Там само. – Арк.21.
9. ДАВін.О. – Ф.П.136, оп.6, спр.533. – Арк.7,14.
10. Там само. – Спр.503.- Арк.52.
11. Там само. – Арк.87.
12. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О.). – Ф.Р.334, оп.1,
спр.6. – Арк.57.

13. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 195. – №1/2. – С. 123.
14. ДАВін.О. – Ф.П.136. оп.6, спр.533. – Арк.60.
15. Там само. – Арк.67.
16. Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні у 20-30-ті рр. ХХ століття. – К., 1994. – С.60.
17. Рубльов О., Репринцев В. Вказ праця. – С.134.
18. ДАХм.О. – Ф.П.301, оп.1, спр.228. – Арк.33.
19. Чирко Б.В. «Шкідництво різних націй ...» (Національні меншини на Україні у 1920-1930-ті роки за документами ЦДАГО України) // Архіви України. – 1992. – №4. – С.34.

Рудий Г.Я.
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІ ПО ЗБЕРЕЖЕННЮ І РОЗВИТКУ ДРУКОВАНОГО СЛОВА ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ І УСРР (В ОЦІНЦІ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ)

Чільне місце на сторінках газетної періодики посідали публікації, присвячені розвиткові українського книговидавництва за доби Директорії УНР. Спочатку розглянемо основні напрями висвітлення в українській пресі видавничого процесу в досліджуваний період (табл. №1).

Таблиця №1(%)

Основні напрями				
Заснування, діяльність і закриття видавництв	Випуск суспільно-політичної та історичної літератури	Видання художньої літератури	Випуск навчальної літератури	Видання наукової і науково-популярної літератури
14,2	31,5	25,7	17,1	11,4

Отже, як свідчить аналіз газетної періодики, за Директорії, як і за доби Центральної Ради, найбільше публікацій присвячено випускові літератури агітаційно-пропагандистського характеру. Водночас зменшилася питома вага газетних матеріалів про видання наукової, науково-популярної літератури, шкільних підручників та навчальної літератури.

Проаналізуємо жанрову палітру газетних матеріалів, присвячених видавничій справі (табл. №2).

Хроніка	Кореспонденція	Стаття	Допис
58,5	28,2	10,3	3

Як бачимо, українська преса проблеми видання книг і журналів висвітлювала переважно в рубриці «Хроніка». Загалом, за підрахунками автора, тема висвітлення видавничого процесу за доби Директорії УНР становить 15% серед газетних матеріалів, що віддзеркалювали діяльність українських видавництв у період революції і громадянської війни в Україні.

У тогочасній періодиці є група матеріалів, в яких висвітлювалися спроби державних органів створити контрольний і регулятивний орган видання українських книжок. Є інформація про заснування Державного книжкового видавництва при Міністерстві народної освіти, що мало бути координаційним центром випуску шкільних підручників в Україні. При видавництві створювалась окрема рецензійна комісія, яка повинна була рецензувати видання інших видавництв, котрі мали бути основою апробації міністерства на той чи інший підручник [1]. На сторінках періодичних видань опубліковано заклик ради товариства Видавничого комітету при Міністерстві освіти до українського громадянства допомогти матеріально виданню оригінальних праць з проблем навчання і виховання учнівської молоді та перекладів класиків-педагогів [2]. У газеті «Україна» (Кам'янець-Подільський) повідомлялося про заснування в Кам'янці-Подільському відомим літератором Василем Дубровським видавничого товариства «Всесвіт», яке мало на меті популяризувати і розповсюджувати серед українського громадянства найкращі як науково-популярні праці, так і художні твори західноєвропейської літератури [3]. Проте, як свідчить аналіз матеріалів газетної періодики, більшість з цих важливих видавничих заходів внаслідок політичних і економічних причин реалізовані не були.

Докладно на сторінках періодичних видань подана інформація про випуск суспільно-політичної та історичної літератури. Трапляються повідомлення про підготовку до видання першого тому «Історії Української революції» Володимира Винниченка [4], вихід у світ книжок «Смерть Мазепи» В.Різниченка [5], «Рік 1918 на Україні» Зенона Кузеля [6], «Життєпис українських вождів» Осипа Назарука [7] та ін. Широко висвітлювався випуск художньої літератури. Серед виданих художніх творів знаходимо: збірку поезій «Хвилі» Дмитра Николишина [8], «В кровавому танці» Н.Гринюка [9], нове видання «Кобзаря» Т.Г.Шевченка за редакцією Василя Сімовича (з портретом і біографією великого поета) [10], друга книга творів Дніпрової Чайки [11] та ін.

На шпальтах газет з'являлися інформаційні повідомлення і про випуск шкільних підручників та навчальних посібників. Серед них – методичний посібник Д.Гульби «Що читати з рідної історії» [12], «Історія Греції»

М.О.Ковалевського, 4-е перероблене видання «Української граматики з читанкою» Ю.Нагалецького [13], посібник з правопису В.Верниволи «Як стати по-українському грамотним» [14]. З'являлася й інформація про видання науково-популярної [15] та релігійної літератури [16].

В українській пресі чимало місця посідають матеріали про труднощі, котрі стояли на перешкоді поширення видавничої справи. Це – публікації про скрутне матеріальне становище багатьох видавництв, їх закриття, низький художній рівень окремих видань. Повідомлялося також про те, що в Січеславі під час бойових дій 27-30 грудня 1918 р. згоріла друкарня [17], про низьке поліграфічне виконання у кам'янець-подільських друкарнях [18]. Актуальними були дописи і кореспонденції про брак книжок на селі. У газеті «Вільна Україна» від 20 квітня 1919 р. вміщено допис із села Городище Волинської губернії, де йшлося про те, що знайти українську книжку в селі можна рідко, та й то або пісні, або казки. А от суспільно-політичної і науково-популярної літератури немає де взяти, а як є, то дуже дорога. Наприклад, дві граматики І.Огієнка коштують аж 20 гривень [19]. Як бачимо, тогочасна українська преса дає чітку картину розвитку української преси і видавничої справи за часів Директорії УНР.

Є в газетній періодиці низка публікацій про випуск української книжки за денікінського володарювання. Основною темою столичної і місцевої преси в той період стала боротьба проти заборони українства в усіх сферах духовного життя і, насамперед, друкованого слова. Особливу увагу українська преса приділяла боротьбі проти конфіскації та нищення українських книжок. Під характерними назвами «Руїна української культури» [20] і «Наскок на книгу» [21] вміщувалися кореспонденції, що висвітлювали репресивні заходи денікінських властей проти українського друкованого слова. Повідомлялося, що комісія під керівництвом Будиловича діяла за виробленим планом, склала список із 118 назв українських книжок і брошур, котрі підлягали вилученню з книгарень і видавництв. До цього списку потрапили твори дозволені навіть царською цензурою. До тимчасового бюро-складу в Києві були звезено 39 тис. примірників конфіскованих українських книжок [22], які мали бути спалені.

Таким чином, відповідний аналіз публікацій дає нам підстави зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду однією з найважливіших тем було збереження українського друкованого слова і української книжки.

Окремо слід сказати про висвітлення періодикою видавничого процесу в Україні за часи радянської влади. Як свідчить аналіз, цей період був також мало сприятливий для розвитку україністики. Головна увага приділялася випускові суспільно-політичної і агітаційно-пропагандистської літератури (табл. №3).

Основні напрямки висвітлення українською пресою випуску української літератури за часи радянської влади

Основні напрями				
Заснування, діяльність і закриття українських радянських видавництв	Випуск суспільно-політичної та історичної літератури	Видання художньої літератури	Випуск навчальної літератури	Видання наукової і науково-популярної літератури
62	17,2	10,4	7	3,4

Отже, на нашу думку, найбільше публікацій було присвячено заснуванню й діяльності українських радянських видавництв і виданню суспільно-політичної та історичної літератури. Питома вага матеріалів на зазначену тематику становить 11% серед газетних матеріалів про розвиток літератури в 1917-1920 рр.

Особливо широко в партійно-радянській пресі висвітлювалося злиття окремих видавництв у єдине Всеукраїнське видавництво (Всевидав). На шпальтах газет чимало місця відводилося публікаціям про мету і завдання головного координаційного центру видавничої справи в Україні. «Всевидав» мав виконувати два найбільші завдання: 1) Об'єднати всю видавничу справу на території України і 2) розповсюджувати радянську літературу аби кожний робітник та селянин України міг мати змогу читати газети, брошури і книжки. Для цього найбільші друкарні Києва, Харкова та Одеси передавалися у відання Всеукраїнського видавництва [23]. Привертають увагу матеріали про централізацію видавничої справи в м. Києві. Газета «Народ» повідомила, що більшовики, конфіскувавши 80 міських друкарень і книгарень, оголосили їх суспільною власністю [24]. Постійними на шпальтах газет були кореспонденції про брак паперу, слабкість поліграфічної бази.

Найактуальнішою в той час стала тема випуску літератури агітаційно-пропагандистського характеру російською та українською мовами. Провідне місце відведено було виданню окремих творів вождів пролетаріату Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, В.І.Леніна. За нашими підрахунками, у 1919-1920 рр. більшовицька преса опублікувала 48 повідомлень про вихід у світ творів класиків марксизму-ленінізму. Крім цього, на шпальтах газет друкувалися окремі статті й виступи В.І.Леніна. Так, тільки від Лютневої до Жовтневої революцій 1917 р. у більшовицькій пресі України було опубліковано 153 ленінські твори [25]. У Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі праці В.І.Леніна видавалися великими як на

той час тиражами – від 10 до 50 тис. примірників [26]. Повідомляла преса і про випуск популярної політичної літератури, яка використовувалася пропагандистами і агітаторами в роботі серед населення. Вийшли, зокрема, брошури М.Л.Мещерякова «Земельна політика комуністів», «Правда о большевиках», В.О.Карпинського «Що таке «Радянська влада» і як вона будується», М.Ф.Владимирського «Організація Радянської влади на місцях», Д.З.Мануїльського «Порадник волосного організатора Радянської влади з додатком відповідного законодавства». Як свідчить аналіз партійно-радянської преси, більшість книжок і популярних брошур було присвячено актуальним питанням партійного і радянського будівництва, розвитку радянської економіки і культури, пропаганді марксистсько-ленінської теорії. Проте більшість з них виходили російською мовою під видавничою маркою-копією державної печатки РРФСР. У зв'язку з цим на шпальтах газет і, насамперед, у боротьбистських друкованих органах трапляються публікації, автори яких зачіпають проблему незалежної української видавничої справи. Так, відомий український партійний і культурний діяч Василь Блакитний у статті «Юпітер гнівається» в газеті «Боротьба», коментуючи факт вміщення видавничої марки РРФСР на книжках, що видаються українським Наркоземом, ставить вимогу, щоб українські книжки, які друкуються у Києві, мали печатку УСРР [27], а не Російської Федерації.

Окрему групу складають газетні публікації про випуск художньої літератури. Це й інформаційні повідомлення про видання творів О.С.Пушкіна, М.Ю.Лермонтова, М.В.Гоголя, Л.М.Толстого, Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, М.М.Коцюбинського та ін. Є в часописах матеріали про випуск творів сучасних революційних російських і українських письменників. Серед них твори Максима Горького, Володимира Маяковського, Дем'яна Бедного, Олександра Серафимовича, Павла Тичини, Василя Чумака, Миколи Терещенка, Андрія Головка та ін. На сторінках преси трапляються повідомлення і про заснування музичного видавництва, що почало видавати хорові твори Миколи Лисенка, Кирила Стеценка, Олександра Кошиця та інших композиторів [28].

У газетній періодиці підіймалося питання про нестачу в багатьох бібліотеках української книжки [29]. В одній з кореспонденцій повідомлялося: «В радянській читальні Залізничного району (м. Києва – Г. Р.) немає жодної української газети, ні книжки. Також у читальні Українського робітничого клубу залізничників біля Соломенського мосту ніхто не бачить української книжки або газети. Через що туди не попадають українські книжки або газети невідомо, але дає ґрунт певним особам агітувати проти нинішньої влади, підкреслюючи, що до приходу радянської влади була скрізь українська література, просвіти, театральні гуртки, а тепер нема нічого» [30].

Про жанрову спрямованість матеріалів про випуск літератури свідчать дані, систематизовані у таблиці №4.

Таблиця №4 (%)

Допис	Стаття	Стаття-кореспонденція	Хроніка
2	41,6	31,4	25

Аналіз показує, що дописи з проблем видавничої справи з'являлися у пресі дуже рідко. Натомість статті й кореспонденції були основними формами газетних публікацій.

Отже, українська преса у досліджуваний період широко відобразила процес становлення українського книговидання, заснування нових національних видавництв, друкарень, книгарень. Періодика регулярно інформувала громадськість України про випуск нових періодичних видань, української книжки. За доби Центральної Ради національні видавництва і друкарні і, насамперед, «Січ», «Шлях», «Слово», Євгена Череповського та «Вернигора» масовими тиражами випускали сотні найменувань суспільно-політичної, історичної, художньої та навчально-методичної літератури українською мовою. Особливу увагу періодичні видання приділили великим книгарням і видавництвам за доби Української держави 1918 р. Серед них – «Київська старовина», «Час», «Вернигора», «Робітничя книгарня», Череповського та ін. Газетна періодика зробила помітний внесок у справу пропаганди української книжки. За гетьманщини видавалися книги найрізноманітнішого призначення: підручники для шкіл та інших навчальних закладів, художня, наукова та науково-популярна література. Характерна особливість її – цільова спрямованість і різноманітність тематики, широке й уміле використання можливостей реклами, тісний зв'язок з панувальниками українського друкованого слова. Висвітлювала преса й процес розвитку видавничої бази й за часів Директорії УНР та УСРР. Звичайно, у цей період література мала переважно ідеологічне забарвлення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Україна – 1919. – 21 вересня.
2. Вперед – 1919. – 17 грудня.
3. Україна. – 1919. – 13 серпня.
4. Там само. – 29 жовтня.
5. Трибуна. – 1918. – 22 грудня.
6. Вперед. – 1919. – 9 грудня.
7. Стрілець. – 1919. – 9 листопада.
8. Трудова громада. – 1920. – 13 лютого.
9. Україна. – 1919. – 27 серпня.

10. Слово. – 1920. – 19 жовтня.
11. Слово. – 1919. – 26 листопада.
12. Республіканець. – 1919. – 24 січня.
13. Слово. – 1920. – 19 жовтня.
14. Вперед. – 1919. – 9 грудня.
15. Трибуна. – 1918. – 22 грудня.
16. Слово. – 1920. – 7 жовтня.
17. Наша справа. 1919. – 3 січня.
18. Наші видавництва // Життя Поділля. – 1919. – 21 січня.
19. Вільна Україна. – 1919. – 21 січня.
20. Новини. – 1919. – 11 листопада.
21. Рада. – 1919. – 10 вересня.
22. Новини. – 1919. – 11 листопада.
23. Арсеньєв А. До питання про організацію Всеукраїнського видавництва // Известія Всеукраїнського Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и Исполнительного Комитета Киевского Совета рабочих депутатов. – Київ, 1919. – 29 квітня.
24. Народ. – Станіславів, 1919. – 3 травня.
25. Дмитрієнко М. Більшовицька преса України 1917 – 1918 рр. як історичне джерело. – С. 95.
26. Історія Української РСР. Т. 5. – С. 542.
27. Блакитний В. Розгніваний Юпітер // Боротьба. – 1919. – 8 липня.
28. Там само. – 25 липня.
29. Книжковий голод // Вісти. – 1920. – 21 серпня.
30. Червоний стяг. – Київ, 1919. – 27 червня.

*Орлянський В.С.
(м. Запоріжжя)*

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ В 1930-Х РР.

Період 1930-х років можна віднести до другої стадії реалізації в Україні політики коренізації. На цій стадії в керівництві країни відбуваються серйозні якісні зміни. Зміни, що пройшли на рівні ідеологічних принципів управління країною, почали впливати на всю внутрішню політику, у тому числі і на хід реалізації національної політики у відношенні національних меншостей у цілому і політики коренізації у відношенні єврейського населення зокрема. У цілому, даний період явився прямою протилежністю в порівнянні з попереднім. Повсюдне гальмування в реалізації політики коренізації змінилося до середини 1930-х років

згоранням самої політики. Наприкінці десятиліття відбулася повна ліквідація всіх результатів проведеної політики.

Ідеологічне переосмислення концепції національної політики проявилось на початку 1930-х років у практичному замовчуванні різних аспектів політики коренізації. Перестало обговорюватися питання про специфічні особливості національних меншостей, особливо у відношенні єврейського населення.

Наступні зміни відбулися в ідеологічних органах партії. Під приводом реорганізації відділів пропаганди й агітації комітетів ВК(б) на початку 1930 р. були ліквідовані всі національні секції в них, слідом за ними були ліквідовані і національні секції при комітетах як самостійні підрозділи. При всій заідеологізованості євсекцій, можна погодитися з думкою ізраїльського вченого Ш.Редлиха про наявність конструктивних підходів у євсекцій у вирішенні «єврейського питання» [1]. З ліквідацією цих структур єврейство України загубило своїх представників у правлячій партії, що, принаймні, були носіями в партії і державних структурах їхніх проблем, багато в чому сприяючи поступовості руху політики коренізації.

У партійній пресі, зокрема на сторінках журналу «Більшовик України», вже в бездискусійній формі публікувалися статті про асиміляцію національних меншостей як природної і кінцевої цілі політики коренізації.

Незважаючи на виникнення гальмуючих моментів і їхнє безупинне наростання, процес реалізації політики коренізації продовжувався, хоча тепер по лінії загасання. Наприклад, удосконалювання державних структур по справах національних меншостей залишилося незавершеним на низовому рівні, що практично паралізувало роботу ЦКНМ. Практична реалізація на практиці Закону про рівність мов стала залежати тільки від ініціативи місцевих керівників, де раніш процес йшов у позитивному напрямку. Єврейська культосвітня діяльність і шкільне будівництво якщо і продовжувалися, те все більше зосереджувались у єврейських національних адміністративно-територіальних утвореннях. Припинився кількісний ріст нових єврейських навчальних закладів, клубів, газет і журналів, перестав зростати і тираж книжкового видавництва. Серйозним гальмуючим чинником у реалізації політики коренізації стала розв'язана центральним партійним керівництвом кампанія по боротьбі з так званим «місцевим націоналізмом» [2]. Минулий під таким девізом об'єднаний листопадовий (1933 р.) пленум ЦК і ЦКК КП(б)У можна вважати межовим, у змісті переходу до інтенсивного розмивання політики коренізації, причому без офіційної відмови від цієї політики. Посилення ідеологічного контролю супроводжувалося широкою пропагандою тези про те, що рівень життя національних меншостей вище чим у їхніх родичів за кордоном [3].

Минулий через два місяці ХІІ з'їзд КП(б)У (1934 р.) вказав на необхідність «добити контрреволюційні націоналістичні елементи» [4].

Прийнята постанова «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і «ліберальствующих» елементів» давав широкий простір для причислення неугодних осіб до цих «залишків» [5]. У виступі на з'їзді П. Постишева зверталася увага на «активізацію різних німецьких, польських і єврейських націоналістичних організацій» [6].

Продовжувався процес обмеження прав союзних республік. Їм були заборонено робити якісь зміни адміністративно-територіального характеру без дозволу союзного керівництва.

Боротьба з «націоналістичним ухилом» дозволила забрати з політичної арени так званих «націонал-комуністів» на чолі з М.Скрипником, які, як думає С.Кульчицький, українізацію вважали не тактичним, а стратегічним курсом [7].

Наступним закономірним кроком на шляху згортання політики коренізації стала реорганізація спеціального державного органу по роботі з національними меншостями – ЦКНМ. На початок 1930-х років, після ліквідації окружного рівня, Комісія фактично самостійно намагалася далі реалізовувати установки політики коренізації. Однак істинно титанічні зусилля нечисленного штату Комісії вже не приводили до позитивних результатів. Відсутність підтримки з боку партійних органів на місцях, численні репресії проти «місцевих націоналістів, принципові зміни в підходах до цієї політики в партійному керівництві, практично паралізували і формалізували її роботу. Ліквідація спеціального державного органу, відділів при облвиконкомках по справах нацмен стали логічним результатом нового підходу до задач національної політики правлячої партії.

УкрКОМЗЕТ, як і вся його союзна структура, ще проіснували декілька років. Цей комітет, малозначимий, непрацездатний по своїй суті ще в 1920-і роки, партійне керівництво використовувало в 1930-і роки винятково для прикриття політичної авантюри із створенням єврейської автономної області в Біробіджані.

Прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 15 травня 1934 р. можна вважати початком згортання політики коренізації в цілому. М.Бейзер зв'язує з цією постановою проголошення курсу на пропаганду російського патріотизму, посилення в цілому асиміляційних процесів у країні [8].

У грудні 1934 р. «Правда» опублікувала статтю «Гнилий лібералізм Дніпропетровського горкому», в якій говорилося про існування в університеті групи прихильників троцькістсько-націоналістичного блоку, куди входили Комаровський, Брохін, Ягнетинський [9]. Інтернаціональний склад учасників уже для обвинувачення ролі не грав.

Взятий курс на русифікацію супроводжувався перебудовою всієї постановки історичної освіти в школах, і насамперед у школах національних меншостей, суть якої зводилася до применшення ролі в

історії СРСР усіх не російських народів, позбавлення всіх народів традицій державності, непомірне вихвалювання Сталіна, його «заслуг», особливо в національних питаннях [10]. Вихід Короткого курсу історії ВКП(б), пишуть В.К.Якунін і Н.Д. Мартинов, – завершив процес перетворення історичної науки «у знаряддя утвердження особистої влади Й.В.Сталіна» [11].

Ідеологічний тиск на населення України супроводжувалися періодичними чистками, де критеріями провини ставали і родинні зв'язки, і просто національна приналежність [10].

Ідеологічно очищені елементи політики коренізації були цілком поставлені на службу правлячої партії. Важливе місце приділялося роботі з молоддю. Факти участі євреїв-комсомольців в обряді обрізування викликали жорстку критику бюро єврейського новозлатопольського райкому партії й обвинувачення райкому комсомолу в лібералізмі. З метою викорінювання такого впливу, стала вимога охопити всіх комсомольців політнавчанням, домогтися, щоб кожний комсомолец читав, крім районної газети «Колвірт Штерн» ще одну центральну («Емес», «Дер Штерн», «Комсомольську правду», Юнзі Гвардія»). Крім цього, запропоновано організувати протягом місяця індивідуальну і колективну читку художньої літератури, зокрема, «Піднята цілина» і «Інгул Баяра» [12].

Політизація викладання і виховання учнів доходила до абсурду. Одна з учительок Новозлатопольської СШ поставила перед учнями на голосування питання, хто з них шкодує про смерть Куйбишева, а хто ні. У зв'язку з таким випадком «притуплення політичної пильності» бюро райкому партії ухвалило: «Ввести в систему конкретне оперативне керівництво соціалістичним змаганням серед вчителів і учнів, домагаючись на цій основі нового підйому активності в боротьбі за передове місце школи і піонерської організації в поході ім. т.Хатаєвича» (у ті роки першого секретаря Дніпропетровського обкому партії. – В.С.) [13].

Процес переродження початкових цілей і принципів політики коренізації дуже добре проглядається в спогадах сучасників тих років.

Марко Перах згадує про ті роки, будучи учнем однієї з одеських шкіл: «Велика частина учнів у тій або іншій мірі володіли їдишем. Говорили ми між собою по-російському, але в промові звучали численні слівця і вирази на їдиш. Протягом всіх років мого навчання в школі ніякого антисемітизму я не відчував. У громадянському плані ми не виділяли себе з іншого радянського народу. У школі ми не вивчали нічого з єврейської історії, зате багато часу приділяли російській історії і літературі. Ми усвідомлювали себе частиною єдиного російського народу, хоча і знали, що ми євреї» [14].

Інший сучасник тих років, Віталій Рубін: «Всі євреї знали, що вони євреї, але вважалося, що все стосовне до єврейства – це справа минулого. Я згадую своє відношення до розповідей батька про його дитинство, про

хедер і про традиційне єврейське виховання як про щось, що кануло у літо» [15].

Зростаюча соціальна активність єврейських мас, багато в чому в результаті реалізації політики коренізації, супроводжувалася в 1930-і роки уже вихолощеним, ідеологізованим національним вихованням. Етнічна самоідентифікація цих євреїв базувалася вже на нових, не зв'язаних із єврейськими традиціями. Формувалися передумови для вгасання єврейської національної самосвідомості.

У 1935 р. вустами секретаря ЦК ВКП(б) А.А.Андрєєва пролунала заява про те, що «національне питання в нашій країні можна вважати остаточно вирішеним» [16]. По суті, можна думати, що до цього моменту і завершився процес згортання політики коренізації. Тепер офіційна національна політика була спрямована на вирішення проблем національних меншостей шляхом їхньої посиленої асиміляції, що здійснювалася на основі сталінської тези про зближення і наступне злиття націй в міру просування до комунізму. Починаючи із середини 1930-х років, про національні відношення в СРСР стали говорити як про щось уже вирішене і безпроблемне. Природно, що у зв'язку з такою політичною установкою, перестали розглядатися і різні аспекти національного питання як на партійному, так і на державному рівнях.

Доля національних адміністративних утворень була вже вирішена зробленими раніше висновками і заявами. На той період в Україні ще продовжували функціонувати 28 національних районів і 1076 національних сільрад [17]. Проте ні в Конституції СРСР 1936 р., ні тим більше в Конституції УРСР 1937 року, про неї вже не було ніяких нагадувань. У березні 1939 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У «Про ліквідацію і перетворення штучно створених національних районів і сільрад». Вже в самій назві цієї постанови звучала офіційна оцінка цим національним утворенням [18, 76].

А.В.Вдовін дає таку оцінку цим подіям, із яким можна погодитися: «Нам представляється, що ліквідація нижчих ланок національно-територіальної автономії наприкінці 30-х років не тільки не сприяли якійсь оптимізації міжнаціональних процесів у країні, навпроти, вона відкрито продемонструвала історично обмежену життєздатність створеної національної державної системи, в якій інтереси найбільш великої нації об'єктивно протиставлялись інтересам всіх інших народів, а інтереси «корінних» націй, що мали «свої» національно-територіальні утворення, не могли не вступити в конфлікт з інтересами національних меншостей» [19]. У 1930-і роки сам термін «національні меншості» перестав уживатися як в офіційних політичних документах, так і в науковій літературі.

У 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б) було заявлено, що в СРСР «побудовано соціалізм, але побудовано тільки в основному» [20]. За аналогією з цим висновком, визнали за необхідне подібним способом

трактувати і національне питання. Один із дослідників цього питання тих років, І. Левін, так трактував сутність національної політики, що проводилася в ті роки: «Незважаючи на колосальний успіх національних республік у справі ліквідації колишньої відсталості, все ж не можна ще говорити про повну ліквідацію всяких елементів фактичної економічної і культурної нерівності. В результаті цього залишаються в силі й особливі задачі ленінсько-сталінської національної політики, зв'язані з ліквідацією цієї нерівності» [21]. Обтічні формулювання не дозволяли визначити в чому ж полягали «особливі задачі ленінсько-сталінської національної політики» щодо українського єврейства, яку «колишню відсталість» треба йому ще переборювати.

Характерною рисою документів партійних і державних органів тих років є їхня декларативність, загальні фрази, відсутність якоїсь конкретизації. Так, XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) записав у своїй резолюції про необхідність забезпечення «послідовного проведення ленінської національної політики» (раніше говорилося про ленінсько-сталінську національну політику. – В.С.) [4], але в чому полягала суть цієї політики в ті роки – про це вже не говорилося. Тим більше нічого не говорилося стосовно якої-небудь певної етнічної групи, що проживає в Україні.

Принципову позицію в оцінці проведеної в 1930-і роки в СРСР політики по національному питанню займав єврейський історик С. Дубнов. Знаходячись в еміграції, спочатку в Німеччині, а потім у Латвії, він розкривав лицемірство цієї політики, особливо демагогічність заяв, що поширюються в середині 1930-х років, про «розквіт єврейської культури в СРСР».

Гальмування і наступне згорання політики коренізації об'єктивно впливало з тих процесів, що відбувалися в самій правлячій партії, а також у цілому в радянському суспільстві того періоду. Спрощення і нівелювання всіх управлінських структур, тотальне впровадження адміністративних методів у всі сфери життя суспільства, що взяло гору в 1930-і роки в умовах сталінського режиму, були несумісні з тим демократичним потенціалом, що був закладений у політику коренізації на початку 1920-х років. І вона була згорнута.

Таким чином, політика Радянської держави стосовно єврейства зокрема і національних меншостей у цілому, перетерпіла в 1930-і роки серйозні зміни – від висування на перший план до повного їхнього забуття.

Повномасштабна реалізація політики коренізації в 1920-і роки дозволяла єврейському народу, при деякій модернізації, зберегти велику частину компонентів національної самосвідомості, дозволяла інтегруватися в українське суспільство без втрати своєї етнічної самоідентичності. Згорання в середині 1930-х років політики коренізації, перенацілювання національної політики, привели до посилення асиміляційних процесів серед національних

меншостей, особливо серед єврейського населення. Величезний ідеологічний прес у національному питанні в Україні, вирішення основних проблем «єврейського питання» в Україні за допомогою політики коренізації, величезний етнокультурний потенціал єврейського народу і ряд інших причин привів до масового конформізму українського єврейства «як форми пристосування до норм поведінки навколишніх» [13]. Цей конформізм виражався в різних формах національного самовідчуження, охоплюючи різні шари населення. До кінця міжвоєнного періоду рівень асиміляції українського єврейства досяг досить високого рівня. Все ж в умовах тотального ідеологічного опрацювання тих років в українського єврейського населення збереглося почуття загальної національної частки, загальної долі, не була вивітрена до кінця історична пам'ять про своїх предків, про свою тисячолітню історію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Редлих П. Еврейские организации в СССР: евсекции и Еврейский антифашистский комитет (сравнительный анализ) // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. – М., 1992. – С.204.
2. Комуніст. – 1933. – 26 листопада.
3. Єфіменко Г.Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1933) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С.39.
4. Коммунистическая партия Украины в резолюциях. Том первый. 1918–1941. – К., 1976. – С.820.
5. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии (20-80-е годы XX столетия). – К., 1996. – С.65.
6. Постышев П.П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – Х., 1934. – С.99.
7. Кульчицкий С. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С.381.
8. Бейзер М. Евреи Ленинграда перед второй мировой войной: социальный и этнокультурный облик // Вестник еврейского университета в Москве. – 1998. – № 1(17). – С.64.
9. Правда. – 1934. – 14 декабря.
10. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології (Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К., 2000. – С.147–149, 186.
11. Якунин В.К., Мартынов Н.Д. Клио и Сталин. – Д., 1998. – С.38.
12. Державний архів Запорізької обл. – Ф.П.219, оп.1, спр.34. – Арк.32.
13. Там само. – Арк.9–10.
14. Дымерская–Цигельман Л. Об идеологической мотивации различных поколений еврейского движения в СССР в 70-х годах // Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. – № 1(5). – С.66.

15. Рубин В. Дневники. Письма. – Иерусалим, 1988. – С.6-7.
16. Андреев А. Победа ленинско – сталинской национальной политики // Известия. – 1935. – 6 июля.
17. Революция и национальности. – 1935. – № 9. – С.104.
18. Панчук М.И., Диброва С.С. 20-30-е. Документы, факты, свидетельства // Коммунист Украины. – 1990. – № 4. – С.76.
19. Вдовин А.И. Национальная политика 30-х годов (об исторических корнях кризиса межнациональных отношений в СССР) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1992. – № 4. – С.33.
20. XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1939. – С.228.
21. Левин И. Верховный Совет СССР и ленинско-сталинская национальная политика // Советское государство. – 1938. – № 2. – С.109.

Горбик В.О.
(м.Київ)

СУЧАСНИЙ СТАН ПІДГОТОВКИ БАГАТОТОМНОГО «ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»

Пам'ятки культури займають помітне місце в історії міст і сіл. Стан їх збереження в певній мірі визначає потенціал регіону. Тому вивчення історико-культурної спадщини є важливою складовою частиною цієї конференції. Вкрай важливим для збереження пам'яток є повна всебічна науково апробована інформація про їх кількість, стан, характеристику кожної із них. Таке завдання було поставлено перед виконавцями масштабної державної програми в галузі культури «Звід пам'яток історії і культури України», який був задуманий як частина великого загальносоюзного видання у колишньому СРСР. Це – енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, монументального мистецтва. Україна повинна знати якою багатющою історико-культурною спадщиною вона володіє. Знати це вирішальний крок, щоб належно й зберігати. Задумано підготувати 28 томів Зводу – по тому кожної області, Автономної республіки Крим, містам Києву і Севастополю і українським пам'яткам зарубіжжя. Це дасть можливість піднести справу охорони пам'яток на новий рівень, скласти державний реєстр збереження пам'яток, гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, значно покращити туристичні можливості.

На місцях ведеться робота по дослідженню нерухомих пам'яток. написання текстів томів, їх ілюструванню. Науково-методичну допомогу обласним (міським) редколегіям і численним авторським колективам надають інститути гуманітарного профілю Національної Академії Наук України – історії, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології, ук-

раїнознавства, архітектурні установи. Після того, як Україна стала незалежною державою виникла нагальна потреба у зміні концептуальної основи Зводу. І така робота була здійснена. Пам'ятки висвітлюються з наукових об'єктивних позицій. Автори відійшли від суб'єктивних однобічних оцінок.

Авторитетною Головною редакційною колегією видання на чолі з академіком НАН України В.А.Смолієм була здійснена значна підготовча робота.

Інститутами гуманітарного профілю НАН України, їх підрозділами, перш за все, відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України була проведена робота по виробленню нової сучасної концепції «Зводу», методики написання томів.

Зокрема були підготовлені ряд збірників статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м.Кієва [1].

Чимало важливих теоретичних питань довелося вирішити науковцям в ході розробки нової концепції та відповідних «Методичних рекомендацій» [2]. На їх розвиток було підготовлено збірник «Типових статей» про пам'ятки, які унаочнювали теоретичні положення [3]. Проблеми підготовки Зводу обговорювались на загальноукраїнських та регіональних конференціях Вони були предметом обговорення Всеукраїнської наради, що відбулася у 1993 р. в Луцьку. Співробітники відділу історико-краєзнавчих досліджень узагальнили досвід підготовки Зводу в колективних працях [4].

Редагування рукописів томів здійснює спеціально утворена Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури

Важливим питанням є принцип і критерії відбору і оцінки пам'яток, які мають ґрунтуватись на науковій основі, бути вільними від ідеологічних напруг і суб'єктивних уподобань. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання має бути їх значення для розкриття вирішальних етапів теоретичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави.

Звід – це енциклопедичне видання. В його, як правило, коротких статтях необхідно закласти максимум конкретної інформації, пов'язаної з окремими об'єктами. Досить різнобічною є його джерельна база. Це, перш за все, численна краєзнавча література, написана на основі переважно місцевих джерел, яка висвітлює основні аспекти регіональної історії. Важливе значення мають періодичні видання, музейні зібрання.

При рецензуванні рукописів томів особливу увагу зверталось на залучення матеріалів архівів і, перш за все, тих, які раніше були закриті для дослідників, зокрема компартії, КДБ та інших. Впродовж багаторічної роботи над Зводом були здійснені пошуки, виявлення пам'яток, загальна їх кількість збільшилась за ці роки майже вдвічі і досягла майже 150 тис. Так, археологи здійснили широкомасштабні пошуки, виявили нові численні пам'ятки. Це означає вагоме збільшення джерельної бази, відкриває нові

перспективи в розробці ряду найважливіших проблем давньої та середньовічної історії України.

Під час підготовки Зводу значну увагу слід приділити недостатньо вивченим пам'яткам дорядянської доби, які тривалий час, як і відповідні розділи історичної науки, займали другорядне місце у вітчизняних наукових дослідженнях. В першу чергу це стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольними змаганнями українського народу, його прагнення до незалежності і державності. Неповно досліджені пам'ятки козацтва. Особливістю історичного розвитку України було поєднання тривалої боротьби за національне визволення з ідеями соціальної справедливості.

У томах Зводу представлені пам'ятки державного устрою і суспільного життя. Зростання інтересу до національної історії і, зокрема, до витоків української державності зумовлює актуальність досліджень по виявленню пам'яток, пов'язаних з процесом виникнення національно-державних утворень, життям і діяльністю несправедливо забутих державних і громадських діячів.

Лише поодинокі пам'ятки збереглися з часу Київської Русі – періоду витоків української державності. Тому кожна з них потребує особливої уваги і вивчення.

До томів Зводу включаються меморіальні об'єкти козацької доби, які яскраво відбивають самобутність, неповторність національного розвитку України часів середньовіччя. Це залишки споруд, де розташовувалось козацтво, – січі, сотні, курені, полки. Виникнувши винятково як військові формування, вони перетворилися в місцеві центри політико-адміністративної та судової влади. Поява цієї специфічної форми адміністративного устрою стала одним з етапів розвитку української державності. Недостатньо увічнені події, пов'язані з такою видатною подією в житті українського народу, як Визвольна війна XVII ст.

До Зводу включено пам'ятки та пам'ятні місця, які відбивають віхи життя видатних діячів України – Д.Вишневецького, П.Сагайдачного, І.Мазепи, П.Калнишевського та інш., діяльність яких раніше або замовчувалась, або зображувалась у спотвореному вигляді. Ряд статей присвячено пам'яткам визвольних рухів опришків, гайдамаків, Коліївщини.

В томах видання висвітлюється національно-визвольний рух в Україні пізніших часів. Це об'єкти, пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства. Окремі статті описують таку специфічну форму боротьби за утвердження національної самосвідомості як громадівський рух, діяльність народницьких організацій.

До пам'яток державного устрою і суспільного життя належать також споруди, пов'язані з розвитком самоврядування в Україні – ратуші, мерії. Це стосується і меморіальних об'єктів, які ілюструють виникнення нових державних і громадських фінансово-економічних структур в Україні у XIX – на початку XX ст. йдеться про думи, земства, біржі.

При написанні Зводу особливої уваги потребує дослідження радянської доби, підходи до вивчення якої зазнають найбільших концептуальних змін. При наданні статусу пам'ятки раніше перевага надавалась об'єктам, пов'язаним з діяльністю Компартії і рад.

Щоб відновити історичну правду, необхідно зосередити увагу на об'єктах, де розташовувались установи Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, проголошувалась Західноукраїнська Народна Республіка. Крізь призму пам'яток відбито діяльність багатьох провідних діячів та активних учасників тих подій.

Виявлені місця, пов'язані з зародженням національних збройних сил: вільного козацтва, січових стрільців. Української Галицької Армії. В ході дослідження об'єктів доби національно-визвольних змагань переглянуті ошуки та роль багатьох військових формувань, що брали в них участь. Це, насамперед, стосується широкого українського повстанського руху.

Вимагають переосмислення і події тоталітарної доби. Саме на той час припадають масові політичні репресії. В Україні в 1937-38 рр. було заарештовано 267 тис. громадян. Це – перш за все, представники національної інтелігенції, «Розстріляне відродження» – так пізніше були названі ці явища 20-30 років,

Серед репресованих відомі вчені С.Єфремов, М.Слабченко, письменники Д.Драй-Хмара, М. Куліш, талановитий художник М.Бойчук, реформатор української сцени Л.Курбас.

У зв'язку зі згубною політикою щодо селянства, насильницькою колективізацією в Україні відбулися голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 рр. Пам'ять трагічно загиблих вимагає особливої уваги і вшанування.

Значна корекція внесена і в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток 2-ї світової війни, які складають найчисленнішу групу пам'яток томів Зводу. При увічненні подій цього періоду більша увага почала приділятися початковому – найбільш трагічному періоду війни, пам'яткам частин Червоної армії, які перебували в оточенні, поховань воїнів, що загинули в полоні. Ґрунтовного і неупередженого аналізу вимагає історія ОУН-УПА – Не забуті у Зводі і наші сучасники, зокрема, активні діячі дисидентського руху.

В цілому в регіонах робота по підготовці Зводу здійснюється різною активністю. Ряд редколегій працювали напружено, інтенсивно. Це, перш за все, стосується редколегії і авторського колективу тому «Київ», якими здійснена титанічна праця, в якій брало участь 196 авторів. В 1999 році вийшла 1 книга тому «Київ», яка містить біля 700 статей, понад 1300 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, 341 план, 15 карт. В і омі висвітлено історію і культуру Києва від стоянок первісної людини до сучасності – духовно релігійні споруди, осередки культури, декоративна скульптура, пам'ятки сучасної історії, історичні місця боротьби за свободу та незалежність України, меморіальні будинки та могили видатних діячів. Про

Київ видано багато книг – академічних, популярних, путівників, фотоальбомів. Але можна з впевненістю сказати, що подібної праці не було. Київ подано через визначні споруди, видатних людей. Починається книга з віщуванням апостола Андрія. Показавши своїм учням на дніпрові кручі, він промовив: «На цих горах возсіяє благодать Божа, постане велике місто і буде багато церков» [5]. Виходом книги покладено початок найбільш повного і ґрунтовного видання в галузі культури України. До речі нічого подібного в країнах СНД немає, крім білоруського видання, підготовленого в радянські часи. Цим довели, що в Україні не зважаючи на економічну кризу, цінують високу культуру. Перша книга тому «Київ» отримала високі оцінки не лише в Україні, а й за її межами. Зараз ведеться праця над 2 книгою тому «Київ», яка вийде на початку 2002 року.

Завершується підготовка томів по Чернігівській області, по Севастополю. На різних стадіях підготовки знаходяться інші томи Зводу. Але в багатьох регіонах робота над томами «Зводу» в другій половині 90-х рр. ледь жевріла і причиною цього є вкрай недостатнє фінансування. Тому Головна редакційна колегія «Зводу пам'яток» підготувала і провела відповідну роботу по підготовці проекту Указу Президента України. В грудні 2000 року був підписаний Указ «Про забезпечення підготовки і випуску енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Цим указом кабінету

Міністрів України доручено забезпечити підготовку і випуск до 2010 року багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» за участю Національної академії наук України, Міністерства культури і мистецтв України, Міністерства освіти і науки України, Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, Державного комітету архівів України.

Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям під час формування бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів необхідно передбачити кошти для фінансування підготовки Зводу, а також створити належні умови для роботи регіональних редакційних колегій та робочих груп цього видання.

Державному комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України забезпечити поліграфічне виготовлення Зводу за державним замовленням у межах коштів, передбачених у державному бюджеті зазначеному Комітету на видавничу діяльність, та висвітлення ходу підготовки і випуску цього видання в засобах масової інформації.

Указ зрозуміло не вирішить всіх проблем, але він підняв «Звід» до загальнонаціонального рівня. Він зобов'язує обласні (міські) адміністрації передбачити кошти для фінансування томів «Зводу», а Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України здійснювати поліграфічне виготовлення томів. Таким чином «Звід» хоч частково буде

фінансуватись за рахунок державного бюджету, це суттєво зменшить фінансування за рахунок місцевих коштів.

Указ Президента України щодо багатотомного «Зводу пам'яток». Закон України «Про охорону культурної спадщини» (червень 2000 р.) значно зміцнили юридичне обґрунтування необхідності збереження пам'яток історії та культури. Справа за реалізацією цих важливих документів, Па місцях в останній час активізувалась робота по підготовці багатотомного «Зводу пам'яток», збереження історико-культурної спадщини. Цю тенденцію слід підтримати і закріпити. Підготовка томів «Зводу пам'яток» важлива не лише тим, що активізує пам'яткоохоронну діяльність, а й кращезначивий рух на місцях, який є практично єдиною надією наших занедбаних пам'яток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вып.1. – К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.2 – Харьковская область, К., 1984; Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.3. – г Киев – К., 1985; Матеріали к Своду памятников истории й культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.4. – Черниговская область. – К., 1986; Историко-культурное наследие Полтавщины. Вып.5. Полтава, 1987; Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры Вып.6. – К., 1988; Памятники истории и культуры Запорожской области, Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып.7. К., 1990; Памятники истории и культуры Винницкой области: Матеріали к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып-8 – К., 1990; Памятники истории и культуры Житомирской области: Матеріали к Своду памятников истории и культуры Украины. Вып.9. – К., 1991.
2. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1993.
3. Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К., 1994.
4. Историко-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури України. – К., 1999.
5. Київ, кн. I, ч. I. – Київ, 1999, с.136.

БЛАГОДІЙНІСТЬ В ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Перші яскраві приклади благодійності на користь школи на Слобожанщині можна зафіксувати ще у XVIII ст.

Створення Харківського університету саме у нашому місті стало можливим лише завдяки великій наполегливості В.Н.Каразіна та пожертвуванням місцевого населення, зокрема, дворянства. Ідея Каразіна знайшла широкую підтримку. Та серед перших благодійників Харківського університету слід назвати перш за все самого В.Н.Каразіна та С.О.Потоцького (першого попечителя Харківського навчального округу). Вважаючи університет своїм дітищем, Каразін нерідко використовував свої гроші, вдавався до позичок, що навіть призвело його на межу бідності. Він передав університету в дарунок книги, рукописи, фізичні прилади тощо. С.О.Потоцький заклав основи нумізматичного кабінету, подарувавши університету у 1804 р. 820 срібних та 20 золотих монет. А в 1806 р. поряд із іншими дарами він передав університету ще 106 давньогрецьких монет і три рідкісні монети часів князя Володимира Святославовича. Зразки мінералів, пожертвуванні ним, стали основою мінералогічного кабінету університету. Завдяки таким пожертвуванням Харківський університет вже в 20-х роках XIX ст. мав прекрасні колекції.

Окремі особи вносили грошові пожертвування: генерал Хорват – 5000 крб., харківський купець Анікеев – 300 крб., губернських предводителів дворянства Донець-Захаревич – 500 крб. Хто не мав грошей, дарував землі. Військові обивателі (нащадки слобідських козаків) подарували університету наділ землі у 125 дес. на Сумському шосе. Дарували свою землю університету і харківські земельні власники. І хоча тоді ці земельні наділи коштували недорого, сьогодні переоцінити їх вартість просто неможливо.

Завдяки пожертвуванням жив і розвивався університет у всі часи. Пізніше допомагали вже його випускники: 170 картин італійських художників переважно XVI-XVII ст. (жодної копії) цілеспрямовано зібрав та подарував університету І.Є.Бецький. На цьому його піклування про університетський музей не припинилося. У 1858 р. музей поповнився ще 373 картинами його зібрання. І до самої смерті він залишився другом та радником музею. Не менш цінним внеском стали зібрання художніх творів О.М.Алфьорова та О.М.Матушинського, вдячних випускників свого університету.

Окрема сторінка в історії благодійності – формування фондів бібліотеки університету. У 1886 р. до бібліотеки було передано зібрання книг того ж О.М.Матушинського – до 2000 томів розкішних видань з історії мистецтва. Книги дарували професори Колмачевський, Сокальський, Зарубін, академік Сухомлінов. Близько 1500 книг подарував доцент Малиновський.

Особливо слід зупинитися на допомозі так званим «недостатнім студентам». Ця проблема особливо гостро постала у другій половині XIX – на поч. XX ст., коли кількість малозабезпечених студентів особливо зростає. У 1871 р. виникло Товариство допомоги нужденним студентам Імператорського Харківського університету. Товариство виплачувало грошову допомогу, в окремих випадках постійно утримувало малозабезпечених студентів протягом усього навчання. Фонд Товариства формувалася із членських внесків, додаткових позик та пожертвувань. Наприклад, власник цегляного заводу О.Г. Луговий у 1903 р. залишив у спадок Товариству усе своє майно вартістю 70000 крб., у березні 1903 р. у відкритому Народному Будинку пройшов благодійний концерт Ф.І.Шаляпіна на користь малозабезпечених студентів. Отім цього, у 1893 р. було створено Товариство ідалень для недостатніх студентів.

Практикувалася безкоштовна видача ліків, на початку XX ст., було створено Товариство допомоги хворим недостатнім студентам у вищих навчальних закладах м.Харкова. Головою було обрано професора Шатілова, почесним членом – професора Гіршмана. Студенти мали змогу навіть відпочивати у санаторіях. У П'ятигорську лікувалися студенти, хворі на туберкульоз (1 ліжко коштувало 35 крб. на літо).

Окрема сторінка – стипендії. У 1911 р. університет мав 139 приватних стипендій та 31 премію (одноразову, як правило за конкретну роботу). Звідки бралися ці стипендії: за духовним заповітом, інколи капітал був зібраний за підпискою. Максимальний розмір стипендії становив 600 крб., мінімальний – 35 крб. Кандидатів на ці стипендії здебільшого обирало правління університету, але інколи і людина, яка жертвувала кошти.

Студентство і само прагнуло заробляти кошти. У грудні 1899 р. відкрилося Бюро приватної студентської праці при Імператорському Харківському університеті. Вже у перший рік його існування було подано 515 заяв (третина усіх студентів). пропозиції надійшли для 47 бажаючих. У центральному корпусі університету знаходилося «Довідкове бюро для сприяння студентам у пошуку часткової зайнятості».

Коли ми говоримо про благодійність, неправильно було б думати, що отримував лише університет. Сам університет також чимало зробив того, що можна назвати благодійністю. Вчені університету з перших днів його Заснування почали пошук корисних копалин, мінеральних вод, засобів боротьби із сільськогосподарськими шкідниками. Проф. В.І.Лапшин був серед тих, хто у 1859 р. створював освітлення Харкова «гальванічним світлом». В.О.Гуров у 1889 р. на власні кошти прорубав у Харкові першу в Росії глибоку артезіанську свердловину. Це дало можливість забезпечити місто питною і «технічною» водою. З університетського ботанічного саду роздавалася велика кількість живців яблунь, груш, слив. Досліди з акліматизації рослин ставили надбанням усього населення. «Жоден російський університет не був так тісно пов'язаний із тим містом, де був заснований,

як Харківський», - відзначили в «Історії м.Харкова» Д.І.Багалій та Д.П.Міллер.

Слід відзначити й організацію університетом безкоштовних недільних шкіл та курсів, публічних лекцій. Такі лекції інколи збирали до 300 місцевих жителів. Друкарня університету працювала для потреб міста, рідкісними книгами мали змогу користуватися всі бажаючі. Університет спонукав місцеве населення для пожертвувань на школи та училища. А для сільських шкіл, якими Харківський університет, училищний комітет створив у Харкові спеціальний книжковий магазин, який забезпечував навчальними книгами всі училища свого округу.

У радянські часи «благодійність» як поняття відійшло в минуле. Хоча це не означає, що її проявів не було. Університет, як завжди, отримав у подарунок книги, твори мистецтва. Як і раніше університет давав знання, культуру (досить згадати діяльність товариства «Знання»). Необхідно згадати й студентські будівельні загони. Скільки їх було! «Комунар», «Дружба», «Товариші» – у Польщі, «Квант», «Північ-1», «Атлант», «Штурм-75». Студентський загін «Харків'янка та ніші працювали у Сибіру та півночі, чимало працювали студенти на виробництвах та заводах, у колгоспах та радгоспах.

Звичайно, сьогодні ми живемо в інших умовах. Змінюються і форми благодійності. Але, мабуть, саме час над усім подумати, як відродити деякі традиції, які заходи слід вжити, щоб спираючись на підтримку усіх тих, кому дорогий УНІВЕРСИТЕТ, зберегти його потенціал та славу.

*Бузун В.О.
(м.Житомир)*

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ (з досвіду краєзнавчих пошуків академіка Г.І.Редька)

Нещодавно виповнилось 70 років з дня народження і 45 років науково-педагогічної, виробничої і громадської діяльності доктора сільськогосподарських наук, професора кафедри лісових культур Санкт-Петербурзької державної лісотехнічної академії Георгія Івановича Редька.

Г.І.Редько народився 25 листопада 1930 р. у сел. Благодатному Волновихського району Донецької області. Його батьки походили з родин переселенців, які у свій час втекли від сваволі поміщиків на Полтавщині та Чернігівщині у більш вільні, хоч і тяжчі для прожиття, краї. З дитинства життя Г.І.Редька було пов'язане з лісом. У 1949р. він закінчив Велико-Анадольський лісовий технікум, у 1954 р. – лісгосподарський факультет Ленінградської лісотехнічної академії. Трудову діяльність почав старшим

лісничим Тихвінського лісгоспу, потім вступив в аспірантуру Інституту лісу АН УРСР, де під керівництвом знаменитого лісознавця академіка П.С.Погребняка захистив кандидатську дисертацію.

З 1958р. по 1971р. Г.І.Редько працював на Житомирщині директором Поліської агролісомеліоративної дослідної станції (тепер – Поліський філіал УкрНДЛГА). У 1971 р., після успішного захисту докторської дисертації на тему «Біологія і культура тополь на Україні», він був за конкурсом вибраний завідувачем кафедри лісових культур ЛЛТА. На цій посаді він перебував понад 25 років.

Працюючи на кафедрі, Г.І.Редько виявився гідним продовжувачем своїх видатних попередників: Г.Ф.Морозова, М.П.Кобранова, В.В.Огієвського. Він є автором (і співавтором) трьох видань підручника з лісових культур для вузів (1980, 1985, 1999 рр.), багатьох (понад 30) методичних посібників і лекцій.

Ще за роки праці в Україні Г.І.Редько набув широкого визнання як один із провідних учених у галузі штучного відновлення лісу. Цей напрям своєї діяльності він удосконалював і надалі. Основні наукові інтереси Г.І.Редька, як і раніш, були зосереджені на проблемах вирощування швидкоростучих деревних порід (книги «Створення тополевих насаджень», 1966р.; «Біологія і культура тополь», 1974 р.), біоекологічних основах вирощування лісокультурного садивного матеріалу (монографія «Лісові розсадники Росії», 1996 р.), на аналізі лісових культур регіонів і окремих відомих лісокультурних об'єктів.

Значне місце у науковій спадщині Г.І.Редька приділене чисельним публікаціям з питань історії лісового господарства. Багато сил і енергії він вкладає у вивчення історії рукотворних пам'яток природи. Його цілеспрямована копітка багаторічна робота у державних архівах м.Санкт-Петербурга – Військово-Морського флоту, Історичного, Ермітажу дозволила накопичити великий масив невідомого матеріалу про ліси минулого у Росії і в Україні, а потім видати низку монографій («Рукотворні ліси», 1986р.; «Черкаський бір», 1991р.; «Штучні ліси», ч.1-2, 1992 р.; «Корабельні ліси во славу флоту Російського», 1993 р.; «Полковник корпусу лісничих», 1994р.; «Лісовідновлення на Європейській Півночі», 1994р.; «Корабельні ліси України», 1995р.; «200 років лісової учбової і дослідної справи у Лисинському учбово-дослідному лісгоспі», 1997 р. та інші).

На підставі архівних матеріалів, оригіналу рукопису і першого видання Георгій Іванович підготував і організував 2-е видання найпершої книги про ліси Росії (1-е видання вийшло у 1766р.) – «Собрание лесной науки» Ф.Г.Фокеля, доповнивши її аналізом роботи лісознавців у Росії. Цю книгу мріяв у свій час перевидати Г.Ф.Морозов. У наш час Г.І.Редько очолює групу вчених, яка готує велику монографію, присвячену 200-річчю Лісотехнічної академії. Всього ним опубліковано 250 праць, включаючи 22 наукові монографії.

Серед учнів Г.І.Редька – 33 кандидати наук, з них 12 – за рубежом (Сирія, Китай, В'єтнам, Єгипет тощо), по 7 докторським дисертаціям він був науковим консультантом.

Наукова і педагогічна діяльність Г.І.Редька отримала високу оцінку громадськості; він є заслуженим діячем науки Російської Федерації (1993 р.), академіком Російської Академії природничих наук (1994 р.) і Лісівничої Академії наук України (1993р.), нагороджений 5 медалями, в т.ч. медаллю Ломоносівського фонду (1995р.) і медаллю РАЕН ім.П.Л.Капіці (1996 р.). За праці у нашій країні він занесений у Книгу пошани Міністерства лісового господарства України.

Свій 70-річний ювілей Г.І.Редько зустрів сповненням бадьорості, готовим до реалізації багатьох творчих задумів.

Книжка Г.І.Редька «Полковник корпусу лісничих» (Київ: Міністерство лісового господарства України, 1994. – 504с.) про піонера степового лісорозведення на півдні України – фон Граффа отримала найширше визнання. На її прикладі яскраво видно, як органічно пов'язаний пошук нових матеріалів про подвижницький життєвий шлях непересічної людини, фахівця, захопаного у свою справу, з пошуком відомостей про результати його праці, про створення ним рукотворної пам'ятки, яка служить нинішньому поколінню. Захоплюючою виявилась біографія В.Є.Граффа. Народився він у м. Овручі Волинської губ. у сім'ї військового. Батько – німець, мати – італійка, за вихованням і освітою В.Є.Графф – росіянин і православний, а після 23 років праці на Україні він вважав себе українцем. На протязі цих років на Донеччині, фон Графф пройшов шлях від прапорщика до полковника Корпусу лісничих, а потім професора Петрівської землеробної і лісової академії у м.Москві, створив у відкритому степу перше степове зразкове лісництво, виплекав у надзвичайно складних умовах перші 156 га рукотворного лісу. Сьогодні це 2,5 тис. га лісових насаджень Великоанадольського держлісгоспу – окраса Донеччини. На той час закордонні авторитети відкидали саму можливість розведення лісів у відкритому степу. Автор, наводячи величезну кількість архівних першоджерел, показує, як В.Є.Графф цілеспрямовано, долаючи дуже складні природні, бюрократичні та побутові перешкоди, йшов до спростування цієї думки.

Доля видатної людини, документальні дані про створення Великоанадольського лісу наведені Г.І.Редьком на фоні опису природних умов, історії південних районів України, де відбувались події, активним учасником яких був В.Є.Графф. Маловідомі подробиці заселення півдня нашої країни запорізькими козаками та іншими переселенцями, вибору місць побудови осель, показ труднощів життя і побуту, негативного впливу на людину і землеробство посушливого клімату допомагають зрозуміти не тільки всю значимість діяльності однієї людини – В.Є.Граффа, але й значення народного подвигу, який дав змогу перебороти негаразди і започаткувати на території нинішньої Донеччини мережу поселень – сучасних міст і сіл облас-

ті. Органічно вплітається у тканину книжки розповідь про умови життя і звичаї поселень, де жив Графф на протязі 23 років, спілкування його з місцевим населенням – учнями, помічниками, робітниками, стосунки з урядовцями, керівниками лісового відомства Росії. У книжці описано і час, коли Графф, здобувши заслужений авторитет, інспектував стан лісорозведення у південних губерніях, перебував у закордонних відрядженнях. Завершує книжку характеристика сучасного стану захисного лісорозведення не тільки у Донецькій, але й у Дніпропетровській, Запорізькій областях, показана його роль у захисті полів і населених пунктів від суховіїв, вітрової ерозії, благотворний вплив на врожай сільськогосподарських культур. Для дослідника історії міст і сіл краю неабияке значення має великий за обсягом список першоджерел, у значній своїй частині ніким не використаних до видання книги.

Незаперечною істиною є визнання необхідності вивчення минулого для того, щоб зрозуміти сучасне і передбачити майбутнє. У лісовому господарстві, де процес вирощування нового покоління лісу триває багато десятиріч, ця істина знаходить підтвердження на кожному кроці. Ні одна із сучасних проблем лісокористування не може бути вирішена без знання історії. Про це свідчить, наприклад, оповідь про корабельні ліси (Г.І.Редько, В.П.Шлапак.»Корабельні ліси України». – Київ : Либідь, 1995. – 288с.). Знову читач заглиблюється в історичне минуле, знову на сторінках книги з'являються невідомі навіть вузьким фахівцям архівні матеріали, які дозволяють ліквідувати ще одну білу пляму в історії лісового господарства України. Із знанням справи викладена історія лісів нашої держави ще з часів Київської Русі. Вперше оприлюднені дані про місцезнаходження, обсяги і кількість корабельних лісів України у XVIII-XIX століттях, подані найперпі їх загальні описи, картографія, приклади господарювання у приватних і державних лісах.

Чому ж автори звернулись саме до корабельних лісів? Це не тільки допитливість дослідника, ностальгія по незайманій природі минулого, але й турбота про спадковість, про сховища генофонду деревних порід, який накопичувався на протязі мільйонів років, передаючись із покоління у покоління. У свій час до сортиментів деревини, що йшли на будівництво кораблів, пред'являлись найвищі вимоги, яким відповідали найбільш продуктивні високобонітетні природні деревостани. З високою достовірністю можна стверджувати, що у більшості випадків природні насадження сосни і дуба, які сьогодні зростають на місці корабельних лісів, зберегли позитивну спадковість, а їх потомство буде стійким до негативних чинників навоколишнього середовища. Практична цінність книги полягає в тому, що матеріали, вперше опубліковані у ній, дозволяють знайти колишнє місцеположення корабельних лісів на теренах нашої держави. У цьому випадку менше місце приділене давнині, окремим персоналіям, місцевому колориту. Проте й тут історик може знайти і використати опосередковані згадки

про окремі міста і села, в тому числі й Катеринославської губернії (разом з Донеччиною), посилення на велику кількість першоджерел тощо.

Не зайвим буде знайомство краєзнавців Донеччини і з іншими, згаданими вище, працями Г.І.Редька, навіть тими, тематика яких, на перший погляд, далека від тематики краєзнавчого пошуку. Перегляд змісту, списків першоджерел дозволить ще раз простежити методику і напрямки праці дослідченого дослідника.

Слід сказати й про те, що зацікавленість Г.І.Редька у розкритті історії пам'яток природи рідного краю, життєвого шляху їх творців неминуче привела його до бажання знайти першоджерела, які відкрили б нові сторінки історії заселення Донеччини. В останні роки він працював у Донецькому державному архіві, знайшов тут матеріали про першопоселенців, а у «ревизских сказках» – навіть згадки про своїх прадідів. Будемо чекати, що й ці розвідки знайдуть відображення на сторінках нової книги видатного вченого, дозволять внести окремі штрихи в історію міст і сіл Донецької області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Георгий Иванович Редько (к 70-летию со дня рождения) // Лесоведение. – 2001. – №1. – С.79-80.
2. Бузун В.А. Книга о пионере степного лесоразведения // Лесной журнал. – 1995. – №4-5. – С.186-187.
3. Бузун В.О. І зашумів посеред степу ліс // Лісовий і мисливський журнал. – 1995. – Вересень-грудень. – С.22.

Довгань Н.Ю.
(м.Миколаїв)

ГІМНАСТИКА У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МИКОЛАЄВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Датою народження Миколаєва прийнято рахувати 27 серпня 1789 року. Саме це місто було потрібне на Півдні Росії, щоб розпочати будівництво кораблів. Основну масу його населення складали моряки і робітники верфі, які займались постановкою вітрил, лазінням по канатах, плаванням, веслуванням на морських шлюпках. Виконання всіх видів робіт дозволило розвинути певні рухові якості у молоді. Таким чином, створювалися всі передумови для розвитку фізичної культури і спорту у Миколаєві, зокрема гімнастики.

Архівні документи свідчать, що у кінці ХІХ – на початку ХХ століття (1890-1906) у Миколаєві почали проводити організовані заняття з

гімнастики, зокрема в цивільних навчальних закладах, які в основному були спрямовані на підготовку новобранців до царської армії. До її викладання залучались офіцери. У миколаївських школах заняття проводились в коридорах та рекреаційних залах, а вчителями були люди, які в більшості не мали ні спеціальної, ні педагогічної освіти.

11 грудня 1897 року миколаївський купець І.М.Штіфельман звернувся до Миколаївського військового губернатора з проханням про видачу йому дозволу на влаштування відкритого манежу для гімнастики, їзди верхи та на велосипеді. Манеж пропонувалося побудувати по вул. Набережній, № 623. 22 березня 1898 року офіційно було дозволено будівництво манежу. Він був збудований і мав у довжину 25 сажнів (50 метрів). В наявності знаходились дві кругові доріжки: одна для їзди на велосипедах, а друга – для кінських скачок. Лавки для глядачів знаходились під вітрильним накриттям. У середині кругової доріжки проводили заняття гімнасти [1].

У 1906 р. у Миколаєві був організований юнацький гімнастичний гурток «Сокіл». Швидкий розвиток «сокольського руху» в Росії привів до популяризації цього виду спорту, у місті почали проводити видовищні заходи, спортивні змагання між училищами, школами і гімназіями. Так, 10 травня 1909 року у Миколаєві при величезному напливі публіки відбулося гімнастичне святкування учнів середніх навчальних закладів, влаштованих за ініціативою попечителя Одеської учбової округи. У святі брали участь учні молодших класів усіх чоловічих гімназій міста і обох місцевих гімнастичних товариств. Учасники змагань підходили струнками колонами на чолі зі своїми викладачами у задалегідь відведене місце навпроти трибуни, встановлювали свій прапор і під звуки музики робили вільні вправи. Вигляд натхненних молодих облич і чітке виконання всіх вправ справили на публіку величезне враження, яке виражалось одностайними аплодисментами, які лунали особливо бурхливо після виступу учнів Першого реального училища, які відповіли на вітання публіки криками «Ура!». Дійсно, виконані ними з разкою чіткістю у вищій мірі складні й різноманітні вправи свідчили про те, що викладач Н.В.Вальгальм зміг їм передати своє завзяття і любов до гімнастичної справи. Перший приз – національних кольорів стрічки на прапор і великий срібний жетон з гербом Миколаєва, датою «10 травня 1909 р.» і надписом «За гімнастичні змагання» присуджені суддями за вільні вправи Першому реальному училищу.

Потім були виконані поза конкурсом вільні вправи гімнастками і гімнастами товариства «Сокіл». Гімнастки виконали свої вправи з маленькими трикольоровими прапорцями в руках, що являло красиву строкату картину. Складніші вправи продемонстрували гімнасти.

Учні ж потім від своїх навчальних закладів одержали сніданки, і в цей час окремі групи учнів і кращі гімнасти обох гімнастичних товариств, осіб по двадцять від кожного, розпочали свої вправи на снарядах, причому від імені товариства «Сокіл» брали участь кілька професійних викладачів

гімнастики з інших міст. При виступі членів Першого гімнастичного товариства, які працювали на турніку, паралельних брусах та кільцях, знову проявила себе школа Н.Ф.Вальгальма. Робота таких гімнастів, як Пелепейченко, Протопопов, Пукіс, Гарнавський, Пузанов, Пироженко, Кордес та ін., справили велике враження на публіку.

Необхідно також віддати належне і гімнастам товариства «Сокіл», які поставились до справи з повною віддачею і ввели різні новинки, наприклад, високо поставлені паралельні бруси, виконання вправ на них виглядало надзвичайно ефектно.

Після вправ гімнастичних товариств проходили змагання учнів на турніку, стрибки у довжину. Суддями були призначені члени обох гімнастичних товариств [2].

У початкових школах Миколаєва велика увага приділялась розвитку гімнастичних вправ, легкої атлетиці, рухливим іграм, а в старших класах вводилась ще стрільба і водні види спорту, бо царський уряд сприяв допризовній підготовці і підвищенню рівня фізичних якостей майбутніх солдатів.

У 1913 році у Миколаєві був створений учительський інститут, у якому як учбовий предмет викладалась гімнастика, а з 1914 року – й військова справа. Одним з перших викладачів фізичного виховання (гімнастики і військового строю) був Людвиг Казимірович Паєвський, який закінчив Петроградську Головну військово-гімнастичну й фехтувальну школу. В учительському інституті він почав працювати з 1 жовтня 1913 року, одночасно перебуваючи на службі у 58-му піхотному полку, одержуючи загальну грошову винагороду в розмірі 1604 руб. [3]. Паєвський був єдиним викладачем фізичного виховання в інституті та міському училищі при ньому, йому допомагали вихованці цього навчального закладу в порядку проходження обов'язкової практики. Тижневе навантаження викладача – 6 годин.

Сприятливих умов для занять фізичним виховання у Миколаївському педінституті не було: гімнастичний зал відсутній. На садибі інституту для занять з фізичної культури був влаштований спортивний майданчик, використовувалися гімнастичні снаряди: паралельні бруси, дерев'яний кінь, оббитий шкірою, турнік, пара кілець, трапеція, матрац кокосовий, місток дерев'яний, диски залізні, залізні ядра вагою 17,5 фунтів, списи, наконечники для них, сталеві палки для стрибків, футбольний м'яч, залізні палки для вільних рухів, разом на суму 400 руб. Згідно з розкладом заняття проводились тричі на тиждень у кожному класі, як правило, на 2-4-му уроках. Тривалість уроку становила 55 хвилин [4].

Слід відзначити, що викладач Л.К.Паєвський приділив велику увагу розвитку гімнастики у Миколаївському учительському інституті. Він запропонував програму з гімнастики, у якій розглядалися питання з теорії та методики фізичного виховання, яким передбачалось присвятити одну годину

на тиждень, а решту часу відвести на керівництво фізичними вправами як вихованців інституту, так і учнів міського училища при ньому. Паєвський планував поєднувати у фізичних вправах сокольсько-шведську гімнастику і спорт. Військовому строю мали навчати учнів міського училища, а вихованці інституту одержували необхідні відомості про нього як майбутні інструктори гімнастики у вищих початкових училищах. Програма була затверджена педрадою інституту 16 жовтня 1913 року [5].

За цією програмою відбувалися іспити з гімнастики у Миколаївському учительському інституті. Так, 13 червня 1915 року такий іспит склали 27 учнів першого класу. Комісія у складі директора інституту П.Жданова і викладачів Л.Паєвського і Мурзанова оцінила їх знання таким чином: «відмінно» одержали 13 чол., «добре» – 7, «задовільно» – 6, а одному учневі перенесли іспит на осінь [6].

Таким чином, у навчальних закладах Миколаєва велика увага приділялась фізичній і допризовній підготовці, різним фізичним вправам з метою навчити учнів долати перешкоди, запровадженню ранкової гімнастики, військового строю, багнетного бою, що сприяло зміцненню не тільки дисципліни, але й сили духа і волі новобранців. Зокрема, це видно з обіжника попечителя Одеської учбової округи від 11 травня 1916 року, який доводив до відома всіх керівників навчальних закладів, що згідно царському положенню від 8 грудня 1915 року про мобілізацію спорту всі випускники гімназій, реальних училищ і всіх взагалі середніх і початкових навчальних закладів різних найменувань, де навчались учні старші за 16 років, мали пройти допризовну підготовку [7].

21 лютого 1916 року той же попечитель зажадав від директора учительського інституту дати відомості, яких заходів він вжив для проведення занять спортом і військовою гімнастикою (строем), а також які труднощі при цьому сталися. Ці відомості передбачалося передати до військово-спортивного комітету, який малося організувати у кінці лютого того ж року [8].

У відповідь на це директор повідомив 23 лютого, що в інституті влаштований плац для стройових справ і занять військовою гімнастикою, придбані всі необхідні гімнастичні прилади, навчання проводиться за програмою і діючими військовими статутами, відведено відповідний час для їх вивчення. Учні навчались рукопашним прийомам, знайомились з будовою гвинтівки, всі вихованці інституту по черзі давали пробні уроки з гімнастики та військового строю. Головною перешкодою до здійснення повної і належної підготовки є неможливість придбати достатню кількість гвинтівок для викладання курсу бойової стрільби [9].

Таким чином, гімнастика у навчальних закладах Миколаєва на початку ХХ ст. була системою спеціально підібраних фізичних вправ і методичних прийомів, які застосовувалися для зміцнення здоров'я, гармонічного розвитку і удосконалення фізичних якостей учнів – сили, швидкості, гнучкості, вит-

ривалості й спритності. Заняття гімнастикою створювали базу для загальної і фізичної витривалості, сприяли добрій виправці і рівномірному розвитку мускулатури. Можливість точного дозування фізичного навантаження, вибіркового впливу на певні групи м'язів роблять застосування гімнастики незамінним засобом фізичного виховання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Херсонские губернские ведомости. – 1909. – 13 декабря.
2. Николаевская газета. – 1909. – 14 мая.
3. ДАМО. – Ф.115, оп.1, д.50. – Л.44-а об, 44-б об.
4. ДАМО. – Ф.115, оп.1, д.50. – Л.25. 39.
5. ДАМО. – Ф.115, оп.1, спр.33. – Арк.11-11-зв.
6. ДАМО. – Ф.115, оп.1, спр.53. – Арк.53.
7. ДАМО. – Ф.115, оп.1, спр.22. – Арк.60.
8. ДАМО. – Ф.115, оп.1, спр.132. – Арк.6.
9. ДАМО. – Ф.115, оп.1, спр.132. – Арк.7

Ховрич С.М.

ВЧЕНІ КПІ В ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

В історії розвитку окремих міст і сіл, вагомий внесок роблять навчально-виховні заклади, які дають початкову, середню та вищу освіту, а також сприяють промислового розвитку населеного пункту.

Ми зупинимось на висвітленні внеску викладачів та вчених Київського політехнічного інституту ім. імператора Олександра II в історію м. Києва. Загальновідомо, що вищі учбові заклади виконують ряд суспільнокорисних функцій. Найголовніші із них становлять тріаду: творча, педагогічно-прикладна та загальноосвітня функції [1].

Нас цікавить перша (творча). Київський політехнічний інститут (КПІ), що виник в кінці XIX століття, урочисте відкриття якого відбулося 31 серпня 1898 р., майже одразу перетворився в генератора нових ідей. Його невичерпний потенціал – професори викладачі – став наочним доказом наявності інтелектуально розвинутих сил нашого народу.

Дослідження, що проводилися в лабораторіях і кабінетах КПІ, характеризувалися науковою новизною, оригінальністю та іншими рисами. Вони, тобто дослідження, охоплювали ряд важливих галузей науки та техніки. А критичний підхід до розв'язання завдань допомагав вченим політехніки досягти бажаного ефекту, чим прислужилися рідному місту.

Для справжніх ентузіастів своєї справи на першому плані завжди стояли інтереси науки, а вже потім – все інше: побут, політика і т.і. Словом кажучи, речі аніскільки «не варті» на увагу добросовісного дослідника.

Цікаві з цього приводу слова професора Іжевського В.П. «Как представители науки, – закликав він своїх колег, – мы должны стремиться преимущественно не к временному и преходящему, а к вечному» [2]. Скільки мудрого вклав вчений у зміст лише одоного речення.

Наука ж – це і є те вічне, про яке згадує Іжевський В.П. Вона (наука), без перебільшень буде сказано, була цілющим джерелом натхнення для людей талановитих і винахідливих.

Ми можемо впевнено стверджувати про те, що науково-викладацькі кадри політехнічного інституту створили надійну основу матеріально-технічної бази України. Кирпичов В.Л., Жуков І.Д., Дубеліт Г.Д., Пісаржевський Л.В., Коновалов М.І., Патон Є.О., Єрмаков В.П. та багато інших доклали чимало зусиль для детального вивчення наукових проблем різного характеру.

Засновник двох вищих технічних закладів України (Харківського і Київського) Кирпичов В.Л. всебічно обґрунтував вчення про подібність. Перший директор КПІ, на погляд 7-го ректора згаданого вузу Жукова І.Д., був обдарованим вченим [3]. Постать Кирпичова В.Л. настільки масштабна, що могла б бути, без сумніву, предметом не однієї книжки. Своїми фундаментальними працями, надзвичайною працездатністю патріарх технічної освіти досяг величезних успіхів у сфері науки, техніки та педагогіки.

Ідейний натхненник щодо поширення технічної освіти серед широких кіл громадськості, Кирпичов В.Л. був всіма шанованою людиною. Недаремно, його діяльність на педагогічній та організаторській ниві отримала високу оцінку з боку царського міністра фінансів Вітте С. (18 листопада 1898 р.) [4].

Справді, Кирпичов В.Л. намагався йти попереду інших. Особливо це проявилось у питанні викладання електротехніки в інституті [5].

Кирпичов В.Л. активно займався питаннями прикладної механіки. Його наполегливість, енергійність вражають уяву наших сучасників. Тількино завершивши написання книги «Основания графической статики», він уже приступив до слідуючої – «Лишние неизвестные в строительной механике» [6]. Остання заслуговує на особливу увагу, оскільки її значення для розвитку української (і не тільки) науки важко переоцінити.

Працям апостола української технічної освіти була притаманна неабияка продуманість у висновках. Теоретичні міркування цього практика обов'язково опробовувалися на практиці. Цінність досліджень Кирпичова В.Л. ніколи і ніким не піддавались під сумнів.

Кожне його твердження формувалось на основі численних експериментів, кожне доведення провирялося і перепровирялося. Лише після багатьох вагань, достатньо великого розумового напруження, видатний теоре-

тик, так би мовити, зважувався оприлюднити свої міркування. Громадськість та корпорація науковців, треба відзначити, практично завжди похвально відгукувалися на творчі доробки київського професора. Натомість неординарність підходу до вирішення найрізноманітніших проблем, постійний науковий пошук давали блискучі результати.

Плодотворна діяльність Кирпичова В.Л., необхідно підкреслити, виявилися особливо корисною для міста Києва в промислово-технічному значенні. Врешті-решт, творчий злет першого ректора КПІ, з дозволу сказати, нерозривно зв'язаний із «матір'ю українських міст» – Києвом.

Солідність досягнень українських творців в галузі мостобудування доведена науковими розробками вчених Київської політехніки.

Згадуючи про ті часи, розглядаючи історію КПІ та м. Києва, ми не маємо права забути і не згадати про вченого світової слави, геніального теоретика-практика мостобудування, професора КПІ Патона Є.О.

Переважна більшість патонівської спадщини присвячена проблемам будування мостів, удосконалення їх конструкцій. «Почти каждый год, – зазначив Патон Є.О. у своїх відомих «Воспоминаниях», – выходили в свет мои новые учебники ...» [7]. Його талант винахідника і експериментатора за час перебування в Києві розкрилося і рік у рік міцнів.

Нові часи поставили перед спеціалістами нові вимоги. Виникла потреба у застосуванні зовсім незвичних методів під час проектування мостів.

Споконвіку, міст – стратегічний об'єкт в економічному, політичному та, зрештою, воєнному відношенні. Йому надавалося гігантського значення як в мирний час, так і у воєнне лихоліття. Адже міст відігравав і продовжує відігравати чималу роль у житті всієї країни.

Патон Є.О. запропонував геніальну за змістом, ефективну і зручну за формою методику по зведенню мостів. Доробки вченого були актуальними і життєво-необхідними для держави. Проекти мостів, розроблені під керівництвом самого Патона Є.О., користувалися підвищеним попитом та популярністю серед виробників та мешканців міста, оскільки відповідали усім вимогам і потребам того часу.

Навіть на сьогодні ряд задумів цього визначного винахідника не тільки не втратили своєї актуальності, навпаки, зберегли своє первісне значення. Оригінальність та унікальність патонівських проектів принесла їхньому автору світове визнання. Нарешті, деякі з витворів Патона Є.О. не мали аналогів в жодній країні Європи.

Книги Патона Є.О., слід зауважити, були чудовими посібниками і для спеціалістів, і для початківців, і взагалі для тих, хто цікавився мостобудуванням. Аби досягти ефекту, відшліфовувалася кожна фраза, речення, слово. «Я стремился ..., – пише він, – чтобы каждый раздел книги отличался наглядностью, конкретностью и ясностью» [8]. Ось чому Патон Є.О. досягав напрочуд гарних результатів. Мета, яку переслідував український экс-

периментатор, випускаючи одну за одною свої праці, – вдосконалити конструкцію моста – цікавого витвору людських рук.

У своєму благородному прагненні йому вдалося дістатися до найвищої, наскільки це можливо було за тих обставин, вершини високого професіоналізму і майстерності. Кияни як, мабуть, ніхто інший, мають бути безмежно вдячні своєму генію за ту зроблену ним працю, обсяг котрої є, без сумніву, чималим.

Достойний правонаступник Кирпичова В.Л. професор Коновалов М.І. активно співробітничав із деякими спеціалізованими виданнями (наприклад «Журнал Русского физико-химического общества», «Известия Киевского политехнического института Императора Александра II» та ін.). Тут він надрукував ряд цікавих статей, зокрема «Синтез третичных спиртов с помощью магний органических соединений», «Синтез в терпеновом ряду при помощи галоидных солей алюминия» [9] тощо.

В 1899 р. Коновалов М.І. запропонував оригінальний метод отримання камфена і ментена [10]. Розроблений ним метод значно спрощував роботу для дослідника. У своєму дослідженні професор Коновалов М.І. керувався, випробуваною життям, елементарною істиною: до поставленої мети рухатися якомога коротшим шляхом.

Простота і швидкість – головні моменти в діяльності добросовісного дослідника, котрий долав труднощі не за рахунок складних і подекуди незрозумілих схем, а за рахунок перетворення складного у просте. Науковець не без гордості писав про свій винахід: «Указанный мной приём получения ментена и камфена удобен по своей простоте и быстроте выполнения ...» [11].

В цілому експериментатор турбувався якраз про простоту і зручність засобу отримання якогось хімічного препарату. Творчо використовуючи чужі здобутки з певного предмету дослідження, Коновалов М.І. намагався, щонайбільше, вдосконалити той чи інший метод. При цьому, від того якість властивостей препаратів не потерпала. Про правильність обраного шляху свідчить доробок «Нитрование предельных углеводородов с двумя изопропильными группами» [12]. Звідси, притаманними рисами адептів науки були: критичний аналіз уже досягнутого, переосмислення спадщини цілих поколінь наукової еліти та вдосконалення уже досягнутого.

Коновалов М.І. спробував вивчити (пізнати) природу ментана. Світ побачили декілька напрацювань з цього питання. Результати досліджень, проведених в рамках КП, були ним повідомлені на сторінках «Журналу Русского физико-химического общества» (1906 р.). Стаття називалась «Исследование из области азотистых соединений в ряду ментана» [13].

В «Исследованиях...» Коновалов М.І. зробив деякі доповнення до того, чим він займався. Нові лабораторні досліди виявилися не простими. Завдання було не з легких: в спеціальних умовах «... приготовить дунитро-соединение ментана...» [14].

Численні короткі реферативні повідомлення, а також солідні статті Коновалова М.І. сповна відображають весь спектр багатогранної науково-експериментальної діяльності їх автора. Невтомні дослідницькі пошуки тривали на протязі всього життя вченого. Окрім того, вони виявилися результативними.

Це впливає, скажімо, з реферативного повідомлення у співавторстві із Міллером К., що одержало назву «Оригинальное самопроизвольное превращение бензофеноксима» [15], далі – «О солях нитросоединений с азотистыми основаниями. Возможность разделения нитросоединений различных типов» [16].

Отже, Коновалов М.І. залишив після себе глибокий слід в історії науки. Його дослідницько-експериментальні доробки зробили добру послугу для розвитку науки та вітчизняного виробництва.

Роль і значення окремої особистості у визначенні напрямку і темпу науково-технічного прогресу є доведеним фактом. Дослідник Шухардін С.В. у праці «История науки и техники» [17] відвів чільне місце в історії винаходів саме конкретній людині. «Говоря о роли личности... в развитии науки и техники, – пише Шухардін С.В., – следует отметить значение крупнейших ученых ... выражающееся в том, что они раньше других принимают технические потребности производства» [18].

Винахідник та інженер є рушійми науки і виробництва. Вони втілюють в життя всім відоме гасло: «Науку – у виробництво». Від рівня наукового розвитку країни залежить, зрозуміло, її майбутня доля.

Професор КП Жуків І.Д. зробив вагомий внесок у розвиток нашої науки. Суттю наукової творчості цього розумного спеціаліста було надзвичайно серйозне відношення до справи.

В кінці XIX – початку XX ст.ст. патока залишалася малодослідженою не лише на Україні, а й у світі загалом. На жаль, це питання на той час практично не було висвітлено жодним науковцем. Тож Жуков І.Д. вирішив дещо заповнити цей пробіл. Він провів ряд дослідів для того, щоб зрозуміти суть патоки. Отримані дані систематизував та проаналізував. Нарешті, одержану інформацію в опрацьованому вигляді подав на огляд широкому загалу зацікавлених осіб та спеціалістів. Так, з'явилась його праця «Материалы к вопросу о патокообразовании» [19], де зроблена спроба вияснити природу патоки і, зокрема, її причини утворення.

Спочатку Жуков І.Д. здійснив своєрідний екскурс з історіографії досліджуваного предмету [20]. Детальний опис відповідної літератури давав можливість прослідкувати хід наукової думки із згаданої тематики. При чому використано порівняльний метод, метод аналізу. Історіографія оформлена на належному рівні, відповідаючи тодішнім традиційним канонам.

Зібраний цінний матеріал про патокоутворення Жуков І.Д. досить добре проаналізував. Висновки вченого-новатора достатньо виважені, аби наукова спільнота позитивно відгукнулася на проведені дослідження.

Позаяк «Матеріали к вопросу о патокообразовании» сам автор розглядав «...как начало ... разработки вопроса о значении температуры в процессе образования патоки...» [21]. Отже, Жуков І.Д. активізував дослідницькі роботи в зазначеному напрямку.

Натомість Жуков І.Д. розробляв ряд інших не менш цікавих і важливих моментів з теоретико-практичних знань суспільства. У міру своїх можливостей та сил намагався збагатити новими ідеями наукову скарбницю людської цивілізації.

Таким чином, навчально-виховні заклади відіграли важливу роль в історії найрізноманітніших населених пунктів нашої Батьківщини. Слід окремо виділити роль Київського політехнічного інституту у становленні науки та техніки, розвитку місцевого виробництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ушакин С.А. Университеты и власть // *Общественные науки и современность*. – 1999. – №2. – С.61.
2. Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф.18, оп.1, од. зб. 557. – Арк. 34.
3. Там само. – Од. зб. 1349. – Арк. 34.
4. Там само. – Ф.18, оп. 2, од. зб. 118. – Арк.5.
5. Каменева В.О. З історії розвитку електротехнічного факультету Київського політехнічного інституту // *Нариси з історії техніки: Зб. статей / Відп. ред. К.К.Хренов; АН УРСР, Відділ технічних наук, Комісія з історії техніки*. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Вип. 5 – С.146.
6. ДАК. – Ф.18, оп.1, од. зб. 275. – Арк. 41.
7. Патон Є.О. Место в жизни // Патон Є.О. Воспоминания. Литературная запись Ю.Буряковского. – К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1962. – С.52.
8. Там само. – С.52.
9. ДАК. – Ф.18, оп.1, од. зб. 275. – Арк. 40.
10. Коновалов М. Удобный прием получения камфена и ментена из соответствующих спиртов // *ЖРФХО*. – 1900. – Т.32, Вып.1 – Ч. хим., отд. 1. – С. 76-77.
11. Там само. – С.77.
12. Коновалов М.И. Нитрование предельных углеводородов с двумя изопропильными группами // *ЖРФХО*. – 1902. – Т.34, Вып.1. – Ч. хим., отд. 1. – С. 109-123.
13. Коновалов М.И. Исследование из области азотистых соединений в ряду ментана // *ЖРФХО*. – 1906. – Т.38, Вып. 2. – Ч. хим., отд. 1 (Протоколы). – С.449.
14. Там само. – С.449.
15. Коновалов М.И., Миллер К. Оригинальное самопроизвольное превращение бензофеноксима // *ЖРФХО*. – 1905. – Т. 37. – Вып. 7. – Ч. хим., отд. 1. – С.1125-1127.

16. Коновалов М. О солях нитросоединений с азотистыми основаниями. Возможность разделения нитросоединений различных типов // ЖРФХО. – 1900. – Т. 32, Вып. 1. – Ч.хим., отд. 1. – С.73-75.
17. Шухардин С.В. История науки и техники / Под. ред. А.А. Кузина. – М, 1974. – Ч.1. – С.149
18. Там само. – С.15.
19. Жуков И. Материалы к вопросу о патокообразовании. Влияние качества, концентрации несахара и температуры на растворимость сахара в растворах несахара // Известия Киевского политехнического института Императора Александра II. – 1902. – Год 1-й. – Отд. физ.-мат. и хим. – С.1-161.
20. Там само. – С.9-106.
21. Там само. – С.3.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ ІІІ МІСЦЕ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В НАРИСАХ ПРО МІСТА І СЕЛА

Підсекція 1. Музеї в дослідженні історії міст і сіл

<i>Піскова Е.М., Федорова Л.Д.</i> Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку.....	3
<i>Маньковська Р.В.</i> Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України.....	9
<i>Нестуля О.О.</i> Експорт музейних цінностей України у 1928-1929 рр.	15
<i>Гаврилюк Л.О.</i> Роль вчених у становленні і розвитку природничих музеїв України (XIX – поч. XX ст.).....	20
<i>Гребінник Т.О.</i> Природно-історичні музеї Півдня України.....	27
<i>Поліщук О.В.</i> Опис музейного об'єкту ландшафтної архітектури.....	30
<i>Константинов В.О.</i> Музеї науково-технічного профілю в дослідженні історії міст і сіл України.....	35

Підсекція 2. Краєзнавча освіта та інформаційні технології

<i>Суровцева І.Ю.</i> Історія міст і сіл України в контексті розвитку ментальності.....	39
<i>Міронова І.С.</i> Робота освітніх і культосвітніх організацій серед німецького населення Ландауського району (20-ті р. XX ст.).....	49
<i>Гайда Л.А.</i> Актуальні аспекти методології та методики дослідження історії міст і сіл в системі історико-краєзнавчої діяльності навчальних закладів.....	54
<i>Костюкова О.М.</i> Краєзнавчо-екскурсійна діяльність серед національних меншин в Україні (20-ті р. XX ст.).....	59
<i>Іванов С.М.</i> Сучасні інформаційні технології у дослідженні малих етнооб'єднань Макіївського району Донецької області.....	64
<i>Піскорська Г.А.</i> Історичне краєзнавство – важливий компонент гуманітарної підготовки фахівців в технічних вузах.....	70

Підсекція 3. Видатні постаті краєзнавства

<i>Примак А.Ф.</i> Становлення М.Ф.Біляшівського як вченого і дослідника минувшини.....	74
<i>Духій С.В.</i> Ф.Л.Ернст в пам'яткоохоронному русі України в 1920-30-х рр.	77
<i>Дубровкіна І.П.</i> В.Я.Єрошенко – український етнограф-мандрівник..	80
<i>Пікалов В.Г., Острон І.І.</i> Д.К.Зеленін як краєзнавець (Харківський період 1916-1925 рр.).....	86
<i>Ковпаненко Н.Г.</i> Є.М.Кузьмін як дослідник пам'яток українського образотворчого мистецтва.....	91

<i>Непомнящий А.А.</i> Арсеній Маркевич – дослідник історії Сімферополя.....	95
<i>Чумак В.В., Чумак О.М.</i> Краєзнавча спадщина В.М.Никифорова.....	100
<i>Олашин М.В.</i> Ф.П.Шевченко як дослідник історії Закарпаття.....	105
<i>Симоненко І.М.</i> Краєзнавчі дослідження Херсонської вченої архівної комісії.....	110
<i>Павлухіна В.Ф.</i> Проблеми історичного краєзнавства Донеччини.....	115
<i>Бабенко Л.Л.</i> Осередки краєзнавства на Полтавщині (20-ті – поч. 30-х рр. ХХ ст.).....	121
<i>Теодорович А.Ю.</i> Етнографічна комісія ВУАН та краєзнавчий рух (20-ті р. ХХ ст.).....	125
<i>Нестуля С.І.</i> Зв'язки всеукраїнського археологічного комітету з місцевими краєзнавчими осередками (II пол. 1920-х рр.).....	129
<i>Калитко С.Л.</i> Видання з історичного краєзнавства східного Поділля (90-ті рр. ХХ ст.).....	135
<i>Гончаров О.П., Коваленко М.Б.</i> Краєзнавство та політичні партії: перспективи взаємодії у дослідженні населених пунктів.....	140
 Підсекція 4. Збереження пам'яток міст і сіл	
<i>Титова О.М.</i> Деякі актуальні проблеми збереження історико-культурної спадщини України.....	145
<i>Свирида Р., Верговський С.</i> Святині Києва в уявленні народної культури.....	150
<i>Черкасова Н.Б.</i> Національна святиня з с.Пересопниці.....	157
<i>Кізюн О.Г.</i> Печери Кирилівських висот у Києві.....	163
<i>Краус О.А.</i> Саркофаг К.І.Острозького в Києво-Печерській Лаврі.....	168
<i>Каневська Л.В.</i> Острозька академія – центр духовної культури українського народу (XVI-XVII ст.).....	173
<i>Скрипник П.І.</i> Визвольна війна середини XVII ст. в контексті духовної спадщини українського народу.....	177
<i>Скибинський А.О.</i> Рання архітектура Святогорського Свято-Успенського монастиря.....	182
<i>Парамонов А.Ф.</i> Кам'яний маєток Самборських на Харківщині.....	186
<i>Хаєцький О.П.</i> Свято-Нікольський собор – пам'ятка історії та культури Миколаєва.....	191
<i>Виклюк М.І., Бляхарська Л.О., Чорней І.І., Буджак В.В., Скільський І.В.</i> Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Буковинського Предкарпаття: сучасний стан, проблеми збереження.....	196
<i>Гаврилюк Світлана.</i> Вивчення, збереження і охорона старожитностей Луцька (XIX – поч. ХХ ст.).....	199
<i>Веземоська С.Ж.</i> Роль наукової та творчої інтелігенції в збереженні пам'яток культури Полтавщини (1917-1920 рр.).....	207
<i>Денисенко О.А.</i> Пам'яткоохоронна діяльність громадських організацій за доби гетьману.....	213

<i>Ярошенко Є.С.</i> Становлення державної системи охорони культурних цінностей (1917-1919 рр.).....	218
<i>Кот Сергій.</i> В пошуках втрачених клейнодів.....	225
<i>Денисенко Г.Г.</i> Увінчення подій Другої світової війни в пам'ятках історії та культури.....	236
<i>Гайдукевич Олена.</i> Місце скорботи народної: Дем'янів лаз в Івано-Франківську.....	241
<i>Крук О.І.</i> Державні програми розвитку Києво-Печерського історико-культурного заповідника (1950 – поч. 1990-х рр.).....	246
<i>Пащенко В.</i> Політика КНРС, Радянської держави щодо пам'яток культури культового походження (к. 50-х – поч. 60-х рр.).....	254
<i>Колосок Богдан.</i> Про поняття “пам'ятка архітектури” і “пам'ятка містобудування”.....	260
<i>Бондаренко Р.</i> Містобудівні структурні елементи як комплексні пам'ятки історії та культури.....	263
<i>Морозова Марина.</i> Парк Пам'яті: минуле і сьогодення.....	270
<i>Катаргіна Т.І.</i> Інтеграція пам'яток історії та культури в структурі індустрії туризму.....	273
<i>Місінкевич Л.Л.</i> Преса національних меншин Поділля у 20-30-ті рр. ХХ ст.	280
<i>Рудий Г.Я.</i> Діяльність української інтелігенції по збереженню і розвитку друкованого слова за доби Директорії і УСРР (в оцінці газетної періодики).....	285
<i>Орлянський В.С.</i> Реалізація політики коренізації в 1930-х рр.	291
<i>Горбик В.О.</i> Сучасний стан підготовки багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України».....	298
<i>Посохов С.І.</i> Благодійність в історії харківського університету.....	304
<i>Бузун В.О.</i> Пам'ятки природи у контексті історії населених пунктів (з досвіду краєзнавчих пошуків академіка Г.І.Редька).....	306
<i>Довгань Н.Ю.</i> Гімнастика у навчальних закладах Миколасва на початку ХХ століття.....	310
<i>Ховрич С.М.</i> Вчені КПІ в історії міста Києва.....	314

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ МАЛОВІДОМІ ІМЕНА, ПОДІЇ, ФАКТИ

Збірник статей

Випуск 17

Відповідальні за випуск:
Р.Д.Лях, О.Г.Бажан

Оригінал-макет підготовлений *Т.О.Алимовою та В.Г.Медведевою*

Підписано до друку 11.09.2001 р. Формат 60х90/16. Папір типографський. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 20,19. Тираж №№15-19. 1000 прим. Замовлення № 294

Видавництво Донецького національного університету,
83055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24

Надруковано: Лабораторія комп'ютерних технологій Донецького національного університету,
83055, м.Донецьк, вул. Університетська, 24

947
06-2